

Szerkesztette

MEZEY BARNA

Kölcsönhatások

Európa és
Magyarország
a jogtörténelem
sodrásában

GONDOLAT

Jogtörténeti
Értekezések 50.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 50.

Sorozatszerkesztő
MEZEY BARNA

MEZEY BARNA (szerk.)

Kölcsönhatások
Európa és Magyarország
a jogtörténelem sodrásában

Gondolat Kiadó • Budapest, 2021

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 50.

A kötet az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat tagjaként
az ELTE Magyar Állam- és Jogi Történeti Tanszékén működő
MTA–ELTE Jogi Történeti Kutatócsoport programja keretében jelenik meg.
mtajogtortenet.elte.hu

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes, írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, 2021

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolatkiado*

A kiadásért felel Bácskai István
Borítót tervezte Pintér László
Tördelő Jeszenszky Katalin

ISBN 978-963-556-204-6
ISSN 0134-0026

TARTALOM

RÉVÉSZ T. MIHÁLY Jubileumi köszöntő	9
A. GERGELY ANDRÁS A jogi néprajz és jogantropológia hatása a társadalomtudományokra	15
ANTAL TAMÁS Párhuzamos intézmények az angol és a magyar esküdtszék történetéből	22
BALOGH ELEMÉR Az egyházi bírászkodás fő kérdései a középkori Európában	32
BALOGH JUDIT A motívumok szerepe a Csemegi-kódex reformterveiben – átvétel vagy önálló jogalkotás?	40
BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET Örökösödési jog és gyakorlat a Jászkun kerületben 1745 után	52
BATÓ SZILVIA „...azt néki büntethető cselekvényül betudni lehessen...” Adalékok Csatskó Imre tervezetének bűnösségi koncepciójához	62
BEKE-MARTOS JUDIT Az elfeledett (alkotmányos) dokumentum: az 1787-es Northwest Ordinance	70
BÓDINÉ BELIZNAI KINGA A bírói fegyelmi felelősség szabályozása a 19. századi Európában	78

DELACASSE KRISZTINA A csalás és a hamisítás elhatárolási nehézségeinek előzményei a 19. századi magyar büntetőjogi kodifikáció fényében	87
DOMANICZKY ENDRE Adalékok az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport történetéhez	95
FREY DÓRA Etnikum és állampolgárság összefüggése – a magyar szabályozás története nemzetközi kontextusban	100
GOSZTONYI GERGELY A közösségi média felelősségi kérdéseinek korai szabályozása az Amerikai Egyesült Államokban és az Európai Unióban	111
HEIL KRISTÓF MIHÁLY Adalékok a magyar borkereskedelem történetéhez. Törvényjavaslatok és tervezetek a 18–19. század fordulóján és a reformkor elején	120
HOMOKI-NAGY MÁRIA A nemesi magánjog szabályainak tovább élése a neoabszolutizmus idején	130
JANY JÁNOS René David Etiópiában, avagy a jogi modernizáció eltérő mintái	141
KARÁCSONY ANDRÁS Szuverenitás – jogállam – joguralom	149
KÉPES GYÖRGY A magyar kereskedelmi jogi kodifikáció előtörténete 1792-ig	159
KÉPESSY IMRE Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok elfogadásának egy elfeledett mozzanata	167
LEHOTAY VERONIKA Példa vagy ellenpélda? Német hatások a két világháború közötti magyar büntetőjogra	175
MÁTHÉ GÁBOR A jogtörténetről	184

MEGYERI-PÁLFFI ZOLTÁN

Anyakönyvezés térben és időben: az állami anyakönyvezés bevezetése és építészeti hatásai a dualizmus korában 193

MEZEY BARNA

„Liberális szó illiberális tettek mellett elenyészik”
– A börtöntügyi javaslat az 1843–1844. évi országgyűlés kerületi ülésein 205

NAGY JANKA TEODÓRA

Az európai jogszokáskutatás kultúrtörténeti mintázatai és kaukázusi kapcsolatai: az oszét „élő és gyakorolt jogszokásokról” (Forrásközlés: az alán [oszét] etikai kódex) 220

NAGY NOÉMI

A nemzetiségi egyenjogúság színe és fonákja a ciszlajtán koronatartományok oktatási rendszereiben 237

PÁLVÖLGYI BALÁZS

Divergencia vagy aszinkronitás?
A kivándorlás osztrák és magyar szabályozásának útjai, 1867–1914 246

PANDULA ATTILA

Pálffy Pál (IV.) nádor mortuáriuma 254

PAP ANDRÁS LÁSZLÓ

„Nemzetiségi” és „kisebbségi” fogalmi konstrukciók az 1868. évi XLIV. törvényben 260

PÉTERVÁRI MÁTÉ

A kereskedelmi csőd a második magyar csődtörvényben 271

PETRASOVSKY ANNA

A *ius resistendi*, az ellenállás jogának megítélése a 19. századi természetjogi magyar jogirodalomban 282

RIGÓ BALÁZS

A *Liber Vagatorum* és a világi szegényügyi igazgatás kezdetei Strasbourgban (1509–1523)
– Szatíra a koldulásról a reformáció előestéjén 293

SZABÓ ISTVÁN	
Néhány vitapont a történeti alkotmány hatályos közjogunkba történő elhelyezéséről	301
SZABÓ SZILÁRD	
Az Osztrák–Magyar Monarchia fogalom előzményei, kialakulása és jelentése	309
SZÉPVÖLGYI ENIKŐ	
Gondolatok az állami gyermekvédelemről szóló törvénycikkek 120. évfordulójára	316
VARGA CSABA	
A jog mint elméleti és történeti kutatások tárgya	324
VERESS EMŐD	
A szovjet típusú diktatúrák államosításai Kelet-Közép-Európában: értelmezési keretek	332
ZINNER TIBOR	
Adalékok az igazságügyi tárca fegyelmi bizottságának történetéhez, 1957–1962	351
Jogtörténeti Értekezések	359

JUBILEUMI KÖSZÖNTŐ

Éppen ötven éve, 1971 őszén az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke – vállalva és felelevenítve a régmúlt jogtörténeti szemináriumi füzetek becses hagyományait – új kiadvánnyal jelentkezett, amely a sokat ígérő *Jogtörténeti Értekezések* címmel kísérelte meg fölhívni magára a joghistória iránt érdeklődő szélesebb közönség figyelmét.

Az akkori szűkös anyagi körülmények okán az alapító szerkesztő – a tanszék s a mellette létesített akadémiai kutatóhely vezetője – a periodika indításakor még csupán szerény célokat tűzött ki maga s szépreményűnek gondolt orgánuma elé. Az első számhoz írt előszavában Kovács Kálmán professzor ugyanis azt rögzítette, hogy a bábáskodása mellett megszületett új fórum mindenképp előtt a Tanszék fiatal és idősebb munkatársainak nyújt majd publikációs lehetőséget. Erős ígéret s kecsegtető felajánlás volt ez elsősorban a pályájuk elején állók számára, hogy tudományos munkájuk eredményeit időről-időre megismertethetik reménybeli olvasóikkal. S valóban, az első számok hasábjait ők foglalták el; így e sorok írója a periodika nyitókötetében mutatkozhatott be a hazai szakmai körök előtt a kiegyezés utáni pénzügyi ellenőrzés geneziséét bemutató hosszabb tanulmányával.

De a folytatás sem maradt el. A következő esztendőben a fiatal, pályakezdő Rácz Lajos mutatta be a polgári házasság születésének forrásvidékéről szóló kismonográfiáját, s ezt tette a jogtanári pályáján első lépéseit igazító Mezey Barna is a Rákóczi-szabadságharc országgyűléseit láttató munkájában.

Jó pár év múltával a sorban a joghistória munkásainak középgenerációja is felsorakozott a szerzői gárdához, mások pedig immár érett kutatóként mutathatták be egy-egy kötetüket az érdeklődők számára. Pomogyi László ekkor tette közkinccsé a cigánykérdés magyarországi fejlődéstörténetét elemző értekezését, s vele egy időben a már ekkor is termékeny Mezey Barna a magyar börtönügy történetét dolgozta föl monográfiájában.

A mögöttünk hagyott évtizedekben a sokak által előszeretettel forgatott periodika azonban idejekorán kikerülte a szakmai orgánumokat gyakorta fenyegető belterjesség buktatóit, kilépett a szűkebb tanszéki keretektől, s kiteljesítette tevékenységének akciórádiuszát. A szerzők gárdája ennek köszönhetően immáron a vidéki karok jogtörténeszeiből is rekrutálódhatott. Hozzájuk aztán munkáikkal mások is csatlakoztak. Köztük is a felejtethetlen, sokak szakmai példaképeként számontartott Degré Alajos, vagy a pesti egyetemes jogtörténeti katedra tudós professzorasszonya, Nagy Lászlóné Szegvári Katalin. De fórumává lett a periodika a pesti bölcsészkar történésztanárai, s a joghistória hazai munkásai együttműködésének. Az előbbieik sorában olyan szerzők írásai vehetők leltárba, mint a Kardos József, Kállay István, Pölöskei Ferenc, Galántai József, Pritz Pál s Vargyai Gyula professzorok által jegyzett tanulmányok.

A szerzőket sorjázva ildomos szólni azokról is, akik egész életükben a praxisban, illetve a jogi oktatásban az anyagi jog terepén tevékenykedtek, de a történeti témák iránti érdeklődésüket azzal demonstrálták, hogy csatlakoztak a *Jogtörténeti Értekezések* alkotóköréhez. Az ő listájuk igencsak tiszteletet parancsoló, hiszen Takács Imre, Asztalos László, Nagy Tibor, Sárándi Imre, Bihari Mihály, Schmidt Péter, Kukorelli István, Pokol Béla, Erdei Árpád, Horváth Tibor, Petrik Ferenc és Solt Pál alkotta e grémiumot.

Az „*Értekezések*” ifjúkorában, a nyolcvanas években, de már részben előtte is – olykor két-háromévente jelentkező kiadványként – mind gyakrabban fordult az állam és jog utolsó százesztendősi periódusának intézményei felé. Az imponálón színes alkotói kör ekkor irányította a figyelmet a hazai politikai és jogi gondolkodás súlyponti intézményeire, mások a magánjog hazai kodifikációs kísérleteit tették mérlegre, míg egy harmadik kollektíva – az élő jogot oktató kollégák bevonásával – az állam és jog 20. századi jelenségeit, az egyén–társadalom–állam klasszikus triászának 19–20. századi alakulását vizsgálta.

A periodika gazdag tárházában szemezgetve figyelmet érdemelnek a szakma által korábban kevésbé frekvenciált jogterületek monografikus feldolgozásai. Elég itt utalnunk Horváth Attila magánjogtörténeti, s Bódiné Beliznai Kinga bíróságtörténeti kötetére.

Ám a mögöttünk hagyott század joghistóriája iránt érdeklődők figyelmét méltán érdemelhették ki az *Értekezések* azon kötetei is, amelyek kitüntetten a magyar honi jogászképzés fejlődési ívének megrajzolására tettek kísérletet. Elsőként egy – az ekkortájt még fiatal – szerzőpáros, Máthé Gábor és Révész Tamás tollából látott napvilágot az esti és levelező tagozatú jogi oktatás negyedszázadának tapasztalatait bemutató hosszabb lélegzetű két tanulmánya. Bő évtized múltával pedig – impozáns szerzői kör közreműködéssel – épp tucatnyi tanulmány szentelte figyelmét a hazai jogászképzés széles spektrumának. Míg végül legutóbb, de már ez új században, a kiváló oktatáskutató, Ladányi Andor e kérdéskörben még mélyebbre ásott, s kitűnő monográfiájában a jogászképzés

megújítására tett – zömmel múlt századi – reformtörekvések nem egyszer kudarcos vargabetűire világított rá.

Az *Értekezések* jó néhányszor lettek egy-egy hazai jogtörténész konferenciának, tudományos ülésnek hűséges krónikásává. Így aztán izgalmas tanulmányoknak lehettek olvasói azok, akik az 1986-ban Balatonföldvárott megtartott rendezvényen elhangzott előadások lejegyzett változatával ismerkedhettek meg, s jutottak értékes információkhoz a jogtörténeti kutatások nemzetközi állásával kapcsolatosan, de nemkülönben azok is, akik három évtizeddel a magyarországi rendszerváltás után az akkori folyamatok politikai és jogi buktatóit, vargabetűit láttató konferencia referátumaiban mélyedhettek el.

A kiadvány később sokat tett a jogászai műveltség kiterjesztéséért, megerősítéséért is. S tette ezt elsősorban a jogtudomány hazai és egyetemes jelesei munkásságának felvillantásával, korszakos eredményeik bemutatásával. Paolo Becchi olasz és Kurt Seelmann svájci professzorok munkálkodásának eredményeként itt ismerkedhetett meg a hazai publikum a felvilágosodás korának nagy szellemével, Gaetano Filangieri életével és munkásságával. A magyar tudományosság egyik óriásának, Csemegi Károly kodifikátori és tudományos tevékenységének ugyanakkor a sorozat két kiadványa is elismeréssel adózott.

Az évek hosszú sora alkalmat kínált a magyar glóbusztól távolabbi területek, országok alkotmány- és jogtörténetének bemutatására is, s az *Értekezések* helyet is adott az e területen elért eredmények bemutatásának, így annak, hogy Képes György önálló kötetben tárja az olvasók elé Dánia konstitucionális fejlődését, majd annak, hogy ugyanő figyelemre méltó kismonográfiájában az Egyesült Államok alkotmányfejlődését láttassa.

Az elődökről szólván, az *Értekezések* három száma is ékesen bizonyítja, hogy a jogtörténészek közössége nem feledkezett meg azokról, akik a mögöttünk hagyott évszázadban tanári, tudósi-iskolateremtői, vagy éppen tudományszervezői munkálkodásukkal nyomot hagytak generációk hosszú sorában. A kései utódok nevében az Egyetem téri magyar jogtörténeti katedra közössége értékes tanulmányokkal tisztelgett a nagy előd, Eckhart Ferenc életműve előtt, aki majd három évtizeden át volt meghatározó alakítója a hazai jogtörténeti kutatásoknak, s akinek egész tanári pályája mindenki számára követendő példaként mutatható föl.

Am emlékkönyvet kapott a Tanszéken az Eckhartot – ha nem is közvetlen utódként – követő professzor, Kovács Kálmán is, aki bő két évtizeden át indította gondos mérlegelés után útjára a későbbi idők jogtörténész generációjának egy-egy tagját, s aki tudományszervezőként ott bábáskodhatott e periodika megszületésénél is.

Az emlékezések sorát a Zlinszky János munkásságát méltató kötet zárta. Ebben a közelmúlt jelentős, nagy hatású, iskolateremtő tudósát, oktatósszervezőjét, karalapítóját, s nem utolsósorban alkotmánybíráját a szorgosan maga

köré gyűjtött kollégák és tanítványok ugyancsak ünnepi kötetben köszöntötték, s színvonalas tanulmányaikkal fejezték ki az iránta méltán megnyilvánuló elismerést és tiszteletet.

2019-ben új fejezet kezdődött a *Jogtörténeti Értekezések* történetében: a Magyar Tudományos Akadémia elnökének döntése alapján az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán ismét megszerveződhetett a jogtörténeti kutatócsoport. Az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport az MTA keretében kezdte meg munkáját, majd kormányzati elhatározás alapján az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (ELKH) keretében folytatta a kutatásokat. Tudományos programjának fókuszában a 19–20. század jogi szuverenitás kérdései állnak, különös tekintettel a Habsburg Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia keretébe illeszkedő magyar királyság viszonyrendszerére. Vizsgálatainak tárgya a nyugat európai jogi tudományosság hazai hatásmechanizmusaira, a mintaátvétel és az adaptációs technikák hatékonyságára, az ebbe a képletbe igazított honi jogalkotás és jogalkalmazás szuverenitására. A kutatócsoport közösségének első kötetében a pályázat kutatási témájához csatlakozó kutatók arról tettek tanúbizonyságot, hogy korábbi munkásságuk során hogyan és milyen aspektusokban folytattak elemzéseket, tettek közzé tanulmányokat a szuverenitás témakörében. Ez a tanulmánykötet arról szól tehát, hogy ki, milyen okból csatlakozott a kutató közösséghez, milyen előmunkálatok jelzik a közös gondolkodást, s egyben illusztrálják a jogi szuverenitás megközelítésének sokszínűségét, lehetőségeit és a várható szintézis érdemi eredményeit. Egyfajta megelőlegezett tablója lett ez a könyv az MTA jóvoltából megindult új kutatásoknak.

Egy másik, (Nagy Noémi szerkesztette) tanulmánykötet interdiszciplináris keretben a nemzetiségi-nyelvi szuverenitás problematikáját, s történelmi háttérét villantotta föl. A feldolgozott témák között szerepel a nemzetiségi egyenjogúságról szóló 1868. évi XLIV. törvénycikk elméleti értelmezése; a nyelvi és politikai szuverenitás összefüggései a szláv nyelvek példáján keresztül; a nemzetiségi törvény elfogadását közvetlenül megelőző évek nyelvi-nemzetiségi tárgyú szabályozása a Magyar Királyság és Erdély területén; a reformkori megyei közgyűlések álláspontja a magyar nyelv ügyében; a nyelvi jogok szerepe a 19. századi szlovák autonómiatörekvésekben. Tanulmányok szóltak a tannyelv szabályozásának történetéről az 1918 előtti magyarországi alsó- és középszintű tanintézményekben; a nyelv és szuverenitás összefüggéseiről a névhasználatra vonatkozó magyar jogi szabályozásban; a nemzetiségi-nyelvi egyenjogúság elvének értelmezéséről a magyarországi és az ausztriai birodalmi jogi szabályozásban a dualizmus időszakában, valamint a magyar–horvát kiegyezés háttérében zajló titkos pénzügyi manőverekről. (A szerzők: Andrassy György, Csernicskó István, Csernus-Lukács Szilveszter Heil Kristóf Mihály, Lajtai L. László, Képegy Imre, Megyeri-Pálffy Zoltán, Nagy Noémi és Schwarzwölder Ádám.)

Stipta István monográfiájának tárgya a magyar történelmi alkotmány tartalmának és módosulási folyamatának vizsgálata volt a 19. század második felében. A sokat vitatott politikai-közjogi kérdést két hazai intézmény fejlődésének tükrében tekintette át a kötet szerzője. Az egyik a pénzügyi közigazgatási bíróság, amely a közigazgatási jogvédelem korszerűsítési igényét, egyben a hagyományos alkotmányos rendszer módosításának szükségességét vetette fel a vizsgált időszak hazai jogfejlődésében. A másik intézmény a sajátos magyar helyhatósági szerv, az alkotmány védbástyájaként elhíresült vármegye. Munkájának egyik fő nyomvonala a jogállam kiépítésének, az európai garanciális minták honosítási mechanizmusainak követése. Szerző jelen összeállításban részletesen követi a történelmi alkotmányt módosító törvény létrehozatalának folyamatát, mert jellemzőnek tartja azt a közjogi-politikai diskurzust és jogképzési folyamatot, amely a dualizmus ezen időszakában megjelenítette és egyesítette a közpolitikai és szakmai szempontokat.

Az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport gondozásában jelent meg Bódiné Beliznai Kinga – Gosztonyi Gergely szerkesztésében a *Jogtörténeti Értekezések* 45. darabja, amely az 1989–1990-es rendszerváltás harmincadik évfordulója apropóján született. A könyvben publikált tanulmányok a három évtizede bekövetkezett változásokat, illetve az azt követő átalakulást taglalják a jogi-politikai rendszer egy-egy szeletét érintve. Így az alkotmányosság helyreállítása, a rendszerváltás, mint politikai kompromisszum, a népszavazás intézménye, a lelkiismereti és vallásszabadság, a sajtó privatizációja, a sajtómegjelenések kérdése, a két semmisségi törvény, a magyarországi németiség helyzete, a kedvezményes honosítás, a közjegyzőség szerepváltozása, a felsőoktatási autonómia és az antiszemita mítoszok megjelenése egyaránt szóba kerül a tanulmánykötetben. (Mindezek Tölgyessy Péter, Papp László, Komáromi László, Völgyesi Levente, Horváth Attila, Gosztonyi Gergely, Zinner Tibor, Frey Dóra, Képegy Imre, Losonczy Eszter, Rigó Kinga, Kiss Máté tolmácsolásában.)

A közbeszéd, a politikai és szakmai diskurzusok nélkülözhetetlen kifejezése lett napjainkban a szuverenitás, mely a folytonosan alakuló és formálódó Európai Unióval funkcionáló kapcsolatok, illetve a nemzeti önrendelkezésből fakadó feszültségek egyik kardinális kifejeződése lett. A szuverenitás történeti és mindenkor aktuális fontosságát igyekszik alátámasztani a *Jogtörténeti Értekezések* Karácsony András által szerkesztett kötete, amely részben a szuverenitás elméleti kérdéseire, az ezzel kapcsolatos vitákra, a magyar történelmi vonatkozásokra, a szuverenitással összefüggő aktuális kérdésekre koncentrált. (Karácsony András, Tóth J. Zoltán, Kardos Gábor, Pongrácz Alex, Horváth Attila, Kisteleky Károly, Paolo Becchi, Löffler Tibor szerzőségével.)

Az 1869 és 1937 közötti időszakban a Kúria elnöki székét betöltő bírók életútján és pályaképén keresztül ismertette meg olvasóival Bódiné Beliznai

Kinga, hogyan fejlődött, hogyan változott a magyar igazságszolgáltatás legfőbb fórumának szervezete, működése. A bírászkodási hagyományok, a jó bíróról alkotott kép és a vele szemben támasztott követelmények mind a mai napig végigkísérik a Kúria törvénykezési tevékenységét. Az életutak és a hozzájuk kapcsolódó bírói munkásság bemutatása révén a magyar bírói függetlenség történetének tablója egyben a kötet.

Különleges könyv az *Értekezések* 49. köteteként megjelent, Blazovich László kutatói, fordítói munkáját dicsérő Raymundus Parthenopeis-mű. A *törvények rövid, könnyű és hasznos foglalata* címmel most magyarul publikált *Summa legum* látszólag távol áll a 19. századi szuverenitáskérdésektől, ám Kelet-Közép-Európába vezető útja nyomós bizonyítéka az európai jogtudomány hatásának a regionális jogokra. Blazovich László, a mű közreadójának szavaival élve ugyanis „a *Summa* a korabeli jogtranszfer nagy jelentőségű letéteményese volt”, korai előhírnöke a nyugati minták adaptációjának, a modernizációs kísérleteknek.

A mögöttünk hagyott szűk két esztendőben, az MTA–ELTE Jegtörténeti Kutatócsoportjának feltámadásával, egyszerre féltucatnál több munka is mutatatta tehát a hazai jogtörténetírás erejét, termékenységének dinamizmusát.

S végül, de távolról sem utolsósorban, elismerés illeti a sorozatszerkesztő, alapító redaktor Kovács Kálmánt, aki sorozatlapító ötletével nem csak a budapesti műhely számára teremtett publikációs lehetőséget, de segítette a kutatók közötti jogtörténettudományi együttműködés egy stabil fórumát megalapozni. Köszönhetően az alapeszmét tovább építő Mezey Barnának, Kovács professzor műve velünk él tovább.

Az *Értekezésekről*, annak félévszázados múltjából készített, teljességre nem törekvő leltár láttán bizvást állíthatjuk: a kötetek gazdag kínálata, az egyes számok színvonalas írásai a szakma majdani művelői számára megbízható indulópontként szolgálhatnak. S mi több: a magyar múlt felé nem fogyó érdeklődéssel forduló szélesebb közönség is gyarapodhat a neves és jeles szerzői kör két emberöltőnyi munkásságából.

Révész T. Mihály

A. Gergely András*

A JOGI NÉPRAJZ ÉS JOGANTROPOLÓGIA HATÁSA A TÁRSADALOM- TUDOMÁNYOKRA

A tárgykör monografikus igényvel és roppant sok, részletes, elaprózott szövegtöredékekkel földolgozható igazán, ezek nélkül csak töredékesen. Hatások és ellenhatások, korszakok és meghatározó személyiségek, modellek és eszmék, alkalmazások és átvétel változatok veszik körül, melyek közül egészen bizonyos, hogy az alábbiakban csupán egyetlen apró jelet lehet kiemelni. De ez sem kevés, sőt, talán kiindulás lehet mindazok számára, akik reményt táplálnak a diszciplínák kölcsönhatásait, az európai rangú tudásterek és az ehhez kapcsolódó magyar aspirációk interferenciáit illetően.

A jel elsődleges meghatározottsága ez esetben a jeltelenség, a hiány. Sarkítottan kifejezve: a jogi néprajz hozzávetőlegesen a társadalomkutatók java többsége számára nem ismeretes mint szemléletmód, tudománytörténeti aspektus, elemzési eljárás vagy megismerési eszköztár. Elvben varázsosan szuverén tudásterületként is elismerésre méltó lehet számukra, amit még respektált tudományterületi rangok, kiadványok, presztízs stb. is körülvehet – ám használatáról csupán keveseknek van fogalmi képe. Lehetséges emellett, hogyha kontrollsoporként a jogászokat tekintjük (mint ugyancsak társadalmakkal foglalkozó elméleti tudásterület képviselőit), akkor sem lenne gazdagabb a kép. A jogi antropológia mindemellett halovány derengést csíhol az ifjabb lelkekbe, akik készséggel rácsudálkoznak: a sokféle ágazati antropológia mellett miért is ne lehetne jogantropológia akár. A hiányzó ismeretek, a hiányzó jel önálló jelentéssé áll össze idővel – erre próbálok ráközelíteni alábbi írásomban, jóllehet anélkül, hogy a jogtörténeti értekezésekhez szorosabban kapcsolódó ismeretanyag teljes rajzolatára koncentrálnék.

* A. Gergely András DSc, tudományos főmunkatárs, MTA Politikatudományi Intézet.

Írásom szándékosan elkerüli a hivatkozható szakirodalom releváns körének felölését, megelégszik néhány utalással – hisz itt most a jogtörténetírás egy vékony szeletkéjéről és forrásairól van csupán szó és meglehetősen röviden... No meg a multidiszciplináris közelítésről, a tematikai rugalmasságról, a nyugati szakirodalom illő ismeretéről stb., melyek nem kevésbé fontosak a jogelmélet szélesebb színterén. Amiért e szándékosság kimondható és az előre megfontoltság feltételezhető, azt leginkább az összehasonlító társadalomtudományi gyakorlat indokolja, amely első körben is évszázados készítményt eredményezett a népikultúra-kutatás és jogszokás-szakirodalom területén, ugyanakkor ezzel arányosan nem hozott jogikultúra-elmélet felől példás kínálatot a folklórjelenségek vagy szokásjogi gyakorlat vidékéről a joggyakorlat világába. A jogikultúra-történet és jogi néprajz sorozat¹ legkorábban megjelent kötetei már a diszciplína rövid történetét bemutató tematikákban is egyértelműen jelzik: a jogi oktatás, a jogtudományi kutatás, a jogelmélet, jogképesség-érzékelés, jogtörténeti forráselemzés, jogérzékenység mérése, politikai joggyakorlat, jogintézmények stb. tárgykörei, amelyeken a társadalomtudományi érdeklődés és tudás társadalmi terepként jelentkeztek olykor, magukban hordják immár a lehetőségét annak, hogy a népijogélet-kutatás (mint az európai jogi néprajz szerves tartozéka) úgy kerüljön be az empirikus diszciplínák sorába, hogy képviselői egyúttal azokat is megtestesítik. A sorozat 6. kötete² mutatja a spektrumot a tudásterületek között és fölött: a magyar népijogélet-kutatás háború utáni éveiből (1947–1949) és a két világháború közötti korszakban a kutatások résztvevői között Györffy István, Bónis György, Papp László, Tárkány Szücs Ernő, Hofer J. Miklós, Gaál Imre és további mások jóvoltából mindazon hatásokat, melyeket a néprajz, történetkutatás, településkutatás, kulturális-hagyaték-felmérés legitím elgondolások menti jogi respektust is képes volt megteremteni és presztízzsel ellátni. De Csizmadia Andor, Tóth Zoltán György révén a népijogélet-kutatás háború utáni éveiből (1947–1949) is idézhetők további kapcsolatok, melyek az igazgatástudomány, szociális struktúrák, történeti konstruktumok, vagy a ma már „örökségnek” nevezhető kulturális-közéleti tudások és különböző aktorok közötti világok kölcsönhatásait gazdagították. Egyszóval a kultúra- és tudományköziség,³ inter- vagy multidiszciplináris lett

¹ *Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár* 1., 2. és 4. kötete is.

² *Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár* 6. (sorozatszerkesztő: Dr. Nagy Janka Teodóra). Szekszárd, 2018, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, 373. p.; *Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport*. www.jogineprajz.hu

³ HOMOKI-NAGY Mária: A három Dóczi végrendelet. In NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Kultúra- és tudományköziség a jogi néprajz és a jogi kultúrtörténet metszetében*. (A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Jogi néprajz, jogi kultúrtörténet szimpóziumának előadásai, Pécs, 2018. augusztus 24.; *Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár* 4.) Szekszárd, 2018, PTE KPVK, 93–110. p.

meghatározó mutatója a jogéletről (nemcsak jogászok által kutatott) tapasztalati tudás és történeti retrospekció közötti szféráiban megformálódó érdeklődésnek. Viszont a klasszikus humaniorák mellett újonnan intézményesülő társadalomtudományok mintha nemigen reflektáltak volna a jogi aspektusú értelmezésmódokra – ez később talán mélyebben is elemezhető aspektus lehet, miért nem...

A szokásjog és jogszokás közötti tudástérben rögzült érdeklődésmódok mellett a 7. (konferencia) kötet tartalomjegyzéke már jelzi azt a furcsaságot, hogy miközben a jogtörténetírás és a népi jogszokás-kutatás a jogi néprajz forrásaiként tekint minden olyan jelenséget, aminek szimbolikájához (vagy írott forrás jellegéhez) hozzátartozik valamely jog által lefedett terület (a történeti szokáskutatás, céhlevelek, nyelvi identitás, családjogi szerződések, falusi árvairatok, vesztőhelyek, valláserkölc, börtönök állapota, plébániai iratok, hitbérkikötések, egyházi levéltári anyagok, perstratégiák stb.), addig a társadalomtudományok számára például a néprajz vagy a jog messze nem ilyen evidens tartozéka a társadalmi-politikai struktúrák, társadalmi rétegződés vagy értékrend, mentális örökségek, normák stb. túlélési jellegzetessége és kulturálishagyaték-jellege. Nem kívánok ítéletformán kizárni vagy igaztalanul „lekerekíteni” semmiféle esetleges érdemi kísérletet (hisz számos ilyen lehet az igazgatásföldrajz, a jeltudomány, a kommunikáció-történet, a szimbolikus térkutatások stb. köreibben), de idői távolságból immár úgy fest, talán egyetlen „intézmény”, így személyében is hidat képező szakmai tekintély volt, akinek a kor interdiszciplinárisnak még nem nevezett tudástartományában megvolt a szociológus nyitottsága a népi szokásjog szélesebb értelmű átlátásához, kezeléséhez, használatához. Ez pedig Kulcsár Kálmán volt, akit (okkal) lehet nem kedvelni, vagy (más okkal) sokra tartani kezdő népi ülnökként és igazságügy-miniszterként, intézményformáló szociológusként és akadémiai elnökként, de a valamelyest (családi okokból, Papp László révén) érintett Papp Zsolt filozófus-szociológus mellett is egyedül Kulcsár volt, akinek a magyar jogi-történeti és alkalmazott szociológiai szintéren hajlandósága volt a komplexebb vagy interdiszciplináris szemlélethez. (Kulcsár ugyan korántsem túl gyakran alkalmazta, de akadémiai minőségében legalább elméleti talajt készített elő és javított, melyen azután az „inter”-jellegű személyében is képviselő Tagányi Zoltán az agrárszociológia és a társadalmi intézményszerűség új szempontjaival tudta gazdagítani a társadalomtudományos szemléletirányt, mely még kiterjedhetett a későbbiekben a földrajzi térben akár szibériai, indiai, mediterráneumi vagy afrikai irányokba is, társadalmi rétegződés-modellek terén pedig a cigánykutatások, szegénységkutatások felé mutatott kellő serkentést és valaminő befogadókészséget is).

Ennek hangsúlyozása azért is lényeges, mert míg az első átfogó kísérlet a multidiszciplináris összkép felmutatására⁴ már erőteljesen tudott kapaszkodni a jogtörténet és jogelmélet megannyi forráskutatási eredményébe, mégpedig elkerülve a Kulcsár Kálmán nehezmenyeezte „népszellem-fogalom” és népi jogelmélet kelet-nyugati összehasonlító aspektusát,⁵ de emellett is az alkalmazott jogtudományi, jogszociológiai kutatásoknak több „nyitási” terület kínálkozott a jogantropológia alkalmazására vagy a jogi kultúra kutatásának bevonására (lásd ehhez a *Jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai* I. kötetben H. Szilágyi István tanulmányát a jogikultúra-fogalom változásáról⁶ vagy a II. kötetben Varga Csaba *Népszokások mint kollektív én-reprezentációk* című tanulmányában a kutatási horizontot megrajzoló értelmezését⁷).

Utóbb a nevezett szerzőpáros annyiból is korszakos hozzájárulást mutatott az interdiszciplináris hatásokhoz, hogy részint az általános államtudomány, az államelmélet politológiai aspektusához kapcsolt szemléletmódok közül kiemelte, majd részben honosította is a francia, német és angolszász jogi antropológia (irodalom, szokásjog, kulturális örökség, szimbólumok) felől alátámasztható rítus-nyelv-normák-eszmények rendszerszerű kutatásokat, hogy azok jelentős hatókörét kialakítva visszatérjenek a kortárs kulturális antropológiai vizsgálódásokhoz. Ugyanakkor a Varga Csaba és H. Szilágyi István képviselte szemléleti keret pontosan ezen a diszciplináris ösvényen jutott tovább a szociálpszichológia irányába, továbbá a kultúrakutatás és az összehasonlító jogelmélet megannyi más tudományközi aspektusa felé ugyancsak. H. Szilágyi közben jelzi, hogy a szakterület egyebek között „fő gyengesége az elmélet-történet hiánya (ami lehetőséget adott volna a legfontosabb ’paradigmatikus’ elméleti keretek bemutatására és elemzésére); az általános antropológiai problémák jogi vonatkozásai részletesebb elemzésének hiánya (ami módot adott volna a jogi antropológia irodalmának átfogóbb bemutatására) és a tematika

⁴ Itt konkrétan: MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, 2009, ELTE Jogi Kari Tudomány I. ELTE Eötvös Kiadó

⁵ NAGY Janka Teodóra: A jogi népelektutatás (1939–1948) nemzetközi előzményei, elméleti és módszertani kérdései, eredményei a hazai interdiszciplináris tudományfejlődésben. In NAGY Janka Teodóra (szerk.): *A jogtörténet új forrásai. Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Digitális Adattár*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 8.) Szekszárd, 2018, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, 265., 271. p. <http://jogineprajz.hu/wp-content/uploads/2013/03/JKJNK8.pdf>

⁶ Lásd ehhez H. SZILÁGYI István: Adalékok a jogi kultúra fogalmához. In NAGY Janka Teodóra (szerk.): *A jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai* I. Szekszárd, 2018, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, 109–124. p.

⁷ VARGA Csaba: *Népszokások mint kollektív én-reprezentációk. (A jogi népszokás-kutatás lehetséges többlet-üzenetéről)* In NAGY Janka Teodóra (szerk.): *A jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai* I. Szekszárd, 2018, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, 347–367. p.

szűkössége (ami kizárta számos fontos kérdés tárgyalását, mint amilyen például az emberi jogok antropológiai megalapozásának problémája).⁸ Érdemes ennek kapcsán is újra tudatosítani, hogy a jogelméleten belüli szakterületi átrendeződés, a társtudományok (jogfilozófia, jogi etnológia, jogi gondolat, joghézag, joglogika, komparatív rendszerelemzés stb.) helykeresése és helykijelölése a klasszikus jogon belül is hasonló problematikát mutat, mint a jogi antropológia és az államjog, a természetjog és az igazságelméletek, a precedensjog és a tiszta jogelméletek közötti „utódlási” vagy legitimációs játszmák széles köre.

Ugyanitt érdemes jelezni Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* címen összeállított jogfilozófiai kompendiumának fontosságát (1988), melyben a jog „konceptcionális módosításának, avagy éppen ellenkezőleg, konzerváló továbbfejlesztésének dilemmája lett a kérdések kérdése; s ez elsősorban is az alapok, a kiindulópontok tisztázását igényli. Ugyanakkor azonban az utóbbi évszázad jogtudományának leglátványosabb s legújított termése (a jogszociológia, a jogantropológia, a jogi axiológia) éppen e hagyomány ellen hatott — olyan megközelítéseket dolgozva ki, amelyekben az önmagát jogként nevesítő szabályrendszer legfeljebb vizsgálódási tárgy a többi megkülönböztetetlenül hasonló szabályrendszer között, de immár korántsem kritérium jellegű”. Eközben jelzi a *jogtudományok kettéhasadása* mint eredmény a jogi kultúra fogalmi összefüggéseire kiható következményeit is, melyek „*formális követelményrendszert kielégítő* módja változatlanul sine qua non fogalmi összetevő”, így „valamelyes eséllyel rendelkezik ahhoz, hogy szervező alapfogalma legyen azoknak a mélyen megalapozott, korszerű és modern törekvéseknek, amelyek a jogban – rendszerelméleti megközelítésben vagy parciális magyarázatként – az önszervező hatást, folyamatszerűséget, társadalmi argumentatív diskurzusként kibontakozást, kommunikatív önmegegerősítést (előrehaladást, reprodukciót), azaz a jognak mint olyannak egy sajátos proceduralitás eredményeként specifikusan objektív formát nyerő társadalmi cselekvés jellegét hangsúlyozzák”.⁹ Vagyis a joglogikai, a jogfilozófiai és más „extern” rendszerek kölcsönös visszahatásai magára a jogrendszeri működésre itt olyan mellérendeltnek tetsző kérdések felé vezetnek mindkettőjüket, amelyeknek az összehasonlító jogi, a jogszociológiai, a jogi etnológiai szöveghagyomány igényelte újrafelfedezés szorgalmazói, a távol-keleti, izraeli, indiai, skót, mexikói, japán, afrikai jogrendszeri sajátosságok összehasonlító példatárát megteremtők, egyúttal a 20. századi jogtörténet

⁸ H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai*. Budapest, 2000, Szent István Társulat, 7–8. p.

⁹ VARGA Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. („Összehasonlító jogi kultúrák” TEMPUS-projektumának közleményei) Budapest, 1994, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 246. p.

olyan személyiségeinek is magyarországi „honosítói”, mint Edmond Jorion,¹⁰ Jean Carbonnier, Michel Villey,¹¹ Michel Virally,¹² Henri Lévy-Bruhl, René Rodière,¹³ Chaïm Perelman¹⁴ és még rengetegen mások. Ez úttörő munkának ugyanakkor nemcsak közvetlen haszna több hiányzó textuális adatbázis közre- adása, de az is, hogy láttatják: nem csupán a magyar jogi gondolat, a magyar jogelmélet és empirikus jogszociológiai vagy jogfilozófiai kutatás van elmaradva (ez sem általános, hisz Varga Csaba végtelen sok szöveget közöl lengyel kutatók tollából!), hanem mindezen generikus problémák vagy diszciplináris helykeresési folyamatok Európa-szerte számos helyen hasonlóképpen lejátszódtak. Sőt, H. Szilágyi és Varga kölcsönhatásai önmagukban is izgalmasak a jogelmélet és jogtörténet kenyérharcának háttérében zajló folyamatokra figyelemmel: a jogi kultúra és a kapcsolódó jogtudatvizsgálatok (pl. az utalt Kulcsár Kálmán-féle kutatási irány, 1965) nem valaminő „légüres térben” zajlottak, s nem „lebegő” mivoltukban szükséges megérteni őket, hanem éppen „hatásmezők” révén (mint csoportthovatartozás, szocializáció, rétegződési modellek, kommunikáció, interaktív hatások), melyek áttekintő elemzése ma már nem elegendő pusztán jogdogmatikai alapon, mert már régóta a jogi kultúra része a határok átjárása, a kölcsönhatások elemzése, az írott jog és jogkövetés másságai stb. Így a H. Szilágyi összeállította újabb kötet (2018¹⁵) már azt is jelzi, hogy újabb részterületek, a politika- és az igazgatástudomány egészen új tartományai, meg a megváltozott átrétegződési modellek is kölcsönhatásban vannak a kortárs jogtudat kutatásokkal. Nem közvetlen itt az utalás, de hasonló a hivatkozás lehetősége Sajó András és a jogpszichológia közötti interferenciáknak, ahol ugyan még mindig a jogi szemlélet bír fundamentális hatással, viszont bekerül a szociálpszichológia, nyelvpszichológia, a populáris politikaformálás számos kérdése is, vagy a jogtudat narratív értelmezési útjaitól csöppet sem eltávolodva Fleck Zoltán révén megújított aspektussal egészül ki a jogrendszeri, jogintézményi, jogelméleti felépítmény.¹⁶

¹⁰ JORION, Edmond: *De la sociologie juridique. Essais*. Bruxelles, 1967, Université Libre de Bruxelles & Éditions de l'Institut de Sociologie

¹¹ VILLEY, Michel: *La formation de la pensée juridique moderne. L'Humanisme et le Droit*. (Cours d'histoire de la philosophie du droit, IV.) Paris, 1965, Les Cours de Droit

¹² VIRALLY, Michel: *La pensée juridique*. Paris, 1960, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence

¹³ RODIÈRE, René: *Introduction au droit comparé*. Barcelone, 1967, Subsecrétariat d'État à l'Éducation et à la Science – Institut du Droit comparé

¹⁴ PERELMAN, Chaïm: *Justice et raison*. (Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres, Tome XXV.) Bruxelles, 1963, Presses Universitaires de Bruxelles

¹⁵ H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017*. Budapest, 2018, Pázmány Press

¹⁶ FLECK Zoltán et al. (szerk.): *A jogtudat narratív értelmezése*. Budapest, 2017, ELTE Eötvös Kiadó

*

Annai összegzésképpen a fentiekből is kitetszik, hogy míg a jog és antropológia viszonyát a 2000-ben megjelentetett fundamentális szövegválogatással H. Szilágyi István gazdagon és multidiszciplináris módon megformálta (Osiris, Budapest), s beillesztette Moore, Hoeber, Shapera, Bohannan, Pospíšil, Griffith és mások rendszerező elveit a maga tapasztalati joganyagába, addig a történészek, jogászok, néprajzosok körein túli tudományos szférából a legkevésbé is alig található reflexív szakmai kutató vagy inspiráló hatás. E megállapítás távol kíván állni attól, hogy minősítő hatású legyen, csupán a hiányzó kölcsönhatás jelzésére hivatott. Valamint arra is, hogy mindez ma már alighanem elsősorban idő kérdése, s nemsokára válaszképes tudáságazatok fognak interakcióba kezdeni a jogantropológia területével, miképpen már a jogfilozófia újabb iránya is találkozási pontokat nevezhet meg a politika- és államtudományok kortárs elemzőinek nézőpontjai szerinti tudásvilágban (lásd mondjuk Szigeti Péter munkásságát vagy Karácsony Andrásét). Ha egyetlen példa megengedődik itt: a politikai antropológia, amíg főképp törzsi világok kutatását vállalta, spektrumába nehezen fért államalakulat vagy jogi gyakorlat – de mióta a politika nem valamely társadalmi réteg elkülönült világának fogalmi derivátuma, hanem szinte mindenható képződmény, így kutatásába is bekapcsolódott a politikai antropológusok emberi jogokkal, genocídiummal, evolúciós és természetjogi dilemmákkal, filozófiai tüneményekkel, szimbolikus politikai és nyelvpolitikai jelenségekkel befolyást gyakorlók kutatásával foglalkozó kutatói kör. Vagyis a jogtól egyre eltávolodó leíró módszertant a joghoz egyre akkurátusabban közeledő narratív és interpretatív módszertan kezdi felváltani. Közös útjuk még nem garantálható, de kölcsönhatásaik teljességgel világosak.

Írásom címében a jogi néprajz és jogantropológia hatásának jelzésére vállalkoztam – a társadalomtudományokra gyakorolt hatást ím, ennyire látom igazolhatónak. Várat magára az idő, amikor talán majd ismét újabb tudástarmományok, specifikus módszertanok, reflexív és interaktív tudásmezők lesznek készek vállalni a jogi kultúra kutatásának komplex társadalmak kutatásába vezető kihívásokat és válaszokat.

Antal Tamás*

PÁRHUZAMOS INTÉZMÉNYEK AZ ANGOL ÉS A MAGYAR ESKÜDTSZÉK TÖRTÉNETÉBŐL

A *Jogtudományi Szemle* 1870. évi folyamában több tanulmányt is publikáltak az akkori európai és hazai esküdtbíráskodás köréből – sajnálatos módon szerzői anonimitással. Mivel a szóban lévő periodika a Magyar Királyi Igazságügyminisztérium kiadványa volt, és mert Szilágyi Dezső elnöki titkár éppen ekkor járt Angliában a büntetőeljárás tanulmányozása végett, e sorok szerzője talán nem alaptalanul feltételezi, hogy a tanulmányok legalább egyike az ifjú Szilágyi tollából származik.¹ „Közelebbi időben módunk és alkalmunk levén esküdtszéki ügyekkel is foglalkozni, e közben azon tapasztalatra jutottunk, hogy többféle esküdtszéki rendszereknek egybehasonlítás útjánai tanulmányozása a legjobb eszköz azok működését, kik a törvénykezés ezen ágával foglalkoznak, oly üdvössé tenni, miszerint az igazságszolgáltatás gyakorlata e téren is, valamint a törvény valódi szellemének, úgy a társadalmi viszonyok jogos érdekének kellőleg megfeleljen; és ez indít most bennünket arra, hogy azon nagyszerű tárgyról, melynek ismert neve »esküdtszék«, »assizes«, »jury«, nem ugyan kimerítő ismertetést, hanem tapasztalatunk s tanulmányaink segélyével legalább oly töredékes rajzolatot nyújtsunk, mely azok számára, kik az esküdtszékek körében uralgó eszméket, s a gyakorlat szellemét ismerni behatóbban kívánják, hiedelmünk szerint egyben-másban hasznos útmutatást nyújthat” – olvasható a harmadik közlemény² bevezetőjében, ami erősíti a szerző kilétére irányuló előbbi feltételezést.

* Antal Tamás PhD, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Európai Jogtörténeti Tanszék

¹ ANTAL Tamás: *Szilágyi Dezső és műve*. (Jogtörténeti Tár 4.) Szeged, 2016, Iurisperitus Kiadó, 4–5., 87–98. p.

² W.: *Esküdtszéki tanulmányok III. Adalékok az esküdtszéki intézmény és eljárás köréből. Jogtudományi Szemle, 1870. 4. sz. 145–156. p.* (továbbiakban *Adalékok...*)

E tanulmány felhasználásával lehetőség adódik arra, hogy a korabeli jogi gondolkodás alapján bemutassuk, miként látták a kiegyezés után néhány évvel a 19. századi liberális intézmények egyik legjellemzőbbikének állását Angliában és Magyarországon. „Mivel nálunk esküdtszéki eljárás eddig csak a sajtóügyekre hozatott be³ és lépett hatályba⁴ (mert a közcélú kisajátításokból eredő kártalanítási kérdések eldöntésére az 1868-dik évi 56-dik tv.cikkben alapított esküdtszéki bíraskodás alkalmazásba eddig még nem hozatott),⁵ azon szabályok nyomai pedig, melyek a sajtótörvénykezésünk elemeit képezik, főleg az angol és a francia jogban található, mi is figyelmünket kiválólag ezen forrásokra fordítjuk” – írta 1870-ben az akkori komparatív szerző. Hangsúlyozni szükséges, hogy az említett évben még sem a Csemegi Károly-féle Büntető törvénykönyv (1878: V. tc.), sem az ugyancsak általa szerkesztett „Sárgakönyv” (1872) nem létezett, a hazai tapasztalat pedig még csekély gyakorlatra koncentrált, hiszen a magyar esküdtek csak 1867 végén kezdték meg a tényleges működésüket,⁶ de az Osztrák Császárságban lévők sem tudtak hosszabb múltra visszatekinteni. A Lajtán túl 1848. május 18-án vezették be az esküdtszéki eljárást a sajtóvétségekre, 1850. január 17-én már a perrendtartás is kész volt, de 1852-ben hatályon kívül helyezték úgy a sajtótörvényt, mint az erre vonatkozó esküdtszéki eljárást.⁷

Az etalonnak tekintett *angol esküdtszék*⁸ és a magyar megfelelője között számos, már a jogszabályokból előtűnő, szükségképpen eltérés mutatkozott.⁹

³ A sajtótörvényről szóló 1848. évi XVIII. tc. 3–16. §§.

⁴ Ezek közül elsődlegesen az 1867. május 17-i rendelet volt az esküdtszéki eljárásunk normatív alapja az 1896. évi Bünvádi perrendtartás hatálybalépéséig, melyet Horvát Boldizsár bocsátott ki (307/eln. sz. a. kelt m. kir. igazságügyminiszteri rendelet a sajtóvétségek felett ítéendő esküdtszékek felállítására). *Magyarországi Rendeletek Tára* 1867. Pest, 1871. 89–115. p.).

⁵ A Buda és Pest területén történő kisajátításokról szóló 1868. évi LVI. tc. 40–82. §§

⁶ Az első esküdtszéki tárgyalás Magyarországon. *Jogtudományi Közöny*, 1867. 49. sz. 318–321. p.

⁷ Réso Ensel Sándor: *Az esküdtszék Magyarországon*. Pest, 1867, Heckenast, 65. p.; Réso Ensel Sándor: Bécsben nincs Jury! *Pesti Napló*, 1865. 4575. sz. 2. p.; Réso Ensel Sándor: Egy német író az esküdtszéki intézmény ellen. *Pesti Napló*, 1865. 4592. sz. 2. p.

⁸ ANTAL Tamás: *Az angol esküdtszék története*. (Fundamenta Fontium Iuris Historici 2.) Szeged, 2019, Iurisperitus Kiadó. (E könyv angol nyelvű szakirodalmak és források alapján készült, mely művekre most terjedelmi okokból külön nem hivatkozunk.); BADÓ Attila: *Ártatlanok vagy bűnösök?* *Az Egyesült Államok esküdtszékeinek vitatott döntései*. Szeged, 2016, SZTE AJTK, 209–234. p.

⁹ Átfogó irodalom: MÁTHÉ Gábor: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875*. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó; RÉVÉSZ T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875*. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó; ANTAL Tamás: *Törvénykezési reformok Magyarországon (1890–1900). Ítéltáblák, bírói jogviszony, esküdtszék*. (Dél-alföldi évszázadok 23.) Szeged, 2006, Csongrád Megyei Levéltár, 185–218. p.; NÁNÁSI László: *A magyar királyi ügyészség története 1871–1945*. Budapest, 2011, Legfőbb Ügyészség, 19–34. p.

1. A hazai szabályok szerint az esküdtbírószágon a tárgyalás megnyitásakor a vádlott a vád érdemét illetően előzetesen sem „vallató kikérdezés” alá nem vétetett, sem nem intézték hozzá ama kérdést, hogy „vétkes-e abban, mi ellene vádkép felhozatik; ebből az következik, miképp nálunk nem alkalmazható azon angol jogszabály, miszerint a tárgyalásra egybehívott esküdtek a vádlott ügyében csak akkor ítélnék, vagy jobban mondva határoznak, ha a vádlott tagadja azon tényt és törvényszegést, mellyel őt az ellenfél vádolja, s kívánja, hogy esküdtek ítéljenek felette, ugyanis ekkor adatik át a vádlott az esküdteknek éspedig a vádiratot felolvasó jegyző következő nyilatkozatával: »ezen vádirat érdemére nézve felhívatott a vádlott nyilatkozni, s miután ő oda nyilatkozott, hogy nem bűnös, önök feladata megvizsgálni, hogy bűnös-e vagy nem, s e végre a bizonylatokat meghallgatni«; s erre következik a szoros értelemben úgynevezett esküdszéki tárgyalás (*trial*).»¹⁰

Ebből eredően tehát az angol – és egyébként az akkor hatályos francia – jog szerint a tárgyalást vezető bírák alapozhatták a marasztaló döntésüket az esküdszék által meg nem állapított tényekre is, ha a terhelt beismerésben volt. Az Amerikai Egyesült Államokban ebből alakult ki mára az igen népszerű vádalku intézménye.¹¹ Nálunk azonban a hivatásos bírákból álló tanács a szankciót „még az esetben is, midőn a vádlott az esküdszék előtti megjelenést gátló akadály közbejötté nélkül, s így szándékosan elmulasztja, mindenkor csak esküdtileg megállapított tényre és vétségre alkalmazza, [ennek okát] abban látjuk rejleni: minthogy ott, hol a vétség lényegét nem tények, hanem nyomtatott szavak képezik, már magában a törvényben felette nehéz határozott fogalom vagy jobban mondva: tilalom felállítása által oly körvonalakat alkotni, melyekből az, hogy mikor lépte valaki a sajtószabadság korlátait által, mindenkor világosan kivehető lenne. S e nehézség még mindamellett, hogy sajtóvétségi ügyekben a megoldandó kérdések rendszeresen abban pontosulnak: a vádlott hozta vagy hozatta-e létre a vádbeli nyomtatványt? továbbá mi a nyomtatvány tartalma s a vád alá vett kitételeknek értelme? s végre, mi vala a szerző szándoka vagy célzata azon kitételekben? még inkább fokozódik akkor, midőn arról kell határozni: foglaltatik-e eme vagy ama cikkben vagy közleményben rágalom, lázítás vagy másnemű vétség?»¹²

A teljességhez tegyük hozzá, miszerint a briteknél is sokáig vita volt arról, hogy az esküdtek az inkriminált közlemény tekintetében csak arról dönthettek-e, vajon azt a vádlott írta, adta/adatta ki, avagy arról is, hogy annak tartalma valóban rágalmazó, illetőleg felségsértő volt-e? 1792-ig az utóbbi felől nem határozhattak, azt a bíró maga döntötte el. Ennek a komoly gyakorlati

¹⁰ *Adalékok*... 146. p.

¹¹ BADÓ 2016, 244–245. p.

¹² *Adalékok*... 147. p.

problémának a *jury* javára való feloldása – több évtizedes küzdelem után – az említett évben elfogadott törvény által valósult meg (ahogy Magyarországon emlegették: a *Fox-féle Libel Acta*).¹³

2. Lényeges kérdés volt az is, hogy egy perben hány vádlott vehet részt, azaz a vádemeléskor több elkövető, illetve több jogsértő magatartás egyesített elbírálása milyen feltételekkel történhet. „Angolhonban is több személy egy vád alá csak akkor vonható, ha szoros értelemben bűntársakról vagy bűnsegédekről van szó, minélfogva több főtettes ellen ugyanaz már nem eszközölhető; így például: két egyén ellen lehet egy vádat indítani, ha együtt énekeltek egy lázító dalt, de nem lehet oly két egyén ellen, kik izgató beszédet tartottak, vagy két könyvkereskedő ellen, kik ugyanazon törvényellenes tartalmú könyv példányait árulták; azonkívül ugyancsak Angolhonban kívánhat minden egyes vádlott minden körülmények között külön tárgyalást, s ez esetben a tárgyalási rend is külön határoztatik meg; szóval az angol esküdszéki eljárásban az alapszabály az, miszerint senki nem köteles magát egyszerre két vád vagy vádirat ellen védeni; sőt azon esetben is, midőn ugyanazon vádlott ellen egy vádiratban vád emeltetett először zendülés s másodsor egy lakháznak zendülésközi szétrombolása miatt, miután a vádlott oda nyilatkozott, hogy ellene két vád nem folytatható, eleve kimondatott, hogy, ha vádlott ellen az első vád igazolására elegendő bizonylat nem leszen, a második vádnak *ipso facto* nem fog hely adatni.” Ettől azonban meg kell különböztetni azon esetet, midőn egy vádiratban ugyanazon nyomtatványból több helyről idéztek; ebben ugyanis nem vádhalmozás, hanem „a bizonylatok szaporítása foglaltatik”.¹⁴

Ismert volt az anonim szerző előtt az is, miszerint Angliában az ügynevezett „*information ex officio* akkor már ritkán előforduló eseteit kivéve,¹⁵ a vádemelés vagy a perbefogás felett az ügynevezett s legalább 23 tagból álló *grand jury*, éspedig arra nézve, hogy a vádlott esküdszék elé állíttassék, 12 szavazattal határoz, ugyanaz jogosítva van, ha a vádirat több részletből áll, abból némelyet elfogadni, némelyet elejteni”. Azonban, ha a nagy esküdszék, „mely jelen időben már többnyire a különben is egybegyülekező békebírák személyzetéből¹⁶

¹³ ANTAL 2019, 70–72. p.; BARSÍ József: *A sajtó- és nyilatkozási szabadság története Angliában, 1760–1860. (1. rész) Budapesti Szemle, 1865. 4. sz. 579–602. p.*

¹⁴ *Adalékok*... 148. p.

¹⁵ Az *information ex officio* elnevezésű indítvánnyal a közvádlo jogszerűen vádat emelhetett a gyanúsított ellen akkor is, ha a nagy esküdszék nem találta az elébe terjesztett bizonyítékokat kielégítőnek, azonban ilyen vádindítvány benyújtására csak egy speciális szerv, a *Director of Public Prosecutions* volt jogosult.

¹⁶ Az angol békebírák (*justices of the peace*) a 15. századtól elterjedő királyi tisztviselők voltak, majd a 19. századra a grófsági és megyei közigazgatás legjellemzőbb egyszemélyi szerveivé lettek, akik önállóan vagy különböző kollégiumokban (*quarter, petty sessions*) gyakorolták jogköreiket, melyek főként a közigazgatásra, a közigazgatási bíráskodásra, valamint a „bagatell” polgári

képeztetik, úgy találja, hogy a vádbeli tény a vádban állítottnál kisebb fokú reárust képez, [jogosult] a vádiratot változtatás végett visszavezérelni, s végre a vád alá helyezést oly tényre is kiterjeszteni, melyre nézve még semmi előnyomozás nem történt, vagy pedig a béke- vagy rendőri bíró¹⁷ az előtte emelt panaszt visszautasította”.¹⁸ A nagy, más néven vádesküdtszék (*grand jury*) időben a legelső esküdtszéki típus volt, amely őseit 1166-ban a *Clarendon-i Assize* nevű törvénnyel hozta létre II. Henrik (1154–1189) eredetileg a gonosztevők felkutatása céljából. Később a vádemelés 23 tagú szerve lett, amely a vádlott meghallgatása nélkül határozott e kérdésben. Bár sok kritika érte a 19. században, mégis 1948-ig létezett Angliában.¹⁹ Magyarországon viszont csak az 1848. április 29-i sajtóesküdtszéki rendelet tartalmazta,²⁰ a dualizmus kori jogszabályok nem.

Nálunk, miután vádlevelet a vizsgálóbíró előzetes eljárása nélkül az esküdtbírósághoz benyújtani sem a köz-, sem a magánvádló részéről nem lehetett, az esküdtszéki eljárás iránti iniciatíva szoros értelemben a vizsgálóbírót illette, ennél fogva az elővizsgálat stádiumán minden sajtóvétségi ügynek át kellett mennie. „Mintthogy továbbá nálunk a benyújtott vád alapossága vagy alaptalansága felett előlegesen sem a grand jury, sem a bíróság nem határoz, [így] arra nézve, hogy a vádindítási joggali visszaélés gátoltassék, némi óvszerűl azon intézkedés szolgál, hogy a vádlót a vizsgálóbíró törvény- vagy szabályellenes kívánatától egyszerűen elmozdíthatja” – fogalmazott a szóban lévő magyar szerző.²¹

3. Ami az esküdtek egybehívását és kisorsolását illeti, az 1867. évi sajtóesküdtszéki rendeletek szerint minden egyes eljárásnál a szolgálatra behívandó esküdtek száma 36 volt, s hiány esetében a kiegészítés a megjelenő helybeli esküdtképesekből, ekképp az általános összeírási tabellák vagy pedig a szolgálati lajstromok segítségével történt. Angliában a kerületi sheriff az *assize*-ekhez, vagyis a negyedéves ciklusokban működő esküdtbíróságokhoz legalább 48 és legfeljebb 72 esküdtet hívott össze, továbbá a bíróval egyetértve,

és büntetőbíráskodásra terjedtek ki. STIPTA István: A 19. századi angol közigazgatási jogvédelem és a magyar közigazgatási bíráskodás. In HOMOKI-NAGY Mária – BALOGH Elemér (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Ruzsoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára*. (Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. LXXIII.) Szeged, 2010, SZTE AJTK, 793–810. p.

¹⁷ CSÁNK Béla: *Adalékok az angol törvénykezési joghoz*. Budapest, 1937, Pázmány Péter Tudományegyetem, 43–47. p.

¹⁸ *Adalékok*... 148. p.

¹⁹ ANTAL 2019, 31–35., 121. p.

²⁰ BOTH Ödön: *Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtszéki rendelet*. (Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. VII. Fasc. 1.) Szeged, 1960; utánközlés: BOTH Ödön: *Reform és forradalom. Egybegyűjtött írások Magyarországi alkotmány- és jogtörténetéből, 1790–1849*. Közreadja Ruzsoly József (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 26.) Szeged, 2009, Pólay Elemér Alapítvány, 83–131. p.

²¹ *Adalékok*... 149. p.

berendelhetett 144-et is, ha előre láthatóan számosabb ügy került esküdtszéki elintézés alá. „Ekkor a berendelt esküdteknek fele az *assize*-ek kezdetétől a közepéig, másik fele pedig közepétől a végéig köteles szolgálatot tenni. Továbbá ugyanott a behívott, de meg nem jelent esküdtek száma vagy a történetesen jelenlévő esküdtképes egyénekből pótoltatik (*tales de circumstantibus*), vagy pedig a sheriff más lajstrom beküldésére utasíttatik.”²² E korszakban a rendes esküdtek cenzusairól, a szolgálati lajstromokról, a mentességekről és az esküdtek behívásáról az 1825. évi *Juries Act* rendelkezett Angliában. E jogszabály százötven évig állt hatályban, és csak az 1974. évi reform szüntette meg a vagyoni cenzusrendszert. A kvalifikáltabb, különös esküdtekről (*special jurymen*) pedig egy 1870-ben alkotott törvény váltotta fel a 18. századi szabályokat.²³

Különbözött az eljárás magát a 12 ítéelő esküdt kisorsolását illetően is. Angliában az urnából az esküdtek neveit az egyik bíró (*the associate*) által már a tárgyalás kezdete előtt kihúzták, és a *recusatio* (a visszautasítási jog gyakorlása) ezen kisorsolás után történt. Ott a peres fél, különösen a vádlott, nemcsak arra volt jogosítva, hogy „bizonyos fokig okadatolás nélkül, azután pedig okadatolva recusálhat”, hanem azonfelül mindazok, akik a behívott esküdtekről készített, nyilvánossá tett névjegyzékben szerepeltek, egyetemlegesen is visszautasíthatók voltak, ha bebizonyosodott, hogy az esküdtek lajstromát az illető tisztviselők (a templomgondnokok és a szegényügyi felügyelők, valamint a sheriffek és a békebírák)²⁴ részrehajlóan állították össze. Gyakorlatba jött az is, hogy, ha a negyedéves esküdtszéki ülésekben több ügyet tárgyaltak, az első esetben megállapított és felesketett *juryt* – az aktuális vádlott beleegyezésével – a további ügyekben is megtartották. A meg nem jelenő esküdtek pótlását s magát a kisorsolást tekintve a jogszabályok Magyarországon sem rendelték, hogy az teljesen nyilvánosan történjék. Az oka abban keresendő, miszerint a szolgálatra behívott személyek között lehettek olyanok, akik az irányukban kifejezett visszavetést esetleg „gyalázatnak tartják, s ezekben a *recusatio* által előidézett keserű érzet a közönség jelenléte által még inkább fokozódnék, s ezért helyeselhető azon gyakorlat, miszerint nálunk a sorsolási actusra a bíróság tagjai, a megjelent esküdtek, a köz- vagy magánvádló s a vádlott védőjével együtt a tárgyalási teremmel kapcsolatban lévő tanácskozási teremben gyülekeznek, s ott eszközölköztetik a kisorsolás is, és pedig miután a szabályokban nem tiltatik, hogy a vádlott helyett a védő is recusálhasson, ezen eljárásnak a gyakorlat annál inkább helyt adott, minthogy a helybeli ügyvédi kar tagjai azon pest-budai lakosokat, kik hivatva vannak a pestkerületi sajtóbíróság területén esküdti szolgálatot teljesíteni, leginkább ismerhetik” – így magyarázta szerzőnk a követett úzust.²⁵

²² *Adalékok...* 149. p.

²³ ANTAL 2019, 72–82., 92–94. p.

²⁴ ANTAL 2019, 78–81. p.

²⁵ *Adalékok...* 149–150. p.

4. Mind a hazai esküdtbíróóságok, mind a Semmítőszék helyesnek találták a terhelt személyes meg nem jelenésével összefüggő szabályok oly értelmezését, miszerint azon vádlott, aki valamely akadály miatt az esküdtszék előtt személyesen meg nem jelenhet, „magát ugyanazon ítélőszék előtt törvényes meghatalmazott által is képviseltetheti, s ily meghatalmazott a vád ellen, megbízója nevében érdemleges védelemmel is érvényesen élhet. E nézetnek egyik alapja szerintünk abban található, hogy a sajtóvétségeknek a mi törvényünkben felállított nemét és nevezetét tekintve, azok részben olyanok, melyeknek megtorlása másutt, jelesül Angolhonban, rendesen kártérítésre is irányított polgári kereset útján vétetik eszközlésbe.”²⁶ Az angliai sajtóvétségekről rendelkező több *libel-act* közül különösen az 1843. évi és az 1845. évi volt hatályban a 19. század közepén, amelyek kártérítései a – mai magyar terminológia szerinti – sérelemdíjjal mutattak jogi hasonlóságot.²⁷

Esküdtszéki eljárásnál, különösen a sajtó- vagy rágalalmazás miatti perekben, szintén fontos kérdés volt: vajon a vádlottnak az ellene emelt vád érdemleges tárgyalása felől lehetett-e ún. pergátló kifogása (*exceptio*)? „E tekintetben nálunk a fennálló szabály abban pontosul, miszerint a vádnak, vagy határozottabban szólva: a vádemelésnek, kifogás útján bármi szempontbóli ostromlása a tárgyalásra kitézött határidő első felében s egyedül a bírósági tagok előtt eszközlendő; ellenben Angolhonban lehet a vád ellen a tárgyalás napján is és ekképp az esküdtek jelenlétében, azonban azok felesketése előtt kitéző kifogással élni, s azon kívánatot, hogy a vád a főtárgyalásba bocsátkozás nélkül visszautasíttassék, előleges bírói határozat alá bocsátani.” Ekkor a vádirat felolvasása után a jegyzőkönyvbe ilyforma nyilatkozat került: „és erre az említett vádlott személyesen megjelenvén, az ítélőszék előtt oda nyilatkozott, miképp ő elismeri ugyan a neki tulajdonított cselekvény elkövetését (*modus operandi*), de tagadja annak azon jogi hatályát, hogy abban bármi nemű reátus állandéka rejlenék, s ennél fogva kéri, hogy a vád a bíróság részéről, mint a törvénnyel és gyakorlattal ellenkező, főtárgyalás nélkül visszautasíttassék”.²⁸

Szintén lényeges perttechnikai probléma az esküdtszéki eljárásban, hogy a bíró elbocsáthatja-e *verdict nélkül* véglegesen az esküdteket, mivel ilyenkor az újbóli összeülésükre általában nincs törvényes mód az intaktság több irányú alapelveinek sérülése miatt, ez az elv pedig a középkorig nyúlik vissza.²⁹ „Szabályaink szerint – olvasható a *Jogtudományi Szemlében* – az esküdtek

²⁶ *Adalékok*... 151–152. p. Lásd még CsÁNK 1937, 89. p.; BADÓ 2016, 245–246. p.

²⁷ ANTAL 2019, 70–72. p. (A sérelemdíj szabályait jelenleg a Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. tv. 2:52. §-a tartalmazza.)

²⁸ *Adalékok*... 152. p.

²⁹ SEIPP, David J.: Jurors, Evidences and the Tempest of 1499. In CAIRNS, J. W. – MCLEOD, G. (ed.): *The Dearest Birth Right of the People of England”: The Jury in the History of the Common Law*. Oxford, 2002, Hart Publishing, 75–92. p.

a bíróság részéről egyszerűen elbocsáthatók akkor, ha vádlottat elemi akadály, megbetegedés vagy más ilyenmű és igazolt incidens gátolta a megjelenésben; Angolországban pedig a tárgyalás folyama alatt is szétbocsáthatók az esküdtek, ha felfedeztetik, hogy valamelyik esküdt rokonság vagy más okoknál fogva esküdtszéki tag nem lehetett volna, vagy úgy viseli magát, hogy miatta a tárgyalás nem folytatható, vagy az esküvétel után s a verdict kimondása előtt idegenrel értekezett; végre ide számítható még azon eset is, ha az esküdtek között véleménykülönbség támad, és szavazatukat mind a tizenketten egyé nem forraszthatják; ugyanis a bíró az esküdteket, midőn közöttük hosszabb s legfőljebb 36 óráig tartható együtt maradás után is egyhangú nézetet létrehozni nem lehetett, elbocsáthatja, s azt rendelheti, hogy az addig is letartóztatva volt vádlott fogságban tartassék, s ellene az *assize*-eknek legközelébb tartandó ülésében újra vád emeltessék.”³⁰

5. Az elnöki összegezésről (*resumé, charge*), valamint az esküdtek elé terjesztendő kérdések szerkesztése módjáról is érdemes röviden szólni, mert a magyarországi joggyakorlatban különösen az utóbbi okozott nehézségeket – főként az esküdttbíráskodás tárgyi hatályának 1897-ben történt kiterjesztése után, amikor a helytelen kérdésfeltevés többször eredményezett felmentő ítéletet egyébként bűnös – gyilkossággal vádolt – terheltek esetében is.³¹ Ezek közül talán a Bajcsy-Zsilinszky testvérek ügye (1911–12) és a „Haverda-pör” országosan a leghíresebb.³²

Nálunk a bírói összegzés állhatott a vád és védelem okainak s a felek részéről tett indítványoknak „dialóg-formában előterjesztésében”, de állhatott a „tárgyalt dolgok és pontok oly csoportosításában, mely valamint azokat, miket a vádló, úgy azokat is, miket a védelem használt, mondott és érvényesített, egészen elkülönítve tünteti elő”. Az 1867. május 17-i magyar sajtóesküdtszéki rendelet 69–70. §-ai szerint a bírói összegzés célja ez volt: „az esküdtek előtt mennél teljesebb világosságba helyezze [a bíró] a vád és a védelem erősségeit, hogy az ügyet egyszerű alkatrészeire visszavezesse, s hogy külön válasszon tőle minden idegenszerűt, mi [...] őket tévedésbe hozhatná.” Viszont a saját értékítéletét vagy szakmai véleményét a tárgyalást vezető bíró nem adhatta elő. Ezzel szemben Angliában „az elnök felemlíti az értelem és gyakorlat azon szabályait, melyekben a bizonylatok mérlegezésénél a tévedésbe esés kikerülésének

³⁰ *Adalékok*... 153. p.

³¹ ANTAL 2006, 215–218., 265–277. p.

³² BARTHA Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet.* (Monumenta Hungariae Historica) Budapest, 2019, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 50–82. p.; JÁNOSSY Aladár: *Igazság a Haverda pörben.* Budapest, 1910, Schimkó; BALASSA Ármin: *Védőbeszéd. Haverda Mária érdekében elmondotta a budapesti esküdttbíróság előtt 1910. október 11-én Balassa Ármin dr. ügyvéd.* Szeged, 1910, Dugonics-ny.

legbiztosabb óvszere rejlik; továbbá elemezi azon szempontokat és fogalmakat, melyekből a tárgy vagy eset jogi oldala legjobban kiismerhető; s végre szabatosan kijelöli azon pontot, melyre az esküdtek részéről a dolog eldöntésénél a tanácskozás közvetlen irányzandó; [...] Mindezekon kívül pedig az angol bíró, főleg szövevényes esetekben, még azt is megéri, hogy ha kételyek merülnek fel a vádlott bűnössége felett, annak elosztatására a legfigyelmesebb egybevetést használják, ha azonban előttük a kétely végre is kétely marad, ez a vádlottat illető jótétemény”³³ – vagyis *in dubio pro reo*. Ugyanakkor az elnöki összegezés szövege az eljárási jegyzőkönyvbe nem került be, így az hiteles alakban a felsőbb bíróság elé, legalábbis rendes úton, nem juthatott.

Végül a kérdések feltevéseit nézve, a hazai szabályok a francia és némely német törvénykezési gyakorlattal egyeztek meg. Az 1867. évi rendeletünk 63. §-a ezt így fogalmazta meg: vessék össze, hogy „a próbák és erősségek miként hatottak ítélőtehetségükre, s igaz meggyőződésük szerint, részrehajlás nélkül, és férfiakhoz illő bátorsággal mondják ki [az esküdtek] az elejükbe terjesztett vádra nézve – a felhozott bizonyítékok nyomán a ‘vétkest’, ha a vádlott vétkes, – a ‘nem vétkest’, ha a vádlott nem vétkes.” Később a kérdések láncolata már jóval bonyolultabbá vált.³⁴ A verdikthez azonban Magyarországon nem kellett a teljes egyhangúság, míg a szigetországban – a *grand jury* kivételével – igen.

Angliában a bíró az esküdtekhez nemcsak alakszerű kérdéseket, hanem oktató és utasító szavakat intézett arra nézve, hogy nekik – mint testületnek – miről és milyen jogi szabályok szerint kellett döntenüik. Például egy *libel*-perben, azaz rágalmozási ügyben, az angol bíró e szavakkal utasította az esküdteket az ítéletmondásra: „önök kimondványában a »vétkes« szó nem csak azt foglalja magában, hogy a vádlott kinyomatta a kérdéses iratot, hanem, hogy az irat tartalma is törvényellenes, mert csupán a kinyomatás miatt senki nem mondható vétkesnek, ha maga az irat foglalatlan nem bűnösíthető.” Más esetben: „önök a vádbeli iratot magukkal fogják vinni a tanácskozási terembe; ott tehát nyugodtan ítéljenek arról, vajon józan értelmű s jogos érzetű ember adhat-e más értelmet a vádbeli iratnak, mint aminőt annak egyrésztől a vádló, másrésztől pedig a védelem tulajdonít?” Ismét más esetben: „az esküdtnak is, mint minden ítélő bírónak, kötelessége a felhozott bizonylatokat értelemmel vizsgálni, latolni és egybevetni, s magában a döntő határozatot a meggyőződés fokára csak akkor emelni, ha lelkében minden kétséget teljesen legyőzött; továbbá önök kötelessége a valódi vallásos érzület azon magas szellemét követni, mely vonakodik a vádlottat a kegyetlen értelmezés szigorával sújtani akkor, midőn a szelídebb értelmezés azon bizonyított körülményekkel mindenben egyezményes, melyeket önök kimondványuk alapjául venni esküvel

³³ *Adalékok*... 154–155. p.

³⁴ ANTAL 2006, 261–263. p.

vannak kötelezve.” Egy további ügyben: „miután a vád az, hogy ezen irat lázító tartalmú, s azt a vádlott azon célból hozta nyilvánosság elébe, minthogy nála a terv és szándék bűnösen arra vala irányozva, hogy ezen ország polgárai között elégületlenség gerjesztessék, s a fejedelem és az országos kormány ellen felkelésre vezető gyűlölet támasztassék, önöknek határozni kell a felett: feküdt-e az író szándokában lázítás? s innen kiindulva önöknek kötelessége lelkiismeretesen megvizsgálni: átlengi-e a vádbeli iratot a vádló részéről annak tulajdonított értemény? továbbá ugyanannak inductiojában való-e az előzmény, s helyes-e az abból vont következmény?”³⁵

*

Az esküdtszék maga összetett jogintézmény, az alrendszerének sokszínűsége olyan széles spektrumot ölel fel, hogy a fenti példákból is érezhető: ahány ország, annyi féle esküdtszék létezett/létezik. Az egyes alkatelemeket egymáshoz illesztve látszólag nagyon hasonló, de funkcionálisan mégis igen különböző esküdtszék konsturálható. A magyar változat nem volt hosszú életű, mivel nem élte túl a dualizmus kori liberális monarchia felbomlását, ugyanakkor az angolszász perjogoknak máig jellemző intézménye, s nyomokban még Franciaországban is megtalálható. Mindenesetre függetlenül attól, hogy a vezérfonalul használt forrásmű Szilágyi Dezső írása-e vagy nem, annyi bizonyosan látszik: a laikus bírászkodásba vetett bizalom a szabadelvű államkoncepció elválaszthatatlan részét képezte a 19. század második felében Nyugat- és Közép-Európa haladni vágyó nemzetei számára.

³⁵ *Adalékok*... 155–156. p.

Balogh Elemér*

AZ EGYHÁZI BÍRÁSKODÁS FŐ KÉRDÉSEI A KÖZÉPKORI EURÓPÁBAN

Elöljáróban szeretném rögzíteni, hogy a középkori Európa fogalmán e téma szempontjából az ún. latin Európát értem, amely a Róma által szervezett egyházi keretekbe rendezett országok összessége volt. Figyelemre méltó tény, hogy jogföldrajzi tekintetben északi és déli régiókra tagolódott. A korabeli szóhasználat ezt leggyakrabban az Alpoktól délre és északra elterülő pozíciókra utalással definiálta. Egyértelmű, hogy ez az antik római birodalomhoz és annak jogi kultúrájához való tartós viszonyulás kifejeződése volt. Az ún. latin Európának, vagyis a római egyház által szervezetileg is uralt területeknek északon a skandináv országok, délen Szicília, nyugaton az ír szigetek, keleten pedig a magyar és a lengyel királyság alkották a határait. Ezen belül nyugatról kelet felé haladva természetesen az általános fejlettségi viszonyok tapinthatók voltak, de éppen az egyházszervezet bíráskodási mechanizmusa a legjobb bizonyossága annak, hogy kategorikus és szignifikáns különbségek Európa keleti és nyugati országai között nem alakultak ki. Itt, ennek a térségnek kelet-középső szegmensében is az általános európai intézményeket találjuk, persze sok helyi specialitással. Rövidke tanulmányomban két fő kérdést, az egyházmegyei bíráskodás karakterét, valamint az egyház bíráskodási kiváltságát (*privilegium fori*) vizsgálom.

Az észak–déli osztat leginkább az egyházmegyei bíróságot vezető tisztviselő státuszának különbözőségében ragadható meg. Míg északon az *officialis*, délen a *vicarius* vezette az egyházmegyei fórumot.¹ Ez az eltérés

* Balogh Elemér PhD, tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Európai Jogtörténeti Tanszék.

¹ Ide sorolható a szakirodalom közlései nyomán Spanyolország és Portugália is. Vö. GARCIA Y GARCIA, Antonio: Las constituciones des Concilio lagatino de Valladolid (1322). In BRANDMÜLLER, Walter – IMMENKÖTTER, Herbert – ISERLOH, Erwin (Hrsg.): *Ecclesia Militans. Studien zur*

természetesen nem csupán terminológiai kérdés volt; a különböző megnevezések mögött némileg eltérő hatásköröket is felfedezhetünk. Míg az *officialis* tisztségét laikus is betölthette, a *vicarius* szabály szerint klerikus kellett, hogy legyen, így hatásköreik már ezen az alapon is jelentősen különböztek. Általánosságban kijelenthető, hogy az északi országok az officialisi, a déliek pedig a helynöki bírászkodás modelljét realizálták: Magyarország a dél-európai vikáriusi bíróságok rendjébe tartozott. A különböző modellek között azonban hasonlóságok is kimutathatók. „Kitűnt például, hogy a magyar vikariátusok és a lengyel officialátusok a középkor végére nagyon is hasonló intézménnyé fejlődtek. Mindkettő élén – függetlenül a különböző elnevezésektől – olyan személy állt, aki egyszerre volt a püspök egyházi közigazgatási ügyekben illetékes általános helynöke és a püspök nevében eljáró állandó bíró.”² Ha ehhez hozzávesszük, hogy az egyik legjelentősebb németországi egyháztartomány, a salzburgi érsekség bírója, az *officialis* egyben az érsek általános helynöke is volt, látható, hogy az északi és déli modellek a valóságban igen színes, kombinatív képet mutatnak.

1. Szentszéki bírászkodás az egyházmegyékben

A IV. lateráni zsinat (1215) rendelkezései nyomán megszilárdult az a joggyakorlat, hogy az általános hatáskörű és leggyakrabban elsőfokon eljáró bíróság a püspöki szentszék. Az egyház szervezetében a legmagasabb lelki hatalommal rendelkező, az apostolok utódainak számító püspökök súlya a gregoriánus korban jelentősen tovább nőtt. Természetesnek tekinthető tehát, hogy mind az egyházi törvényhozásban, mind a törvénykezésben kiemelkedő szerepet játszottak. A püspöki szék volt a szentszéki bírászkodás letéteményese, az alacsonyabb fórumok innen nyerték eljárási joghatóságukat. Magasabb, fellebbezési lehetőséget kínáló fórum lényegében csak a római *Curia*, a *Sacra Rota Romana* volt, amelynek okát a katolikus egyház hierarchikus rendszerét ismerve nem szükséges bővebben magyarázni.³

A püspöki szék (*officialatus*) kialakulásának kezdetekor a püspök személyesen bírászkodott, majd csak a 10. századtól vette át ezt a feladatát a főesperes

Konzilien- und Reformationsgeschichte. Remigius Bäumer zum 70. Geburtstag gewidmet. Band I. Paderborn, 1988, Ferdinand Schöningh, 111–127. p.

² ERDŐ Péter: A középkori officialisi bírászkodás írott emlékei Lengyelországban és Magyarországon. *Magyar Könyvszemle*, 1994. 2. sz. 117–129. p.

³ SZUROMI Szabolcs: Az érett középkori egyházi bírászkodás és bírósági szervezet történetének vázlata. In HARSÁGI Viktória – WOPERA Zsuzsa (szerk.): *Az igazságszolgáltatás kihívásai a XXI. században. Tanulmánykötet Gáspárdy László professzor emlékére.* Budapest, 2007, HVG-ORAC, 379–388. p.

mint helyettese (*vicarius episcopi*). Az általa gyakorolt tevékenységet a *Sendgerichtsbarkeit* kifejezéssel jelöli a német szaknyelv. E szék tevékenysége, eredetileg helyettesítő funkcióját kinőve önállósodott (*iurisdictio propria et ordinaria*). A 12. században gyorsan erősödő egyházi bírászkodás megteremtette az igényt arra, hogy a püspök kifejezetten tanult, arra alkalmas személyt kizárólag a bírászkodásra nevezzen ki (*Offizial*).

Ezek a személyek azokból a klerikusokból kerültek ki, akik kezdetben nem kizárólag a bírászkodásban, hanem a püspöki igazgatásban játszottak fontos szerepet, innen az elnevezés: *officialis*. Ez a gyorsan nagy karriert befutó egyházi tisztségviselő a 12. században mindazonáltal még nem számított a püspök másik énjének (*alter ego*). Efféle, jogban jártas embereket nemcsak a püspök, hanem a nagyobb kolostorok és más egyházi intézmények (*Stiftskirchen*) is előszeretettel alkalmaztak. A világi fejedelmek és hatóságok is jól ismerték őket. Az *officialis* kifejezés gyűjtőfogalomná vált mindazok számára, akik az egyház nevében hivatalosan, szakmai képviselőként felléptek. Szó sem volt kezdetben bírászkodásra való korlátozottságról.

Általános felfogás szerint az első állandó egyházi bírák a 12. század utolsó évtizedeiben kezdték meg működésüket, Franciaországban (Reims).⁴ Voltaképpen a pápai küldött bírák (*iudices delegati*) intézményének továbbfejlesztése volt ez; Reims érseke ui. pápai *legatus* volt, így egyszermind pápai *iudex delegatus*. A 12. század második felétől érzékelhetően megerősödött a delegált bírák tevékenysége, akik egyre gyakrabban a jogtudók⁵ (*iurisperiti*) közül kerültek ki. A küldött bírák hivatala a 13. századra intézményesült, viszont általában egyesbírákat jelentett. A *iudices* kifejezés ezután lényegében magát a hivatalt, a bíróság intézményét jelölte. Nagyobb püspökségekben megfigyelhető, hogy a küldött bírák intézménye az állandósult szentszékek kialakulása után sem szorult háttérbe, hanem bizonyos, részint területi, részint ügyköri feladatmegosztásra került sor a kétféle egyházi bíróság között.

⁴ Ezt a felfogást képviseli Georg May is, aki az erfurti szentszékről írt monográfiájában a bírák joghatóságát a francia mintákhoz méri: „Sie waren ordentliche Richter mit stellvertretender Jurisdiction. Ihre Gerichtsbarkeit kam ihnen zu auf Grund ihres Amtes, mit dem sie bleibend verbunden war. Ihr Amt war ihnen nicht für ständig, sondern auf Widerruf übertragen. Jeder von ihnen hatte die volle Ausrüstung des französischen Einzeloffizials.” Az erfurti *Generalgericht* létrehozója, Peter Aspelt mainzi érsek a hivatal modelljét Kölnből kölcsönözte. MICHEL, Fritz: *Zur Geschichte der geistlichen Gerichtsbarkeit und Verwaltung der Trierer Erzbischöfe im Mittelalter*. (Veröffentlichungen des Bistumsarchivs Trier 3.) Trier, 1953, Kommissionsverlag des Bistumsarchivs Trier, 24. p.

⁵ Ezt a nagyon találó magyar szak kifejezést Bónis György használta előszeretettel és terjesztette el. Magyar vonatkozásban ui. a *iurisperitus* nem feltétlenül egyetemet járt, tanult kanonistát jelentett (ők voltak Bónis terminológiájában a doktorok), hanem inkább olyan személyt, aki főként a magyar jog (ez pedig elsősorban a szokásjogot jelentette, ezért őket praktikusoknak nevezhetnők) ismeretében volt jártas. Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó, 7., 21. p.

Az európai püspöki bírászkodás szervezete számos különbözőséget mutatott fel, ami azért nagyon lényeges tudnivaló, mert bár a középkori Európa éppen egyházi vonatkozásban mutatott fel imponálóan egységes jegyeket, a különbözőségek annál tanulságosabbak. A fejlődés éllovasa Franciaország volt. A 13. század kezdetétől egy sor francia püspökségben említik már az *officialist*, legkorábban: Párizs (1205), Arras (1210), Cambrai (1212), Poitiers (1246), Arles (1251), Cavaillon (1255), Marseille (1260), Orange (1269), Toulon (1277), azt viszont nehéz eldönteni, hogy ezekben az esetekben az *officialis* már hivatal vagy pedig csak *iudex delegatus*.⁶

A hivatalszerű püspöki bírászkodás kezdetei Németország keleti peremén is hasonló időre tehető. Olmützben 1267-ben említik először az *officialis* hivatalát. Prágában 1265-ből van adatunk egy perre, amelyet két bíró vezetett, akiket már nem küldött bírának nevez az oklevél. Egy évvel később már a neve is előtűnik az intézménynek: *officialis Pragensis*.

Európa északi országaiban is hasonló fejlődés bontakozott ki, délen azonban gyökeresen eltérő a kép. Itáliában, talán az egyházmegyék csekély nagysága miatt, egyáltalán nem alakult ki az *officialatus* intézménye. Ott a püspökök mellett az általános helynökök végezték a bírászkodást. Pontosan ezzel megegyező a kép a középkori Magyarország vonatkozásában, ahol a francia-német mintájú *officialatus* sohasem alakult ki, hanem a püspökök és érsekek általános helynökei (*vicarius generalis*) látták el rendszerint a bírászkodás feladatát.⁷ Az eltérés okainak és részletes körülményeinek feltárása még várat magára, de valószínű, hogy a fejlődés ilyen irányában fő szerepet kapott a magyar egyház hagyományos Róma iránti hűsége; innen érthető az itáliai minták követése, valamint ezzel párhuzamosan a hatalmas nyugati szomszédtól, Németországtól való tudatos távolságtartás igénye.

Az *officialatus* intézményének kialakulásáról különféle nézetek alakultak ki. A leginkább elterjedt felfogás szerint a püspökök a velük rivalizáló főesperesek miatt, azok fölé emelték a helynököket vagy *officialisokat*, saját tekintélyüket stabilizálандó. Ezt a felfogást tette magáévá többek mellett a jeles francia medievista, Paul Fournier⁸ is, amely azonban a legújabb kutatások tükrében már nem tartható tovább. Az tény, hogy a főesperesek hatalma a 11–12. században

⁶ FOURNIER, PAUL: *Les officialités au moyen âge*. Paris, 1880, E. Plon et cie, 309. p.

⁷ Bónis György munkásságának köszönhetően ma már nemcsak nagyon sokat tudunk a középkori magyar egyházi bírászkodásról, hanem az ő élete szorgalmát dicséri az a tematikus forráspublikáció is, amelyhez hasonlólt még a német medievisztika sem készített ezidáig. Vö. BÓNIS György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon*. (A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette Balogh Elemér), Budapest, 1997, Püski Kiadó Kft. A témáról írt összefoglaló tanulmánya Bónis György: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. ZRG Kan. Abt.*, Vol. 49. 1963. Iss. 1. 174–235. p.

⁸ FOURNIER 1880, 8. p.

úgy megnőtt, hogy sok egyházmegyében a püspök a közvetlen irányításból és igazgatásból egyszerűen kiesett.⁹ Az is gyakran előfordult, hogy a főesperesi széktől nem is a rendes fellebbviteli fórumnak számító püspöki székhöz, hanem a metropolitához vagy egyenesen a pápához fordultak a pereskedők (*appellatio per saltum*). Ha el is fogadta azonban az egyházjog – és maguk a jogkeresők is – a főespereseket mint *iudices ordinarii*, az éppen az időtájt hatalmas fejlődésnek induló kanonisztika és a pápai törvényhozás itt éles határvonalat húzott azáltal, hogy egyértelműen hangsúlyozta a püspök bírói joghatóságát egyházmegyéjében. A püspöknek tehát perspektivikusan riválisává sohasem vált az *archidiaconus*, akinek jogait a pápa is erélyesen védelmezte.¹⁰ Azt is tudni kell, hogy az egyidőben önállósodó főesperesek legtöbb helyen a helynőkök közül kerültek ki, a püspököknek tehát már csak ezért is új és szakszerű segítség után kellett nézniük.

A fejlődés fő mozgatórugója mindenképpen a Rómától inspirált szakszerű bíraskodás igényeinek való megfelelni törekvés volt. Az erőteljesen római jogi befolyás alatt álló és rohamosan erősödő pápai intenciók nem tették tovább lehetővé, hogy a mind bonyolultabb jogvitákat, ügyeket pusztán *ex aequo et bono* oldják meg. Tanult jogászok kellettek a bírói székbe. Ahogy a Rómában folyó eljárásokban tevékenykedő *auditores* kötve voltak az eljárás rendjéhez, ugyanezt követelték meg a pápai küldött bíraktól is.

2. Az egyház bíraskodási kiváltsága

A középkor jogrendjében mindenkinek – személyileg és testületi értelemben egyaránt – annyi és olyan joga volt, amennyit kifejezetten sikerült magának megszereznie és megtartania. Nem volt ez alól kivétel az egyház sem. Az egyházi kiváltságok sorában a legalapvetőbbnek a *privilegium fori* számított, amely szerint klerikus bármiféle ügyében csakis egyházi bíróság előtt tartozott felelni. Ez az ambíciózus kiváltság rendkívül érdekes és változatos fejlődésen ment keresztül, kezdve az ókori évszázadok defenzív időszakától a klasszikus kanonisztika korának (1140–1234) öntudatos és offenzív periódusáig, amely az egyházi bíraskodás leginkább kiteljesedett korszaka volt. Az érett középkor századaiban az egyház nem csupán a saját tagjai feletti bíraskodás jogát gyakorolta, hanem

⁹ Vö. SZENTIRMAJ Alexander: Das Recht der Erzdechanten (Archidiacone) in Ungarn während des Mittelalters. *ZRG Kan. Abt.*, Vol. 49. 1957. Iss. 1. 132–201. p.

¹⁰ IV. Orbán pápa a Lengyelországban fölállítandó *officialatus* ügyében nyomatékosan említette, hogy az új bírói hivatal nem működhet másként, mint „salvo iure archidiaconorum, qui in suis archidiaconatibus censuram ecclesiasticam exercere.” TRUSEN, Winfried: Die gelehrte Gerichtsbarkeit der Kirche. In COING, Helmut (Hg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte* I. München, 1973, C. H. Beck, 471. p.

a világi törvénykezés mellett, számos hatáskörben, valóságos alternatív, gyakran konkurens fórumrendszert működtetett, ezért folyamatos volt az illetékességi ütközés a királyi, tartományi bírászkodás szerveivel. Elmondható, hogy a fórumkiváltság kiterjesztő értelmezésével a magas intellektuális színvonalat képviselő egyházi bírászkodás hatalmas szolgálatot tett az európai jogfejlődés, általánosabban a jogi kultúra fejlesztése terén.

A középkor kései századaiban – először Angliában, majd Franciaországban, s azután a kontinens további országaiban – az egyháziak e fontos személyes kiváltsága mind több korlátozást szenvedett, az újkor idején pedig mindinkább szertefoszlott, s a liberális jogállami paradigmában az egyházi személyek már ugyanúgy alá vannak vetve az állam világi törvényeinek, anyagi és eljárásjogi tekintetben egyaránt, mint világi polgártársaik.

A latin egyház a középkorban már akkor rendként értelmezte saját magát, amikor a lovagi kultúrájú germán társadalmak még javában a hűbéri struktúrákat építették. A rendi identitás legfontosabb jele egyben jogi garanciái a különböző kiváltságok (*privilegia*) voltak. Emellett még további státuszjogok is segítettek az egyház sajátos társadalmi küldetését: a *privilegium canonis*¹¹, a *privilegium immunitatis*¹² és a *privilegium competentiae*¹³, amelyek együttesen szilárd alapot jelentettek az egyház jogi státuszához.

A *privilegium fori* mondhatni perjogi alapállást definiált, amennyiben a klerikusokat mentesítette a világi joghatóság alól.¹⁴ Ennek értelmében mind magán- mind büntetőjogi ügyekben az egyháziak csakis szentszék előtt tartoztak felelni. A *privilegium* történetének kezdetei a korai századokba nyúlnak vissza. A 4. század elején a római birodalomban az egyház püspökei az állammal szemben elérték, hogy keresztények magánjogi ügyeiben püspöki szék (*episcopalis audientia*) ítélhessen, választottbírói fórumként. Az antik római államban a *privilegium fori* csak szoros korlátok között érvényesült. Konstantin császár csak

¹¹ A *privilegium canonis* a fórumkiváltság dinamikus komponense volt, amennyiben a szentszék az előtte folyó perben álló klerikus ügyében csakis a kánonjog normáit alkalmazhatta. Egyfajta hangsúlyozott jogvédelem volt az egyház tagjainak védelmében. Lásd MOELLER, B.: *Privilegium canonis. Lexikon des Mittelalters* (továbbiakban: *LexMa*) VII. 225. p.

¹² Az *immunitas* fiskális és hatalomlegitimáló karakterű kiváltság volt; eredetileg az antik római birodalomban a császári birtokok közmunka- és adómentességét jelentette. A középkorban az egyháziaknak a világi terhek és szolgálatok alóli mentességének gyűjtőfogalma lett. Vö. HEINIG, P.-J.: *Privilegien. LexMa* VII. 225. p.; ROMER, H.: *Privilegium immunitatis. LexMa* VII. 229–230. p.

¹³ Ez a kiváltság a klerikusok egzisztenciális biztonságát volt hivatva erősíteni, amennyiben jogi védelmet nyújtott számukra az anyagi javaktól való megfosztás esetére. Vö. MOELLER, B.: *Standesprivilegien der Kleriker. LexMa* VII. 225. p.

¹⁴ PUZA, Richard: *Privilegium fori. LexMa* VII. 228–229. p.; SÄGMÜLLER, Johannes Baptist: *Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts* I. Freiburg im Breisgau, 1930, Herder, 339–346. p.; FEINE, Hans Erich: *Kirchliche Rechtsgeschichte*. Köln–Graz, 1964, Böhlau, 72., 394., 493. p.; PLÖCHL, Willibald M.: *Geschichte des Kirchenrechts* II. Wien–München, 1955, Verlag Herold, 191., 348., 384. p.

a püspököknek engedte meg, és csak egyházi vonatkozású vádak esetén, hogy saját egyházi bíróságuk előtt feleljenek – ha még emellett a világi büntetőjog normáit is megsértették, nem kerülhették el a civil bíróságot. A 4–5. században már elfogadott gyakorlat volt, hogy püspököt nem lehet perben tanúskodásra kényszeríteni, papot pedig kínvallatásnak alávetni; innen már nem vezetett hosszú út az egyház önálló bíraskodásának kialakulásához, legalábbis az antik római birodalom keretein belül.¹⁵

[3] A kompetencia a következő századokban fokozatosan szélesedett, eladig, hogy az 5–6. században a püspöki szék már az alacsonyabb rangú klerikusok büntetőjogi ügyeiben is eljárhatott. A végrehajtásról az állam gondoskodott. A kalkedoni zsinat (451) 9. kánonja szerint klerikusok magánjogi természetű jogvitái egyházi fórum elé tartoznak. Iustinianus császár rendelkezése tovább bővítette a kört: e szerint minden, egyházi személyek ellen irányuló keresetet szentszéken kell benyújtani. Iustinianustól az egyház rendes tagjai csak püspökeik által vonhatók felelősségre (Nov. 79; 83; 122, 8, 21, 22; 123, c. 8, 21–23).¹⁶ Ez a szabály, vagy inkább igény azonban a népvándorláskori államokban,¹⁷ majd a frank birodalomban is csak nagyon lassan tudott teret nyerni, habár a 6. század óta egész sor zsinat tiltotta meg a laikusoknak, hogy püspöki engedély nélkül klerikusokat világi bíróság elé vonjanak.¹⁸ A Karoling-korban már általánosan elfogadott volt, hogy klerikusok büntetőügyeiben egyházi bírók járhatnak el. Ez a gyakorlat kapott a 12. és 13. század pápáitól megerősítést (III. Sándor: X 2,1,4; III. Lucius: X 2,1,8; III. Cölesztin: X 2,1,10),¹⁹ akik a kánonjog alapelveivel összeegyeztethetetlennek tartották azt, hogy egy klerikust világi bíró ítéljen meg.

[4] A fejlődés további szintjét jelentette az a törekvés, hogy a büntetőjogi ügyek mellett a *causae civiles* is idevonhatók legyenek. A büntetőjogi ügyek illetékességi szabályát tekintve a *privilegium fori* akkénti értelmezése volt irányadó, hogy a klerikusok büntetőügyei lehetőleg püspökeik elé tartozzanak, s ezt természetes módon egészítette ki az egyházi bíróságok anyagi jogi

¹⁵ WERMINGHOFF, Albert: *Geschichte der Kirchenverfassung Deutschlands im Mittelalter*. Hannover – Leipzig, 1905 (Változatlan utánnymás 1969), Teubner, 18. p.

¹⁶ BECKER, Hans-Jürgen: Klerus. *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* II. 876–878. p.

¹⁷ Miként a Keletrómai Császárságban, úgy a Frank Birodalom társadalmi életében is fontos, nagyon hosszú időn át hiánypótló szerepet töltek be a püspökök, akik megfelelő jogosítványok birtokában tisztán világi feladatokat is elláttak, mint: városi rendfenntartás, ivóvízellátás járványok elleni védekezés. Vö. SCHUBERT, Hans: *Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter*. Tübingen, 1921, Mohr, 103., 188. p.; HAUCK, Albert: *Kirchengeschichte Deutschlands 1887–1920*. (nyolcadik, változatlan kiadás) I. Berlin–Leipzig, 1954, Hinrichs, 132. p.

¹⁸ Nevezetes volt a párizsi zsinat (615) e tárgyú rendelkezése: X 2,2,2.

¹⁹ FRIEDBERG, Aemilius: *Corpus Iuris Canonici* I–II. Graz, 1995, Akademische Druck- und Verlagsanstalt. (Nachdruck der 1879 in Leipzig erschienen Ausgabe.)

értelemben vett hatásköre. Bár itt egész sor világi szempont és érdek is találva érezhette magát, akadt támogató is: már a germán népjogoknak is egyik alapelve volt ui., hogy a szabad állapotú személy ügyében csak azonos jogállású bíró járhat el.²⁰ Az egyház minden erővel azon volt, hogy e téren haladást érjen el. A 10. század óta azután századokon át pápák és zsinatok fenyegették egyházi büntetésekkel azokat, akik klerikusokat világi bíróság elé vonnak – korszakonként váltakozó sikerrel.

²⁰ A *professio iuris* intézményére is tekintettel, vö. BABJÁK Ildikó: *Barbárság vagy germánság? Árucseré Európa hajnalán*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó, 146., 171., 195. p.

Balogh Judit*
**A MOTÍVUMOK SZEREPE
A CSEMEGI-KÓDEX
REFORMTERVEIBEN
– ÁTVÉTEL VAGY ÖNÁLLÓ
JOGALKOTÁS?**

„A Btk. egyike a francia-német jog hatása alatt álló XIX. századi legjelesebb büntetőtörvénykönyveknek és törvényhozásunk legjelesebb alkotásainak. Az erős jogállamiasság, a túlságba vitt dogmatizálás egyfelől nagy erőssége, másrészt azonban gyengéje is. Epen megalkotása idején kezdenek lábra kapni tudományos téren az új irányok, melyek igyekeznek kimutatni a dogmatizáló irány hátrányait és tarthatatlanságát, és ostorozzák azt a merev szegletességet, amely a korábbi irány következménye.

Az új irányok hatása alatt alig nyolc évvel a Btk. életbelépte után már megindult a reformra irányuló mozgalom, melynek törvényhozási eredménye az 1908:XXXVI. tc. a büntető novella, mely csak a legégetőbb kérdéseket oldja meg. Ezt követi a fiatalkorúak bíróságáról szóló 1913:VII. tc., majd a közveszélyes munkakerülőkről szóló 1913:XXI. tc., mely a dologházak intézményét állítja be.

Időközben a büntetőjog új irányai annyira tiszták lettek, hogy a büntető kódex régi keretei közt megmaradni nem lehet, s egészen új alapokra fektetett teljes kódexet kell a törvényhozásnak alkotnia. [...] Szakítani kell a régi elvekhez való konzervatív ragaszkodással és helyesen mondja Bernolák: »Az új kódex vezérgondolata csak az a célszerűségi gondolat lehet, hogy a jogrendet a büntettesek egyéniségéhez mért eszközökkel a kriminalitás ellen hatályosan meg kell védeni.«¹

* Balogh Judit PhD, habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0002-7252-7982

¹ NIZSALOVSKY Endre: *A motívumok tana és értékesítése a magyar Btk. általános részének tervezeteiben – Tanulmány az anyagi büntetőjogból.* Debrecen, 1917. 20 nyolcadrét ívnyi sajtókézi kézirat. Lelőhelye: DEENK Kézirattár, jelzete: A2515. Az idézet: 198–202. p.

Az 1917-ből származó felvezetés után alább következő tanulmány a *Jogtörténeti Értekezések* jubileumára azzal a céllal készült, hogy lándzsát törjünk az összehasonlító (és a jogtörténeti) kutatások jogfejlesztési jelentősége mellett. Jelen vizsgálódásunk alapját a 20. század eleji büntetőjog-tudomány meghatározó személyisége, Finkey Ferenc, valamint – jelentős részben a nagy előd kritikájával – az éppencsak szárnyait bontogató későbbi magánjogász, a Debreceni m. kir. Tudományegyetem első éveiben jogtudori oklevélre pályázó, és ekkor még a büntetőjog iránt (is) érdeklődő Nizsalovszky Endre munkái képezik.² Utóbbi a Csemegi-kódex 1913 után is napirenden levő reformja apropóján, a motívumok kérdéskörén keresztül vette számba, mit is kapott a világ a manapság *kriminalisztikai iskolák* néven összefoglalt irányzatoktól, és hogyan építhető be mindez a büntető törvényhozásba.

Amikor Nizsalovszky a dolgozatát elkészítette, már majdnem tíz éve hatályban voltak az I. büntetőnovellának – a végrehajtás feltételes felfüggesztése tekintetében a belga-francia mintát követő – reformrendeletei, de folyamatosan napirenden volt a büntetőjog megújítása. Balogh Jenő igazságügyi miniszter felkérésére 1913-ban már elkészült négy általános részi tervezet (Angyal Pál, Bernolák Nándor, Finkey Ferenc és Edvi Illés Károly tervezetei), illetve Illés a saját munkáját már át is átdolgozta (ennek eredménye 1914-ben készült el és jelent meg).³ A – mindenekelőtt a motívumok szerepét kutató – jogösszehasonlító vizsgálataihoz ezeket, valamint az 1909-es német, osztrák és svájci törvénykönyv-javaslatokat használta fel.

1. Elméleti megalapozás

A motívumok szerepe az egyes bűncselekmények elemzése során, különösen az elkövető szempontjából vizsgálva kulcsfontosságú. És mégis, oly sokáig a büntetőjog-tudomány legjelesebb művelői sem tulajdonítottak neki különösebb jelentőséget. Bár bizonyos említései már Beccariánál megjelentek, a „*motívumok sejtelemszerű, vagy öntudatos méltatása*”⁴ csak aránylag később, a 19–20. század fordulójához közeledve kezdett begyűrűzni a szakmai

² BALOGH Judit: Nizsalovszky Endre (1894–1976). In SZABÓ Béla (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogtanárai (1914–1949)*. Debrecen, 2006, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 71–141. p.

³ Az egyes tervezetek rendelkezéseinek szövegszerű ismertetésétől eltekintek, figyelemmel arra, hogy az első négy tervezet az Igazságügyi Minisztérium kiadásában 1913-ban nyomtatásban is megjelent, Edvi Illés Károly pedig az átdolgozott szövegű javaslatát 1914-ben szerzői kiadásként nyomtattatta ki, így ezek hozzáférhetők.

⁴ FINKEY Ferenc: *A motívumok tana a büntető jogban*. (Magyar Jogászegyleti Értekezések) Budapest, 1903, Franklin Társulat, 87. p.

közvéleménybe, különösen a svájci, német és osztrák törvényjavaslatokra bírt nagy hatással.⁵ A szakmai közvélemény felismerte azt az igen lényeges kapcsolatot, ami a cselekmény elkövetése és kiváltó okai között fennáll, azaz hogy a büntetőjog célját – mind generál-, mind pedig speciálprevenációs értelemben – csak akkor érheti el, ha a bűn, helyesebben a *bűnelkövetés indokát* igyekszik sújtani.⁶ Nizsalovszky ehhez kapcsolódva írta azt, hogy „*a motívumok tana a Stooss által készített svájci javaslat következtében lett a büntetőjog irodalmának egyik főkérdése,*” – bár pesszimistán hozzátette, hogy de az „*ma már nem olyan vezérlő eszme, amelytől a jövő büntetőjogának kiépülését várnánk.*”⁷

A Csemegei-kódex a tett-büntetőjogot követte. Azonban a századforduló körül megjelentek az új büntetőjogi iskolák: a kriminológiai irányzatot követő antropológiai és szociológiai iskola, valamint a közvetítő iskola.⁸ Előtérbe került a bűncselekmény *elkövetője*, így szükségképpen az *alanyi oldal* is. Finkey Ferenc 1903-ban született monográfiájában arra az álláspontra helyezkedett, hogy a büntetékiszabás során indokolt figyelembe venni az elkövető egyéniségét. Nizsalovszky pedig úgy fogalmazott, hogy „*a mai büntetőjogtudomány modern irányzata három nagy vezérelvet vall: az egyénítés (sic!), a bünteteselek osztályozása és a közveszélyes büntetésekkel való különleges elbánás, illetve a társadalomnak ezekkel szemben való megvédése.*”⁹ Álláspontja szerint a motívumok értékelése (nála: „értékesítése”) az egyénítés egyik legfőbb eszköze, hiszen a motívumok vizsgálata elsősorban épp a bíró feladata, aki ezek feltárása alapján állapítja meg a tényállást, s szabja ki a büntetést.¹⁰ A reformerek – e körbe tartozott Finkey is – és a gyakorlati tapasztalatok tehát a századfordulót követően olyan erős befolyással bírtak, hogy ösztönözni tudták a joganyag felülvizsgálatát. Így született meg az első büntetőnovella, az 1908. évi XXXVI. törvénycikk,¹¹ amely a büntetés végrehajtásának feltételes

⁵ FINKEY FERENC: *Motívumok értékesítése a legújabb büntető törvényjavaslatokban.* (Magyar Jogászegyleti Értekezések) Budapest, 1910, Franklin Társulat, 21. p., MOREAU, Thierry: La responsabilité pénale des mineurs dans l'ordre interne et international. *Revue internationale de droit pénal*, 2004. 1–2. sz. 660. p.; THOMSEN, Andreas: Betrachtungen über ein Sammeln der verbrecherischen Motive nebst einem Vorschlage, das Motiv mit in das Strafurteil aufzunehmen. *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, 1897. 272–302. p. és BOULEY, D. – MASSOUBRE, C. – SERRE, C. – LANG, F. – CHAZOT, L. – PELLET, J.: Les fondements historiques de la responsabilité pénale. *Annales Médico-psychologiques, revue psychiatrique*, Vol. 160. 2002. No. 5–6. 369–405. p.

⁶ FINKEY 1903, 4. p.

⁷ NIZSALOVSKY 1917, 21. és 23. p.

⁸ BALOGH Elemér: A magyar büntetőjogi dogmatika kezdetei. *Jogtörténeti Szemle*, 2008. 4. sz. 1–8. p., BEREZCKI Zsolt: Szociológiai iskola: hatás a magyar büntető-jogalkotásra a XX. század első felében. *Börtönügyi Szemle*, 2000. 2. sz. 104–111. p.

⁹ NIZSALOVSKY 1917, 23. p.

¹⁰ NIZSALOVSKY 1917, 10–14. ill. 27. p.

¹¹ Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XIV. kötet. Melléklet az 566. számú irományhoz. Budapest, 1907. 419–420. p.

felfüggesztése és a fiatalok büntetésére vonatkozó új szabályozás kapcsán már *expressis verbis* kiemelte az alanyi oldal vizsgálatának szükségességét.¹²

Finkey bemutatta a kérdésben korábban, főként külföldi büntetőjogászok által közölt véleményeket, eredményeket.¹³ Nizsalovszky ezt a törekvést vitte tovább, értékelve az I. Büntetőnovella addigi – mintegy tízéves – gyakorlatát is. Az új eszmék közül alapvetően a büntetés „igazságossága”, „jogossága” foglalkoztatta. Azt a büntetést tartotta leginkább igazságosnak, amely leginkább igazodik a *tettes tette*hez. Megállapította, hogy ennek eléréséhez az egyéniesítés („*a nem egyenlőkkel való különböző elbánás*”¹⁴) három módja áll rendelkezésre: a *törvényhozói* egyéniesítés a tényállások megállapításában jelenik meg, a *bírói* mindenekelőtt a motívumok értékelése révén a cselekmény minősítésében és ez alapján a büntetés kiszabása körében, míg a *büntetésvégrehajtási* egyéniesítés a végrehajtás során kaphat teret.¹⁵ Ezek közül a bírót tartotta legalkalmasabbnak, hiszen a bűnözés hatékony kezeléséhez az elkövetés *miértje* felől való vizsgálódás a legalkalmasabb eszköz. A motívumok feltárásával ugyanis a bíróságnak lehetősége nyílik az egyéniesített, *adott* elkövetővel szemben legnagyobb hatékonysági fokkal alkalmazható büntetés kiszabására. Hiszen a bírói individualizáció képes értékelni az alanyi bűnösséget, a felelősség fokát és a társadalomra veszélyességét is.¹⁶

a) A motívumok fajtái és csoportosításuk

Nizsalovszky dolgozatában ismertette, hogy kora szakirodalmában az ismert „valódi” (logikai) meghatározások körében négy álláspont áll egymással szemben: az egyik a motívumot mint *képzetet* fogja fel (pl. Franz von Liszt és M. E. Mayer), a másik mint *célt*, célzatot (pl. Berner, Geyer, von Lilienthal), a harmadik úgy tekint a motívumra, mint *hajlamra* (ösztönre), jellemsajátosságra (pl. Herbert Spencer), végül a negyedik az összefoglaló jellegű meghatározások csoportja (pl. Binding: „*a motívum a versenytársai felett győzedelmeskedő inger valamely cselekvésre*”).¹⁷

¹² STIPTA István: Szilágyi Dezső és a magyar igazságszolgáltatás reformja. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Iuridica et Politica*, 1995. Tom. XI. 111–115. p.

¹³ Erről részletesebben: GAÁL Szilvia: *A motívumokról: Finkey kritikája a gyakorlat alapján*. Tudományos diákköri dolgozat, kézirat. Debrecen, 2016, 6–14. p.

¹⁴ NIZSALOVSZKY 1917, 177. p.

¹⁵ NIZSALOVSZKY 1917, 178–181. p.

¹⁶ NIZSALOVSZKY 1917, 178. p.

¹⁷ NIZSALOVSZKY 1917, 107. p.

A motívum tehát a cselekmény belső oldalához tartozik,¹⁸ ahogyan az elhatározás és a célképzet is. A motívum nem akaratként értendő,¹⁹ hanem éppen az akarathatározás *indító okát* jelenti: a bűncselekmény *lelki tényálladéknak*²⁰ láncolatában a kiindulópontnál keresendő tehát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a motívum megfelelné az indítéknak is. Természetesen rokonítható,²¹ sőt bizonyos esetekben valóban meg is egyezhet az indíték a motívummal, azonban míg előbbiből rendszerint egy jelenik meg egy bűncselekményben (ide nem értve természetesen a gondatlan bűncselekményeket), addig egy elkövetés esetén nem bizonyos, hogy csupán egyetlen motívummal rendelkezik az elkövető. Emellett az indíték – amennyiben van – logikailag megelőzi a motívumot, hiszen a motívumok harca csak a kialakult indíték nyomán bontakozhat ki. *Lélektani szempontból a motívum semmi esetre sem azonosítható a tettes jellemével, pszichés hátterével vagy alanyi bűnösségével.*²² Ellenkező esetben alappal állíthatnánk, hogy az emberi fajon belül külön alfajt jelentene a bűnelkövetők csoportja.

Jogi értelemben el kell határolni a motívumot – kriminológiai és dogmatikai szempontból egyaránt – a célzattól is. A motívum az a *lelki tényező*, amely a bűnelkövetést sugalmazza (*qui ait inspiré le crime*),²³ ezzel szemben a célzat a motívum által biztatott cselekvés elkövetésével *elérni kívánt állapot*.²⁴

Az ifjú Nizsalovszkynak a külföldi és hazai álláspontokat értékelő konklúziója (egyben saját motívumfogalma) mindezek alapján a következő lett: „*Leghelyesebb a motívumot úgy fogni fel, mint az akaratra ható erőt, ami a cselekvésre indít, és minden erőt, amelynek az a hatása lehet, hogy cselekvésre indít, motívumnak kell tekinteni.*”²⁵ Később pedig: „*Motívumok azok az akaratra erőkként ható érzelmek, vágyak, indulatok, melyek az ember akaratát bizonyos öntudatosan kitűzött cél vagy célok megvalósítására, s e végből valamely cselekvés közvetlen véghezvitelének vagy elmulasztásának elhatározására bírják, illetve ezen elhatározástól visszatartják.*”²⁶

A bűnelkövetés általában nem vezethető vissza pusztán egyetlen motívumra, és a felmerülő motívumok sem egyenrangúak. Ezt támasztja alá az úgynevezett

¹⁸ HACKER Ervin: *Bevezetés a büntetőjogba*. Budapest, 1924, Pfeifer Ferdinánd (Zeidler Testvérek) Nemzeti Könyvkereskedése, 172. p.

¹⁹ SCHNIERER Aladár: *A büntetőjog általános tanai*. Budapest, 1873, Franklin Társulat, 35. p.

²⁰ FINKEY 1903, 21. p.

²¹ VÁMBÉRY Ruzstem: *Büntetőjog*. Budapest, 1913, Grill, 45. p.

²² FINKEY 1903, 21. p.

²³ FINKEY 1903, 28. p.

²⁴ FINKEY Ferenc: *A bűnösség fogalom a világi büntetőjogban*. In „*És lón világosság*” Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségnek huszadik évfordulója alkalmából. Budapest, 1941, Franklin Társulat, 468–475. p.

²⁵ NIZSALOVSZKY 1917, 117–120. p.

²⁶ NIZSALOVSZKY 1917, 130. p.

lelki harc jelenség is, amelyet Finkey fejtegetett hivatkozott monográfiájában.²⁷ Eszerint a tudatos elkövetés előtt az alany mérlegeli, szinte pro és kontra érveket sorakoztatva, hogy elkövesse-e az adott bűncselekményt. Természetesen ez igen sok esetben pillanatok alatt fut át az elkövető tudatán, de mégis felfogható egyfajta mérlegelésként.

Egy ilyen dilemma során kétségtelenül felmerül egy, a többinél erősebbnek tekinthető érv, motívum, azonban ez nem gyengíti a többi érvényét, hiszen azokat a későbbiekben az elkövető döntésének alátámasztására, mintegy öngigazolására használja. A német szakirodalomban Binding is vitatta, hogy az elkövetőre ható, cselekvésre sarkalló ingerek nyomán kialakuló motívumok azonos súllyal vehetők-e figyelembe egy bűncselekmény alanyi oldalának vizsgálata során.²⁸ A német büntetőjogász kiemelt egy általa *döntő motívumnak* aposztrofált tényezőt, amelynek feltárásával az összes többi, az elkövetés irányába ható motívum szerepét jelentéktelennek minősítette. A német büntetőjog másik meghatározó alakja, Thomsen megkülönböztette az alapmotívumot (*Urmotiv*) és az ezt „mozgásba hozó” okokat. A *mozgató okok* szerinte lehetnek külsők vagy belsők (azaz képzetek).²⁹ Végeredményében hasonló álláspontra jutott Max Ernst Mayer is, aki a cselekvés vonatkozásában döntő súlyú motívumot *főmotívumnak*, a nem döntő hatásúakat (mert bár azok a cselekmény elkövetése felé hatnak, de önmagukban nem képesek kiváltani, megvalósítani a cselekvést) *pozitív motoroknak* nevezte.³⁰ Némileg Binding érvelésére visszatérve Nizsalovszky is megállapította, hogy a motívumok között mindig van egy, amely döntő súllyal szerepel (mint pl. a puskagolyónál a puskapor feszítő ereje), ezt ő „*elhatározó motívumnak*” nevezte.³¹

Bár a jogalkotó soha nem sorolhatja fel taxatíván a motívumokat, a büntetőjogtudományának (és a jogalkalmazóknak) mégis törekedniük kell arra, hogy valamiképp megragadják ezeket. Elengedhetetlen valamennyi motívum alapos megvizsgálása, hiszen ezáltal térképezhető fel teljes egészében az alanyi oldal. A nem döntőnek bizonyuló motívumok szerepe sem elhanyagolható tehát, és nem valószínű, hogy a motívumok különböző hatóerővel történő

²⁷ FINKEY 1903, 37. p.

²⁸ BINDING, Karl: *Die Normen und ihre Übertretung* II. Leipzig, 1872, Engelmann, 8., 74. p. Finkey ezt az elméletet elvi érveléssel elvetette, mivel az szerinte félreértésre vezetne. FINKEY 1903, 29. p.

²⁹ THOMSEN, Andreas: *Untersuchungen Über den Begriff des Verbrechensmotivs*. München, 1902, Beck, 28–29. p. Finkey az *Urmotiv* kifejezést főmotívumnak fordította, a (találékos) alapmotívum formát Nizsalovszky használta. NIZSALOVSZKY 1917, 50. p.

³⁰ A csoportosítás a habilitációs munkájában szerepelt: MAYER, Max Ernst: *Die Schuldhaftige Handlung und ihre Arten im Strafrecht*. Leipzig, 1901, Hirschfeld. A *Motoren* kifejezést Nizsalovszky szerint KARL JANKA: *Die Grundlagen der Strafschuld* című, 1885-ös előadásából vette át Mayer. NIZSALOVSZKY 1917, 69. p. (magyarázat NIZSALOVSZKY 1917, 137–138. p.)

³¹ NIZSALOVSZKY 1917, 130–131. p.

felruházása zavarra vezetne, sőt, talán még inkább rávilágít az emberi elme összetett működésére.

Nizsalovszky gondolkodásában igen jelentős szerepe volt az *ellenmotívumoknak* is, amelyeket Finkey is definiált ugyan, de az érdemi vizsgálódás köréből kizárt. Mert ahogy motívumnak tekinthetünk valamennyi okot, ami hozzájárul a cselekmény elkövetéséhez, ennek az ellenkezője helytálló megállapítás az ellenmotívumokra vonatkozóan. Ebbe a körbe egyénenként, elkövetőnként eltérően, a legkülönbözőbb tényezők sorolhatók, kezdve a neveltetésből fakadó vallásos ellenvetésektől egészen a lelepleződéstől való félelemig – attól függően, hogy kit milyen képzet *hátráltat* az elkövetésben. Jellemzően e körbe sorolandó például maga a büntetés, hiszen az emberekben a büntetés képzele félelmet, sőt gyakran szégyenérzetet is okoz, ami értelemszerűen jelentős visszatartó erőt jelenthet az elkövető számára.³² Minden bűnös lelkiismerete, motívuma önálló, sajátos, egyedi.³³ Így mindig esetileg, sőt ezen belül is – tekintettel az esetleges többes elkövetésre – egyénileg kell meghatározni az elkövető motívumai mellett valamennyi felmerülő ellenmotívumot is.

Az ellenmotívumok között is különbség tehető azok befolyásoló ereje szerint. Így – Finkey szerint – megkülönböztethetők *valódi* ellenmotívumok és *színleges* ellenmotívumok. Az előbbi csoport valódi motívumokat jelent, amelyek azonban a tett el-nem-követése irányába hatnak, míg az utóbbi csoport inkább aggályok, félelmek halmazaként írható le.³⁴

Az ellenmotívumok ismerete a speciális prevenció szempontjából jelentős. Egyrészt nagyban hozzájárul egy expeditívnek tekinthető büntetés kiszabásához. Csak ez által érheti el a büntetés a valódi célját, és ezt a logikát követve alapjaiban meggyengül valamennyi, a büntetés önmagáért valóságára alapított ellenérv. Másrészt egy jól megválasztott, hatékony büntetés az esetleges későbbi bűnelkövetést megelőző erős ellenérvként eshet latba, hiszen egyetlen elkövető szándékát sem fogja erősíteni az átélt büntetésre való visszaemlékezés.³⁵

b) A motívumok szerepe a büntetőjogban

A motívumoknak a büntetőjogban játszott tényleges szerepe nem más, mint az elméleti tételeknek a *gyakorlatba való átültetése*. Annak, hogy a büntetőjog egy cselekmény megítélése során figyelembe vegye az alanyi oldalt, azaz az elkövető motívumait, négy vonatkozásban lehet helye: egyrészt a *beszámítás*,

³² NIZSALOVSKY 1917, 31. p.

³³ WAHLBERG 1869, 62. p.

³⁴ FINKEY 1903, 38. p.

³⁵ FINKEY 1903, 78. p.

beszámíthatóság fogalmának kidolgozása során. Számos szerző Franz von Lisztet követve úgy tekintette, hogy annak az elkövetőnek beszámítható a cselekmény elkövetése, „*aki a motívumokra normálisan reagál.*”³⁶ Ezt a gondolatot a magyar büntetőjog-tudomány nem tette magáévá, de míg a Csemegi-kódex a beszámíthatóság *kizártságának* eseteit igyekezett meghatározni,³⁷ a 20. század elejének reformmozgalmi nyomán már minden új tervezet a pozitív megközelítést, tehát a beszámíthatóság kritériumának megadását választotta módszerül.³⁸ A második vonatkozás „*a bűnösök osztályozása*”, amely körben – kiindulva abból, ahogyan Fritz van Calker a bűnösség alapján sorolta a tetteket alkalmi, krónikus és megrögzött kategóriákba³⁹ – a 20. század eleji hazai jogtudomány is három kategóriát állított fel: az *alkalmi* büntettest, aki menthető motívumból cselekszik, a *kétes jelleműeket*, akiknél egy kisebb súlyú motívum is képes a bűnös szándékot felkelteni, valamint a hivatásos vagy *megrögzött* büntettest, akiben állandóan megvan a társadalomellenes, a bűnre csábító érzelem, motívum, és csak alkalom kell, hogy ez bűncselekményt eredményezzen.⁴⁰ A motívumok harmadszor a büntetési rendszer kialakításánál játszhatnak szerepet, amely körében a jogalkotó értékelheti, ha a tettes a cselekményt erkölcsileg és társadalmilag *menthető okból* követte el (pl. ilyen motívum esetén nem dehonesztáló büntetést, hanem államfogházati rendet kiszabni), vagy ellenkező esetben, ha a tettes tettét *elítélendő motívumból* követte el (ilyen esetre tartva fenn a fegyházbüntetést mint dehonesztáló szabadságelvonási formát).⁴¹ Végül a negyedik, a motívumokhoz kapcsolódó vonatkozás a *büntetés kiszabása*, amely nem más, mint a bíróra bízott egyéniesítés. Ez a kérdés a 20. század elején a ’bírói függetlenség versus jogegység’ vitájába torkollt, hiszen a Csemegi-kódex relatíve határozott büntetési rendszerét – kiegészülve a kétszeres leszállítás intézményével – többen⁴² úgy értékelték, hogy az a bírónak túlzott mértékű mérlegelési jogot ad, s ezzel a jogegységet veszélyezteti.

³⁶ NIZSALOVSKY 1917, 158. p.

³⁷ Erről bővebben: KÓHALMI László: A kóros elmeállapot és a beszámítási képesség büntetőjogi szabályozása. *Büntetőjogi Szemle*, 2012. 3. sz. 29–37., 30. p.

³⁸ NIZSALOVSKY 1917, 213. p.

³⁹ *Csekély* a bűnössége annak az elkövetőnek, akinél az ellenmotívumok érzelmi értéke nagyobb, és csak erős külső inger hozza létre az elhatározást (ezek az alkalmi büntetettek), *közepes* a bűnösség, ha ellenmotívumok csak kis számban vannak jelen és csekély érzelmi értékűek (ezt nevezi krónikus kriminalitásnak), és végül akkor a legmagasabb fokú a bűnösség, ha a tettes a bűncselekményt mint öncélt követi el. Részletesen ismerteti VÁMBÉRY Rusztem: *Büntetőpolitikai követelések*. Budapest, 1900, Politzer, ill. BALOGH Jenő: Újabb bűnügyi törvényhozás külföldön. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 1910. 1–16. p.

⁴⁰ FINKY Ferenc: *A magyar büntetőjog tankönyve*. Budapest, 1909, Grill, 159. p. és NIZSALOVSKY 1917, 175–177. p.

⁴¹ NIZSALOVSKY 1917, 184. p.

⁴² Leghevesebben BAUMGARTNER Izidor: A büntetés kimérésének reformjáról. A *Magyar Jogászegyleti Értekezések* 1904. című munkájában és Edvi Illés Károly az ehhez kapcsolódó jogászegyleti vitában.

A szakemberek általában szükségesnek tartották a motívumok *súly szerinti csoportosítását* is. Ám Finkey csak a (tényleges) motívumokat kívánta osztályozni,⁴³ míg Nizsalovszky szerint minden, így az elősegítő és gyengítő, visszatartó motívumok között is fel kell állítani fokozatokat.⁴⁴ A maga részéről azonban többnyire elégnék tartotta egyrészt az „*aljas*,” másrészt a „*menthető motívumok*” kiemelését, a további csoportosítást az egyedi ügy bírójára bízva.⁴⁵

A szakirodalomban fellelhető különféle álláspontok ismertetése után Nizsalovszky megállapította, hogy az azok közti ellentmondás csak látszólagos, hiszen lényegében valamennyien ugyanarra az eredményre jutnak, csak különböző kiindulópontból indulva, különböző utakon értek el oda. Azt állapította meg, hogy pusztán a motívumokra nem lehet építeni a beszámíthatóságot (ezért téves szerinte pl. Liszt fogalma). Végül professzora, Bernolák Nándor⁴⁶ álláspontjához csatlakozva fontosnak tartotta, hogy az ember teljes lényét, értelmét és érzelmeit is figyelembe vegyék a beszámíthatóság megítélésekor. Ebben a csoportban pedig – állította – helye van a tudat- és akaratműködésnek, azaz a motívumoknak is.⁴⁷

2. A motívumok a reformtervezetekben

A *bűnösök osztályozása* Lombroso óta jelszóvá vált a büntetőjogászok között, s nem maradt hatás nélkül a magyar büntetőjog fejlődésében sem. Bár a Csemegi-kódex nem nevesítette, de tartalmazott eltérő szabályokat a fiatalokúra és felnőttekre, utóbbiak között ráadásul különböztetett az alkalmi bűnelkövető és a visszaeső között, és az I. novellával módosulva ismerte a közveszélyes munkakerülést is. A bevezetőben említett 1913-as és '14-es tervezeteket vizsgálva az látható, hogy – a motívumokra is építve – mindegyik tartalmazta a fiatal- és felnőttkorúak, valamint a közveszélyes és „normális” büntettesek közti megkülönböztetést akként, hogy a fiatalokra és közveszélyesekre nevelő, illetve biztonsági intézkedéseket, a másik két csoportra büntetéseket rendeltek kiszabni.⁴⁸ A motívumokat éppen a „normális” bűnelkövetők közti további differenciálásra lehetne felhasználni, ezzel a lehetőséggel azonban a tervezetek – a Bernolákét kivéve – nem éltek.

⁴³ FINKEY 1903, 75. p.

⁴⁴ NIZSALOVSZKY 1917, 131. p.

⁴⁵ NIZSALOVSZKY 1917, 137–138. p.

⁴⁶ P. SZABÓ Béla – Soós Ildikó: Haraszti Bernolák Nándor: büntetőjogász – népjóléti miniszter – ügyvéd. In P. SZABÓ Béla – MADAI Sándor (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915–1947)*. Debrecen, 2002, Debreceni Egyetem Jog- és Államtudományi Intézet, 11–51. p.

⁴⁷ NIZSALOVSZKY 1917, 166–167. p.

⁴⁸ NIZSALOVSZKY 1917, 215. p.

A büntetési rendszerre vonatkozó reformjavaslatok távolodtak el leginkább a Csemegi-kódex megoldásaitól. Angyal, Bernolák és Finkey tervezetei büntetés, nevelő intézkedés, valamint biztonsági rendszabályok közt tettek különbséget, Edvi Illés Károly pedig a fiatalkorúakra vonatkozóan állapított meg eltérő szabályokat. Mindegyik javaslat mellőzte a börtön fokozatot a szabadságvesztés esetében, arra hivatkozással, hogy egyrészt az utóbbi évek jogfejlődésében ez általános tendencia, másrészt pedig, mert – a fentiekben kifejtett elméleti alapon – elég egyetlen végrehajtási fokozat (fegyház) az aljas indokból elkövetett cselekmények büntetésére és egy másik a menthető motívumból elkövetett cselekményekre (fogház vagy államfogház). A büntetés céljának elérése érdekében a tervezetek mindegyike felemelni javasolja a fogház generális minimumát,⁴⁹ és rendezni a nyereségvágyból elkövetett cselekmények esetében a pénzbüntetés általános részbeni mértékét⁵⁰ is. A nyereségvágy legnagyobb büntetése, ha a tettetést vagyoni hátrány éli. Ezért Bernolák pl. javasolja, hogy a pénzbüntetés maximuma elérhesse a bűncselekménnyel megszerzett vagyoni előny kétszeresét. Ezzel a magyar jogrendszerbe az a mellékbüntetés-kiszabási elvet emelte volna be, amit Feuerbach az állam által előidézendő „*sinnliche Triebfedernek*” nevezett.⁵¹

„A régi Btk. [azaz a Csemegi-kódex] pénzbüntetési tételei a legváltozatosabb képet mutatják és igazán úgy tűnik fel, mintha a legnagyobb ötletszerűséggel volnának egyik-másik bűncselekményhez odadobva. Annyi következetességet azonban mégis felfedezhetünk, hogy a gondatlan cselekményeknél mindig szerepel a pénzbüntetési tétel is. Ezt az álláspontot tartja fenn az Angyal tervezete. Részemről ezt az eljárást az újabb irányok eszméivel nem tudom megindokolni” – írta Nizsalovszky a nyereségvágy motívumát leginkább figyelembe vevő mellékbüntetés kapcsán, hozzátéve, hogy a gondatlanság és a nyereségvágy összemosása egyáltalán nem helyes.⁵² A pénzbüntetés szabályozását a tervezetek is az általános részben helyezték el, hiszen – a három német nyelvű törvényjavaslat alapján egybehangzóan formált szakmai álláspont szerint – annak ott (és csakis ott) van a megfelelő helye, a különös részben semmiféle speciális minimum vagy maximum meghatározására nincs szükség. Lényeges felismerés volt, hogy a motívumot (éppen mert az az egyéniesítés eszköze)

⁴⁹ Általános vélekedés volt, hogy a fogház generális minimumaként meghatározott egy nap nem érte el a büntetés célját, ezért azt Finkey Ferenc és Edvi Illés Károly 1914-es javaslata hét napra, Angyal Pál és Edvi Illés 1913-as szövege nyolc napra, Bernolák Nándor tervezete pedig egy hónapra (!) javasolta felemelni.

⁵⁰ Angyal és Edvi Illés 1913-as javaslata 25 000 koronában, Bernolák, Finkey és Edvi Illés 1914-es tervezete 50 000 koronában javasolta meghatározni a generális maximumot. Vö. NIZSALOVSKY 1917, 235. p.

⁵¹ NIZSALOVSKY 1917, 236. és 238. p.

⁵² NIZSALOVSKY 1917, 246–147. p.

minden tett és minden elkövető esetében egyedileg kell értékelni, tehát a bírónak a legfontosabb feladat. Ezért Nizsalovszky azt vetette fel, hogy a bírónak a motívumok feltárása alapján, *különös méltánylást érdemlő* okból *mellőzhesse* a pénzmellékbüntetés kiszabását is.⁵³

A motívumok közül egyébként valamennyi tervezetben a *nyereségvágy* motívumát látjuk a leginkább kidolgozottak: ha ugyanis a bíróság igazolva látta, hogy egy cselekményt e motívumból követte el, különböző jogszabályok alapján szinte „*erkölcsi halálnak*” minősülő jogkövetkezményt társíthatott a főbüntetéshez. Az ilyen elkövető nem lehetett okirati tanú,⁵⁴ meg lehetett vonni az aktív vagy passzív választójogát, lehetőség nyílt a megkötött házasság tévedés címén történő megtámadására,⁵⁵ ha a tettes alkalmazott volt, akkor az elítélése azonnali, felmondás nélküli elbocsátásra adott lehetőséget a munkáltatónak, ha ügyvéd volt, elmozdítható lett – sőt, bizonyos esetekben kötelezően elmozdítandó volt – ügyvédi állásából.⁵⁶ A köztisztviselők minősítéséről rendelkező 1883:I. tc. 1. §-a pedig egyenesen *kötelezően* alkalmazandónak írta elő (a pénzbüntetés mellett) a közhivatal viselésétől való eltiltást, hiszen a b) pontban kizárt a közhivatalból minden olyan személyt, akit nyereségvágyból eredő büntett vagy vétség miatt ítétek el. Ezzel a kötelező, általános dehonosztálással – szintén a külföldi újabb törvényhozásokra hivatkozással – Nizsalovszky nem tudott egyetérteni.

A tervezetek a Csemegi-kódexhez képest nagy előrelépést mutattak, és éltek a jogátvitel eszközével, hiszen az *aljas*, azaz erkölcsileg és társadalmilag elítélendő indítóokból (az 1919-es német szövegtervezetben „*ehrlose Gesinnung*”) való elkövetést az általános részben a hivatalvesztés (és az ehhez kapcsolódó politikai jogok felfüggesztése) mellékbüntetéssel rendelték sújtani.⁵⁷

A német tervezeteket követő megoldásokat tartalmaztak a magyar javaslatok is a *dorgálás* régi-új intézménye és a *házi fogság* beemelése kapcsán,

⁵³ Szövegszerű javaslata a következő volt: „Mellékbüntetésként a bíróság akkor szabja ki a pénzbüntetést, ha a tettes a cselekményt nyereségvágyból követte el. Ily esetben a pénzbüntetés kiszabása csak különös méltánylást érdemlő okokból mellőzhető.” NIZSALOVSZKY 1917, 252. p.

⁵⁴ Például. a közjegyzőkről szóló 1874. évi XXXV. tc. 72. §, bővebben: ROKOLYA Gábor: *A közjegyzői intézmény fejlődése a polgári korban*. Budapest, 2013, Gondolat

⁵⁵ A HT, azaz az 1894:XXXI. tc. 80. § d) pontja ez esetben öt évnél rövidebb tartamú szabadságvesztés esetén is lehetővé tette a bontást. HERGER Csabáné: *Scheidungsgründe*. In HERGER, Cs. Eszter – KISSICH, Susanne – STEPPAN, Markus (szerk.): *Gemeinsame Wurzeln und Elemente des österreichischen und ungarischen Familienrechts*. Graz, 2018, Leykam, 431–445. p.

⁵⁶ 1874:XXXIV. tc. 65. §, KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina: *Az ügyvédi kamarák megszületése Magyarországon*. Budapest–Pécs, 2012, Dialóg Campus. Az ügyvédi bűncselekményekről és felelősségről különösen 65–70. p., SÁNDOR István: *A közjegyzői és ügyvédi kárfelelősségről*. In BORBÁS Beatrix (szerk.): *Immunitási tünetek a közhatalmi felelősség körében*. Budapest, 2018, Dialóg Campus, 101–116. p.

⁵⁷ NIZSALOVSZKY 1917, 266. p.

utóbbi esetében élénken utalva az osztrák szakirodalomban megjelent heves kritikákra is.⁵⁸

Végül a *büntetésiskizabás* körében a tervezetek mindegyike kötelezte a bírót a cselekmény motívumainak, indítóokainak figyelembevételére, Bernolák javaslata még arra is kitért, hogy a kiszabandó büntetésnek alkalmasnak kell lennie arra, hogy a tettet a bűncselekmények elkövetésétől visszatartsa (azaz ellenmotívumként hasson).⁵⁹ A német, osztrák és svájci javaslatok mintájára (Angyal tervezete kivételével) kísérletet tettek a súlyosító és enyhítő körülmények példálózó felsorolására, előbbieik közé sorolva az elítélendő, utóbbiakhoz a menthető motívumokat. Bernolák javaslata – a német törvénytervezet mintáját követve – még odáig is elment, hogy a királyi ügyészséget bizonyos *különösen enyhe esetekben* feljogosítsa a *vádemelés mellőzésére*, a bíróságot pedig arra, hogy a *büntetéstől eltekintsen*.

*

Az 1913–1914-es években született reformjavaslatok tehát mindvégig a német-osztrák-svájci jogtudomány és jogalkotás eredményeit hasznosították. Azonban a fenti rövid összefoglalás is igazolja, hogy ez a hasznosítás nem szervilis átvétel volt, hanem a törvényhozás eredményeinek és a joggyakorlat tapasztalatainak beható ismeretén alapuló, racionális választás. Angyal Páltól Vámbéry Rusztemig minden büntetőjogász a hazai követelményekre és igényekre igyekezett megoldást találni, amihez elsősorban pragmatikus, gyakorlati megfontolásból vették figyelembe a külföldi jogalkotási termékeket és a jogtudomány újabb vonulatait is. Felvetéseik pedig, ha átmenetileg az első világháború elsodorta is az átfogó büntetőjogi reform lehetőségét, a későbbi novellákban hasznosultak. A második novellába a megrögzött büntettek, mint a bűnelkövetők egy speciális csoportja, az itt ismertetett elméleti megfontolás alapján kerültek be, s rendelte rájuk a jogalkotó a Csemegi-kódex büntetési rendszerétől merőben eltérő büntetési formaként a szigorított dologházat. Egy olyan általános jogterület, mint az anyagi büntetőjog, annak is az általános része tekintetében tehát az összehasonlító jogtudomány szerepe, jelentősége már az előző évszázad elején sem volt vitatható.

⁵⁸ NIZSALOVSKY 1917, 253., ill. 258–262. p.

⁵⁹ NIZSALOVSKY 1917, 274. p.

Bánkiné Molnár Erzsébet*

ÖRÖKÖSÖDÉSI JOG ÉS GYAKORLAT A JÁSZKUN KERÜLETBEN 1745 UTÁN

1745. május 6-án Mária Terézia királynő engedélyezte a jászkun redempciót, melynek hatására kialakultak a témánkat is meghatározó földbirtoklás és öröklés sajátosságai. Megszűnt az 1702-től 1745-ig tartó földesúri alávettség, s a Jászkun kerület földje – koronabirtok jellegét megtartva – a földet visszaváltó redemptusok birtokába került. A redempció során elnyert területi autonómia gyökere a középkori etnikai autonómiáig nyúlt, de megerősödését a redempcióban megváltott földtulajdon táplálta.

A redempció idején a Jászkun kerület 25 településének és 56 pusztájának népessége a kun és jász etnikum egyre csökkenő leszármazottaiból és egyéb odaköltözöttekből állt. A kevert népesség megnevezésére – főleg a kerületeken kívül élők körében – a redempció hatására elterjedt a lakosság jogi közösségét megjelenítő jászkun megnevezés. A kerület falvai és mezővárosai kiváltságos települések, lakosaik szabad emberek lettek. Az egész kerület a történelmi jogcímre hivatkozva kollektív nemességet nyert, ami módot adott arra, hogy a jászkun szabadság betagolódjon az országos jogok közé.

A jászkun autonómia és a jászkun földtulajdon

A kiváltságlevélben a királynő „a kerületekhez régóta tartozó minden falukat és pusztákat e kerületek használatába” engedte, hangsúlyozva, hogy „élni

* Bánkiné Molnár Erzsébet DSc, levéltáros, a Kiskun Múzeum ny. igazgatója.

és használni azonban nem elidegeníteni bírjanak hatalommal”.¹ A kiváltságlevél szövege a föld feudális osztott tulajdoni jellegét bizonyítja. A földváltók azonban az elnyert jogokat a megváltott földhöz kapcsolták, s a kiváltságot úgy értelmezték, hogy tulajdonjogot vettek magánbirtoklású földjükre. Megszületett a sajátos jászkun földtulajdon.

A királynő a privilégium hetedik cikkében az elnyert jogokat egyenlő feltételekhez kötötte, amennyiben a megváltás terheit egyenlően viselik. A redempció végrehajtásakor a kötelezettségek és a jogok egy része a helyi társadalom egyetértésével azok tulajdonába került, akik a privilégium feltételeit vállalták. Következésként a földváltó redemptusok befizetett pénzükért nem csupán földtulajdon, hanem ahhoz kapcsolva politikai és gazdasági előjogokat is kaptak. A megváltott földnek és a politikai jogoknak az összekapcsolása adta a jászkun földtulajdon sajátosságát, megnevezésére a redimált, illetve a redemptus földtulajdon kifejezést tartom alkalmasnak.²

Azzal, hogy a politikai jogokat a megváltott és egyéni birtokba adott ún. tőkeföldhöz kapcsolták, a jászkunok politikai életében meghatározóvá vált a földtulajdon s a földhöz kapcsolt jogok védelme. Aki eladta a tőkeföldjét, eladta a hozzá fűződő jogait is. Ez az elv lett a helyi alkotmányos élet alapja, s a redempciót engedélyező privilégiummal együtt az 1745 után kialakult társadalmi rétegződés³ és a jászkun autonómia meghatározója. A paraszti értelmezésben azonban földtulajdonlás említése alig fordult elő, a dokumentumokban arra találunk példákat, hogy a birtoklás módjával helyettesítették a tulajdon fogalmat. Ezért magam is inkább a birtoklás fogalmat használom, bár a birtokot tulajdonosi öntudattal használták, s megerősödtek a föld magántulajdonát alátámasztó közjogi és szokásjogi elemek. Más jelentett a földbirtoklás a redempció előtt és után. A különbséget fejezte ki az 1745 után meghonosodott „örök tulajdon” fogalom. Tartalmát szemlélteti a jászjákóhalmi Papp János szőlőföldjének eladásáról született tanácsi állásfoglalás. Papp János 1735-ben eladta jákóhalmi szőlőjét Jekkel Andrásnak. Az eladáskor az eladó fia még gyermek volt, aki

¹ GYÁRFÁS István: *A jászkunok személyes és birtokviszonyainak történelmi és jogi fejtegetése*. Budapest, 1883, 50–52. p.

² A jászkun földtulajdonlás fogalmának tisztázása a 2000-ben tartott Jászoktatás konferencián önálló témaként szerepelt, s a javasolt redimált és redemptus földtulajdon fogalom elfogadást nyert. BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet: A jászkun földtulajdon és földbirtoklás a redempció után. In BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet – HORTINÉ BATHÓ Edit – KISS Erika (szerk.): *A Jászoktatás kutatása 2000*. Jászberény–Kiskunfélegyháza, 2002, Jász Múzeumért Alapítvány, 105–113. p.

³ Akik bizonyos megszabott összeghatár felett földet váltottak teljes jogú redemptusok lettek, a kevesebb földet váltó irredemptusok kevesebb előjogot kaptak, a zsellerek a maguk munkájából élő, az előjogokból alig részesülő szabad emberek voltak, a nagyszámú kerületben tartózkodó lakosi joggal nem rendelkező személy csupán munkavállalói, commorans besorolást kapott. A kerületekben nemesi birtok nem lehetett, a nemesek birtokai a kerületeken kívül helyezkedhettek el, ha a kerületben földet váltottak redemptus-nemesek lettek.

húsz év múlva a szőlőt, mint „örököt” visszaadni kívánta. Az ítélkező tanács kihirdette: „mint, hogy a Redemptio előtt az eladás esett akkor pedig senki senkinek örököt nem adhatott és örökök nem volt azért is Jekkel Andrásnak meg hagyatott”.⁴A redempció nyomán változott meg a birtoklás rendje és a birtok birtoklás feltétele. A Jászkun kerület földje a redempcióban vált a földváltók „örök tulajdonává”. Tulajdoni jellegét tekintve a hasznosítási módtól függetlenül a kerület minden röge redemptus földtulajdon lett. A kialakult tulajdonlái helyzetet a helyi önkormányzatok soha nem vonták kétségbe.

A szabadságjogok érvényesíthetőségének alapfeltétele a redemptus föld nagyságának és tulajdonjogának hiteles elismerése, dokumentálása volt. A tulajdonjog bejegyzésére rendszeresített Liber Fundik lettek a földtulajdonlás és birtoklás legfontosabb jogbiztosítói s a jászkun ősiség érvényesítésének vitathatatlan jogi dokumentumai. A jászkunsági birtokperekben a Liber Fundik közhitelességét a felsőbb bíróságok is elismerték. A Liber Fundik jogbiztosító erejét igazolja, hogy az osztrák rendszerű telekkönyvek kiinduló adatai minden birtokos esetében a Liber Fundihoz nyúltak vissza, egészen az első redimálóiig.

A tulajdonlás szabadsága: az elővételi jogok és a jászkun ősiség

A földtulajdonlás autonómiája leginkább a birtokkal való rendelkezés szabadságán mérhető, amit a jászkun ősiség foglalt jogi keretbe. A jászkun ősiség hasonlít a nemesi birtok öröklését biztosító törvényekhez, de nem azonos azokkal.⁵A jászkun ősiség alapja a tulajdon megszilárdulásának pillanatától a redimált föld. Helyi értelmezésébe beletartozott a honosítás, az örökítés, a visszaperlés és az elővételi jogok kerületi statútumokra épülő rendszere. A jászkun ősiség kiterjedt a tulajdonszerzés minden módjára és feltételére. Jelentőségét növelte, hogy benne tág tere nyílt az önkormányzati beavatkozásnak, a jászkun autonómia érvényesülésének.

A redemptus földjének egyéni birtoklású része forgalomképes volt. A földbirtokok adásvétele már 1745-ből bizonyítható. 1751-ben a királyi resolutio 13. articulusa tartalmazta „hogy a Házaknak és más Telkeknek eladásai, azon

⁴ MNL JNSZML [Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára] Jászkóhalma Protocollum 1727–1757. Rsz. 295. 1755. márc.

⁵ Az 1298. évi LVII. tc. kimondta, ha a nemes a földbirtokát el akarja adni, előbb köteles azt vételre testvéreinek, nemzetségének, szomszédjainak felajánlani, akik a közbecsűn megállapított árért megvehetik. 1351-ben az Aranybullát megerősítő törvény rögzítette, hogy a birtok, ha fiú leszármazott nincs, a nemzetségre vagy a királyra száll. Az ősiség 1848-ig jogfolytonos volt, s a nemzetségi öröklés jogára és a jus regiumra vezethető vissza, amelyek az Aranybulla kivételével minden Árpád-kori törvényben ott vannak.

Helységnek, ahol a telek föld fekszik Magistratusa Tanácsa előtt légyenek, és az által Jegyző könyvbe íratassanak, s róla Bizonyoság Levél adattasson ki.”⁶ 1753-ban a nádor utasította a községeket az adásvételek jegyzőkönyvezésére. Az elővételi jog szabályozását egyik utasítás sem említi, de a szokás tartotta számon mikor, kinek kell felkínálni az eladó földet: elsődlegesen a rokonoknak és szomszédoknak. A szokást akár Werbőczy Hármaskönyvéből is származtathatjuk, hiszen már abban szerepelt e kitétel. A rokonoknak és szomszédoknak adott elővételi lehetőséghez társult az 1750-es években megszilárdult honosság intézménye, helyi szóhasználattal a lakosi jog.⁷ Majd a redemptusi jogvédelem következtében kialakult az a hierarchikus rendszer, amelyben a redimált föld, kerületi szóhasználattal a tőkeföld, a jászkun társadalom elsődleges réteggé váló eleme lett. A földtulajdon nagysága szerint tagolt társadalomban minden előjog a tőkeföldhöz kapcsolódott, s azzal együtt volt elnyerhető. Az elővételi rendszerben a társadalmi hierarchia következetesen érvényesült. A jogszokást a redemptiótól gyakorolták, de csak 1768-ban kodifikálták, majd Jászkun Statutum néven 1799-ben emelték törvényerőre.⁸ A statútum akadályozta, hogy a házak vagy a tőkeföldek idegen kézre kerüljenek, és segítette a vérségi alapon szerveződött hagyományos társadalom és birtokrend fennmaradását. A statútum megszabta az adásvételek alaki követelményeit és az elővételi jogosultságokat, továbbá megkülönböztette az örök adásvételt és a zálogot.

A Jászkun kerületben a földtulajdonhoz kapcsolt redemptusi előjogok megtartása végett gyakori volt a föld zálogba adása. A zálogba adóknak vagy utódaiknak lehetőségük nyílt az ősi föld visszaváltására. A föld visszaszerzésre irányuló perben az egykori tulajdonosnak vagy leszármazottjának bizonyítania kellett, hogy az eladás nem örökösen, csupán zálogban történt. Ebben nagy jelentősége volt a statútumban előírtak megtartásának. A zálog megszüntetésére a „honi törvény”⁹ nem szabott határidőt, de a bírósági gyakorlat a 32 éves visszaperlési határidőt igazolja, olykor azon túl is próbálkoztak az unokák.

⁶ KELE József: *A Jász-Kunság megváltása*. Budapest, 1904, Grill, 358. p.

⁷ Ingatlan tulajdona csak a lakosi joggal rendelkező személynek lehetett, az ingatlanvétel feltételei között első volt a lakosi jog birtoklása. A kérdést a Jászkun Kerület igazgatási reformja, koordinációja is érintette, s az országgyűlés két táblája között az egyik ütközési pont lett a coordinatio vitájában. A főrendi tábla a honosítás jogát engedményezően hagyta volna a községi tanácsok kezében, az alsótábla viszont kötelezően. A főrendek úgy vélték a redemptusi jogok eltörlését eredményezné, ha bárki honosítás előtt fekvő birtokot szerezhetne. A belrendezési törvény megmaradt az üzenetváltások szintjén, s az ősiség eltörlésére sem került sor.

⁸ ÖRSI Julianna: A jászkun törvények megvalósulása a mindennapi gyakorlatban. In KISBÁN Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Budapest, 1994, Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézet, 139–158. p. Örsi Júlia megállapításait saját kutatásaim alátámasztják.

⁹ Honi törvény = Jászkun Statutum

A vételi előjogok közül a legerősebb a vérségi rokon és egyben redemptus szomszédé volt. Őt követte a redemptus szomszéd vagy más redemptus, ha ilyen vevő nem akadt, akkor kapott vételi jogot az irredemptus s legvégül a zsellér. A kerületbeli földvásárló elsőbbséget élvezett a külső helységből érkezettel szemben. A kihirdetési időn túl – öt, majd tizenöt nap – de különösen az egyéves tényleges földhasználat után a tanács nem engedélyezte az egyébként törvényes adásvétel megváltoztatását.

A tulajdonszerzésben erős korlátot jelentett, hogy a tulajdonos csak a szerzett vagyont forgalmazhatta szabadon. Az ősiekre – a redimált tőkeföldre – elő- vagy visszavásárlási jogot érvényesíthettek az egyenesági leszármazottak.

A tőkeföld öröklése

A jászkun földtulajdon és a hozzákapcsolt redemptus előjogok védelmét szolgálta az országos jogtól eltérő öröklési rendszer. A kerületekben általános gyakorlat volt a végrendekezés, megszabott alaki, személyi, őrzési és kihirdetési feltételei a helyi szokásokban gyökereztek, illetve az 1715. évi 27. tc-ben, melyre sokszor hivatkoztak az örökösödési perekben. A speciális jászkun jogokat a Jászkun Statutum más néven Nádori statútumok 13 statútuma kodifikálta. Konkrétan a successióról szóló IV., az özvegyi jogról szóló V., az adásvételekről szóló VI. és a kiköltözésekről rendelkező VII. statútum.¹⁰

A Jászkun Statutumban megszabott öröklési rend szerint a földtulajdont a fiúk örökölték. A szigorú fiúági öröklés Kiskunhalas népi jogéletének kutatója szerint a II. világháború előtt még élt a köztudatban és az öröklési gyakorlatban.¹¹ A Nagykunságban a 19. század második felében, amikor az örökség felosztásában már elismerik a lányok öröklési jogát, a föld helyett pénzt adnak nekik, „kifizetik” őket.¹² Szabó László 11 jász település 1838. évi örökösödési perét elemezte, és megállapította, hogy „a fiúági örökösök úgyszólván mindig megváltják a jogok forrását jelentő tőkeföldet”.¹³ Saját kutatásaim mindezt alátámasztják. Bizonyos, hogy a IV. statutum a helyi jogszokásokra támaszkodott, és talán éppen a jászkunok kollektív nemességét szem előtt tartva igazodott a nemesi ősiség elveihez, bár részletekben eltért attól.

Az 1799. évi IV. statútum 1 §-a kimondta: „Meg-hagyatván kinek-kinek az a szabadsága, hogy a maga által keresett javakból szabadon rendelkezessen; Hogy ha az ilyen Acquisitor Testamentom nélkül halna meg, és Özvegye nem

¹⁰ KELE 1903, 351–394. p.

¹¹ PAPP László: *Kiskunhalas népi jogélete*. Budapest, 1941. Országos Táj- és Népkutató Intézet

¹² ÖRSI 1994.

¹³ SZABÓ László: A jászsági nagycsalád és az öröklésjog (a leányrész). In RADICS Kálmán (szerk.): *Vármegyék és szabad kerületek I–II*. Debrecen, 2001, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 221–230. p.

maradna, annak minden Ingó Java Fiai és Leányai között egyenlően osztasson el; az Ingatlan javak, vagy fekvő-jószágok pedig a Fiaikat illetik; ugy mindazonáltal, hogy ezek a magok Leány testvéreit, azoknak jussok, vagy részek szerént, annyi Summából, a mennyin a fekvő Jószág szereztetett, pénzül fizessék ki”.¹⁴ Meghagyta a statútum azt a lehetőséget, hogy ha az örökhagyónak csak leány gyermekei maradnának, azok úgy tekintessenek, mintha fiúk volnának, de ő utánuk ismét a fiú gyermekükre maradjon az ősi föld.

Külön kell említenünk a közszerzemény kérdését.¹⁵ A jászkunok körében a közszerzemény jogi elismertsége részben a nemesi, részben a parasztpolgári szokásjogot tükrözi, igazodik a jászkun mentalitáshoz. Számos jászkunsági végrendeletben olvasható a „közösen szerzettük” fogalom, hagyományozások is történtek e címen. Kunszentmárton Liber Fundijában több olyan bejegyzés található, ahol a földváltó házaspár nő és férfi tagja meghatározott összeget fizetett a redempcióba. Az ilyen földtulajdon esetében a végrendelező a közös szerzeményre hivatkozva örökíti a föld bizonyos hányadát, a közszerzemény okirattal igazolható, tehát az öröklési jog kivételezett körébe tartozik. A mindennapok szokásrendje szerint azonban nem tekintették kivételesnek az ilyen bejegyzéseket, az adásvételeknél mindig feltüntették az örökvallásokban, ha a feleség is földszerző volt. A közszerzemény hiteles dokumentálása a férj halála esetén különösen fontossá válhatott, s perdöntő lehetett az özvegy öröklésében.

Dankó Katalin férje végrendelet nélkül halt meg. A gazdaságot a férj halála után az özvegye irányította. Katalin 1769-ben végrendelezett, írásba foglaltatta: „valamink vagyon azonban mind edgyütt szerzettük”.¹⁶ A jogbiztosító megjegyzést követően a közösen szerzett föld felét, mint saját tulajdonát, két leányának hagyta, a másik felét pedig fiának. A végrendelet ellen az örökösök nem protestáltak. Kis Dobos Mátyás¹⁷ 1797-ben földjének megjelölt részét és tanyáját – „mivel ő véle kerestem” – feleségére hagyta, a többit öt fiának. A földvagyon végül hat egyenlő részre osztódott, azaz szinte megegyezett a két év múlva hatályba lépő statútum rendelkezésével. A feleség azonban az egy gyermek részt örökbe kapta, nem használatba, sőt földje nagyobb értékű volt a többinél, mivel ott állt a gazdálkodáshoz fontos tanya.

Az özvegyasszonyok örökösödési szabályait a jászkun V. statútum az országos jogtól eltérően állapította meg. A nem közszerző özvegyasszony, ha ismét férjhez ment, hitbérén, jegyajándékán és hozományán kívül előző férje ingóságáiból csak egy gyermekrészt követelhetett, az ingatlan örökléséből pedig

¹⁴ KELE 1903, 371. p.

¹⁵ CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán – ASZTALOS László: *Magyar állam és jogtörténet*. Budapest, 1972, Tankönyvkiadó, 290. p.

¹⁶ Bács Kiskun Megyei Levéltár (MNL BKML) Kiskunfélegyháza levéltára (Kf. lt.) N° 18 Capsa 1 Fasc. 2 N° 34 / 1769. február 21.

¹⁷ MNL BKML Kf. lt. N° 18 Capsa 1 Fasc. 1. N° 29. / 1797.

kizáratott. A hitbér a kerületben a redimált földbirtokhoz igazodott, s a megváltási ár arányában állapították meg. Azokban az esetekben, amelyekben a férj a vagyoni aránynál magasabb hitbért kötött ki, az örökösök megtámadták, megtámadhatták a végrendeletet.

A Jászkun kerületben az özvegyasszony nem volt tulajdonos a férj vagyonában, csak haszonélvező, de a férj a haszonélvezettől is megfoszthatta a végrendeletében. További megszorítása a statútumnak, hogy a haszonélvezeti jog csak a közkeresményekre vonatkozott. Ezt a IV. statútum is erősítette, ami szerint az ősi vagy adományos javakra haszonélvezeti jog nem létezett, azt a fiúk örökölték, s a lányokat pénzben kifizették. A statútumot 1861-ben az Országbírói Értekezlet 17. §-a részben az általános magyar jog szabályaihoz igazította. De kimondta, hogy „a hitvestársi öröklésre, özvegyi öröklésre, s özvegyi jogra nézve – a jászkun kerületekben fennállott szabályok ott jövőre is zsinórmértékül fognak szolgálni.”¹⁸ Figyelemre méltó az özvegyasszonyok ősi vagyonból történő kizárásáról Reiner János¹⁹ magyarázata, aki szerint mivel a vagyoni jog alapja a redempcióban való részvétel: a befizetés és a katonaszkodás, de utóbbit a nő nem tudta vállalni, tehát nem kaphatott ugyanolyan jogot, mint a férfi. Reiner magyarázata, különös tekintettel Kunszentmárton földváltóira, kiterjedtebb kutatást igényel.

A jászkun nő számos esetben földtulajdonos. A Jászkunságban az özvegy vagy a női hitves a Liber Fundiban nevére bejegyzett föld felett szabad rendelkezési jogot nyert életében és halála utánra. Ha azonban másként nem rendelkezett, halála esetén vagyona a férj vagyonának tekintetett.²⁰

Az általános örökösödéssel foglalkozó VIII. statútum a redempcióból eredő jog szerint a magvaszakadt hagyatékát az eredeti tulajdonosra, a községre szállítja. Nem érinti a jászkun ősiséget mégis, mint a földtulajdonlás feltételét befolyásolót, itt kell megemlíteni a VII. statútumot, ami a kiköltözésekről rendelkezik, s az engedély nélküli kiköltözést megtiltja. A redimált földet – például

¹⁸ Hitvestársi öröklés (successio conjugalis)

14. § Hitvestársi öröklésnek a magyar törvény szerint helye van: a) a szerzeményi javakban, ha leszármazó egyenes örökösök nincsenek; b) az örökölt javakra nézve, ha sem leszármazó, sem felmenő, sem oldalagos örökösök nem léteznek. Özvegyi öröklés (successio vidualis)

15. § Az özvegyi öröklést szabályozó magyar törvények változatlanul fennmaradnak. Özvegyi jog (Jus viduale)

16. § Az özvegyi jog tekintetében a magyar törvények rendeletei újra hatályba lépnek; azonban e jog megszorítását csak a leszármazó egyenesörökösök követelhetik.

17. § A 14., 15. és 16. §-okban foglalt hitvestársi öröklésre, özvegyiöröklésre, s özvegyi jogra nézve - a jászkun kerületekben fennállott szabályok ott jövőre is zsinórmértékül fognak szolgálni; egyéb tekintetben mindazonát az itt szabályzott öröklési rend a jászkun kerületekre is kihat.

¹⁹ REINER János: A jász-kunok özvegyi s hitestársi öröklése és özvegyi joga. *Jogi Szemle*, 1892. 14. sz. 497–505. p. Uő. *Jogi Szemle*, 1892. 15. sz. 544–551. p.

²⁰ KRENNER Zoltán: A jász-kun statutum mai érvényében. *Kir. Közjegyzők Közlönye*, 1941. 8. sz. 161–174. p.

a hajdúk gyakorlatától eltérően – tulajdonosa a kiköltözés után is megtarthatta. Sőt, a kiköltözött jászkun megtarthatta azt a földet is, amit a kiköltözése után örökölt, csupán a közterheit kellett viselnie. A kiköltözés esetén eladott földtulajdont viszont nem lehetett visszakövetelni.

A szőlőföld öröklése

A szőlőföldet a település osztatlan közös redimált földjéből szakították ki, és a tőkeföld utáni járulék volt, ezért mindenkor bizonyos szolgáltatási kötelezettségek terhelték, amelyeket a tanács vagy a kerületi közgyűlés szabott meg. A puszta parcellák megvásárlására redemptus jogon adtak lehetőséget, de a szőlővel betelepített föld elveszítette a redempcióban hozzákapcsolt jogokat.²¹ A szőlőföld és a tőkeföld tulajdonjoga abban különbözött, hogy a szőlőföld megszerzése soha nem tehetett redemptussá tulajdonosát. Az örökhatáronak tehát lehetősége volt arra, hogy leány gyermekét szőlőbirtokhoz juttassa. A szőlőparcellák öröklésére vonatkozó szokásjogot az 1799-es státutum nem kodifikálta, mint természetes öröklési lehetőség gyökeresedett meg a jászkunok gyakorlatában, hiszen a tőkeföld öröklésének szabályozása a szőlőre nem vonatkozott.

A szőlőföld a legkevesebb kötöttséggel adható, vehető, örökölhető, zálogolható szabad földtulajdon volt Jászkun kerületben. A szőlőtelepítésre kijelölt terület felett a tanács – a birtokos közösség képviselőjében – mindaddig gyakorolta a tulajdonosi jogokat, amíg a „szőlőépítéssel” e jogok át nem szálltak az új tulajdonosra. A szőlőre a jászkun öröklés fiúági prioritásai nem vonatkoztak, a lányok is örökölhették, az irredemptusok, sőt a zsellérek is birtokollhatták.

A szőlőparcellák félegyházi forgalmazását megvizsgálva, az elővételi jogok közül a szomszédsági és vérségi előjog érvényesítésére találtam a legrégebbi adatokat. Körülbelül ugyanannyi szőlő kelt el, mint tőkeföld. Történetek próbálkozások az ősiségi jog érvényesítésére. Például 1792-ben az eladó fia ugyanazon az ősiségi jogon, ami a szántókra vonatkozott, megpróbálta évek múltán visszaszerezni az apja által eladott szőlőskertet, de a pert elveszítette. Az ítélet kimondta, hogy a „szőlő földek ily húzamos idő közben olly formán nem vetethetnek, mint a szántó földek”, az alperes saját szorgalmas munkájával puszta földből alakította ki a vitás szőlőskertet, amit egyébként is a felperes apja fassióval örökösen adott el. A föld tehát az alperes tulajdonában maradhatott.²² Mászor a fiúgyermek azért fordult a tanácshoz, hogy akadályozzák

²¹ BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet: *A jászkun autonómia*. (Dél-Alföldi Évszázadok 22.) Szeged, 2005, Csongrád Megyei Levéltár, 222–231. p.

²² MNL BKML Kf. lt. Protocollum Politicum 8. kötet, 214/1792.

meg az édesanyját abban, hogy apjáról maradt szőlőbeli jussát eladja. Az ítélet az anya javára döntött, mert az anya a szőlő jussába mint coacquisitrix jutott. Az anya tehát jogosult volt az eladásra, a fiúnak elővételi jogot engedtek, hogy ha tetszik, 15 nap alatt magának megtarthatja. Más példák is igazolják, hogy a szőlőre nem érvényesíthették az ősiségi jogokat.

A kiskunfélegyházi levéltárban összesen 314 végrendelet található a 18. századból. Minden olyan végrendeletet megvizsgáltam, amelyikben szőlőbirtokról rendelkezett az örökhagyó. A források szerint a félegyházi gyakorlat nem igazolja, hogy az apák kihasználták a lehetőséget, hogy a szőlőt leányuk is örökölhette.

Czakó Andrásnak két fia és három leánya élt az apa 1769-ben történt halálakor. Czakó azonban nem örökött szőlőt a leányainak, akik közül ketten már férjnél voltak. Kiszner András redemptusi jogon kapott osztott szőlőjét 1770-ben a fiára hagyta, aki „erkölcstelensége miatt” már kivette magát az apai hatalom alól, két leánya csak 100-100 forint készpénzt örökölt, és az apai intelmet, hogy amint lehet, szolgálatra adódjanak. A többi vagyon a két kiskorú fiúra szállt, a malommal együtt. Három olyan végrendelet maradt meg, amelyikben az örökhagyó szőlőbirtokos nő. Ezek az asszonyok inkább juttattak a szőlőjükből leányaiknak, mint fiú örökösüknek.

A Jászkun kerület levéltára az 1710-es évektől folyamatosan szinte minden település anyagában őriz végrendelet csomókat. Mindenütt nagyobb számban a redempció után írottakat, amikortól a földtulajdon jelentősége több szempontból megnőtt. Az 1799 előtti korszak végrendeletei – bizonyosságául a jogszokások szokásjoggá alakulásának – ugyanazt a szemléletet tükrözik, mint a majdani Jászkun Statutum rendelkezései. Az 1799 utáni időszakban a leányok kizárása a tőkeföldből és sokszor a szőlőföldből, annyira meggyökeresedett, hogy az oldalág akkor is megtámadta az örökséget, ha fiúgyermek hiányában az apa a statútum szerint fiúnak tekintendő leányának örököltette a földet.

Epilógus

A jászkunok gondolkodásmódja a földről az idők során alig változott. A földtulajdonlásan nyugvó jászkun autonómia keretében az ősiség helyi értelmezésének megőrzéséhez a konzervatív jászkunok többsége akkor is ragaszkodott, amikor a tulajdon polgárosítása az eltörlését kívánta volna. A jogszokásokhoz, a privilégiumhoz és a statútumokhoz ragaszkodó álláspontjuk a települési önkormányzatokban, az országgyűlésen s a mindennapok gyakorlatában egyaránt érvényesült, de az 1840-es évektől a konzervatív egység megbomlott.

1843-ban, amikor az országgyűlés napirendre tűzte az ősiség kérdését, a követutasítás előkészítésére minden jászkun település elkészítette a maga

állásfoglalását.²³ A jászok ragaszkodtak ahhoz, hogy az ősiség fenntartásával megakadályozzák az idegenek földszerzését, csupán annyi engedményt adtak volna, hogy a lányok részesülhessenek az ősi földből, legalább annak árából. A Kiskun kerület szintén az ősiség megtartása mellett voksolt, de egyes helységek készek lettek volna engedményeket tenni. A Nagykun kerületben a hat településből három az ősiség megtartása mellett, három ellene nyilatkozott. A Jászkun kerület követutasítása végül az ősiség megtartását tűzte célul. Az elővételi jogok megváltoztatása szóba sem került, pedig amint a földforgalom vizsgálata bizonyítja²⁴ ez volt a szabad birtokforgalom legfőbb gátlója.

1853 után, amikor jog szerint sem ősiségről, sem redimált földről nem lehetett szó, a Jászkun kerületben még a redempcióig visszanyúló forintos telekkönyveket készítettek. Egy-egy örökségi vitában a redempcióban megszerzett földtulajdonig nyúltak vissza. A család genealógiájában a kiemelt megbecsülés a földszerző, redimáló őst illette, amit a tételes jog eltörölt, azt a szokásjog még csaknem egy évszázadig tovább őrizte.

²³ MNL JNSZML. Jászkun kerület közigazgatási iratai Fasc. 4. N° 299/1844.

²⁴ BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet 2002.

Bató Szilvia*

„...AZT NÉKI BÜNTETHETŐ CSELEKVÉNYÜL BETUDNI LEHESSEN...” ADALÉKOK CSATSKÓ IMRE TERVEZETÉNEK BŰNÖSSÉGI KONCEPCIÓJÁHOZ

A címadó idézet Csatskó Imre (1804–1874) sokáig lappangó anyagi jogi tervezetének indokolásából származik.¹ A hazai büntetőjogi kodifikáció ünnepelet lépése az 1840. évi V. törvénycikkkel felállított bizottság által elkészített javaslatcsomag,² amely megszületése óta igazodási pont a magyar büntetőjog-tudomány számára. Néhány újítása (halálbüntetés kihagyása) folyamatosan jelen van a tudományos közleményekben, a forrásai és rendelkezései, életbe léptetési kísérletei nagy vonalakban közismertek. Az 1860-as évek jogásztársadalma azonban úgy formált véleményt a Deák Ferenc (1803–1876) vezetésével elkészített javaslatról, hogy az ügyvédek és bírák nem ismerték részleteiben

* Bató Szilvia PhD.

¹ MTA KIK Kézirattár Jogt. Általános 2-r. 99. sz. Dr. CSATSKÓ Imre: *Az anyagi büntető törvény könyv javaslatának általános része indokollással együtt. A m. k. igazságügyi Ministeriumnak megbízása folytán 1868-ban készítette.* Könyomat, 2-r. 101 lev. hajl. papírk. Csatskó Imrének néhány megjegyzésével, a címet is ő írta. (továbbiakban CSATSKÓ 1868a, CSATSKÓ 1868b) B 45. p.; CIEGER András: „Királyi demokrácia” Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után. *Aetas*, 2009. 3. sz. 55–82. p. 64. p., 31. lj.; BATÓ Szilvia: „a használt erőszak miatt valakinek halála következett” Az élet és testi épség elleni cselekmények szabályozási rendszere Csatskó Imre tervezetében (1868–1869). *FORVM*, 2018. 2. sz. 65–77. p.; BATÓ Szilvia: *„Átadva Minister Urnak...” adalékok a büntetőjogi kodifikáció történetéhez* (1867–1871). Kézirat. (továbbiakban BATÓ s. a.)

² FAYER László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I–IV.* Budapest, 1896, 1898, 1900, 1902, Magyar Tudományos Akadémia; BATÓ Szilvia: *Mert az Ördög velem volt. Élet elleni bűncselekmények a 19. század első felében.* Budapest, 2012, L’Harmattan, 36. p.; BATÓ Szilvia: A szándékon túli eredményért való felelősség az 1843. évi büntetőjogi javaslatban. *FORVM*, 2016. 1. sz. 23–43. p.; BALOGH, Elemér: Die Entwicklung des Strafrechts. In MÁTHÉ, Gábor (Hrsg.): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn.* Budapest, 2017, Dialóg Campus, 260–267. p.; MEZEY Barna: *A börtönügy a 17–19. században. A börtön európai útja.* Budapest, 2018, Gondolat, 475–496. p.

a javaslatokat.³ Egykorú hazai érdemi szakmai vita nem zajlott⁴ a rendi jogalkotási folyamat jellegzetességei és a politikai helyzet miatt, a külföldi méltatások mellett csak Szokolay István (1822–1904) dolgozta fel szisztematikusan az anyagi jogi javaslatot.⁵ Az anyagi jogi és az eljárásjogi javaslatnak nincsen modern monografikus feldolgozása, az átdolgozások szövege csupán szekunder irodalomból ismert.

I. A tervezet sorsa

A kiegészítés utáni első igazságügyi miniszter Horvát(h) Boldizsár (1822–1898) kinevezését követően azonnal munkához látott, már 1867 áprilisában tanácskozást hívott össze a kodifikáció előkészítésére, többek között az 1843-as javaslat átvizsgálására.⁶ A bizottsági tervezet felülvizsgálatára és a szöveg véglegesítésére pedig egykori tanárát, Csatskó Imrét kérte fel,⁷ aki végül az anyagi jogi tervezetet 1869 novemberében átadta a miniszternek.⁸ A kéziratok több részletben a Magyar Tudományos Akadémia kézírattárába kerültek, a litografált általános rész és indokolása mellett egy külön kéziratcsomóban a teljes anyag is fellelhető. Csatskó saját kezű – szakirodalmi és kodifikációs hivatkozással ellátott – jegyzetei, a teljes büntető törvénykönyv tervezete szerzői javításokkal és kiegészítésekkel, sőt az általános rész indokolásának kézírata is kutatható.⁹

³ DEGRÉ Alajos: A magyar büntetőgyakorlat általános jellemzése 1861–1871. In NAGY László (szerk.): *Jogász szövetségi értekezések*. Budapest, 1979, Magyar Jogász Szövetség, 16. p.

⁴ LÖW Tóbiás: A magyar büntetőtörvénykönyv javaslatának előterjesztése. *Magyar Igazságügy*, 1874. 6. sz. 416., 420–421. p.

⁵ BATÓ Szilvia: Megjegyzések a magyar büntetőjogi kodifikáció 1848 előtti történetéhez. *Jogelméleti Szemle*, 2007. 1. sz. <http://jesz.ajk.elte.hu/bato29.mht>; BATÓ 2012, 51–52. p.

⁶ MEZEY Barna: A kiegészítés jogpolitikájának kialakítása: Horvát Boldizsár igazságügyi miniszter reformprogramja. *Jogtörténeti Szemle*, 2007. 3. sz. 36. p.

⁷ *A magyar kir. Igazságügyminisztérium működése 1867–1872. évig s a magyarországi igazságügy állása 1872-ben. Közzéteszi a magy. kir. Igazságügyminisztérium*. Budapest, 1874, Magyar kir. Egyetemi Könyvnyomda, Magyar kir. Egyetemi Könyvnyomda, (továbbiakban IM beszámoló 1874), 30. p.; PAULER Tivadar: Csatskó Imre. In PAULER Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*. Budapest, 1878, 231–244. p. 241. p.; CIEGER 2009, 63. p.; MEZEY Barna: A büntetőjogi kodifikáció kérdése a monarchikus diktatúrák korában Magyarországon (1848–1867). In BÉLI Gábor – KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina – HERGER Csabáné (szerk.): *Ut juris ordo exigit. Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*. Pécs, 2016, ID Research/Publikon Kiadó, 192. p.; NÁNÁSI László: A Csemegi-kódex születése. In HORVÁTH Attila (szerk.): *Tanulmányok a Csemegi-kódex megalkotásának 140. évfordulója tiszteletére*. Budapest, 2020, Ludovika Egyetemi Kiadó, 13. p.

⁸ MTA KIK Kézírtattár Jogt. Általános 2-r. 94. sz. CSATSKÓ Imre: *A magyar büntető-törvénykönyvi javaslat indokolása*. Sajátk. vázlatok. 2r. XXVI. szám iv (52lev) és 7 lev melléklet. (továbbiakban CSATSKÓ 1869), 1. 15. feljegyzés 1870. július 18.; CIEGER 2009, 63–64. p.; BATÓ s. a.

⁹ CSATSKÓ 1869; BATÓ s.a.

II. Az általános rész felépítése

Pauler Tivadar (1816-1886) emlékbeszéde alapján és az igazságügyi tárca beszámolója szerint Csatskó tervezete az eredeti javaslat „*épen tartásával*” készült, és – az 1843-as javaslattól eltérően – indokolás is tartozik hozzá.¹⁰ Ennél többet a tudományos közvélemény nem tud a tartalmáról, az eddigi kutatások alapján azonban megállapítható, hogy az élet és testi épség elleni cselekmények vonatkozásában több ponton eltér az alapját képező 1843. évi javaslattól, összességében korrigálta annak jogalkotási hibáit.¹¹ Ezzel a bűncselekménycsoporttal szorosan összefügg Csatskó bűnösséggel kapcsolatos felfogása és annak eltérései az 1843-as javaslat szövegétől.

A tervezet alapanyaga nem az eredeti Deák-féle javaslat, hanem az 1867 áprilisában az igazságügyi miniszter által „*az 1843 büntetőtörvénykönyvi javaslatnak vizsgálatával, illetőleg javításával*” megbízott bizottság munkájának eredménye. Ezt egy „MJ” betűkóddal és a szakasz számával idézi a szerző, ahol nincs ilyen jelölés, ott nincs megfelelő rendelkezés a minisztériumi javaslatban.¹² Az eddig ismeretlen szövegű minisztériumi javaslat szakaszszámai Csatskó hivatkozásai alapján megegyeztek az 1843-as javaslatéval, strukturális – fejezeteket érintő – módosítást az áprilisi bizottság nem hajtott végre. Ez viszont már nem érvényes az átdolgozásra, Csatskó „átrendezte” az általános részt is.

A Deák-féle javaslat¹³ és Csatskó tervezetének¹⁴ általános részi fejezeteinek címeit összehasonlítva egyértelmű, hogy a bűnösségről szóló külön fejezet hiányzik. Az átdolgozó részben összevonta az 1843-as javaslat bűnösségről és beszámításról szóló fejezeteit, a korábbi beszámításról szóló fejezet pedig a büntetés alkalmazásáról szóló rendelkezéseket foglalja magában.

A 3. fejezet az eredeti sorrendet megbontotta, amely jól látszik a minisztériumi javaslat és a tervezet szakaszainak számozásából.¹⁵ A fejezetben megfordul

¹⁰ IM beszámoló 1874, 30. p.; PAULER 1878, 241. p.

¹¹ BATÓ 2018, 76. p.

¹² CSATSKÓ 1868a, 1. p.

¹³ I. A jelen büntető törvénykönyv alá tartozó személyekről; II. A büntetések nemeiről, azok alkalmazásáról és átváltoztatásáról; III. A szándékosságról és vétkes vigyázatlanságról; IV. A bűnkísérletről és bűnkezdésről; V. A bűnszerzőről, felbójtóról, bűnszövetségről és bűnsegédekről; VI. A beszámításról; VII. A visszaesésről; VIII. Az elévülésről és kegyelemezésről. Az 1840. évi V. törvénycikkely által a büntető törvénykönyvvel válthatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése. Buda, 1843, Magyar Királyi Egyetem, 13–30. p.

¹⁴ 1. [cím nélkül], 2. A büntetésekről; 3. A beszámításról; 4. A kísérletről; 5. A bűnrészesekről; 6. A büntetéseknek alkalmazásáról; 7. A visszaesésről; 8. A bűnvádi eljárást és a büntetés végrehajtását gátló okok; [szám nélkül] A magán panasztételről, CSATSKÓ 1868a. A továbbiakban a tervezet szövegére külön nem történik hivatkozás.

¹⁵ MJ 37k §. – 48. §; MJ. 38k §. – 49. §; MJ 85k §. – 50. §; 51. §; MJ 84k §. – 52. §.; MJ. 83k §. 12k pont. – 53. §; MJ. 73k §. f) pont. – 54. §; MJ. 40k §. – 55. §.; 56. §.; MJ. 73k § g.), 74-75. §§.

a szokásos felépítés, Csatskó először rögzítette a Deák-féle javaslatához illeszkedve a bűnösségi elvet és a szándékosság vélelmét, majd a beszámítást kizáró vagy korlátozó okokat (pl. szükségvédelem, gyermekkor) határozta meg. Csak ezt követi az 1843-as javaslat III. fejezetében is szabályozott szándékosság, az elvétel, a vétkeesség és a szándékon túli eredményért való felelősség. A felépítését a szerző az indokolásban¹⁶ megmagyarázta, egy logikai sort állítva fel: „*a legelső is mindenek előtt eldöntendő kérdés az, vajjon a vádlott akkor, mikor a büntettet elkövette, oly állapotban volt e, hogy azt néki büntethető cselekvényül betudni lehessen*”. Ha ez az állapot kizárt, akkor a beszámítás egyéb kérdései – így a bűnösségi alakzat – már nem is vizsgálhatóak. Tehát a beszámítás szabályozásánál szükséges, hogy „*mindenek előtt meghatározatosan ama kellékek, melyek a betudhatáshoz megkívánatnak, mikből esztán követtetni amaz okokat, melyek a betudhatást kizárják*”. Amennyiben kizáró ok nem merül fel, „*akkor a természetes rend szerint következik meghatározása annak, hogy az kinek a büntett alanyi és tárgyi tekintetben betudható, mily kisebb nagyobb mértékben járult, a büntettnek végrehajtásához, tehát a betudhatásnak mily nagyobb vagy kisebb foka mutatkozik*”, vagyis szándékosság vagy gondatlanság meghatározása. Erre alapul végül a „*büntetés mértékének*” megszabása, a büntetéskiszabás.

Megjegyezte még a fejezet általános indoklásában, hogy „*mindott, hol a büntett beszámítamiható, szándékosságról, vagy vétkeességről (:dolus, culpa:) lehet csak szó*”, nem ragaszkodik a fejezetcímhez, lehet a címe „*a szándékosságról és vétkeességről*”. Szembetűnő, hogy nem a Deák-féle javaslat „*vétkes vigyázatlanság*” kifejezését használta, és ezt röviden meg is indokolta: „*a vétkeességnek fajai különfélék, nem mind vigyázatlanságon alapulnak, czélszerűbb a címét a vigyázatlanságnak kihagyásával megváltoztatni*”. Ez a terminológiai váltás is jelzi, hogy Csatskó több ponton eltér az 1843-as választmány koncepciójától.

III. Az 1843. évi javaslat bűnösségre vonatkozó fejezetének jellemzői

A fejezet két kizáró rendelkezéssel kezdődik, a 37. § szerint nem büntethető a jelen törvénybe ütköző magatartás, ha sem a szándékosság, sem a vétkes vigyázatlanság „*tekintetéből be nem számítható*.” Ez nemcsak meghatározza a két

– 57. §; MJ. 77k §. – 58. §; MJ. 78k §. – 59. §; MJ. 75k §. c) – 60. §; MJ. 73k §. d.) e.) – 61. §.; MJ. 80k §. – 62. §; 63-65. §.; MJ. 39k §. – 66. §; MJ. 41k §. – 67. §; MJ. 42k 43k §§. – 68. §; MJ. 44. §. – 69. §.

¹⁶ CSATSKÓ 1868b, 45–61. p. A továbbiakban a fejezet indokolásának szövegére külön nem történik hivatkozás.

bűnösségi alakzatot, hanem elveti az eredményfelelősséget is. Erre épül a 38. §, amely kizárja a praesumptio dolit, vagyis annak előfeltételezését, hogy az elkövető a cselekményét szándékosan követte el, sőt kifejezetten előírja, hogy a szándékosságot bizonyítani kell, vagyis processzuális szabályt is tartalmaz.

A javaslat 39. §-a nem a szándékosság definíciója, hanem annak rögzítése, hogy minden olyan bekövetkezett eredményre vonatkozóan megállapítandó a szándékosság, amely az elkövető *„célzatában volt”*. A rendelkezés ebben a megfogalmazásban kizárólag az egyenes szándékot ismeri el, a kifejezés magában foglalja mind a tudati, mind az akarati elemeket. Nincs nyoma a szándékosság fajainak a javaslat szövegében, a szándékossági fokozatokra egy eléggé összetett és nem is mindig következetes minősítési rendszert hoztak létre az élet és testi épség elleni cselekmények szabályainál. Intenzitás alapján meg kell különböztetni az *„előre meggondolt”*, a *„szándékosan”* és az *„indultatos felgerjedésben”* elkövetett ölési vagy testi sértési cselekményeket.

A 40. §-ban az elvételre vonatkozó rendelkezések szerepelnek, a véletlen vagy tévedésből más személyt vagy tárgyat érő elkövetési magatartás eredményét szándékosnak tekintik, de csak arra kiterjedően, amelyre az elkövető eredeti szándéka kiterjedt.

A javaslat vétkes vigyázatlanságnak (41. §) nevezi azt a bűnösségi alakzatot, amelynél az elkövető *„épen nem szándéklott, de köztapasztalásánál vagy különös tárgy ismereténél fogva előreláthatott s kikerülhetett volna”*, és így jogsértés származik belőle. A gondatlanság azonban csak a különös részben meghatározott bűncselekményeknél külön megjelölt esetekben büntethető.

A gondatlanság különféle változatait az általános részben részletesen szabályozták, így megjelennek keverve a fajai és a fokozatai is, de ebbe a rendszerbe nem illő elemeket is tartalmaz a javaslat. A 42. §-ban az a hét meghatározás szerepel, amely *„súlyosan vétkessé teszi a vigyázatlanságot”*. A különös részi rendelkezések alapján viszont megállapítható, hogy a jogalkotó ténylegesen nem tesz különbséget a gondatlanság fajai (minősége) között, azonos büntetési tétellel fenyegeti mind a tudatos gondatlanságot, mind a hanyagságot.

Ezzel szemben *„kevésbé vétkes a vigyázatlanság”*, ha csak távoli kapcsolatban állt az elkövetési magatartás a bekövetkezett eredménnyel (43. §).

Az 1843. évi javaslat bűnösségi koncepciója szempontjából a legösszetettebb kérdés a szándékon túli eredmény besorolása, ugyanis az általános részben meghatározott szabályok és a különös rész egyes rendelkezései különböző megoldásokat kínálnak. A 44. § szerint, ha az elkövető magatartásának *„eredménye súlyosabb, mint a mit a cselekvő célba vett”*, a célzatában levő tette nézve szándékosságot, a szándékán kívüli eredményre nézve pedig vétkes vigyázatlanságot kell beszámítani. Ez a szövegezés tehát halmazatként kezeli ezt a problémát, de nem tesz különbséget aszerint, hogy egynemű-e a szándéklott

és a bekövetkezett eredmény (halált okozó testi sértés) vagy különmemű (erőszakos közöslés közben halál okozása). A javaslat a különös részben nem követi konzekvensen az 44. §-ban lefektetett elveket.¹⁷

IV. A tervezet szövege és jellemzői

Csatskó az 1843-as javaslat és az 1867-es miniszteri javaslat bűnösségre vonatkozó fejezetének minden szakaszához rendel egy átdolgozott szöveget.

„MJ 37k §. 48. § *Büntethető cselekmény nincsen jelen, tehát az sem szándékosságul, sem vétkességül be nem számítható, ha az a tettes a cselekvény végbevitelékor képességgel magát önkénynt elhatározni, vagy a tettnek, és következményének bűnös voltát belátni nem bírt.*”

A bűnösségi elvet átfogalmazva fenntartja, kihagyja belőle a büntetőtvény megszegését és a büntetés alá nem vonhatóságot. Nem a büntetést, hanem a bűncselekményt zárja ki, a bűnösségi alakzatok pusztá említését kiegészíti az elkövetéskor az elhatározási és belátási képességgel. Ezzel a szerző rögzíti, hogy a bűnösség akarati és tudati oldalát is vizsgálni kell. Az indokolásban definiálja a két bűnösségi alakzatot, ha az elkövető tudva és önként cselekedett, akkor a tett szándékos, ha pedig a tett és annak eredményét tudhatta, ismerhette és el is kerülhette volna, akkor vétkes. Csatskó a vétkesség büntethetőségének alapjaként megjelöli az általános gondossági kötelezettséget. Nem kíván a szándékosságról és a vétkességről többet írni, mivel azt „*bővebben fejtegetni nem a törvényhozás, hanem a tudomány dolga*”.

„MJ. 38k §. 49. § *A büntethető cselekvény iránti szándékosságot tettesnek törvényszerinti vallomásából, vagy az elkövetett büntethető cselekvénynek körülményéből kell megítélni.*”

A *presumptio doli* kizárását teljesen átalakította, nem tilalmat állított fel, hanem kifejezetten utasította a bírót. Az elkövető eljárási szabályoknak megfelelően felvett vallomásból és a körülményekből lehet levonni a szándékosságra következtetést. Az indokolás ezt a megfogalmazást azzal magyarázza, hogy a „*szándékosság valami belső*”, amelyet csak vallomás és a körülmények alapján lehet bizonyítani. Itt juttatja kifejezésre az ártatlanság vélelmét a természeti jogra hivatkozva, amely szerint „*mindenkit büntetlennek kell tartani mindaddig, míg bűnössége be nem bizonyíttatik*”.

„MJ. 40k. §. 55. §. *Ha a büntethető cselekvény más személyt, vagy tárgyat ért, mint a mely ellen az szándékolva volt, akkor a tettes a bekövetkezett eredmény szerint büntethető ugyan, de a sértett személynek vagy tárgynak minősége a büntethetőséget nem növeli.*”

¹⁷ BATÓ 2016, 33–43. p.

Az elvétést frappánsabban fogalmazza meg Csatskó, az indokolásban viszont példával magyarázza el a szabályt: *„ha oly személyt lőtt agyon szándékon kívül, kinek agyonlövetele miatt szigorúbban volna büntetendő, például: idegen ember helyett rokonát, atyát lötte agyon, akkor a véletlen miatt súlyosabban nem nem büntetendő.”*

„MJ. 39k §. 66. § A büntettnak mind ama következményei, melyek a köztapasztalat vagy a büntettes által ismert viszonyok szerint a büntetből szükségképp bekövetkeznek, vagy bekövetkezni szoktak, mint szándékosok beszámíthatók, mindaddig, míg a bebizonyított tényköriülményeiből az ellenkezőt következtetni nem lehet.”

Ez a rendelkezés eltér a Deák-féle javaslat felfogásától, a szándékos elkövetési magatartásból szükségképpen bekövetkező eredményre vonatkozóan megdönthető vélelmet állít fel. Az indokolás itt súrolja a praeterintencionális cselekményeket, de mégsem eredményfelelősséget állapít meg. Némileg félrevezető az a magyarázat, hogy *„lehetséges, hogy a közvetlenül s egyenesen szándéklott büntetből más sérelem is következik, és pedig nagyobb, mint a közvetlenül szándékba vett volt; például: a büntett közvetlenül valakinek testi bántalmazására volt irányozva, és abból halál következett; a gyújtogatás célja volt mást károsítani, s a gyújtás folytán ember élet is veszett el.”* Az utolsó mondatból azonban az következik, hogy az eshetőleges szándékot kívánta ilyen módon körülírni, mivel a tettes a bekövetkezett eredmény összefüggését az elkövetési magatartással tudta, és azért lehet feltételezni, hogy akarta is, mert ellenkező esetben nem követte volna el a tettet.

„MJ. 41k §. 67. § Ha valami cselekvésből vagy köteleesség mulasztásból nem szándéklott oly jogsérelem következik, melyet a tettes vagy a köztapasztalat, vagy különös tárgy ismereténél fogva előre láthatott és elkerülhetett /:elmlélőzhetett:/ volna, akkor az a jelen büntető-törvényben megemlített esetekben vétkesség miatt fog büntetettetni.”

Az 1843-as javaslat vétkes vigyázatlanság definíciójától – az elnevezés már említett eltérésén kívül – két elembe különbözik a Csatskó által szövegezett rendelkezés. Nem szerepel benne, hogy az elkövetőnek nem állt szándékában, valamint nem általában *„törvényiszabta”*, hanem a büntető törvényben meghatározott esetben büntethető a vétkes elkövetés. Az indokolásban az általános gondossági köteleesség ismét feltűnik, emellett figyelmetlenséget, könnyelműséget és gondatlanságot említ, amelyek a vétkesség fajaiként is felfoghatók. Például hozza fel többek között a fegyverek vigyázatlan használatát és a könnyelmű sebes nyargalást.

„MJ. 42k 43k §§ 68. A vétkességnek fokozata a szerint növekszik, vagy száll alább, a mint egyes esetben a büntettes részéről a tettnek körülményei szerint nagyobb vagy kisebb vigyázatlanság vagy könnyelműség mutatkozik.”

A tervezet szakít a választmány javaslatának a gondatlanság fokokat és fajokat felsoroló szabályozási technikájával, megszünteti a súlyos és kevésbé súlyos vétkes vigyázatlanság megkülönböztetését. A szövegezés szerint léteznek fokok, de ezek nem szerepelnek a normaszövegben. A vigyázatlanság, könnyelműség a vétkesség fajai is lehetnek. Az indoklás ezt a változtatást ki is hangsúlyozta, Csatskó szerint az eredeti megfogalmazás „*minden lehetséges esetet ki nem merit, és ama hibás felfogásra adhat okot, hogy több esetek, a vétkességnek fokozatát módosítók, nincsenek.*” A 42. § 1. pontjával kapcsolatban viszont azt a téves következtetést vonta le, hogy az valójában szándékosságot jelent. A szerző itt egyértelműen korszerűbb kodifikációs technikát alkalmazott, mivel nem lehetséges vétkességi fokozatok és fajok taxációja, ezért inkább a jogalkalmazóra bízta a kérdés megítélését.

MJ. 44. § 69. §. Ha közvetlenül szándékolt, a jelen büntetőtörvénynek ellenkező valami cselekvésből, vagy mulasztásból sérelem következett, és a tettesnek a 66ik §. értelmében szándékosságul be nem számítható, az mint vétkességből eredett tekintendő, ha a vétkességnek kellékei jelen vannak.”

A Deák-féle javaslat halmazatként fogja fel a szándékon túli eredményért való felelősséget, Csatskó viszont szakított ezzel, a súlyosabb eredményre is kiterjedő szándék bizonyíthatatlansága esetén a bűnösségi elvet következetesen alkalmazva elírta a vétkesség szabályainak alkalmazását.¹⁸

Az „épen tartásával” mítosza

A fentiek alapján megkockáztatható az a kijelentés, hogy Csatskó Imre 1869-re elkészült átdolgozása esetén Pauler kijelentését fenntartásokkal kell kezelni. A bűnösségre vonatkozó rendelkezések egyike sem maradt érintetlenül, a szerző megváltoztatta a fejezeteket, a terminológiát, és két kérdésben a korábbitól eltérő álláspontot foglalt el. A vétkes vigyázatlanság helyett a vétkesség elnevezést vezette be, a változatait kiiktatta, a praeterintencionális cselekményeknél pedig halmazat helyett a bűnösségi elv és a vétkesség érvényesült.

¹⁸ BATÓ 2018, 70. p.

Beke-Martos Judit*
AZ ELFELEDETT
(ALKOTMÁNYOS)
DOKUMENTUM: AZ 1787-ES
NORTHWEST ORDINANCE

Bevezetés

A 18. század utolsó negyede az Amerikai Egyesült Államok alkotmánytörténetének legmeghatározóbb időszaka: koloniális összefogás, a brit koronától való elszakadás, függetlenség, szövetség, konföderáció, alkotmányozási folyamat, unió, föderális államapparátus kialakítása és felépítése, első elnökválasztás, első Kongresszus, alapjogok megfogalmazása és alkotmánykiegészítésként való ratifikációja, első nemzetközi szerződések és így tovább. Egy valódi kísérlet, ami sikerrel járt, és – több-kevesebb módosítással – a mai napig működik.¹

Az 1776-os *Függetlenségi Nyilatkozat*,² az 1777-es *Konföderációs Cikkelyek*³ és az 1787-es *Alkotmány*⁴ ismert ebből az időszakból. Az 1787-es *Northwest Ordinance*, az a dokumentum, mely meghatározta, hogy az alapító államoktól észak-nyugatra fekvő területek hogyan és mikor válhatnak új államokká, és léphetnek be a Konföderációba, feledésbe merült. Jelen írás célja az 1787-es *Northwest Ordinance* bemutatása, kontextusba helyezése és jelentőségének rövid elemzése.

* Beke-Martos Judit PhD, tudományos munkatárs, MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH), ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogi Tanszék, illetve Zentrum für Internationales, Ruhr-Universität Bochum, Jogi Kar. ORCID ID: 0000-0003-2373-8529

¹ Az új amerikai államformát és alkotmányos konstrukciót számos korabeli és későbbi forrás is „a nagy kísérlet”, illetve „az amerikai kísérlet” kifejezéssel illeti. Így például az első elnök, George Washington a Catharine Sawbridge Macaulay Grahamnek 1790. január 9-én írt levelében. From George Washington to Catharine Sawbridge Macaulay Graham, 9 January 1790. *Founders Online*. <https://founders.archives.gov/documents/Washington/05-04-02-0363>

² The Declaration of Independence, 1776. In HALL, Kermit L. – FINELMAN, Paul – ELY, James W. Jr. (ed.): *American Legal History, Cases and Materials*. Fourth Edition. New York, 2011, Oxford University Press, 91–94. p.

³ The Articles of Confederation, 1777. In KAMMEN, Michael (ed.): *The Origins of the American Constitution – A Documentary History*. USA, 1986, Penguin Books, 10–11. p.

⁴ The Constitution of the United States, 1787. The Constitution of the United States: A Transcription. *National Archives*. <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript>

A korszak politikai eseményei

A *Függetlenségi nyilatkozatban* 13 kolónia kijelentette állammá válását és az angol koronától való függetlenedését. Az ilyen módon létrejövő új államok pontosan tisztában voltak azzal, hogy független kis államokként nem tudnak tovább működni, a katonai és gazdasági veszély túl nagy volt. Az 1775 óta ülésező Második Kontinentális Kongresszus már a *Függetlenségi nyilatkozat* kiadása előtt is kvázi törvényhozó szervként működött az amerikai területeket illetően. Ez a grémium jelölte ki mind azt a bizottságot, amely a *Függetlenségi nyilatkozatot* szövegezte, mind pedig azt, amely a *konföderációs cikkelyekre* tett javaslatot. Előbbit 1776. június 11-én, utóbbit egy nappal később, június 12-én nevezték ki. A függetlenség kimondására vonatkozó javaslatot 1776. június 7-én a virginiai Richard Henry Lee terjesztette elő és John Adams támogatásával került a Kongresszus napirendjére.⁵ A *Függetlenségi nyilatkozatot* író bizottság tagjai Thomas Jefferson, John Adams, Benjamin Franklin, Robert R. Livingston és Roger Sherman voltak.⁶ Javaslatukat néhány nap leforgása alatt elfogadta a Kongresszus, és július 4-én kimondták az amerikai kolóniák állammá válását, illetve az angol koronától való függetlenedést. Az ezt követően kialakítandó együttműködési forma kérdéseit illetően azonban sokáig nem született egyetértés. A *konföderációs cikkelyek* megszövegezésére kijelölt bizottság 13 főből állt, minden kolónia delegálhatott egy személyt. Az első javaslat pár nap alatt született: a pennsylvaniai delegált, John Dickinson tollából származott. Még júliusban, röviddel a függetlenség kikiáltása után a Kongresszus elé került a javaslat, de mivel Dickinsont saját állama visszahívta a Kongresszusból, a folyamat lelassult. A szöveg tervezetét több menetben hónapokig tárgyalta a Második Kontinentális Kongresszus 1776 nyarán, 1777 tavaszán és végül 1777 őszén. Az így véglegesített szöveget 1777. november 15-én fogadták el és küldték meg a 13 állam törvényhozásának ratifikációra.⁷

Tekintve, hogy a *konföderációs cikkelyeket* a hatálybalépéshez minden államnak ratifikálnia kellett, erre csak 1781. március elsején került sor.⁸ Ekkortól az eddig időről-időre ülésező Második Kontinentális Kongresszus a Konföderáció Kongresszusaként működött tovább.⁹ A Konföderáció hiányosságai

⁵ Ezért Lee tervként vagy javaslatként is ismert. The Constitution of the United States: A Transcription. *History.com*. <https://www.history.com/this-day-in-history/lee-resolution-presented-to-continental-congress>

⁶ Declaration of Independence. *Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/Declaration-of-Independence>

⁷ A konföderációs cikkelyek története. *Drafting The Articles of Confederation*. <http://www.articles1781.com/Drafting.html>

⁸ Articles of Confederation: Primary Documents in American History. *The Library of Congress*. <https://www.loc.gov/rr/program/bib/ourdocs/articles.html>

⁹ IRVIN, Benjamin H.: *Clothed in Robes of Sovereignty – The Continental Congress and the People out of Doors*, USA, 2011, Oxford University Press, 18. p.

egyértelműen kirajzolódtak még 1781 előtt. Különös problémát jelentett a hiányzó központi végrehajtó hatalom, illetve a szankciók teljes hiánya a kötelezettségüket – elsősorban fizetési kötelezettségüket – nem teljesítő államok ellen.¹⁰ Az alkotmányos hiányosságok kijavítására 1787 májusában összehívott alkotmányozó gyűlés története többé-kevésbé ismert és jól feldolgozott alkotmánytörténeti esemény.¹¹ Az amerikai függetlenedést az angol korona az 1783-as párizsi békeszerződésben ismerte el, ahol területi és halászati jogokról is megállapodás született.¹² A *konföderációs cikkelyek* a IX. Cikkben szabályozta új államok csatlakozását, mely szerint ilyen területek csak akkor csatlakozhatnak a Konföderációhoz, ha azzal kilenc állam egyetért.¹³

Előzmények

A területi expanzió kérdése újra és újra felmerült a Konföderáció fennállása alatt, különösen, hogy az eredeti alapító államoktól nyugatra és északra lévő területek egy részét már meghódították és elfoglalták a különböző telepések. Az a terület, mely az alapító államoktól északnyugatra volt, többször cserélt gazdát, és sorsát illetően több javaslat is felmerült. Az 1783-as párizsi béke megkötésekor ez a terület még Virginia állam fennhatósága alá tartozott, mert bár 1781. január 2-án a virginiai törvényhozás felajánlotta ezt a területet a központi kormánynak, a virginiai feltételek elfogadhatatlanok voltak a Kongresszus számára.¹⁴ Nem sokkal a sikertelen felajánlás után az utolsó állam, Maryland is ratifikálta a *konföderációs cikkelyeket*, így a Konföderáció hivatalosan is megkezdhette működését. Virginia legközelebb 1783-ban tett javaslatot a konföderációs kormánynak az északnyugati területek átvételére. A virginiai törvényhozás által 1783. december 20-án elfogadott *Virginia Act of Cession* a rákövetkező évben, 1784. március 1-jén fogadta el a Konföderáció

¹⁰ Erről bővebben lásd: BEKE-MARTOS Judit: A szuverenitás szerepe a föderális államrendszerben: a jogalkalmazás gyökerei az USA jogtörténetében. *Jogtörténeti Szemle*, 2019. 3–4. sz. 30–35. p.

¹¹ Így például BOWEN, Catherine Drinker: *Miracle at Philadelphia – The Story of the Constitutional Convention May to September 1787*. USA, 1986, Back Bay Books

¹² Paris Treaty of 1783. Transcript of Treaty of Paris (1783). *Ourdocuments*. <https://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=false&doc=6&page=transcript>

¹³ Article IX. of the Articles of Confederation. Kammen, 1986, 17. p.

¹⁴ *Virginia's Cession of the Northwest Territory*. <http://www.virginiaplaces.org/boundaries/cessions.html>; HENING, William Waller: *Statutes at Large being a Collection of all the Laws of Virginia from the First Session of the Legislature in the Year 1619, Volume X*. 1822, Printed for the Editor by George Cochran, 557–559. p.

Kongresszusa.¹⁵ Ezzel központi igazgatás alá kerültek ezek a területek, és szabályozásukról a Kongresszusnak kellett gondoskodnia.

Az elsődleges kérdés az volt, hogy milyen módon, milyen lépéseken keresztül szerveződhetnek ezek a területek, mielőtt a Konföderáció új tagállamaivá válhatnak. Szintén 1784. március 1-jén, a virginiai Thomas Jefferson a Kongresszus elé terjesztett egy törvényjavaslatot. A *Territorial Governance Act* javaslatot tett az amerikai államoktól nyugatra fekvő területek jövőjének szabályozására, de egy szavazat híján nem vált eredeti formájában törvényvé. ¹⁶ Az eredeti előterjesztés ugyanis magába foglalt egy olyan szakaszt, mely megszüntette volna a rabszolgaságot minden új területen 1800 után. Ez okozta a törvényjavaslat kudarcát. A szöveg módosítást követően, 1784. április 23-án sikeresen átment a Kongresszuson, és törvénné is vált. Ez az *Ordinance of 1784* néven ismertté vált dokumentum részletes szabályozást tartalmazott mind a terület megjelölését és határainak kijelölését, mind pedig azon folyamatot illetően, hogy lakosai mikor és hogyan alapíthatnak önálló kormányt.¹⁷

Az első bekezdésben megjelölt területek szabad férfi lakosai kongresszusi engedéllyel egy adott időpontban összegyűlhetnek azzal a céllal, hogy ideiglenes kormányt alakítsanak, és elfogadják valamely alapító állam alkotmányát és törvényeit magukra vonatkozóan. Ezen átvett szabályokat a területen megválasztandó törvényhozás igény szerint módosíthatta. Közterületi egységek (így megyék, városok és más területek) kijelölése is engedélyezett volt, az említett törvényhozó szerv tagjainak megválasztása érdekében. Amikor az adott terület szabad lakosainak száma elérte a húszezret, kongresszusi engedéllyel gyűlést hívhattak össze, hogy saját alkotmányt és állandó kormányt alakítsanak ki.¹⁸ Ezen lépések feltétele, hogy mind az ideiglenes, mind pedig a későbbi állandó kormány köteles az 1784-es *Ordinance* által lefektetett alapelveket tiszteletben tartani. Eszerint az új területek mindörökké a Konföderáció tagjai maradnak, és ugyanazok a szabályok vonatkoznak rájuk, mint a többi (alapító) államra. A kongresszusi földtulajdon-szabályozás ezen területekre is vonatkozik, és a Konföderáció anyagi terheiben az új területek arányosan osztoznak. A Konföderáció földtulajdonát az új terület nem adóztathatja. Az új kormányok

¹⁵ The Virginia Cession. *Indiana Historical Bureau*. <https://www.in.gov/history/about-indiana-history-and-trivia/explore-indiana-history-by-topic/indiana-documents-leading-to-statehood/the-virginia-cession/>

¹⁶ MERKEL, William G.: Jefferson's Failed Anti-Slavery Proviso of 1784 and the Nascence of Free Soil Constitutionalism, *Seton Hall Law Review*, Vol. 38. 2008. 560–561. p.

¹⁷ Ordinance of 1784. *Founders Online*. <https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-06-02-0420-0006>

¹⁸ Ordinance of 1784. 2. és 3. bekezdés, supra 17.

képviselési modellben kötelesek működni. Valamennyi földtulajdonost azonos jogok és kötelezettségek illetik és terhelik.¹⁹

A dokumentum az állammá válás útján az ideiglenes kormányt és a húszezres lakossági keretet meghatározó lépések után egy harmadik, végső stádiumot is megfogalmaz. Eszerint, amint a terület szabad lakosságának a száma eléri a legkevésbé népes alapító állam lakosságszámát, ez a terület az alapító államokkal azonos státuszt és képviselést kap a Konföderáció Kongresszusában, ha az államok kétharmada beleegyezését adja. A két korábbi fázisban a területeket ugyan megilleti a kongresszusi képviselés, de szavazati joggal nem rendelkeztek. A szöveg utolsó bekezdése tartalmazta a szerző szerinti legjelentősebb elemet: ez a dokumentum egy egyezséget, egy „Charter of Compact”-ot hoz létre a 13 állam és az új területek között.²⁰ Ugyan a Konföderáció Kongresszusa elfogadta a dokumentumot, azt a gyakorlatban nem alkalmazták.²¹

Különös érdekessége az 1784-es dokumentumnak, hogy az a rabszolgaságot megszüntetni szándékozó szakasz, mely az első javaslat kudarcához vezetett, bekerült a későbbi 1787-es *Northwest Ordinance* szövegébe, illetve majdnem szó szerint megegyezik a rabszolgaságot eltörlő XIII. alkotmánykiegészítés első szakaszával.²²

Az 1787-es *Northwest Ordinance*

A Konföderáció, mely hivatalosan 1781-től 1789-ig állt fenn, számos kihívással küzdött. Az alapító államok különbözősége, a helyi problémák megoldásának igénye gyengítette az amúgy is laza szövetséget. A *Konföderációs Cikkelyek* reformja elkerülhetetlennek tűnt és az új állam fennmaradása szempontjából elengedhetetlen volt. Azonban a nyolcéves fennállása alatt nem csak kudarcokkal és nehézségekkel kellett szembenéznie ennek a szövetségnek, hiszen mint egységes államalakulat a Konföderáció kereskedelmi szabályokat fogalmazott meg és külkapcsolatokat létesített, melyek a későbbi Egyesült Államok számára is gyümölcsözőek voltak.²³

¹⁹ Ordinance of 1784. First – Seventh, supra 17.

²⁰ Ordinance of 1784, supra 17.; Editorial Note: Plan for Government of the Western Territory. *Founders Online*. <https://founders.archives.gov/?q=Ancestor%3ATSJN-01-06-02-0420&s=1511311111&tr=1>

²¹ Northwest Ordinance of 1787. *Indiana Historical Bureau*. <https://www.in.gov/history/about-indiana-history-and-trivia/explore-indiana-history-by-topic/timelines/northwest-ordinance-of-1787/>

²² XIII. Amendment to the U.S. Constitution. *Interactive Constitution*. <https://constitutioncenter.org/interactive-constitution/amendment/amendment-xiii>; MERKEL 2018, 562. p.

²³ Confederation. *Encyclopedia.com*. <https://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-law/law/law/confederation-congress-1781-1789>

A Konföderáció Kongresszusának legjelentősebb jogi dokumentuma az 1787. július 13-án elfogadott Northwest Ordinance volt, mely az északnyugati területek állammá válási folyamatát rendezte. A hivatalosan *An Ordinance for the Government of the Territory of the United States North-West of the Ohio River* néven elfogadott dokumentum a Thomas Jefferson által szövegezett 1784-es *Ordinance* alapján készült, és nemcsak a Konföderáció, hanem annak jogutódja, az Egyesült Államok története során is iránymutatást adott az új területek állammá válási folyamatát illetően.²⁴ Thomas Jefferson 1784 és 1789 között a Konföderáció francia nagyköveteként Párizsban élt, és a konföderációs belpolitikában egyáltalán nem vett részt.²⁵ Az északnyugati területek kormányzására vonatkozó jogszabályt így két massachusettsi delegált, Rufus King és Nathan Dane írták.²⁶ A későbbi amerikai Kongresszus megerősítette a dokumentum érvényességét, mely továbbélését biztosította.²⁷

Az 1787-es *Northwest Ordinance* szabályozza a megjelölt terület feloszthatóságát, háromlépcsős állammá válási folyamatot definiál, és egy kvázi alapjogi chartát fogalmaz meg az új területekre vonatkozóan. Mindhárom rész mélyebb figyelmet érdemel.

Az első szakasz egy kerületként definiálja a területet, mely azonban a későbbiekben a Kongresszus döntése alapján két kerületre osztható. A második szakasz az e terület földtulajdonára vonatkozó öröklési szabályokat rögzíti, míg a harmadik egy Kongresszus által kinevezendő kormányzót nevez meg vezetőként.²⁸ Ennek megfelelően a Konföderáció Kongresszusa 1787. október 5-én megválasztotta Arthur St. Clairt kormányzónak.²⁹ A földterület pontos felosztását, mely szerint legalább három, legfeljebb öt állam hozható létre, a dokumentum második felében az ötödik cikkely tartalmazza. Az ott leírtak alapján ezen a területen alakult ki a mai Ohio, Indiana, Illinois, Michigan és Wisconsin állama.³⁰

²⁴ Northwest Ordinance (1787). *Ourdocuments*. <https://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=false&doc=8>

²⁵ Minister to France. *Monticello*. <https://www.monticello.org/site/research-and-collections/minister-france>

²⁶ The Northwest Ordinance of 1787. *History, Art & Archives. United States House of Representatives*. <https://history.house.gov/Historical-Highlights/1700s/Northwest-Ordinance-1787/>

²⁷ HALL – FINKELMAN – ELY 2011, 126. p.

²⁸ Transcript of Northwest Ordinance (1787). *Ourdocuments*. <https://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=false&doc=8&page=transcript>

²⁹ Northwest Ordinance of 1787. *Indiana Historical Bureau*. <https://www.in.gov/history/about-indiana-history-and-trivia/explore-indiana-history-by-topic/timelines/northwest-ordinance-of-1787/>

³⁰ HALL – FINKELMAN – ELY 2011, 126. p.; 1803. február 19-én Ohio volt az első észak-nyugati területen alapított állam, mely az Egyesült Államok része lett, mint a 17. állam. Indiana 1816. december 11-én, mint a 19. állam csatlakozott. Illinois a 21. 1818. december 3-án, 1837. január 22-én Michigan a 26. és végül 1848. május 29-én Wisconsin mint a 30. állam vált az Unió részévé.

A *Northwest Ordinance* rendelkezése szerint a területen kialakítandó államok háromlépcsős rendszerben válhattak az Egyesült Államok részévé. Az első lépcsőben a területek a Kongresszus által kinevezett kormányzó irányítása alá estek. A kormányzót egy titkár segítette a végrehajtó hatalom operatív kérdéseiben. A kormányzó a területen dolgozó bírákkal együtt válogathatott az amerikai államok törvényei közül, melyek átmenetileg hatályba léptek ezen a területen. A kormányzó volt a katonaság főparancsnoka. A törvényhozó hatalom megalakulásáig bizonyos kinevezési jogkörrel is rendelkezett a kormányzó, illetve a rendfenntartás és a közigazgatás rendezésére is ő bízott meg hivatalnokokat.³¹

A második lépcsőben, amint a területen élő szabad nagykorú férfi lakosság száma elérte az ötezret, törvényhozó hatalmi szervet választhattak, mely a kormányzóból, a törvényhozó tanácsból és a képviselőházból áll. Utóbbi tagjai két évre voltak választhatók, míg a törvényhozó tanács öt tagja öt éves hivatali időt töltött be.³² Ekkor a terület már küldhetett egy delegáltat a szövetségi Kongresszusba, ahol azonban csak részvételi és hozzászólási joga volt, szavazati joga azonban nem.³³

A harmadik lépcső, amikor az új államok a már létező államokkal azonos státuszt kaptak, és az Egyesült Államok részévé váltak, a területi felosztást tartalmazó ötödik cikkelyben található. Eszerint, amint a szabad nagykorú férfi lakosság elérte a hatvanezret, a terület kérvényezhette felvételét az Unióba. Ugyanekkor saját alkotmányt fogalmazhatott meg.³⁴

Az 1784-es *Ordinance* felépítését tükrözve az alapjogokat tartalmazó rész a második és harmadik lépcső közé került. A dokumentum szerzői ezeket cikkelyekként fogalmazták meg, miután a 13. és 14. szakaszban egyértelművé tették, hogy ezen alapelvek betartása az Unióba való felvétel elengedhetetlen feltétele. Az első cikkely a vallásszabadságot, a második alapvető emberi jogokat és eljárásjogi garanciákat tartalmaz (így például az ún. *writ of habeas corpus* eljárást, az esküszékhez való jogot, a képviseleti jogot, a moderált pénzbüntetést, az embertelen büntetés tilalmát, a tulajdonhoz való jogot).³⁵ A harmadik cikkely az oktatás jelentőségét hangsúlyozza, és az őslakos indiá-

Northwest Ordinance of 1787. *Indiana Historical Bureau*. <https://www.in.gov/history/about-indiana-history-and-trivia/explore-indiana-history-by-topic/timelines/northwest-ordinance-of-1787/> Article 5. Northwest Ordinance, supra 28.

³¹ Sections 4–8. Northwest Ordinance, supra 28.

³² Sections 9–11. Northwest Ordinance, supra 28.

³³ Section 12. Northwest Ordinance, supra 28.; Northwest Ordinance (1787). *Ourdocuments*. <https://www.ourdocuments.gov/doc.php?flash=false&doc=8>

³⁴ Article 5. Northwest Ordinance, supra 28 és supra 30.

³⁵ Számos jog szó szerint így került bele a későbbi Bill of Rightsba, azaz az amerikai szövetségi alkotmányhoz csatolt első tíz alkotmánykiegészítésbe. Article 1-2. Northwest Ordinance. HALL–FIN-KELMAN–ELY 2011, 127. p.

nok iránti tisztességes bánásmódot szabályozza.³⁶ A negyedik cikkely pedig – átvéve az 1784-es *Ordinance* szövegéből – az újonnan csatlakozó államok állandó konföderációs tagságát, az anyagi terhekben való osztozását és az adószabályokat tartalmazza.³⁷ A republikánus képviseleti államforma garanciáját az ötödik cikkely tartalmazza, míg a hatodik szól a rabszolgaság tilalmáról.³⁸ Ez az a szakasz, melyet Nathan Dane írt és, amelyet az 1784-es szövegből ki kellett venni ahhoz, hogy átmenjen a Kongresszuson.³⁹

Zárszó

1787 nyarán a politikai középpontban a philadelphiai alkotmányozó gyűlés állt, így az ezzel párhuzamosan elfogadott 1787-es *Northwest Ordinance* minimális figyelmet kapott, pedig ez a dokumentum rendkívül jelentős szabályokat tartalmazott a saját korában, illetve a jövőre nézve is. Az alapjogok, melyeket a szövetségi alkotmány nem tartalmazott, megjelentek itt, számos garancia szabályozásra került, és az Unió nyugati expanziója, mely a *konföderációs cikkelyek* IX. Cikke alapján az új alkotmányban is helyet kapott a IV. Szakasz 3. Cikkében,⁴⁰ a *Northwest Ordinance*-szel nyer tartalmat. Alkotmányos jelentősége tehát óriási, és gyakorlati szerepe nyomon követhető az Egyesült Államok több mint két évszázados történelmében.

³⁶ Article 3. Northwest Ordinance. HALL–FINKELMAN–ELY 2011, 127. p.

³⁷ Article 4. Northwest Ordinance, supra 28.

³⁸ Article 6. Northwest Ordinance. HALL–FINKELMAN–ELY 2011, 127. p.

³⁹ Supra 22 és 26.

⁴⁰ Article IV. Section 3 U. S. Constitution. The Constitution of the United States: A Transcription. *National Archives*. <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript>

Bódiné Beliznai Kinga*
A BÍRÓI FEGYELMI
FELELŐSSÉG SZABÁLYOZÁSA
A 19. SZÁZADI EURÓPÁBAN

Magyarországon a bírói felelősség részletes szabályait, amelyet a bírói hatalom gyakorlásáról szóló, a bírói szervezet alapjogait tartalmazó 1869. évi IV. tc. 24. §-a külön törvénynek tartott fenn, az 1871. évi VIII. tc. foglalta magában. Bár a törvény átfogóan szabályozta a bírói felelősséget, annak leghangsúlyosabb részei a fegyelmi felelősségre vonatkozó paragrafusok voltak. Az új jogszabályt nemcsak a jogkereső közönség, hanem a jogtudomány képviselői és a jogalkalmazók is egyszerűen bírói fegyelmi törvény elnevezéssel illették. A törvény kidolgozásánál irányítúként szolgált a 19. századi osztrák, porosz, német, olasz, illetve francia szabályozás. Az angol törvénykezési szabályok és a bíró fegyelmi felelősségének rendezése annyira eltért a magyartól, hogy annak „mintakénti” alkalmazása nem tűnt célszerűnek.

1. Az osztrák szabályozás (1868)

Ausztriában az 1867. december 21-én kiadott *Staatsgrundgesetz über die richterliche Gewalt* deklarálta az igazságszolgáltatás és a közigazgatás szétválasztását. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény értelmében a bírák és a bírósági hivatalnokok hivatali eljárásukban „önállóak és függetlenek”,¹ állásukból csak a törvényben meghatározott esetekben voltak elmozdíthatók. A bírót akarata ellenére más szolgálati helyre áthelyezni, illetve nyugdíjazni csak bírósági végzéssel és csak a törvényben szabályozott módon és esetben lehetett.

* Bódiné Beliznai Kinga PhD, egyetemi docens, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0003-3420-2260

¹ Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 über die richterliche Gewalt. *RGBl. 144/1867*

A bírák és a bírósági hivatalnokok fegyelmi felelősségét az 1868. május 21-i törvény szabályozta.² A fegyelmi törvény különböző szolgálati kategóriákat ismert, így különbséget tett bírósági elnökök, alelnökök és tanácsosok, járásbírók, valamint azok között, akiket valamely ítélkező fórumnál szavazati joggal ruháztak fel. Csak ezek a „független bírósági hivatalnokok” minősültek „bíróknak”. Hivatalukat tehát minden más hatalmi ágtól függetlenül látták el, és áthelyezésükre – kivéve, ha ezt bírósági szervezeti változás indokolta – csak fegyelmi határozat alapján kerülhetett sor.³ A kezelő- és segédszemélyzet tagjai a titkárok, a joggyakornokok, a jegyzők és az ülnökök voltak.⁴

A bíró (bírósági hivatalnok) megszegte kötelességét, ha eljárása során szabályt sértett vagy fegyelmi vétséget követett el. Azokat a bírósági hivatalnokokat, akik megsértették a hivatalukból vagy szolgálati esküjükből fakadó kötelezettségeiket, rendbüntetéssel vagy fegyelmi szankcióval sújtották, attól függően, hogy a kötelességszegés „csekélyebb rendetlenségnek” vagy olyan súlyosabb, illetve ismételt kötelességszegésnek minősült-e, ami esetlegesen már kimerítette a fegyelmi vétség fogalmát. A bírónak nemcsak ítélkező tevékenysége során, hanem munkahelyén kívül is bírói állásához – közbizalomra – méltó magatartást kellett tanúsítania.

A törvényjavaslat képviselőházi vitája során 1868. március 18-án Leopold von Mende alsó-ausztriai képviselő felszólalásában a tervezet anyagi részét, azaz a fegyelmi vétség, illetve a „csekélyebb rendetlenség” pontos körülhatárolását hiányolta. Véleménye szerint „a homályos megfogalmazás” tág teret enged „az önkényes felfogásnak”, ha a törvény nem tartalmaz pontos definíciókat, akkor a kötelességszegés elbírálásakor a döntéshozó bíró kerül rendkívül nehéz helyzetbe.⁵ Eduard Herbst igazságügy-miniszter ugyanakkor úgy vélekedett, hogy „egyszerűen nem lehetséges” a fegyelmi vétség minden részletre kiterjedő, kimerítő fogalmát megadni. Meglátása szerint „éppen a bíróságoknak kell megítélniük”, hogy melyek azok a cselekmények vagy mulasztások, amelyekkel a bíró hivatali kötelességét megszegi.⁶ A javaslat előadója, Ritter von Kremer utalt arra, hogy a törvényjavaslatban a kötelességszegésre vonatkozóan valóban

² Gesetz vom 21. Mai 1868, betreffend die Disciplinarbehandlung richterlicher Beamten und die unfreiwillige Versetzung derselben auf eine andere Stelle oder in den Ruhestand. *RGBl.* 46/1868

³ KOHL, Gerald: Zur Entwicklung der richterlichen Unabhängigkeit bis zum Bundes-Verfassungsgesetz 1920. In HELIGE, Barbara – OLECHOWSKI, Thomas (Hrsg.): *100 Jahre Richtervereingung. Beiträge zur Juristischen Zeitgeschichte*. Wien, 2007. Linde Verlag, 22. p.

⁴ KOHL, Gerald: Richter in der Habsburgermonarchie. In KOHL, Gerald – REITER-ZATLOUKAL, Ilse (Hrsg.): *RichterInnen in Geschichte, Gegenwart und Zukunft. Auswahl, Ausbildung, Fortbildung und Berufslaufbahn*. Wien, 2014. Verlag Österreich, 73–74. p.

⁵ *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichrathes*, Legislaturperiode 79. Sitzung der 4. Session (20. Mai 1867 – 15. Mai 1869) am 18. März 1868. 2213–2217. p.

⁶ Uo. 2214. p.

csak egy általános megfogalmazás szerepel, így meglátása szerint „a hangsúlyt inkább két másik mozzanatra kellene helyezni, egyfelől arra a bíróságra, amely az általános megfogalmazás alapján mérlegelési jogkörét alkalmazva, dönt a vitás esetekben, másfelől a bírósági eljárásra”.⁷

A fegyelmi törvény értelmében kötelelességzegés esetén megintést (*Mahnung*), illetve feddést (*Verweis*) szabhatott ki a fegyelmi bíróság. Legenyhébb rendbüntetésként – a rosszallás (*Rüge*) helyett – a megintést alkalmazták, mivel nyelvi szempontból maga a „megintés” szó jobban kifejezte a cselekmény csekélyebb büntethetőségét.⁸

Herbst igazságügy-miniszter szerint a megintés valójában nem más, mint „a hivatalfőnök vezetői jogának szükségszerű következménye”, és helytelenül sorolták a rendbüntetések közé.⁹ A megintéssel szemben jogorvoslatnak nem volt helye, feddés esetén viszont a bíró (bírósági hivatalnok) panasszal élhetett a felügyeletet gyakorló felsőbbbírósnál.¹⁰

A fegyelmi büntetések a következők voltak: a) áthelyezés más szolgálati helyre hasonló rangban, az áthelyezéssel járó költségeket az érintettnek kellett viselnie; b) határozatlan időre történő nyugdíjazás a nyugdíjellátás csökkentésével; c) hivatalvesztés a cím és a nyugdíjjogosultság elvesztésével. Ezeket a szankciókat fegyelmi eljárás keretében a fegyelmi bíróság szabhatta ki.

Az *Oberster Gerichtshof* és az *Oberlandesgerichte* minden év elején egy évi időtartamra választották meg a fegyelmi tanácsok tagjait. A fegyelmi eljárás a szóbeliség elvét és a vádelvű eljárás szabályait követte. Az *Oberlandesgericht* fegyelmi tanácsának ítéletével elmarasztalt bíró vagy bírósági hivatalnok az *Oberster Gerichtshof*hoz fordulhatott jogorvoslatért.¹¹ Ha a fegyelmi bíróság úgy vélte, hogy a bírónak felrótt kötelelességzegés kimeríti a hivatali bűncselekmény fogalmát, akkor ügyét az illetékes büntetőbíróhoz kellett felterjeszteni.

2. A bajor Disziplinargesetz (1881)

Az 1881. március 26-án kiadott bajor *Disziplinargesetz für richterliche Beamte* hatálya kizárólag a bírókra (beleértve a kereskedelmi törvényszék és a közigazgatási bíróság bíráit is) terjedt ki. Fegyelmi úton történő felelősségre vonásra akkor került sor, ha a bíró szolgálati köteletségét vétkesen megszegte.

⁷ Uo. 2215. p.

⁸ Uo. 2216. p.

⁹ Uo. 2217. p.

¹⁰ GUMPLOWICZ, Ludwig: *Das Österreichische Staatsrecht. Verfassungs- und Verwaltungsrecht.* Wien, 1907. *Manz'sche* k. u. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, 192. p.

¹¹ Uo. 193. p.

A felügyeleti jogot gyakorló bírósági elnök kisebb kötelességszegés esetén szóban vagy írásban meginthette (*Mahnung*) vagy figyelmeztethette (*Warnung*) a bírót. Fegyelmi eljárást kellett indítani súlyos fegyelmi vétség esetén, illetve akkor, ha a megintás vagy a figyelmeztetés nem vezetett eredményre.

Fegyelmi büntetésként alkalmazták a feddést (*Verweis*); a pénzbüntetést, amelynek összege legfeljebb egyhavi bírói fizetés lehetett; az áthelyezést; a hivatalból való elbocsátást, amely a rang és a cím, valamint a nyugdíjigény elvesztésével járt. Enyhítő körülmény fennállta esetén a fegyelmi bíróság dönthetett úgy, hogy a nyugdíj egy része életfogytig vagy meghatározott ideig megilleti a bírót, illetve akként is, hogy az elbocsátott bíró gyermeke vagy özvegye jogosult marad a nyugdíjra egészben vagy részben, határozott vagy határozatlan időre.

A legsúlyosabb fegyelmi büntetést, az elbocsátást akkor szabta ki a fegyelmi bíróság, ha az eset körülményei alapján egyértelműen meg lehetett állapítani, hogy a hivatali kötelességszegés a jó erkölcsbe ütközik, vagy a szolgálati vétség alkalmas arra, hogy a bíró iránti tiszteletet, a bíróba vetett bizalmat teljes mértékben lerombolja. Elbocsátásnak lehetett helye akkor is, ha a bíró „hitelt érdemlően tudomást nyert” valamely bűncselekmény közeljövőben történő elkövetéséről, és bár hivatalánál (szolgálatánál) fogva a cselekmény megvalósítását meg kellett volna akadályoznia, azt nem tette meg. Ha a bíró valamely büntetendő cselekményről tudva, nem tett eleget feljelentési kötelezettségének, szintén el lehetett bocsátani. Ha szolgálati kötelességét szándékosan megszegte, hogy ezzel másnak kárt okozzon, vagy magának vagy másnak jogtalan hasznot szerezzen, feltéve, hogy cselekménye nem tartozott más eljárás alá, ugyancsak elbocsátásról dönthetett a fegyelmi bíróság. A hivatalvesztés esetei közé sorolta még a jogalkotó a hivatali titok megsértését, valamint azt is, ha a bírót korábban már háromszor fegyelmi úton elmarasztalták, és ezt követően újabb fegyelmi vétségben találták vétkesnek. Elbocsátásról határozhatott a fegyelmi fórum, ha a bíró engedély nélkül távozott hivatalából, vagy ha távozási engedéllyel rendelkezett ugyan, de az abban megjelölt időpontban nem tért vissza szolgálati helyére, továbbá, ha áthelyezés esetén nem foglalta el időben állását, és az írásbeli megintás nem érte el célját.¹²

Fegyelmi ügyekben első fokon a Főtörvényszék (*Oberlandesgericht*) kebelén belül, a bíróság elnökének – akadályoztatása esetén a szolgálati idő szerinti legidősebb tanácselnöknek – a vezetése alatt működő öttagú fegyelmi kamara (*Disziplinarkammer*) járt el, másodfokon pedig, a Legfőbb Törvényszék

¹² KOTULA, Michael: *Deutsches Verfassungsrecht 1806–1918. Eine Dokumentensammlung nebst Einführungen*. 2. Bd. (Bayern). Berlin–Heidelberg, 2007. Springer Verlag, 348–349. p.

(*Oberster Gerichtshof*) elnökének vagy elnökhelyettesének irányítása alatt ítélkező héttagú fegyelmi törvényszék (*Disziplinarhof*). A fegyelmi kamara, illetve a fegyelmi törvényszék tagjait a király nevezte ki élethossziglan.

3. A porosz bírói fegyelmi törvény (1851)

Az 1851. május 7-én kiadott porosz *Gesetz, betreffend die Dienstvergehen der Richter und die unfreiwillige Versetzung derselben auf eine andere Stelle oder in den Ruhestand* értelmében fegyelmi vétséget követett el a bíró, ha hivatali kötelességét megszegte, vagy ha hivatásához méltatlan magatartást tanúsított akár szolgálati helyén, akár hivatalán kívül. Ha cselekményével vagy mulasztásával a büntető törvénykönyvben szabályozott hivatali bűncselekményt követett el, akkor az illetékes büntetőbíróság vonta felelősségre a bírót.

Elbocsátásnak volt helye, ha a bíró engedély nélkül több mint nyolc hétig távol maradt hivatalától. Ha a bírót a visszatérésre felszólították, és annak nem tett eleget, akkor már négy hét elteltével fegyelmi eljárás indult ellene.¹³

Csekélyebb kötelességszegés esetén az ítélkező fórum elnöke a bírót írásban meginthette. Ha a megintés (*Mahnung*) a fegyelmi vétség súlyosabb volta miatt nem bizonyult elégséges büntetésnek, akkor fegyelmi büntetés kiszabására került sor. A porosz fegyelmi törvény értelmében a fegyelmi bíróság fegyelmi büntetesként kiszabhatott figyelmeztetést (*Warnung*); feddést (*Verweis*), amit egyhavi fizetésig terjedő pénzbírsággal lehetett „összekötni”; ideiglenes felfüggesztést minimum három hónapra, de legfeljebb egy évi időtartamra, valamint hivatalból történő elbocsátást. A fegyelmi törvény 1856. március 26-i módosítása¹⁴ az ideiglenes felfüggesztés helyett az áthelyezést illesztette a fegyelmi büntetések sorába.¹⁵ Az elbocsátás a cím és a nyugdíjjogosultság elvesztésével járt. Enyhítő körülmények fennállta esetén a fegyelmi bíróság határozhatott a nyugdíj egy részének életfogytig vagy meghatározott időre történő folyósításáról.

Fegyelmi büntetést csak a szóbeli fegyelmi eljárás során szabhatott ki a fegyelmi bíróság. A fegyelmi eljárást szükség esetén egy bírói biztos (*Richter-Kommissar*) által irányított ún. elővizsgálat előzte meg.

A Felsőbíróság (*Obertribunal*) járt el tagjainak, illetve a fellebbviteli bíróságok elnökeinek és igazgatóinak fegyelmi ügyeiben. A Rajnai Felülvizsgálati

¹³ *Gesetz, betreffend die Dienstvergehen der Richter und die unfreiwillige Versetzung derselben auf eine andere Stelle oder in den Ruhestand vom 7. Mai 1851*. Berlin, 1851. Verlag der Deckerschen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 5. p. <https://digital-beta.staatsbibliothek-berlin.de/>

¹⁴ *Gesetz, betreffend einige Abänderungen des Gesetzes über die Dienstvergehen der Richter vom 7. Mai 1851, vom 26. März 1856*

¹⁵ FIDLER, FRANZ: *Der Amtsrichter in Preußen. Darstellung der Amtsgerichtsverfassung, der Stellung des Amtsrichters und des Verfahrens*. 1. Bd. h. n. 1881. 18. p.

és Semmitőszék (*Rheinische Revisions- und Kassationshof*) hozott döntést a tagjai, a Rajnai Fellebbviteli Bíróság (*Reinischer Appellationsgerichtshof*) elnökei, továbbá az Ehrenbreitsteini Igazságügyi Tanács (*Justizsenat zu Ehrenbreitstein*) igazgatója ellen indított fegyelmi eljárás során. A fellebbviteli bíróságok – beleértve a Kölni Fellebbviteli Bíróságot (*Appellationsgerichtshof zu Köln*) és az Ehrenbreitsteini Igazságügyi Tanácsot – jártak el tagjaik (kivéve az elnököket és az igazgatókat) és valamennyi, az illetékességi területükhöz tartozó ítélkező fórum bíráinak fegyelmi ügyeiben.

A fegyelmi ügyeket plenáris ülésen tárgyalta a héttagú (1856-tól 15 tagú) fegyelmi bíróság. A kisebb létszámú fellebbviteli bíróságokon elegendő volt az elnökkel együtt öt tag jelenléte az eljárás lefolytatásához és a döntéshozatalhoz.

4. A francia szabályozás (1810, 1852, 1883)

A 19. század első felében három jogszabály foglalkozott Franciaországban a bírói fegyelmi felelősség kérdéskörével: az igazságszolgáltatás szervezetéről és az igazságügyi igazgatásról szóló 1810. április 20-i törvény (*Loi du 20 avril 1810 sur l'organisation de l'ordre judiciaire et l'administration de la justice*), a császári bíróságok, az esküdttörvényszékek és a különös bíróságok szervezetéről és működéséről szóló 1810. július 6-i dekrétum (*Décret du 6 juillet 1810 contenant règlement sur l'organisation et le service des cours impériales, des cours d'assises, et des cours spéciales*) és a bírók nyugdíjazásáról és fegyelmi felelősségéről szóló 1852. március 1-én kibocsátott dekrétum (*Décret sur la mise à la Retraite et la Discipline des Magistrats*).

Az 1810. április 20-i törvény szerint a hivataluktól engedély nélkül távolmaradó bírókat távollétük idejére meg kellett fosztani fizetésüktől. Amennyiben távolmaradásuk meghaladta a hat hónapot, úgy kellett tekinteni, hogy állásukból kiléptek. Egy hónap engedély nélküli távollétet követően a főügyész felszólíthatta a bírókat, hogy térjenek vissza szolgálati helyükre. Amennyiben a felhívástól számított egy hónapon belül nem foglalták el állásukat, az igazságügy-miniszter (*grand-juge*) javaslatot tehetett a császárnak a hivataláról quasi lemondott bíró szolgálati helyének betöltésére.

Az elsőfolyamodású bíróságok és a császári bíróságok elnökei kötelesek voltak figyelmeztetésben (*avertissement*) részesíteni minden olyan bírót, aki magatartásával megsértette a bírói méltóságot (*la dignité de son caractère*). Ha a figyelmeztetés nem vezetett eredményre, a bíróval szemben fegyelmi eljárás keretében a következő fegyelmi büntetéseket lehetett alkalmazni: feddés (*censure simple*), feddés pénzbüntetéssel (*censure avec réprimande*), vagy ideiglenes felfüggesztés (*suspension provisoire*). Ha a fegyelmi bíróság pénzbüntetéssel járó feddés kiszabásáról döntött, a bírót egyhavi fizetésétől

fosztották meg. Ideiglenes felfüggesztés esetén annak tartamára nem illette meg díjazás a bírót.¹⁶

Az elsőfolyamodású bíróságok mint fegyelmi bíróságok jártak el saját bíráik, valamint az illetékességükbe tartozó békebírók, illetve rendőrbírók ügyeiben. A császári bíróságok, az esküdtbíróságok, valamint a különös bíróságok tagjainak fegyelmi ügyeit a császári bíróságok tárgyalták.

A fegyelmi jog gyakorlása a császári bíróságokat illette meg, amennyiben az elsőfolyamodású bíróságok ezt valami miatt elmulasztották. A császári bíróságok ilyen esetben figyelmeztethették az elsőfokú ítélkező fórumokat, hogy a jövőben „szabatosabban” járjanak el. A főügyész beszámolási kötelezettség terhelte az igazságügy-miniszter felé a császári bíróságok pénzbüntetéssel járó feddést vagy ideiglenes felfüggesztést kimondó határozatainak tekintetében. A fegyelmi határozatot csak az igazságügy-miniszter jóváhagyása után lehetett végrehajtani. Súlyos fegyelmi vétség esetén a miniszter a legfőbb ítélkező fórum, a Semmítőszék (*Cour de Cassation*) elé utalhatta az adott ügyet.

Ha a bíróval szemben letartóztatási vagy őrizetbe vételi parancs, előzetes letartóztatást elrendelő határozat vagy büntetőítélet volt érvényben, ideiglenesen fel kellett függeszteni állásából.

Az 1852. évi törvény kimondta, hogy súlyos fegyelmi vétség esetén a Semmítőszék jár el fegyelmi bíróságként. A döntéshozatalra csak a vádlott bíró meghallgatását követően kerülhetett sor, ennek függvényében a Semmítőszék a bíró elbocsátását is kimondhatta ítéletében.¹⁷

A bírói szervezet reformja tárgyában 1883. augusztus 30-án kibocsátott törvény (*Loi du 30 août sur la réforme de l'organisation judiciaire*) 4. cikke fegyelmi vétségnek nyilvánította a bíró politikai tanácskozásokon való részvételét, valamint a Francia Köztársaság ellen irányuló bárminemű fellépését vagy megnyilatkozását.¹⁸

Francia mintára szabályozta a bírói felelősség kérdését Belgium 1869-ben (*Loi du 18 juin 1869 sur l'organisation judiciaire*).

¹⁶ SZÉKELY Miksa: A bírák és bírósági hivatalnokok felelősségéről szóló törvényjavaslat. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, XLIII. V. kötet 2. füzet, Budapest, 1889. Franklin-Társulat Könyvnyomdája, 12. p.

¹⁷ Décret sur la mise à la Retraite et la Discipline des Magistrats. *Bulletin des lois de la République Française*. Premier semestre de 1852 contenant les lois et décret d'intérêt public et général publiés depuis le 1er janvier jusqu'au 30 juin 1852. N° 495. N° 3709. Paris, 1852. Imprimerie Nationale, 444. p.

¹⁸ DURAND, A[uguste]. – PEDONE LAURIEL [Luigi] (éd.): *Loi du 30 août sur la réforme de l'organisation judiciaire. Texte officiel annoté avec tous les tableaux annexés*. Paris, 1883. Libraires de la Cour d'Appel et de l'Ordre des Avocats, 5. p. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5823821b/f3.image.texteImage>

5. Az olasz szabályozás (1865)

Az 1865. december 6-án kibocsátott bírósági szervezeti törvény (*Legge 6 dicembre 1865, n. 2626 sull'ordinamento giudiziario*)¹⁹ értelmében fegyelmi eljárás indulhatott a kötelességszegő bíró ellen, ha megsértette a hivatali titoktartás kötelezettségét, ha magatartásával bármilyen módon veszélyeztette a bírói méltóságot, illetve a bírói kar iránti bizalmat, vagy ha egyébként hivatali kötelességét megszegte.

Csekélyebb szabálytalanság esetén a bírót a felügyeletet gyakorló hatóság szóbeli vagy írásbeli figyelmeztetésben (*ammonizione*) részesíthette. A figyelmeztetés joga a bíróságok felett főfelügyelettel rendelkező igazságügy-minisztert is megillette.

Ha a figyelmeztetés nem járt eredménnyel, akkor fegyelmi büntetésként megintést (*censura*), feddést (*ripreensione*) vagy hivatalból való felfüggesztést (*sospensione dall'ufficio*) lehetett alkalmazni. A hivatalból való felfüggesztést legalább 15 napra, de legfeljebb egyévi időtartamra szabhatta ki a fegyelmi bíróság, és erre az időre a bírót nem illette meg fizetés.

Fegyelmi ügyekben minden bíró felett a hierarchiában nála egy fokkal magasabb bíróság ítélte „zárt ajtók mögött”, a nyilvánosság kizárásával.²⁰

6. A bírói felelősség szabályozása Horvát-Szlavónországban (1874, 1890)

Horvát-Szlavónországban az osztrák 1867. évi *Staatsgrundgesetz* mintájára született meg a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény 1874 februárjában (*Zakon od 28. II. 1874. o vlasti sudačkoj*), amely alapelveként deklarálta a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztását, valamint a bírói függetlenséget.

E jogszabállyal együtt került kibocsátásra a bírósági alkalmazottak fegyelmi felelősségéről, kényszerű áthelyezéséről és nyugdíjazásáról szóló törvény (*Zakon od 28. II. 1874. o karnostnoj odgovornosti sudaca, o premještaju njihovu io umirovljenju protiv volje njihove*). A hétszemélyes tábla járt el fegyelmi bíróságként a hétszemélyes tábla, illetve a báni tábla elnökhelyettesének és tanácsosainak, valamint az elsőfolyamodású bíróságok főnökeinek

¹⁹ *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 12 dicembre 1865, n. 320; 13 dicembre 1865, n. 321; 14 dicembre 1865, n. 322

²⁰ BIONDI, Francesca: *La responsabilità del magistrato. Saggio di diritto costituzionale*. Milano, 2006. Giuffrè Editore, 60–61. p.

és helyetteseiknek a fegyelmi ügyében, míg a báni tábla előtt zajlott minden más bírósági alkalmazott fegyelmi eljárása.²¹

A bírót akarata ellenére – a törvényben meghatározott eseteken kívül – más szolgálati helyre csak fegyelmi határozattal lehetett áthelyezni.

Khuen-Héderváry Károly bánsága idején a bíró elmozdíthatatlanságát, a bírói függetlenség egyik garanciáját, amelyről a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény rendelkezett 1874-ben, az új szabályozás 1884 augusztusában három évre felfüggesztette. Az 1874. évi fegyelmi törvényt pedig teljes egészében hatályon kívül helyezték. Helyébe „a bíróságok belszerkezete és ügyrendtartása iránt” 1853. május 3-án kelt császári pátens lépett.

Az új szabályozásra 1890-ben került sor. A december 10-én, a bírósági alkalmazottak személyi és szolgálati viszonyairól és fegyelmi felelősségéről kibocsátott törvény (*Zakon od 10. prosinca 1890. ob osobnih odnošajih, uredovnih dužnostih i karnostnih odgovornosti pravosudnih činovnikah kraljevinah Hrvatske i Slavonije*) rendezte a bíró jogállását és függetlenségét.

A törvény a rendes fegyelmi büntetések közé sorolta a megintést, a feddést és a pénzbüntetést, az alacsonyabb fizetési osztályba sorolást, az előléptetésre való igény elvesztését, valamint az elbocsátást. E büntetések bármelyikének kiszabására a felügyeleti jogot gyakorló bírósági elnökök és a bán volt jogosult. A fegyelmi határozat ellen nem élhetett jogorvoslattal a vádlott bíró.²²

²¹ ČEPULO, Dalibor: Organisation und Unabhängigkeit des Gerichtswesens in Kroatien und Slawonien 1848–1918. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs* (BRGÖ), 2017. 1. sz. 20–21. p.

²² Uo. 32. p.

Delacasse Krisztina*

A CSALÁS ÉS A HAMISÍTÁS ELHATÁROLÁSI NEHÉZSÉGÉNEK ELŐZMÉNYEI A 19. SZÁZADI MAGYAR BÜNTETŐJOGI KODIFIKÁCIÓ FÉNYÉBEN

A jelenkor büntetőjogában nem vitatott, hogy a csalás és a hamisítás egymástól különböznek, és hogy elsősorban a jogi tárgy alapján választandók el egymástól, amelyet a külön fejezetbe helyezés is mutat. Hatályos büntető törvénykönyvünk a hamisítást, pontosabban a külön néven nevezett hamisítási cselekményeket a közbizalom elleni bűncselekmények csoportjába sorolja (Btk. XXXIII. fejezet), míg a csalás esetében ma már nem kétséges, hogy a védelemben részesített értékek a vagyoni jogosultságok, így (speciális típusaival együtt) a Btk. XXXVI. fejezetében, a vagyon elleni bűncselekmények között szerepel.

Büntetőjogunk történetében azonban ez nem volt mindig ilyen egyértelmű, és bár az első magyar büntető törvénykönyv látszólag hasonló megoldást tartalmazott – hiszen külön fejezetekben szabályozta a csalást (XXXI.) és a hamisítást (XXXII., továbbá XXXIII. és XXXIV.)¹ –, a kodifikátor magyarázatából azonban kitűnik, hogy mindegyiket a vagyon elleni bűncselekmények körébe sorolta.² Ez az osztályozás eltér a fent említett mai állásponttól, miközben

* Delacasse Krisztina PhD, adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jegtörténeti Tanszék.

¹ Hamisítás alatt már akkor sem csupán az okirathamisítás (391. §) volt értendő, hanem ideartoztak a hamis orvosi és községi bizonyítványok (408–411. §), valamint a bélyeghamisítás is (412–413. §). Külön fejezet (XXXV.) szólt a csalárd és vétkes bukásról.

² Folytatása a büntető törvénykönyv indokolásának. In *Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai, IX. kötet*, Budapest, 1876. Schlesinger és Wohlauer (továbbiakban: *Btk. indokolás*), 304. p., Csemegi a vagyon elleni bűncselekményeken belül négy kategóriát különböztetett meg. Először: más vagyonának jogellenes elvétele (lopás, rablás, zsarolás), másodsor: a jogosan elvett idegen vagyon jogellenes megtartása, illetve azzal való jogellenes rendelkezés (sikkasztás, zártörés és hűtlen kezelés, jogtalan elsajátítás, orgazdaság, bűnpártolás), harmadszor: a tulajdonos saját vagyonának átadására ravaszszággal rávétetik (csalás, okirathamisítás,

gyökeresen szakít a korábbi jellemző vélekedéssel, amely inkább a *publica fides* sérelmét látta mindkettőben. Csemegi Károly maga a kodifikáció során a vagyoni elleni bűncselekményeket tartotta a legtöbb ellentmondást és kételyt tartalmazó területnek,³ és tisztában volt azzal, hogy e megoldása vitára ad okot. Jelezte is, hogy a tervezetnek e fejezeteivel szemben előre tudja az ellenvetéseket, amelyeket azonban a részletes indokolás cáfolni fog,⁴ és leszögezte, hogy némely bűncselekmények csak a másikkal való hasonlatosságuk miatt, célszerűségi szempontból kerültek azonos kategóriába.⁵ Kifejezetten kiemelte e körben a hamisítást, és sietett rögzíteni, hogy ez ténylegesen nem tartozik ide. Azonban „a hol a célszerűség a logica szoros methodicájától eltérést tanácsolt, mint a hamis közokiratoknál, melyek tulajdonképpen nem is képeznek vagyoni elleni büntetést: ott nem haboztunk a célszerűség követelményét a szigorú logikai következetesség fölé helyezni”.⁶ Pedig a kiegyezést követő kodifikáció idején már a hazai szakirodalom is elfogadta, hogy a csalástól elkülönített hamisítás fogalma azokra a csalárd tettekre vonatkoztatható, amelyek a közbizalmat veszélyesen megsértik.⁷

Ahogy ebből is látszik, a törvény elfogadását megelőző időszakban a különbségtételt csalás és hamisítás között vita övezte, és mivel sokáig az sem volt nyilvánvaló, hogy pontosan miben tapintható ki e két bűncselekmény egymástól való elválasztásának lényege, úgy a tényállások precíz megfogalmazásának egyes részletein túl ebben is dűlőre kellett jutni. Érdekes tehát az 1878. évi V. tc. megszületése körüli időszakban felvetődő ezzel kapcsolatos gondolatokat – azok eredetére is figyelemmel – összefoglalni. Levezetésében vagy magyarázatában ugyanis nem csupán Csemegi, hanem több más szerző is utalt külföldi példákra, a korszakban megszületett törvénykönyvekre, illetve a német jogtudomány egyes eredményeire, ezért a háttér ilyen szempontú megvilágítása sem maradhat el. E rövid terjedelem keretei között természetesen nincs mód közvetlen hatások kutatására és kimutatására, pusztán annak a felvillantására, hogy e konkrét kérdéskörben egyes megnyilvánulások mennyiben hivatkoztak külföldi joganyagra és művekre, továbbá, hogy vajon milyen okoknál fogva alakult ez így.

orvosi és községi bizonyítványok hamis kiállítása, bélyeghamisítás, csalárd és vétkes bukás) és végül: más vagyónak jogellenes megsemmisítése vagy megrongálása (rongálás). CSEMEGI Károly: A vagyoni elleni büntettek és vétségek (A m. btkv. javaslatának 26–37. fejezetei). *Magyar Igazságügy*, 1876. VI. sz. 216–217. p.

³ CSEMEGI 1876, 203. p.

⁴ CSEMEGI 1876, 216. p.

⁵ CSEMEGI 1876, 217. p.

⁶ CSEMEGI 1876, 216. p. Ezt az érvelést a belga Btk. példájával támasztotta alá.

⁷ SCHNIERER Aladár: A csalásról és hamisításról. *Jogtudományi Közöny*, 1868. 17., 18., 19. sz. 146–147. p.

A büntetőjoggal kapcsolatos hazai tudományos vizsgálódásokat illetően Csemegi véleménye nem volt éppen hízelgő. A kodifikáció nehézségét többek között abban látta, hogy a vonatkozó jogi szakirodalmunk csekély, híján van az egyes területeket részletesen tárgyaló monografikus munkáknak. Mivel pedig megítélése szerint a büntetőjoggal való foglalkozás nem kellőképpen elmélyült, ezért az egyes ellentmondásos eszméknek nem volt alkalmuk letisztulni, s így a tudományos közélet számos vitás kérdésben nem tudott közös nevezőre jutni. Mindez tehát általában véve is jelentősen megnehezítette hazánkban a büntetőtörvény megalkotásának folyamatát, ami így mindössze néhány jeles tankönyvre és az 1843. évi javaslatra tudott támaszkodni; s míg előbbieket jellegüknél fogva nem vállalkozhattak egy-egy kérdés mélyebb elemzésére, utóbbinak a szakirodalmi feldolgozottságát hiányolta.⁸

A hamisítás és a csalás korábban sem voltak teljesen ismeretlenek jogunkban, csak éppen olykor más elnevezések alatt lehetett őket megtalálni, továbbá nem volt feltétlenül egyértelmű meghatározásuk és elhatárolásuk. A kérdés Európa-szerte is csak a 19. században jutott nyugvópontra, Magyarországon ráadásul erőteljesen összefüggött a terminológiai problémával is, hiszen a latin jogi szaknyelv jobbra a *stellionatus* és a *falsum* vagy *crimen falsi* szavakat ismerte és használta a fenti értelemekben, de ezek direkt megfeleltetése a csalásnak, illetve hamisításnak túlzott leegyszerűsítés. Mindemellett a tradicionális magyar jogban további deliktumok is rendelkeztek olyan elemekkel, amelyeknek lényege a valóság szándékos elferdítése általi vagyongyarapodás volt (pl. álorcáság, vértagadás).⁹

A német nyelvterület jogászainak szintén hasonló dilemmával kellett megküzdeniük, sőt az erre vonatkozó tant a büntetőjog legnehezebb anyagának jelentették ki. Pauler Tivadar idézi Carl Friedrich Häberlin megállapítását, miszerint „*keine Materie des Strafrechts ist so schwierig als die Lehre vom Betrüge und von der Fälschung*”.¹⁰ A „keveredés” alapja az, hogy a római

⁸ CSEMEGI 1876, 214–215. p.

⁹ A magyarországi előzményekkel itt nem kívánok foglalkozni, ezeket részben már korábbi tanulmányaimban kifejtettem. Ld. KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina: A *stellionatus* meghatározásához, különös tekintettel a 18. századi magyar büntetőjogi irodalomra, *Jogtörténeti Szemle*, 2014. 1. sz. 38–43. p., A csalás törvényi tényállásának és jogi tárgyának változása a magyar büntetőjog történetében. In GOSZTONYI Gergely – RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.): *Jogtörténeti parerga II: Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 2018, ELTE Eötvös Kiadó, 153–158. p., A csalás törvényi szabályozásának alakulása a XIX. századi büntetőjogi kodifikáció előtt. A XVIII. század végének két kodifikációs kísérlete Magyarországon. *Acta Universitatis Szegediensis: Forum: Acta Juridica et Politica*, 2019. 1. sz. 99–111. p.

¹⁰ PAULER Tivadar: *Büntetőjogtan*. II. kötet. Pest, 1865, Pfeifer Ferdinánd, 241. p. (Az idézett mű: Carl Friedrich HÄBERLIN: *Grundsätze des Criminalrechts, nach den neuen deutschen gesetzbüchern*, Leipzig, 1849.)

jogra visszavezethető latin terminusok – ahogyan ez más esetben is gyakran előfordult – egészen eltérő tartalmat nyertek a középkori jogban.

A német büntetőjog-történet a 19. századig nem tett éles különbséget a csalás és a hamisítás között, egymástól való elválasztásuk egészen az 1871. évi *Strafgesetzbuch* elkészültéig vitatott maradt.¹¹ Ahogyan hazánkban is jellemző volt, a korábbi német jog is számos olyan különféle deliktumot ismert, amelyek fogalmilag a később egyértelműsödő csalásdefiníció alá estek volna.¹² Németül szintén tovább bonyolította a kérdést a szóhasználat, ti. a *falsum* – *Fälschung* (illetve a későbbi *stellionatus* – *Betrug*) párhuzam hasonlóképpen alakult, mint a magyarban.¹³ A 16–19. századi német jogtudomány ún. *Fälschungsdelikte* alatt a római jogi *falsum* absztrakt fogalmából kiindulva a *crimina falsi* eseteit a közbizalom védelmét szolgáló zárt, ám átfogó deliktumcsoportként határozta meg, és a csalás (*stellionatus*) mint minősített eset szintén e körbe tartozott.¹⁴ Csak a későbbi szerzők szakítottak azzal az elképzeléssel, amely – főképpen a kommentátorok tanaiból kiindulva – a *falsum*-nak egy minden fölé rendelt általános, összefoglaló fogalmát konstruálta meg.¹⁵ Ennek esszenciális gondolati magvát a valóság elferdítése alkotta, amelyet minden, e csoportba sorolt bűncselekménynél azonosnak tekintettek, így legfőképpen ez jellemezte a *stellionatus*-t is.¹⁶ Mindemellett megjelent az a nézet, hogy a *falsum* egyúttal a vagyoni károsítását is okozza. A *ius commune* világában tehát csalás és hamisítás egy homályosan meghatározott deliktummá olvadt össze, amely alá számos olyan szándékosan elkövetett tett soroltak, amelyek az igazság elferdítésével valósultak meg, és ennek következtében más vagyónának sérelmével is járhattak. A tan középpontjában egyértelműen a *falsum* állt, így az uralkodó teória a *stellionatus* vizsgálatát kicsit el is hanyagolta. Azzal, hogy pl. a *Constitutio*

¹¹ Ekkehard KAUFMANN: *Betrug*. In ERLER, Adalbert – KAUFMANN, Ekkehard: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* 5. Lieferung, Berlin, 1971, Erich Schmidt Verlag, 398. p., HUPE, Erich: *Fälschungsdelikte*. In ERLER, Adalbert – KAUFMANN, Ekkehard: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* 5. Lieferung, Berlin, 1971, Erich Schmidt Verlag, 1060. p.

¹² KAUFMANN 1971, 398. p.

¹³ SCHNIERER Aladár: A csalásról és hamisításról. (Vége.) *Jogtudományi Közöny*, 1868. 19. sz. 145–146. p.

¹⁴ HUPE 1971, 1064–1065. p., *Btk. indokolás* 302. p.

¹⁵ Hupe 1971, 1060. p., 1064. p.

¹⁶ HUPE 1971, 1064. p., *Btk. indokolás* 302. p. Magyarországon is jelen volt az a felfogás, hogy akár a *stellionatus*-ról, akár a *falsum*-ról legyen is szó, elsősorban az igazság szenved sérelmet. Az erre vonatkozó nézetek nálunk is belesimultak tehát az Európában akkor uralkodó felfogásba, ami nem csoda, ha azt vesszük figyelembe, hogy a 18. századi büntetőjogunkra és pl. Bodóra kimondottan erős hatást gyakorolt az alsó-ausztriai jog, jelesen a *Ferdinanda* átvétele. BODO, Mattias: *Jurisprudentia criminalis secundum praxim et constitutiones Hungaricas*. Posenii, 1751, 300., 314. p.; HUSZTY, Stephanus: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in jus Hungaricum*. Budae, 1745, 120. p.; ANGYAL Pál: *A csalás. A magyar büntetőjog kézikönyve* 16. Budapest, 1939, Attila-Nyomda Részvénytársaság, 33. p. Ez az elem még az 1795-ös büntető javaslatban is domináns maradt. Részletesebben lásd KORSÓSNÉ DELACASSE 2019, 108. p.

Criminalis Carolina idevágó rendelkezései is e doktrinát tükrözték vissza (ama különbséggel, hogy az absztrakciót a jogalkotásban a kazuisztika váltotta fel), s végső soron Carpozov és Leyser is az előbbi fogalmi keretek között maradt, a *stellionatust* a *falsum* esetei közé soroló elmélet évszázadokra meghatározta a német jogi gondolkodást, s e megmerevedő nézettel együtt a csalás dogmatikai kérdése hosszú időn át lekerült a napirendről.¹⁷ A *stellionatus* fogalma – a fentiek miatt is – sokáig bizonytalan volt, és a meghatározására törekvők gyakran nem léptek túl példálózó felsorolásokon, vagy olyan nagyon általános meghatározásokon, mint Odofredusé: azok követik el, akik gonoszul nem azt cselekszik, mint amit mondanak.¹⁸ A fejlődés e szakaszában a *stellionatus* egy olyan, csalárdságot feltételező szubszidiárius tényállásként írható le, amelynek az elkövetés különös ravaszságán túl nincsenek éles határvonalai. Ez a későbbiekben szinte analogikus módon mindenféle alávalóságra alkalmazhatóvá vált, amikor tudniillik egy magatartást a másokat kijátszó, megtévesztő jellegéből fakadóan büntetendőnek vélték, de nem volt besorolható egy bűncselekmény alá sem.¹⁹ Mindez azért következhetett be, mert a *falsum* alkalmazási körét is olyannyira kitágították, hogy valójában ahhoz tartozott már minden olyan tett, amelyeket a későbbiekben vagy ma a csaláshoz sorolnának. Így a 17–18. századra a kettő egyazon deliktummá olvadt össze, amely széles körét fogta egybe mindazoknak a cselekményeknek, amelyeket az igazság elferdítésével, sőt a valóság kifejezetten gonosz kiforgatásával visznek véghez.²⁰ A *falsum*-fogalom ilyen mérvű kiszélesedését utóbb természetesen úgy ítélték meg, hogy az teljességgel eltért a római jog eredeti szellemétől, és annak a „buzgó, de gyakran nem szerencsés” törekvésnek volt köszönhető, hogy a római jogi intézményeket a középkori viszonyokra alkalmazzák.²¹

Csak a 19. században jutott el újra addig a német jogtudomány, hogy szakítson a közönséges jognak az e deliktumokat egybefoglaló felfogásával, és a kettőt ismét megkísérelje egymástól elválasztani. A változás elindítójaként általában Feuerbachot említik, mint aki már másféle módon gondolkodott

¹⁷ HUPE 1971, 1065. p., SCHNIERER 1868/19. 146. p.

¹⁸ Hans Peter GLÖCKNER: *Stellionatus*. In ERLER, Adalbert – KAUFMANN, Ekkehard: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* 32. Lieferung. Berlin, 1990, Erich Schmidt Verlag, 1953. p.

¹⁹ Például *stellionatus* miatt ítélték el azokat, akik rokonukat az akasztófáról titkon levágták, vagy Lipcsében azt a parasztot, akinek beteg szolgálólánya egy szomszédos falu népét pestissel. Schaffsteinre és Carpozovra hivatkozva: GLÖCKNER 1990, 1953–1954. p. Egyesek a hamis eskü általi gazdagodást is a *stellionatus* körébe sorolták. ld. KÖBLER, Gerhard: *Zielwörterbuch integrativer europäischer Rechtsgeschichte*, 6. Aufl. 2014, <http://koeblergerhard.de/Zielwoerterbuch6.htm>

²⁰ GLÖCKNER 1990, 1954. p.

²¹ SCHNIERER Aladár: A csalásról és hamisításról. (Folyt.) *Jogtudományi Közöny*, 1868. 18. sz. 137. p., SCHNIERER 1868/19., 145. p.

e cselekményekről.²² A csalásnak a *falsum* köréből való kiemelése valóban a 19. század szakirodalmának köszönhető, amelyben – immár újabb dogmatikai alapokon – sokszor inkább a jogösszehasonlítás és kevéssé a történeti megfontolás adta a kiindulási pontot. A német előzmények helyett tehát a francia és az angol jog megoldásai szolgáltak előképül annak érdekében, hogy egyik oldalról a közbizalom sérelme, míg másik részről a vagyon elleni jelleg előtérbe helyezésével történjék meg a szétválasztás, tudniillik a német jogtól eltérően Angliában, Franciaországban, Olaszországban mindvégig megvolt a különbözőtetés a csalás és a hamisítás között.²³

Ennek az elméleti alapnak, majd átrendeződésnek többek szerint volt hazánkban is érezhető következménye.²⁴ Bizonyára nem véletlen az sem, hogy számos hazai szerzőnél úgy jelent meg a csalás definiálása, valamint a csalás és hamisítás egymástól való elhatárolása, mint a büntetőjog különös részének legvitásabb kérdése, a legkomolyabb büntetőjogi dogmatikai probléma, „melyre vonatkozólag a theoria legtevékenyebb az új és új elvi szempontok felállításában, s az eddigiek hibáinak kimuta[tá]sában”,²⁵ véleményüket pedig esetenként német jogászok hasonló megállapításával támasztották alá.²⁶ Az 1878. évi V. törvénycikk javaslatának indokolása is rögtön a csalás határainak kijelölésekor, még a hazai előzmények bemutatását megelőzően német szerzőket idéz.²⁷

Volt, aki egyenesen úgy fogalmazott, hogy Magyarországon „[...] csak a »falsum«-ot ismerték és később Feuerbach nyomán nálunk is különbséget tettek hamisítás és csalás között, mely két fogalmat tudósaink összezavarták”.²⁸ Csemegi törvényjavaslatának indokolása is élesen kritizálta, hogy hazánkban egészen az 1843. évi javaslatig nem sikerült megragadni a két cselekmény közti elvi különbséget, még az 1827. évi országgyűlési bizottság munkája során, „a tudomány azon, már sokkal előrehaladottabb időszakában sem”.²⁹ E tervet tudniillik a *falsum* alatt tárgyalt egészen különböző jogi tárgyakat sértő cselekményeket, s az egybefoglalás alapja továbbra is a valóság elferdítése volt.

²² *Btk. indokolás* 302. p., GRUBER Lajos: Csalás. In MÁRKUS Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon*, II. kötet, Budapest, 1899, 747. p.

²³ GLÖCKNER 1990, 1954–1955. p., SCHNIERER 1868/18., 137. p., 1868/19., 146. p., *Btk. indokolás* 303. p.

²⁴ *Btk. indokolás* 301–302. p.

²⁵ CSEMEGI 1876, 213. p.

²⁶ SCHNIERER Aladár: A csalásról és hamisításról. *Jogtudományi Közlöny*, 1868. 17. sz. 129. p., ANGYAL 1939, 7. p., PAULER 1865, 241. p., CSEMEGI 1876, 213. p.

²⁷ Mittermaier, majd Eschernek a csalásról és hamisításról szóló monográfiáját. *Btk. indokolás* 299–300. p.

²⁸ GRUBER 1899, 747. p. Másutt: „[A] németek hamarabb felismervén a hamisítás és a csalás külön természetét: a falsumot két részre osztották; a mi a magyar törvények szerint, melyek a későbbi időkben sem ismerték a csalást, lehetlen lévén [...]” *Btk. indokolás* 302. p.

²⁹ *Btk. indokolás* 302. p.

„Nem törvényhozóink, s nem íróink hibája, hogy e vizsás állapot fejlődött: a viszonyokban melyek kizárólag a német forrásokra utaltak – rejlik megfejtése a tévedéseknek.” – írta az indokolás. Dicsérte viszont az 1843. évi javaslatot, mert az – noha a csalásra vonatkozó némely újabb tételt még nem tartalmazott – végre szakított a korábbi, hibás felfogással, és helyes elvi alapokra helyezte a két cselekmény elválasztását: a csalás definícióját nem tágította ki szükségtelenül, hanem körét kizárólag a vagyon elleni cselekményekre korlátozta, ezzel jogi tárgyát tisztázta. Az indokolás így folytatódott: „hisszük, hogy öszhangzásban vagyunk azon eredményekkel, melyeket az azóta lefolyt 30 év alatt a tudósok és törvényhozók elmélkedésének, s megfigyelésének – a homályból kibontani sikerült.”³⁰

A büntetőjogi irodalomba is beépültek a külföldi példák, de ez nem minden szerzőnél vezetett azonos eredményre. Az újabb kodifikációs folyamat küszöbén megjelenő tankönyvében Pauler Tivadar a magyar jog addig fennálló állapotából indult ki, ám érzékelhető, hogy ismerte az európai tendenciákat, amikor rögzítette: „Az újabb törvényhozások a hamisítás és csalás büntetteit jobbadán elkülönítik.”³¹ Nála azonban ennek ellenére nem valósult meg kiforrottan a szétválasztás, hiszen osztályozása szerint a tág értelemben vett ún. „csalási bűntettek” (*crimina falsi in sensu lato*) közé tartoztak mindazon cselekedetek, amelyek az igazságnak szándékos és jogsértő meghamisításában állnak, így ez alatt tárgyalta a csalás (*stellionatus*) és a hamisítás bűntettét (*crimen falsi in specie*) is, megjegyzésével pedig, miszerint a hamisítások rendszerint a csalás eszközéül szolgálnak, még inkább összemosta őket.³² Ezzel szemben Schnierer Aladár a *Jogtudományi Közönyben* 1868-ban folytatásokban közölt cikkében számos német szerző érveit egyetértőleg vagy azokat cáfolva sorakoztatta fel, egy lehetséges jogalkotási irányt is felvázolva. Részletesen kifejtette, hogyan vezethető le és miből fakad a csalás és hamisítás problematikája, és emellett „az újabb törvényhozásban” észlelhető törekvés mellett tette le a voksát, amely a csalástól mint vagyon elleni bűncselekménytől a megsértett társadalmi érdek alapján különítette el a közbizalom súlyos sérelmével járó hamisítást.

A külföldi törvényhozási eredmények és az újabb szakirodalom ismerete átformálta tehát a témáról való gondolkodást, még akkor is, ha a Csemegikódex végül a hamisításnak a vagyon elleni bűncselekmények körébe sorolása által az elhatárolás alapkérdésében egyet visszalépett, és végül eltért a számos ponton mintának tekintett 1871-es német Btk. megoldásától.³³ Nem feledhető tény, hogy a kontinensen a jogtudománynak a jogalkotásra gyakorolt hatása

³⁰ Btk. indokolás 303. p.

³¹ PAULER 241. p.

³² PAULER 240. p., 249. p.

³³ CSEMEGI 1876, 223. p.

létező és vizsgálható következmény, és hogy előbbinek leíró szerepén túl a jogot alakító funkciója is volt.³⁴ Különösen igaz ez azokban a korszakokban, amelyekben a hiányzó tételes jogi vagy olykor bizonytalan szokásjogi normák kiegészítésre szoruló „réseket” hagytak. A kodifikációs munkálatok során pedig, olyan szakemberek közreműködése nyomán, akik a tudomány művelői is, sokszor az éppen (esetenként a nemzetközi szakirodalomban) uralkodó nézetek alakítják a létrehozandó jogot. Köztudott, hogy a magyar büntetőjog 19. századi szerzői és kodifikátorai kiválóan ismerték az európai mintákat és megoldásokat, emellett az is kimutatható, hogy egyes dogmatikai kérdések tárgyalására és vizsgálatára erőteljesen rányomta a bélyegét a német jogtudomány, amelynek szakítania kellett a kommentátorok tevékenységétől induló, a *ius commune* rendszere és felfogása által determinált gondolkodásmóddal. A fent vázoltakból kitűnik, hogy a csalás és a hamisítás elhatárolásának elméleti dilemmája pedig – több korabeli szerző álláspontja szerint is – szintén éppen ebben gyökerezett.

³⁴P. SZABÓ Béla: A glosszátorok tanainak uralma az itáliai jogszolgáltatás felett a 13–15. században. *Jogelméleti Szemle*, 2007. 2. sz. <http://hdl.handle.net/2437/5039>

Domaniczky Endre*
ADALÉKOK
AZ MTA–ELTE JOGTÖRTÉNETI
KUTATÓCSOPORT
TÖRTÉNETÉHEZ

1. A forrásról

2021-ben Mádl Ferenc (1931–2011) akadémikus, az ELTE professzora, volt miniszter és köztársasági elnök születésének 90., halálának 10. évfordulójára emlékezünk.¹

A Dunántúl egyik kis falujából szerény körülmények közül induló Mádl Ferenc a jogi egyetem első két évét (1951–1953) Pécsen végezte. A képzés hátralévő részében (1953–1955) az Eötvös Loránd Tudományegyetemre járt. Itt nemzetközi hírű mesterek formálták látásmódját, és az ő támogatásukkal dolgozott tovább Pécsről hozott tudományos témáján. Mádl kitűnő eredményel fejezte be a jogi egyetemet, és egy rövid bírósági kitérő után mestere, Nizsalovszky Endre támogatásával került 1956 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémiára jogi referensnek. A társadalomtudományok művelői akkoriban egy közös osztályban, a II. osztályban tömörültek, és Mádl ennek az osztálynak az adminisztrációját segítette. Kezdetben a jogi és a nemzetközi ügyek tartoztak hozzá.

A társadalomtudományok akadémiai helyzetének változásával „[a] II. Osztály új neve 1965-ben a *Filozófiai és Történettudományi Osztály [lett, és – D.E.] [m]egalakult IX. Osztályként a Gazdasági és Jogtudományok Osztálya.*”² Mádl – átmenetileg – az új osztály megbízott szakreferense lett osztályvezetői rangban, ezért minden, a jogtudománnyal kapcsolatos irat megfordult a keze között. Kovács Kálmán, az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténet Tanszékének

* Domaniczky Endre PhD, vezető kutató, Mádl Ferenc Intézet.

¹ Mádl pályafutásáról részletesen lásd DOMANICZKY Endre: Mádl Ferenc, az Európa-jog magyar professzora. *Európai Jog*, 2021. 3. sz. 1–12. p.

² ENYEDI György: A bölcsészeti és a társadalomtudományok a Magyar Tudományos Akadémián. *Magyar Tudomány*, 2004. 12. sz. 1384. p.

akkori vezetője által küldött beszámoló és kutatási terv ennek köszönhetően maradhatott meg a jelentős részben Mádl iratait tartalmazó levéltári anyagban.

A dokumentumot betűhív átírásban, lábjegyzetek nélkül közöljük, egyidejűleg megemlékezve a Magyar Tudományos Akadémia és az Eötvös Loránd Tudományegyetem együttműködésében létrejött első jogtörténeti kutatócsoportról, illetve a kiváló, nemzetközi hírű jogászprofesszorról, Mádl Ferencről, a Magyar Köztársaság második elnökéről.

2. Az MTA–ELTE magyar jogtörténeti kutatócsoport 1966. évi kutatási terve és 1966. évi beszámolója*

A kísérőlevélen kék tollal és kézírással:

[kézírással rávezetve: L. Mádl, és Mádl Ferenc szignója]

„Kedves Mádl Elvtárs!

Szabadságon vagyok, ezért kissé megkésve jutott kezembe sürgető leveled. – Csatoltan itt küldöm a Beszámolót és az 1966. évi kutatási tervet. – Holnap – külön küldönccel – átküldöm délelőtt a Szervezeti és működési szabályzatot is. Remélem, nem késtem el teljesen.

Elnézést kérve a késedelemért őszinte barátsággal üdvözöl

Bp. 966.III. 10.

Kovács Kálmán”

Gépelte szöveg, összetűzve:

[első oldal eleje]

„Az Állam- és Jogtörténeti Tanszék, mint nem főhivatású támogatott akadémiai kutatóhely

1966. évi kutatási terve

A kutatóhely az 1966. évben folytatni és egyben többségükben befejezni kívánja a múlt évi tervében szereplő alábbi témák kutatását:

* Lelőhelye MTA Levéltára IX. osztály iratai 7. doboz, 1. dosszié (1966. év, 90.501-90.557.)

1./ A magyar Tanácsköztársaság államszervezete.

A téma felelőse, Buzás József adjunktus, felgyógyulása után folytatja és az év folyamán befejezi az anyag monografikus feldolgozását.

2./ A jog, mint a megtorlás és az állami és társadalmi rend védelmének eszköze az ellenforradalom hatalomra jutásának első éveiben /1919-21./. – A téma felelőse, Sik Ferenc adjunktus, folytatja a kutató és anyaggyűjtő munkát és témájából további, legalább egy rész tanulmányt elkészít. – A téma kutatásának tervezett befejezése: 1968. [tollal kihúзва: 67]

3./ A magyar népi demokratikus államszervezet kialakulása és fejlődése a felszabadulástól az Alkotmányig. – A téma felelőse, Kovács Kálmán tanszékvezető az igazságszolgáltatási szervezet vonatkozásában folytatott kutató és anyaggyűjtő munkája alapján befejezi a magyarországi népbírászkodás szervezetről és működéséről készülő monográfia megírását. – Kutatásait tovább folytatja a népi demokratikus államszervezet egyéb területének feltárására.

4./ A magyarországi kapitalizmus kialakulásának jogi megalapozása. – A munkaközösség keretében, amelynek felelőse Kovács Kálmán tanszékvezető, az 1966. évben főként a burzsoa magánjog, valamint a büntetőjog egyes intézményeinek kialakulása és a liberális kapitalizmus alatti fejlődése kerül kutatásra és tanulmányok formájában feldolgozásra. Ezen kívül tervbe vesszük a lehetőség szerint 1-1 közjogi és közigazgatási jogi intézmény kutatását és feldolgozását is.

/Dr. Kovács Kálmán/
a kutatóhely vezetője
[Körbélyegző, felirata: Eötvös Loránd
Tudománygyetem Állam- és Jogtudo-
mányi Kar Magyar Állam- és Jogyörté-
neti Tanszék]

[első oldal vége]

[második oldal eleje]

Beszámoló

Az ELTE Magyar Állam- és Jogyörténeti Tanszék mint nem főhivatású támogatott akadémiai kutatóhely 1965. évi kutatási munkájáról.

A múlt év folyamán az alábbi kutatási témák részesültek akadémiai támogatásban /történelmi korszakok szerinti sorrendben/:

1./ A magyar Tanácsköztársaság Államszervezete és jogalkotása. A téma felelőse, Buzás József adjunktus, folytatta és lényegében befejezte az anyaggyűjtő-munkát, s hozzáfogott a gyűjtött anyag monografikus feldolgozásához. Hónapok óta tartó betegsége hátráltatta e munkájában, melyet – rövidesen várható felgyógyulása után – teljes ütemben folytatni fog.

2./A jog, mint a megtorlás és az állami és társadalmi rend védelmének eszköze az ellenforradalom hatalomrajutásának első éveiben /1919-21/. A téma felelőse, Sik Ferenc adjunktus, az anyaggyűjtést 1965-ben kezdte meg, s témájából két rész tanulmányt írt: 1./ A megtorlás és az államvédelem munkajogi eszközei Magyarországon az ellenforradalom hatalomrajutása idején, 1919-1921. címmel, megjelent a jogi Kari Acta, VII.fasc. 113-133.p., 1965. 2./ Az ellenforradalmi büntetőbiráskodás néhány sajátossága Magyarországon 1919-21. Kari Acta, 1966. /Sajtó alatt./

Témaköréből, a fentieken túl, előadást készített és tartott a MJSZ állam- és Jogtörténeti szekciójának tudományos ülésén az ellenforradalmi anyag büntető- és eljárási jog egyes kérdéseiről.

3./ A magyar népi demokratikus államszervezet kialakulása és fejlődése a felszabadulástól az Alkotmányig. – A téma felelőse, Kovács Kálmán tanszékvezető, a téma keretében főként az államszervezet igazságszolgáltatási apparátusa, mindenekelőtt a népbíróságok szervezete és működése körében folytatott levéltári és egyéb kutatásokat. Ezek alapján két tanulmányt írt, összesen mintegy öt iv terjedelemben: 1./ L'institution des tribunaux du peuple et leur importance au point de vue de la consolidation du regime démocratique populaire en Hongrie. /Sajtó alatt: Acta facultatis juridicae universitatis Comenianae, Bratislava, 1966./ - 2./ A magyarországi népbíróságok történetének egyes kérdései címmel. Jogtörténeti Tanulmányok, Budapest, 1966. I.k. /sajtó alatt/.

Ugyanebben a témakörben készített tanulmányt Buzás József adjunktus, egy ivnyi terjedelemben: Politikai harc és elvi vita a „nullum crimen sine lege” elve körül a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonásában. /Sajtó alatt a fenti, Jogtörténeti Tanulmányok c. kötetben./

4./ A magyarországi kapitalizmus kialakulásának és fejlődésének jogi meg alapozása. Az e témakör kutatása során elkészült tanulmányok közül Bernáth Zoltán: A birtok és a birtokvédelem a liberális kapitalizmus korszakában Magyarországon c. munkája sajtó alatt van a fent említett Jogtörténeti Tanulmányok kötetben. Böszörményi Nagy Emilnek a magyar burzsoa öröklési [második oldal vége]

[harmadik oldal eleje]

jog kialakulásáról és fejlődéséről megírt tanulmánya publikációs lehetőségre vár. –

A kutatóhely együttműködése a felügyeleti, illetve a koordináló szervekkel zökkenőmentes volt.

A kutatóhely nemzetközi kapcsolatai tovább bővültek.

Munkatársai az 1965-ben tartott két csehszlovák-magyar jogtörténet-tudományi konferencián 4 referátummal, illetve korreferátummal szerepeltek, a fenti kutatási témák köréből. A kutatóhely vezetője részt vett a Bécsben

tartott Nemzetközi Történettudományi Kongresszuson. Jó kapcsolatot és együttműködést teremtettünk továbbá a múlt év során számos kelet-német, lengyel, jugoszláv, osztrák és svájci jogtörténéssel.

/Dr. Kovács Kálmán/
a kutatóhely vezetője
[Körbélyegző, felirata: Eötvös Loránd
Tudományegyetem Állam- és Jogtudo-
mányi Kar Magyar Állam- és Jogtörté-
neti Tanszék]

[harmadik oldal vége]

Közzéteszi: Domaniczky Endre
(vezető kutató, Mádl Ferenc Intézet)

Frey Dóra*

ETNIKUM ÉS ÁLLAMPOLGÁRSÁG ÖSSZEFÜGGÉSE – A MAGYAR SZABÁLYOZÁS TÖRTÉNETE NEMZETKÖZI KONTEXTUSBAN

1. Bevezetés

A tanulmány célja a magyar állampolgársági jog külföldön élő magyarokra vonatkozó speciális szabályainak vizsgálata, összehasonlítva a közép-európai térségben született hasonló tárgyú rendelkezésekkel. Az európai kontinens államainak állampolgársági joga a jogintézmény modern formájának kialakulása után a leszármazás, vagyis a *ius sanguinis* elvén alapul, a *ius loci* elve csak kiegészítő szabályként, kivételesen került (és kerül) alkalmazásra. A modern állampolgársági jog megjelenése óta kérdés az is, hogy a leszármazási elv meddig terjed? Csak állampolgárok leszármazottaira, vagy elegendő annak alkalmazásához az etnikai származás? A kérdés minden olyan országban felmerült és felmerül, ahol az államalkotó nemzet egy része más országokban élt és él, akár a határok módosulása, akár nagyarányú kivándorlás miatt. A 19. században és a 20. század első felében az állampolgárság kérdése az óhazába való áttelepülés és áttelepítés kapcsán merült fel, a két világháborút követően a menekültek és elűzöttek helyzete kapcsán keletkezett szabályozási szükséglet. Írásomban az erre alkalmazott különböző megoldásokat és az azokat befolyásoló társadalmi-politikai tényezőket vizsgálom.

2. A modern állampolgárság jog születése

Elsőre azt gondolhatnánk, hogy a határon túli magyarok állampolgárságának kérdése a trianoni békeszerződés következményeként vetődött fel, amelynek következtében mintegy 3,3 millió magyar nemzetiségű személy veszítette

* Frey Dóra doktorjelölt, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jegtörténeti Tanszék; tudományos munkatárs, Andrassy Universitát Budapest. ORCID ID: 0000-0002-7075-3185

el magyar állampolgárságát. Ez azonban nem így volt, már a dualizmus korszakában felmerült az akkori határokon kívül élő magyarok Magyarországra telepítésének lehetősége, elsősorban a Kárpát-medence etnikai viszonyainak megváltoztatása, a magyarság arányának növelése céljából,¹ hiszen az 1881-es népszámlálás szerint a magyar anyanyelvűek ugyan relatív többségben voltak, de arányuk csak 40% volt az összlakosságon belül.²

Az első magyar állampolgársági törvény, az 1879. évi 50. tv. még nem tartalmazott semmilyen speciális szabályt a határokon kívül élő magyarok honosítására. Alapelve a *ius sanguinis* volt, a magyar állampolgár apától való törvényes, vagy magyar állampolgár anyától való törvénytelen leszármazás keletkeztette születéskor a magyar állampolgárságot. Lehetőség volt az állampolgárság honosítással való megszerzésére is, ennek feltételei között azonban nem szerepelt még a magyar nyelvtudás sem, a magyar származás pedig semmilyen kedvezményt nem biztosított.³ A szabályozás semmiben nem tér el a környező országok gyakorlatától, nagyon hasonló volt az osztrák szabályozás, és szinte szó szerint megegyezett a magyarral a nem sokkal korábban megalakult Német Császárság állampolgársági törvénye.⁴ Ennek magyarázata, hogy a közép-európai térség államai alapvetően nem számoltak komolyabb bevándorlással, inkább a kivándorlás volt a jellemző, elsősorban az USA-ba. Jellemző volt továbbá a korszak állampolgársági jogára, hogy az állampolgárságnak valóban az államhoz és nem a nemzethez tartozás volt az alapja. Nyelvtudásra, származásra, etnikai affiliációra vonatkozó feltételeket az állampolgársági törvények nem tartalmaztak, bár ezt Németországban a nacionalista Alldeutscher Verband már a 19. század végétől követelte. Ennek célja azonban nem a külföldön élő németek honosításának előmozdítása, hanem a nem német nemzetiségűek honosításának akadályozása volt.⁵

Magyarország annyiban kivételesnek számított a térségben, hogy az állampolgársági törvény hatálybalépésével csaknem egyidőben felvetődött a külföldön élő magyarok áttelepítésének lehetősége. Két népcsoport jöhetett szóba: a bukovinai székelyek, akik az 1764-es madéfalvi veszedelmet követően telepedtek le Bukovinában,⁶ amely osztrák koronataromány volt, és a moldvai csángók, akik román állampolgárok voltak, őseik a középkor óta éltek

¹ PARRAGI Mária: A magyar állampolgársági jog és a külföldön élő magyarság. *Kisebbségkutatás*, 2000. 1. sz. 41. p.

² Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állapot kimutatásával együtt, vol. I. Budapest, 1882, 214. p.

³ 1879. évi L. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről. 8. §

⁴ *Gesetz über den Erwerb und den Verlust der Bundes- und Staatsangehörigkeit*. 1870, 6. §

⁵ HESSE, Hermann: Reichs- und Staatsangehörigkeit. *Koloniales Jahrbuch 11*, 1898, 97. p.

⁶ SEBESTYÉN Ádám: *A bukovinai székelység tegnap és ma*. Szekszárd, 1989, Tolna Megyei Könyvtár, 16. p.

Moldvában.⁷ Az áttelepítéseket a bukovinai székelyekkel kívánták kezdeni, akik maguk is szorgalmazták azta magyar kormánynak 1882-ben benyújtott petícióban. Az Osztrák–Magyar Monarchiában nem létezett közös állampolgárság, sőt, a kettős állampolgárságot is kizárta egy kétoldalú egyezmény.⁸ Bukovina lakói osztrák állampolgárok voltak,⁹ így az 1883-ban az Al-Duna menti Székelykevére, Hertelendyfalvára és Sándoregyházára telepített székelyeknek az általános szabályok szerint kellett állampolgárságot szerezniük. Visszahonosítani nem lehetett őket, hiszen korábban sem voltak magyar állampolgárok, ősük még azt megelőzően hagyták el Magyarországot, hogy az állampolgárság jogintézménye modern formájában létrejött volna. A honosításhoz viszont 5 év magyarországi tartózkodás és adófizetés, „kifogástalan magaviselet”, saját maga és családja eltartásához szükséges vagyon vagy jövedelem és községi illetőség megléte, illetve kilátásba helyezése volt.¹⁰ Az eljárás hosszadalmas és költség volt, az osztrák állampolgársággal rendelkező bukovinai székelyek esetében az áttelepítés azért nem okozott problémát, mert az Osztrák–Magyar Monarchián belül az osztrák, illetve magyar állampolgároknak kölcsönösen tartózkodási joguk volt, amely kiterjedt gazdasági tevékenység végezésre is. Egy moldvai csángókat érintő telepítési akció esetén természetesen más lett volna a helyzet.

A további telepítések elősegítésére született meg az 1886. évi 4. tc. a tömegesen visszatelepülőkhöz honosításáról, amely az első állampolgársági törvény visszahonosításra vonatkozó szabályait rendelte alkalmazni a visszatelepülőkhöz esetében, tekintet nélkül arra, hogy maguk vagy felmenőik mikor hagyták el Magyarországot (és rendelkeztek-e formálisan magyar állampolgársággal). Ezen felül az együtt visszatelepülőkhöz közös kérelemben, illetékmentesen kérhették honosításukat, községi illetőséget szerezniük pedig nem kellett, azt a belügyminiszter állapította meg hivatalból.

Ezzel megteremtődött a külföldön élő magyarok kedvezményes honosításának lehetősége, amennyiben Magyarországra kívántak települni. Ennek ellenére tömeges telepítésre ezt követően nem került sor, bár Bukovinából nagyjából 2000 fő kisebb csoportokban Magyarországra költözött.¹¹ Az első világháborút követően pedig a szervezett telepítések kérdése két évtizedre lekerült a napirendről,¹² bár az 1886. évi 4. tv. változatlanul hatályban ma-

⁷ LUKÓ Gábor: *A moldvai csángók*. Budapest, 1936, Kertész József K. ny., 15–24. p.

⁸ VARGA Norbert: Az állampolgárság megszerzése a magyar és az amerikai alkotmányjogban a 19. században. In BÉLI Gábor et al (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok VIII.* Pécs, 2005, PTE ÁJK, 551. p.

⁹ FERENCZY Ferenc: *Magyar állampolgársági jog*. Gyoma, 1930, Knerr Izidor Könyvnyomdája, 68. p.

¹⁰ PARRAGI 2000, 41. p.

¹¹ SEBESTYÉN 1989, 118. p.

¹² V. KÁPOLNÁS Mária: A magyar kormány kísérletei a moldvai csángók hazatelepítésére 1940–1944. In VONYÓ József – FÜLÖP Miklós (szerk.): *Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából II.*

radt. A magyar szabályozás egyedülállónak tekinthető, de a körülmények is egyedülállók voltak, a térség többi állama vagy nem rendelkezett határon túl élő kisebbségekkel, vagy azok áttelepítése ekkor nem merült fel.

Azok esetében, akik kivándoroltak, nem volt cél az állampolgárság fenntartása. A jelentős bevándorlási hullámnak kitett országok, így az USA, de Dél-Amerika államai is igen gyorsan állampolgárságot adtak a területükön letelepedőknek, a kettős állampolgárságot pedig a korszakban nem tekintették kívánatos jelenségnek. Az első állampolgársági törvény szerint tíz év távollét után szűnt meg a kivándorlók állampolgársága, az USA-ba emigráltak és ott állampolgárságot szereztek esetén öt év távollét elegendő volt a megszűnéshez, egy az Osztrák–Magyar Monarchia és az USA között 1870-ben kötött egyezmény szerint (amelyet az 1871. évi 43. tv. hirdetett ki). Ez az intézkedés 1910-ig 1,39 millió főt érintett, ennyien hagyták el Magyarországot (90%-uk az USA-ba emigrált), azonban a kivándorlók kétharmadának nem magyar volt az anyanyelve.¹³ Az állampolgárság távollét miatt történő megszűnése azonban nem a nemzetiségek ellen irányult, teljesen szokásos volt a korban, a német állampolgársági törvény is tartalmazott hasonló rendelkezést.¹⁴

3. A két világháború és az azt követő békeszerződések hatásai

Az első világháború és az azt lezáró békerendszer teljesen átrajzolta a határokat Közép-Európában, amelynek következtében sok millióan lettek más állam állampolgárai. A békeszerződések – szűk kivételekkel – kötelezték az államokat arra, hogy a területükön élőknek állampolgárságot biztosítsanak, ennek ellenére jelentős menekülthullámok indultak meg.

Magyarország vonatkozásában az 1921. évi 33. tc. által kihirdetett trianoni békeszerződés teljesen új helyzetet teremtett, a történelmi Magyarország nagyjából 3 millió magyar anyanyelvű lakosa veszítette el magyar állampolgárságát.

A határon túli magyarok milliói közül sokan nem kívántak a monarchia valamelyik utódállamának állampolgárai maradni, illetve a ténylegesen a trianoni országterületen élők közül is elveszítették állampolgárságukat azok, akiknek községi illetősége az új határokon kívül volt (61. cikkely). Korrekció

A dél-dunántúli történészek II. regionális konferenciájának válogatott előadásai. Pécs, 1994, 255–261. p.

¹³ PARRAGI 2000, 40. p.

¹⁴ KELLER, Fritz von – TRAUTMANN, Paul: *Kommentar zum Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz vom 22. Juli 1913.* München, 1914, Beck, 6. p.

mechanizmusokra volt tehát szükség, ilyeneket maga a békeszerződés is tartalmazott, és a magyar jogalkotó is teremtett kiegészítő, ún. jóvátételi szabályokat.

A békeszerződés 64. cikkelye szabályozta az ún. faji opció lehetőségét, nemcsak a magyar nemzetiségűek és anyanyelvűek számára, hanem a monarchia valamennyi utódállamának valamennyi állampolgára számára. Akik etnikailag és anyanyelvükben eltértek a többségtől abban az országban, amelynek a békeszerződés szerint állampolgárai lettek, optálhattak az etnikai származásuk és anyanyelvük szerinti állam javára. Az új határokon kívül élő, és valamelyik szomszédos ország állampolgárává vált magyar nemzetiségűek ezáltal megszerezhették a magyar állampolgárságot, a döntésre 6 hónap állt rendelkezésre a szerződés hatálybalépésétől számítva, ezt követően 12 hónapon belül kötelesek voltak Magyarországra átköltözni.¹⁵ Ebben az esetben egyértelműen az etnikai hovatartozás volt a döntő az állampolgárság megszerzése szempontjából. Hasonló opciós lehetőséget a Párizs környéki békek tartalmaztak, kivéve a Németországgal kötött versailles-i békeszerződést.

A magyar jogalkotó által hozott jóvátételi rendelkezések azok számára nyújtottak segítséget, akik ténylegesen Magyarországon tartózkodtak, de magyar állampolgárságukat elvesztették, vagy tisztázatlan volt állampolgársági helyzetük, illetve akik a trianoni Magyarország területéről származtak, de a békekötés idején valamely elcsatolandó területen volt a községi illetőségük. Utóbbiak számára maga a békeszerződés teremtett optálási lehetőséget a 63. cikkelyében. Külön rendelkezésekre volt szükség a magyar jogban a nemzetközi jogi korrekciós lehetőségek – vagyis az optálás – rövid határideje miatt is. Az 1922. évi 17. tc. 24. § szerint akkor szerezhettek különös méltánylást érdemlő körülmények fennállása esetén visszahonosítással magyar állampolgárságot az első állampolgársági törvény visszahonosítási feltételeit egyébként nem teljesítők,¹⁶ ha állampolgárságukat 1914. július 26. után veszítették el, Magyarországon éltek, vagy oda átköltözésre belügyminiszteri engedéllyel rendelkeztek.¹⁷ A különös méltánylást igénylő körülmények, illetve a belügyminiszteri engedély kikötésével az átköltözők, illetve állampolgárságot szerzők számát kívánták korlátozni, mivel a békekötést követően az országba érkezők elhelyezése komoly problémákat okozott.¹⁸ Ennek ellenére tömegesen került sor visszahonosításra, illetve sokan választották az optálás lehetőségét is, nagyjából 350 000 fő költözött át a szomszédos országokból Magyarországra.¹⁹ Természetesen a magyar jog által biztosított korrekciós rendelkezések döntő

¹⁵ KISTELEKI Károly: Magyar állampolgárság a XX. században. *Állam- és Jogtudomány*, 2000. 1–2. sz. 57. p.

¹⁶ FERENCZY 1930, 115. p.

¹⁷ FERENCZY 1930, 119. p.

¹⁸ PARRAGI 2000, 43. p.

¹⁹ FERENCZY 1930, 112. p.

többségükben magyar nemzetiségűeket érintettek, bár ez nem volt egyik esetben sem feltétel.

Újabb állampolgársági tárgyú rendelkezéseket a második világháború előtti és alatti területi revízió tett szükségessé, amelynek következtében Magyarország újra soknemzetiségű állammá vált, ugyanakkor továbbra is jelentős számú magyar kisebbségek éltek az újonnan meghúzott határokon kívül.

Az első bécsi döntés nem tartalmazott erre vonatkozó rendelkezéseket, de arra kötelezte a feleket, hogy további tárgyalások útján rendezzék a kérdést. Magyarország és Csehszlovákia 1939 februárjában kötött egyezménye a trianoni békeszerződés faji opciós rendezéseire nagyon hasonlóan optálási lehetőséget biztosított Csehszlovákia magyar nemzetiségű állampolgárai számára.²⁰

A második bécsi döntés 4. cikkelyében maga teremtette meg az opció lehetőségét azok számára, akik magyar nemzetiségűek voltak, és olyan területen éltek, amelyet Magyarország 1919-ben engedett át Romániának, és amely a döntést követően is román fennhatóság alatt maradt. A döntésre hat hónap, ezt követően az átköltözésre mindössze egy hónap állt rendelkezésre. Mivel Magyarország 1919-ben nem engedett át semmilyen területet Romániának, tulajdonképpen senki nem teljesítette a feltételeket, azonban a román hatóságok a Bukovinában élő székelyeket is felszólították, hogy nyilatkozzanak, melyik állam polgárai szeretnének lenni,²¹ bár Bukovina nem állt sosem magyar fennhatóság alatt, azt Románia a saint-germaini békeszerződéssel szerezte meg (1919-ben). A rendelkezés a dél-erdélyi magyarság számára teremtett lehetőséget a magyar állampolgárság megszerzésére és magyar területre költözésre, ezzel több mint 150 000 fő élt is (Észak-Erdélyt még ennél is több román nemzetiségű hagyta el).²² Az opciós lehetőség alapja mindkét fent említett esetben az etnikai affiliáció volt, egyéb feltételek nélkül, de átköltözési kötelezettséggel.

A második világháborút közvetlenül megelőző időszakban Közép-Európában több terület vonatkozásában felmerült ismét az optálás, a lakosságcsere, illetve az átköltöztetés lehetősége. A német bevándorláspolitikában ez egyben paradigmaváltást is jelentett, korábban nem szorgalmazták a külföldön élő németek „hazatérését”, mert bennük, elsősorban a lengyelországi német kisebbségben a német külpolitika számára hivatkozási alapot láttak. A versailles-i béke, illetve az azt követő népszavazások következtében állampolgárságukat elveszítették visszahonosítását sem sikerült keresztülvinni.²³ Csak a második világháborút közvetlenül megelőző időszakban változtak a német politika

²⁰ PARRAGI 2000, 42. p.

²¹ SEBESTYÉN 1989, 126. p.

²² PARRAGI 2000, 44. p.

²³ GOSEWINKEL, Dieter: *Einbürgern und Ausschließen. Die Nationalisierung der Staatsangehörigkeit vom Deutschen Bund bis zur Bundesrepublik Deutschland*. Göttingen, 2001, Vandenhoeck und Ruprecht, 353. p.

ilyen irányú céljai, és került az érdeklődés homlokterébe a Német Birodalom határain kívül élő németek áttelepítése. Az első jelentős átköltöztetési akció a dél-tiroli németeket érintő német–olasz egyezmény volt 1939-ben, amely a kisebbségi kérdésből fakadó nézeteltéréseket kívánta megelőzni.²⁴ Ezt követően a Heim ins Reich (Haza a birodalomba) program az ún. népi németek, vagyis a 18–19. században Kelet-Európa különböző területeire költözött németek egy részének áttelepítését célozta. A balti, volhíniai, bukovinai, besszarábiai, dobрудzsai németeket részben a Cseh–Morva Protektorátusba, részben frissen megszállt lengyel területekre költöztették, az etnikai arányok megváltoztatása céljából.²⁵

Ezzel egy időben Magyarországon is újra felmerült a külföldön élő magyarok „hazatelepítésének” lehetősége, az ezt elősegítő 1886. évi 4. tv. még mindig hatályban volt. A bukovinai németeket érintő német telepítési akció közben megfigyelőként jelen volt egy magyar csendőrtiszt is, de nem állapítható meg egyértelműen, hogy a német telepítési tervek mennyire hatottak a magyar elképzelésekre.²⁶ A 19. század végi helyzethez hasonlóan először a bukovinai székelyek, majd a moldvai csángók áttelepítését tervezték, ezt később az összes, határokon kívül élő magyar átköltöztetése követte volna.²⁷ Végül csak mintegy 13 000 bukovinai székely áttelepítésére került sor 1941 májusában és júniusában a magyar hadsereg által nem sokkal korábban megszállt Dél-Bácskába.²⁸ A telepítés, amelyről kétoldalú egyezményt kötött Románia és Magyarország, egyértelműen etnopolitikai célokat szolgált, a vegyes lakosságú Vajdaságban növelni kívánták a magyarság számarányát. További telepítésekre azonban a háborús körülmények miatt nem került sor.

A második világháborút követő helyzet számos tekintetben hasonlított az első világháborút követőre, ismételten tömegek veszítették el magyar állampolgárságukat. Fontos különbség volt azonban, hogy az 1947. február 10-én megkötött párizsi békeszerződés nem tartalmazott az állampolgárságra vonatkozó rendelkezéseket, így nem teremtett nemzetközi jogi kötelezettséget a szomszédos államoknak a területükön élő magyar nemzetiségű lakosok számára az állampolgárság megadására. Ennek következtében a határon túl élő

²⁴ TILKOVSKY Loránt: Az áttelepítés kérdése és a hűségmozgalom Dél-Tirolban és a Dunántúlon. In SZITA László – SZÓTS Zoltán (szerk.): *A Völgyesség két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történetészkonferencián.* Bonyhád, 1991, Völgyességi Múzeum – MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága, 106. p.

²⁵ GONDA Gábor: Nemzetállamok és kisebbségek: Az egységes nemzetállamok megteremtésére tett kísérletek és a német kisebbségi csoportok Európában. *Múltunk*, 2010. 4. sz. 65–106. p.

²⁶ A. SAJTI Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika Bácskában – 1941.* Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó, 16. p.

²⁷ V. KÁPOLNÁS 1994, 255. p.

²⁸ A. SAJTI 1984, 47. p.; VINCZE Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2001. 3. sz. 147. p.

magyarok tömegei váltak jogi értelemben hontalanná. Románia megtagadta a román állampolgárságot az ún. optánsoktól, vagyis akik Dél-Erdélyből Észak-Erdélybe költöztek a második bécsi döntés után, illetve mindenkitől, aki 1940 augusztusát követően költözött a Romániához visszacsatolt területekre.²⁹

Csehszlovákiában az 1945. augusztus 3-án kiadott 33. számú elnöki rendelet (az ún. Beneš-dekrétumok egyike) megtagadta az újjáalakuló Csehszlovákia magyar (és német) nemzetiségű lakosaitól a csehszlovák állampolgárságot. Közülük mintegy 100 000 fő az 1946. február 27-én kötött egyezményen alapuló csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében, illetve a csehszlovák hatóságok által egyoldalúan kiutasítva elhagyni kényszerült szülőföldjét, ők az egyezmény értelmében magyar állampolgárságot szereztek.³⁰

Közvetlenül a front elvonulása előtt, majd a szomszédos államok által bevezetett repressziók hatására jelentős menekülthullám indult Magyarországra, ahol ismét számos olyan magyar nemzetiségű személy tartózkodott, akiknek állampolgársági helyzete tisztázatlan volt. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 5.070/1945. M.E. rendelete szerint vélelmezni kellett mindenkinek a magyar állampolgárságát, aki Magyarország területén rendelkezett állandó lakhellyel és korábban rendelkezett magyar állampolgársággal.³¹ A második állampolgársági törvény, az 1948. évi 60. tv. értelmében magyar állampolgárságot szerzett mindenki, aki Magyarországon rendelkezett állandó lakhellyel, nem rendelkezett másik állampolgársággal, és ő maga és szülei az 1918 előtti országterületen születtek.³² Azok számára, akik az 1918 előtti országterületen születtek, kedvezményes honosítási lehetőséget teremtett a törvény, ha felmenőik magyar állampolgárok voltak, abban az esetben is, ha felmenőik magyar állampolgárságát nem tudták igazolni, de Magyarországon rendelkeztek állandó lakcímmel, vagy oda átköltözni terveztek. Ehhez azonban különös méltánylást érdemlő körülmények fennállására és a belügyminiszter egyedi döntésére volt szükség.³³ Ezek a jóvátételi rendelkezések ugyan nem kifejezetten magyar nemzetiségűeket céloztak, a magyar nemzetiség vagy anyanyelv nem volt feltétel sem, azonban a gyakorlatban a szomszédos országokból elmenekült magyar lakosság állampolgársági helyzetét rendezték.

A második világháborút követő békeszerződések nem rendezték az állampolgárság kérdését, nem irányoztak elő sem opciós lehetőséget, sem népszavazásokat egyes területek hovatartozásáról. Ugyanakkor különösen

²⁹ VINCZE Gábor: Állampolgárság és kisebbségpolitika Romániában a II. világháborút követő években. *Magyar Kisebbség*, 1999. 2–3. sz. 191. p.

³⁰ VADKERTY Katalin: *A belső telepítések és a lakosságcsere*. Pozsony, 1999, Kaligram Kiadó, 166–167. p.

³¹ PARRAGI 2000, 44. p.

³² 1948. évi 60. tv. 27. §

³³ KISTELEKI 2000, 60. p.

Közép- és Kelet-Európában nagyjából 30 millió ember kényszerült lakóhelye elhagyására – legtöbb esetben a nemzetisége szerinti államba távozva. Az állampolgársági kérdések rendezése vagy a belső jogban, vagy kétoldalú egyezményekkel került sor – ilyet kötött Magyarország is Romániával 1949-ben.³⁴ Speciális volt Németország helyzete, amely megszállt országgént szuverenitás hiányában csak a két német állam megalakulása után rendezhette az állampolgársági kérdéseket, bár a menekültek és elűzöttek elhelyezése és integrációja természetesen nem várhatott.³⁵ Az 1949-ben megalakult Német Szövetségi Köztársaság alaptörvényének 116. cikkelye vezette be az ún. státusnémet fogalmát, ez alatt értve minden olyan személyt, beleértve azok házastársát és leszármazottait is, aki német nemzetiségű menekültként vagy elűzöttként az 1937. december 31-ei német határokon belül befogadásra került. Az 1953-ban elfogadott Elűzöttek és menekültek ügyeit rendező törvény (Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge, rövidítve BVFG) részletezte a szabályokat, német állampolgárságot juttatva minden az Odera–Neisse határtól keletre élő egykori német állampolgárnak és a keleti blokk országaiban élő német nemzetiségűeknek, amennyiben azok Németországba kívántak települni. Utóbbit a német állam aktívan segítette is, például a romániai németek kiutazási engedélyeiért cserébe „fejpénzt” fizetett Romániának.³⁶

4. A szocialista korszak állampolgársági joga

Bár a kommunista hatalomátvétellel a határon túli magyarság ügye hosszú időre eltűnt a politikai agendáról és a széles nyilvánosság elől, a harmadik állampolgársági törvény, az 1957. évi 5. tv. kedvezményes honosítási lehetőséget teremtett azok számára, akiknek felmenői magyar állampolgárok voltak. Az egyébként szükséges 3 év állandó magyarországi tartózkodás nélkül honosíthatóak voltak, ha Magyarországon éltek, vagy az átköltözésre engedéllyel rendelkeztek. A magyar nemzetiség nem volt feltétel, de számos korábbi

³⁴ PARRAGI 2000, 44. p.

³⁵ BEER, Matthias: Deutsche aus Ungarn in West- und Ostdeutschland. Eingliederung der Flüchtlinge und Vertriebenen unter den Bedingungen unterschiedlicher Gesellschaftssysteme. In SEEWANN, Gerhard (szerk.): *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995*. München, 1997, Oldenbourg, 131. p.

³⁶ HÜSCH, Heinz Günther – LEBER, Peter Dietmar – BAIER, Hannelore: *Wege in die Freiheit – deutsch-romänische Dokumente zur Familienzusammenführung und Aussiedlung 1968–1989*. München, 2016, Landsmannschaft der Banater Schwaben

rendelkezéshez hasonlóan ezzel a lehetőséggel is elsősorban határon túli magyarok éltek.³⁷

Bár a harmadik állampolgársági törvény elismerte a kettős állampolgárság intézményét, a következő évtizedekben Magyarország számos, elsősorban szocialista országgal kötött a kettős állampolgárság kiküszöbölését célzó bilaterális egyezményeket. Egyesek szerint ezek a szerződések arra szolgáltak, hogy a határon túli magyarok magyar állampolgársághoz jutását akadályozzák. Ez ellen szól azonban két körülmény is: egyrészt olyan országokkal is kötöttek ilyen egyezmények, ahol nem él magyar kisebbség (például Lengyelországgal vagy Mongóliával), másrészt a tárgyalásokról fennmaradt diplomáciai előkészítő iratokban sem található erre vonatkozóan semmilyen utalás. A szerződések valóban tartalmaztak egy rendelkezést, amelynek ilyen hatása lehetett: honosításra csak a korábbi állampolgárság szerinti állam hozzájárulásával kerülhetett sor. Gyakorlati jelentősége ennek a magyar állampolgárságért folyamodó román állampolgárok esetében volt, Románia ugyanis következetesen megtagadta a beleegyezést a honosításhoz.³⁸ Az említett egyezmények a határon túli magyarság problémáival együtt az állami tájékoztatás horizontján kívül maradtak, azok létezéséről az érintettek általában nem tudtak.

A szocialista országok, köztük Magyarország az 1990-ig terjedő időszakban nem bevándorlási célpontot jelentettek, hanem jelentős számú állampolgáruk hagyta el őket. Ezt adminisztratív eszközökkel – az útlevélkiadás restriktív szabályozásával – akadályozni igyekeztek, az emigránsokat pedig rövid időn belül megfosztották állampolgárságuktól.

5. Összegzés és kitekintés

Terjedelmi okokból nem tudtam tanulmányomban kitérni az 1990-et követő helyzetre, amely Magyarországon a határon túli magyarok állampolgársága szempontjából is gyökeresen új helyzetet teremtett, 2011 óta lehetőség van külföldön élő magyar nemzetiségűek egyszerűsített honosítására. Ezzel Magyarország nem áll egyedül, számos ország, köztük a közép-európai térség államai, így Horvátország vagy Románia is lehetőséget biztosítanak a külföldön élők számára állampolgárság megszerzésére. A diaszpórák közösségei tagjainak anyaországi állampolgársága – általában kettős állampolgárság formájában – nem tekinthető nemzetközi szinten sem ritkaságnak.³⁹ A határon túli magyar-

³⁷ PARRAGI 2000, 46. p.

³⁸ PARRAGI 2000, 47. p.

³⁹ PAP András László: Kisebbségek és diaszpórajog – Egymásrautaltság és orientációvesztés. *Beszélő*, 2005. 5. sz. 28. p.

ság helyzete annyiban speciális, hogy nem kivándorlás révén kerültek ebbe a helyzetbe, és jelentős részük az anyaország határainak közelében él.

Összegzésként elmondható, hogy a külföldön élő magyarokra vonatkozó állampolgársági szabályozás számos változáson esett át, az aktuális nemzetpolitikai céloknak megfelelően hol egyszerűbb, hol nehezebb volt az állampolgárság megszerzése. A 20. század első felének szabályozását jelentősen befolyásolták a két világháborút követő területi veszteségek, melyek jóvátételi jellegű rendelkezéseket tettek szükségessé, amelynek kedvezményezettjei nagyrészt magyar nemzetiségűek voltak.

A rövid nemzetközi kitekintés ugyanakkor jelzi, hogy bár egyes intézkedések és jogszabályi rendelkezések a speciális magyar viszonyokra születtek, a szabályozás alapvetően párhuzamba állítható a térség többi országának hasonló jellegű szabályaival.

Gosztonyi Gergely*
**A KÖZÖSSÉGI MÉDIA
FELELŐSSÉGI KÉRDÉSEINEK
KORAI SZABÁLYOZÁSA
AZ AMERIKAI EGYESÜLT
ÁLLAMOKBAN ÉS AZ EURÓPAI
UNIÓBAN**

1. Bevezetés

Az internet kapcsán a tét a kétezertizes évek közepétől növekszik meg: „A platformszabályozásról szóló vita 2014-től indul meg igazából. Először a Facebook/WhatsApp felvásárlás¹ indított nyilvános vitát a digitális platformok egyesüléséről és felvásárlásáról. Aztán 2018-ban a Cambridge Analytica botrány² növelte a nagy platformok adatvédelmi kérdéseiről szóló vita mértékét, és politikai keretet biztosított a nagy digitális platformok szabályozásának megtervezéséhez – legalábbis Európában.”³ Az internet (és bennük a közösségi média alapját jelentő platformszolgáltatók) szabályozása ma már sokkal reálisabbnak tűnik, mint korábban bármikor. Jelen tanulmány megvizsgálja, hogy az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Unió milyen módon próbálta szabályozni az újmédia felelősségi kérdéseit, illetve milyen módon zajlottak azok a kodifikációs folyamatok, amelyek húsz-huszonöt évvel ezelőtt két eltérő típusú felelősségi rendszert állítottak fel.

* Gosztonyi Gergely PhD, adjunktus, ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0002-6551-1536

¹ DEUTSCH, Alison L.: WhatsApp: The Best Facebook Purchase Ever? *Investopedia*, 2021. június 26., <https://www.investopedia.com/articles/investing/032515/whatsapp-best-facebook-purchase-ever.asp>

² HU, Margaret: Cambridge Analytica's black box. *Big Data & Society*, July–December 2020, 1–6. p.

³ ABATE, Serafino: A Reflection On A Decade of Regulating Digital Platforms – Will 2021 be the Year of Internet Regulation Converging with Media and Telecoms Regulation? In WRIGHT, Emma (ed.): *International Comparative Legal Guides. Telecoms, Media & Internet 2021, 14th Edition*. Global Legal Group, 2020.

2. Communication Decency Act

Az internet szabályozásának kérdésével a jog nélküli tér mítosza⁴ hamar szerte-foszlott, és egyre inkább láthatóvá vált, hogy az amerikai pereskedési szokásoknak megfelelően az internetes vállalatok ki lesznek szolgáltatva olyan pereknek, amelyben egyrészt meg fogják állapítani a felelősségüket a jogsértő tartalom számára való fórum biztosításáért, másrészt a perköltségek és a megállapított szankció pedig lehetetlenné teszik majd a későbbi növekedésüket.

Az első kulcsügyben Don Fitzpatrick a kilencvenes évek elején napi hírlevelet tett közzé 'Rumorville' néven, amely híreket és pletykákat közölt újságírókról és az őket foglalkoztató iparágról. A hírlevél azoknak a CompuServe felhasználóknak volt elérhető, akik feliratkoztak a CompuServe újságírói fórumára. Robert Blanchard és Cubby nevű cége 'Skuttlebut' néven hasonló hírlevelet fejlesztett ki. A Cubby mind Fitzpatrickot, mind a CompuServe-t beperelte hamis információk terjesztéséért⁵. A CompuServe perbe vonásának indoka az volt, hogy a Cubby szerint kiadóként viselkedik, így felelős a rajta elhelyezett tartalomért. A Bíróság megállapította, hogy mivel a CompuServe-nek nem volt semmiféle előzetes tudása arról, hogy Fitzpatrick milyen tartalmat fog megjelentetni a Rumorville-ben, ezért pusztán terjesztőnek minősül, nem kiadónak. A Bíróság kimondta, hogy „A CompuServe-nek nincs több szerkesztői ellenőrzése egy ilyen kiadvány felett, mint egy nyilvános könyvtárnak, könyvesboltnak vagy újságosstandnak.”

Pár évvel később, 1994 őszén egy ismeretlen felhasználó az akkor nagyon népszerűnek számító Prodigy cég egyik fórumán a Stratton Oakmont vállalatra és elnökére, Daniel Porushra olyan megjegyzéseket tett, miszerint csalást követtek el. A cég és elnöke beperelte a névtelen kommentelőt⁶. A jogi kérdés az volt, hogy a Prodigy minek minősül: kiadónak, és ebben az esetben felelős a rajta elhelyezett tartalomért akkor is, ha nem ő töltötte fel, vagy csupán terjesztőnek, amely esetben mentesül a felelősség alól, és a tartalom feltöltője egyedül viseli a következményeket. A bírósági eljárás során a Prodigyról kiderült, hogy egyrészt van iránymutatása a felhasználók számára a nemkívánatos tartalmakról, másrészt alkalmaz emberi moderátorokat, harmadrészt pedig van egy (mai szemmel kezdetleges, de működő) szűrőrendszere a sértő tartalmak kigyomlálására, így – bár a bíróság az ítéletben megjegyezte, hogy a fórumok főszabály szerint terjesztőnek minősülnek – a Prodigy a fórum kapcsán vég-

⁴ INSTITUTE FOR PUBLIC POLICY RESEARCH: Shared Destinies: Security in a globalised world. The interim report of the ippr Commission on National Security in the 21st Century. 2008. november, https://www.ippr.org/files/images/media/files/publication/2011/05/Security%20Commission%20Interim%20Report_1666.pdf

⁵ Cubby, Inc. v. CompuServe Inc., 776 F. Supp. 135 (S.D.N.Y. 1991)

⁶ Stratton Oakmont, Inc. v. Prodigy Servs., (N. Y. Sup. Ct. May 24, 1995)

zett szerkesztői jellegű tevékenység miatt kiadónak számít, ami megalapozza a felelősségét.

Mindez jelentős változást hozott a CompuServe-ügyben hozott ítélethez képest, és felbolygatta az amerikai jogi közvéleményt. A két ügyben hozott eltérő ítéletek alapján feltehető a kérdés, hogy érdemes-e moderálni, cenzúrázni. E probléma megoldására született meg a republikánus Chris Cox és a demokrata Ron Wyden nevéhez fűződő módosító javaslat, amelyet a Telekommunikációs törvényhez nyújtottak be⁷. A Telekommunikációs törvény már önmagában hatalmas előrelépés volt, hiszen az 1934-es Kommunikációs törvényt módosította hatvan év után, új szabályozást jelentve a jelentősen megváltozott kommunikációs környezetnek. Először jelent meg az internet mint a szabályozás tárgya,⁸ de a kulcsot a Cox–Wyden rész jelentette, amit a törvény V. fejezetében (közkeletű nevén a kommunikációs tisztességről szóló törvény, CDA) 230(c)(1). paragrafusába foglaltak⁹. Az angolul huszonhat rövid szó teljes mértékben átírta az Internet történetét¹⁰: „Az interaktív számítógépes szolgáltatás egyetlen szolgáltatóját vagy felhasználóját sem lehet más információtartalom-szolgáltató által nyújtott információk kiadójaként vagy előadóiként kezelni.” Emellett a 230(c)(2) paragrafus tartalmazza továbbá az „jó samaritánus” védelmet is a polgári jogi felelősséggel szemben az általuk obszcénnek vagy sértőnek ítélt, akár alkotmányosan védett beszédek eltávolítása vagy moderációja esetén mindaddig, amíg jóhiszeműen járnak el.

E két szabályozási megoldással az állam a kilencvenes években igazából privatizálta a szólásszabadság kérdését és az illegális vagy káros tartalmak eltávolításáról való döntéseket. Ha leegyszerűsítjük, mondhatjuk, hogy jóhiszeműség esetén minden eszköz a szolgáltatók kezébe került, ami a tartalmak eltávolításához szükséges. „Lehetőséget adott az internetes startupoknak és befektetőknek abban, hogy feltölthetik platformjaikat a hétköznapi felhasználók tartalmával, anélkül, hogy jogi felelősséget kellene vállalniuk a felhasználók által írt tartalomért.”¹¹ Nem kell ahhoz nagy bátorság, hogy kijelentsük, hogy

⁷ Részletesen lásd Cox, Christopher: The Origins and Original Intent of Section 230 of the Communications Decency Act. *Journal of Law & Technology*, 2020. augusztus 27., <https://jolt.richmond.edu/2020/08/27/the-origins-and-original-intent-of-section-230-of-the-communications-decency-act>

⁸ Vö. ugyanakkor: „Az internet szó csak 11 alkalommal szerepel ebben a törvényben, és ezek közül 10 szerepel a CDA230-ban.” MILTON, Mueller: Updated Internet Regulations? *IG Institutions, Platform Governance*, 2021. március 22., <https://www.internetgovernance.org/2021/03/22/updated-internet-regulations>

⁹ Mindebből következik, hogy bár 230. paragrafus a Telekommunikációs törvény része, a jogi és a köznyelv is – az V. fejezetre (Communications Decency Act) utalva – csak CDA230-ként hivatkozza.

¹⁰ KOSSEFF, Jeff: *The 26 Words That Created the Internet*. New York, 2019, Cornell University Press

¹¹ REYNOLDS, Matt: The strange story of Section 230, the obscure law that created our flawed, broken internet. *Wired*, 2019. március 24., <https://www.wired.co.uk/article/section-230-communications-decency-act>

ez a jogi szabályozás ugyanakkor lehetővé tette az Internet fejlődését, és mindazt az exponenciális növekedést, amit az elmúlt két évtizedben láthattunk. A fejlődést is jelentette, de a jelen problémáinak is ez ágyazott meg. Hiszen – és itt jutunk el a gazdasági cenzúra véleményes kérdéseire – amennyiben a szolgáltatók úgy ítélték meg, hogy egy felhasználó vagy egy tartalom nem szolgálja az érdekeiket, a jogi lehetőségük adott volt, hogy eltávolítsák. Nem nevezték cenzúrának, ám a valóságban ez történt. És ugyanez a helyzet az elhíresült pedofilkommentek esetében a YouTube-on¹², az Amazonon árult horogkeresztes cipők¹³ vagy a christchurch-i mészárlás videófelvevétele¹⁴ kapcsán. Hiába fejlődtek ezek a cégek ma már elképzelhetetlen gazdasági erejűvé, a CDA230 szinte korlátlan kibújási lehetőséget biztosít számukra – akár ők korlátozzák a tartalmakat, akár a felhasználók töltenek fel vállalhatatlan tartalmakat. A kérdés másik oldala ugyanakkor, hogy a CDA230 nélkül valóban eljönne-e a fent említett Vadnyugat. A kommunikáció történetét ismerve, ne legyünk kétségeink...

Hogy választ kapjunk a fentiekre, érdemes megvizsgálni Kenneth Zeran történetét a bírósági ügyén keresztül.¹⁵ Az Oklahomában történt robbantás után egy ismeretlen pólót kezdett árulni a bombázásról szóló felirattal és egy üzenettel a fórumon azzal, hogy „Hívd Kent, ha szeretnél ilyen ruhadarabot”. A telefonszám Zeranhoz tartozott, akinek fogalma sem volt arról, hogy mi történt. Máig nem sikerült kideríteni, ki posztolta az üzenetet, de Zeran fenyegető telefonhívások százait kapta. Zeran beperelte az AOL szolgáltatót, hogy az nem tett meg mindent, hogy az eredeti üzenetet és annak másolatait eltávolítsa a felületéről. Az AOL álláspontja szerint a CDA230 teljes immunitást biztosít számára a harmadik fél által feltöltött tartalomért, és ez még akkor is igaz, amennyiben tudott a tartalom jogellenes voltáról. Az amerikai bíróság elsőfokon és másodfokon is az AOL-nek adott igazat a CDA230(c)(1) alapján, és nem vizsgálták a CDA230(c)(2) alkalmazhatóságát. Az immunitás teljes körűnek tűnik ennek alapján.¹⁶

¹² FRANCIS, Lizzy: The YouTube Pedophile Commenting Scandal, Explained. *Fatherly*, 2019. július 17., <https://www.fatherly.com/love-money/youtube-pedophile-comment-scandal-explained/>

¹³ MARCHITELLI, Rosa: Amazon under fire for allowing sale of Nazi paraphernalia. *CBC*, 2015. december 14., <https://www.cbc.ca/news/business/amazon-accused-of-profiting-from-hate-1.3358259>

¹⁴ MANDHANA, Niharika – HOYLE, Rhiannon: Facebook Left Up Video of New Zealand Shootings for an Hour. *The Wall Street Journal*, 2019. március 21., <https://www.wsj.com/articles/facebook-our-ai-tools-failed-to-catch-new-zealand-attack-video-11553156141>

¹⁵ Zeran v. America Online, 129 F.3d 327 (4th Cir. 1997)

¹⁶ Ki kell ugyanakkor emelni, hogy „A CDA230 által szabályozott vagy védett magánplatformok nem kormányzati szereplők és ezért nem vonatkoznak rájuk az első alkotmánymódosítás korlátozásai. De – az első alkotmánymódosításhoz hasonlóan – a CDA230 a rágalmazási esetek kapcsán nem alkalmazható.” COHEN, Todd – DREBEN, Michael – DRUMMOND HANSEN, Melodi et alii. (szerk.): CDA Section 230: Its Past, Present, and Future. 2021, O'Melveny, https://www.omm.com/omm_distribution/momentum/CDA_Section_230.pdf. 5. p.

3. A TWF és az AVMS irányelvek

Az 1993. január 1-jén létrejött európai belső piac, más néven az egységes piac számos pozitívummal szolgált az akkor még csak 12 – ma már jóval több – tagállam és polgárai számára, ráadásul a különféle megállapodásoknak köszönhetően az Európai Gazdasági Térség biztosította keretek között más országok is részesülhetnek belőle. Az egységes piac alapját az ún. ’négy szabadság’¹⁷ – a személyek, a szolgáltatások, az áruk és a tőke szabad mozgása – jelenti, melyeket az Európai Unióról szóló szerződés rögzít¹⁸. Azonban – ahogy Perry Keller írja – „a médiaágazat komoly kihívást jelentett az európai egységes piac kialakítását célzó erőfeszítések számára”.¹⁹ Az Európai Bíróság ugyanakkor több esetben megerősítette²⁰, hogy a határokon átnyúló televíziózás elé – főszabály szerint – nem lehet jogi korlátokat állítani. Ilyen körülmények között – hosszú tárgyalások és egyeztetések után – született meg a határokon átnyúló televíziózásról szóló irányelv (TWF)²¹. „A TWF-irányelv, az AVMS-irányelv előfutára, az európai audiovizuális ágazat fő szabályozási eszköze.”²² Az irányelv két kulcspontot rögzít, amelyek a későbbiekben, az internetes szolgáltatások szabályozása kapcsán is szerepet kaptak: a szolgáltatások szabad áramlásának elvét és a származási ország elvét.²³

Már ezen irányelv esetén is látszott az, ami az Amerikai Egyesült Államok versenyalapú szabályozási szemléletétől eltér: a média kiemelkedő szerepet tölt be Európában a demokratikus szabályrendszer fenntartásában és közvetítésében ugyanúgy, mint a kulturális, társadalmi és szociális szempontok fenntartásában, fejlesztésében és terjesztésében. Mindezen alapelvek figyelembevételével, a piaci verseny biztosítása mellett és az iparág exponenciális technológiai

¹⁷ BARNARD, Catherine: *The Substantive Law of the EU. The Four Freedoms* (6. kiadás). Oxford, 2019, Oxford University Press

¹⁸ Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. *Hivatalos Lap* C 326 , 26/10/2012, 0001 – 0390. p.

¹⁹ KELLER, Perry: *Európai és nemzetközi médiajog Liberális demokrácia, kereskedelem és az új média*. Budapest, 2014, Wolters Kluwer, 139. p.

²⁰ „Az audiovizuális szektorban működő külföldi szervezetek szerkezetét érintő körülményeket nem lehet objektíven szükségesnek tekinteni a pluralizmust biztosító nemzeti rádió- és televízió-rendszer fenntartása érdekében fennálló általános érdek védelme érdekében.” Stichting Collectieve Antennevoorziening Gouda and others v Commissariaat voor de Media. *CJEU*, C-288/89, 1991, I-04007, 25.

²¹ A Tanács irányelve (1989. október 3.) a tagállamok törvényi, rendeleti vagy közigazgatási intézkedésekben megállapított, televíziós műsorszolgáltató tevékenységre vonatkozó egyes rendelkezéseinek összehangolásáról, 89/552/EGK, *Hivatalos Lap* L 298 , 17/10/1989, 0023 – 0030. p.

²² KATSIREA, Irini: The Television Without Frontiers Directive. In DONDERS, Karen – PAUWELS, Caroline – LOISEN, Jan (ed.): *The Palgrave Handbook of European Media Policy*. London, 2014, Palgrave Macmillan, 297–311. p.

²³ HEROLD, Anna: Country of origin principle in the EU market for audiovisual media services: consumer’s friend or foe?. *Journal of consumer policy*, 2008. 31. évf., 1. sz. 5–24. p.

fejlődésével idővel egyértelművé vált, hogy a TWF toldozása-foldozása nem hoz majd kellő eredményt, így egy új irányelv megalkotása vált szükségessé, amely immár nem csupán a televíziós szegmenst, hanem az immár audiovizuálissá fejlődött iparág egészét érinti. Ez lett 2010-ben az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv (AVMS)²⁴, amelyben azonban az internet szó mindössze háromszor (ráadásul nem túl érdekes szövegkörnyezetben) található meg. Bár a helyzet később a videoszolgáltatások és a lekérhető audiovizuális médiaszolgáltatások kapcsán változott, az hamar kiderült, hogy az internetre vonatkozó szabályok a TWF–AVMS keretrendszerben, a régi szabályok 'újrahuzalozásával' nem kezelhetők kellő mértékben.

4. Az elektronikus kereskedelmi irányelv

Az internetes szolgáltatások szabályozása Európában sem ment problémamentesen. Már a TWF 1997-es módosításakor felmerült, hogy az új audiovizuális szabályozásnak e területre is ki kellene terjednie, az Európai Parlamentben azonban elbukott e javaslat.²⁵ Így egy formális megkülönböztetés alakult ki a hagyományos médiaszolgáltatások között, az internet alapú szolgáltatások között, amelyeknél a szolgáltató határozza meg a tartalom fogyaszthatóságának idejét és, ahol a fogyasztó határozhatja meg mindezt. Így született meg az 'információs társadalommal összefüggő szolgáltatások' fogalma, amely 2000. június 8-a – a digitális szolgáltatásokat a mai napig szabályozó elektronikus kereskedelemről szóló irányelv (e-ker. irányelv)²⁶ elfogadása – óta eltelt húsz év egyik kulcsfogalmává vált. Az irányelv egyrészt kiemeli²⁷, hogy maga a fogalom nem az irányelv szülöttje, hiszen korábbi irányelvekben már megtalálható²⁸, másrészt megadja a fogalom definícióját, azaz milyen szolgáltatások tartoznak, és milyen szolgáltatások nem tartoznak a fogalom alá. Kiemeli, hogy „az infor-

²⁴ Az Európai Parlament és a Tanács 2010/13/EU irányelve (2010. március 10.) a tagállamok audiovizuális médiaszolgáltatások nyújtására vonatkozó egyes törvényi, rendeleti vagy közigazgatási rendelkezéseinek összehangolásáról (Audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv) (EGT-vonatkozású szöveg). *Hivatalos Lap* L 95, 15.4.2010, 1–24. p.

²⁵ KELLER, Perry: *The New Television without Frontiers Directive*. In BARENDT, Eric M. (ed.): *Yearbook of Media and Entertainment Law. Volume III: 1997/98*. 1998, Clarendon Press, 188. p.

²⁶ Az Európai Parlament és a Tanács 2000/31/EK irányelve (2000. június 8.) a belső piacon az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások, különösen az elektronikus kereskedelem, egyes jogi vonatkozásairól, *Hivatalos Lap* L 178, 17/07/2000, 0001 – 0016. p.

²⁷ Uo. 17. preambulumbekkezdés

²⁸ Az Európai Parlament és a Tanács 98/34/EK irányelve (1998. június 22.) a műszaki szabványok és szabályok terén történő információszolgáltatási eljárás megállapításáról. *Hivatalos Lap* L 204, 21.7.1998, 37–48. p. és Az Európai Parlament és a Tanács 98/84/EK irányelve (1998. november 20.) a feltételes hozzáféréseken alapuló, vagy abból álló szolgáltatások jogi védelméről. *Hivatalos Lap* L 320, 28.11.1998, 54–57. p.

mációs társadalommal összefüggő szolgáltatások a számítógépes hálózatokon keresztül végzett gazdasági tevékenységek széles skáláját ölelik fel.²⁹

Ebbe a széles skálába beletartozik:³⁰

- áruk on-line eladása;
- on-line szerződéskötést eredményeznek;
- on-line információszolgáltatás (amennyiben gazdasági tevékenységként jelenik meg);
- on-line kereskedelmi tájékoztatás (amennyiben gazdasági tevékenységként jelenik meg);
- az adatok kereséséhez, az azokhoz való hozzáféréshez vagy azok visszakereséséhez eszközt nyújtó szolgáltatások;
- adatok hírközlő hálózaton keresztüli továbbítása;
- hírközlő hálózathoz való hozzáférés biztosítása;
- a szolgáltatás igénybe vevője által rendelkezésre bocsátott adat számára tárhely szolgáltatása;
- megrendelt videoszolgáltatás;
- kereskedelmi tájékoztatás elektronikus levélben történő küldése.

Nem tartozik bele viszont – több más mellett – az áruk leszállítása, vagy a hálózaton kívüli szolgáltatásnyújtás; a televízióműsor-terjesztés; a rádióműsor-terjesztés vagy az elektronikus levelezés használata.³¹ Az e-ker. irányelv ezzel a belső piac megfelelő működéséhez járult hozzá az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások tagállamok közötti szabad mozgásának biztosítása által. Mint a fenti felsorolásból kitetszik, az internetes szolgáltatókat (így az akkoriban meginduló közösségi médiaszolgáltatókat) a kétezres évek elején nem a TWF irányelv, hanem az e-ker. irányelv hatálya alá helyezték. Végig érezhető ugyanakkor a szabályozás óvatos megfogalmazásaiból, hogy „azt a politikai konszenzust tükrözi, amely szerint az internetet nem szabad bevonni a fennálló médiaszabályozási rendszerek alá”³², így valami módon átmenetet képez a korai internet jogmentes tere és a hagyományos állami szabályozások között.

Az internet egyik kulcskérdése kapcsán, miszerint ki is tehető felelőssé a jogsértő tartalomért, az Európai Unió a fent vázolt CDA230-as szabályoktól eltérő rendszert alakított ki. A központi elem az e-ker. irányelv 4. szakasza, mely a közvetítő szolgáltatók felelőssége címet viseli. A szabályrendszer hármas fogalomrendszerrel dolgozik, amelyből az első kettő esetében (egyszerű

²⁹ e-ker. irányelv, 18. preambulumbekkezdés

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² KELLER 2014, 151. p.

továrbítás³³ és 'gyorsítótárólban történő rögzítés (caching)'³⁴ a szolgáltatók amerikai rendszerű immunitást élveznek a felelősség alól. Érdekesebb ugyanakkor a tárhelyszolgáltatók felelősségi kérdése, amelyre vonatkozó szabályok a 14. cikkben kaptak helyet. Ennek alapján a szolgáltató főszabály szerint felelős a rajta elhelyezett tartalomért, és akkor mentesül a felelősség alól, amennyiben:

- nincsen tényleges tudomása jogellenes tevékenységről vagy információról, és – ami a kárigényeket illeti – nincsen tudomása olyan tényekről vagy körülményekről, amelyek nyilvánvalóan jogellenes tevékenységre vagy információra utalnának; vagy
- amint ilyenről tudomást szerzett, haladéktalanul intézkedik az információ eltávolításáról, vagy az ahhoz való hozzáférés megszüntetéséről.³⁵

Az európai rendszer újdonsága tehát ez az úgynevezett értesítési-eltávolítási eljárás (notice-and-takedown system, NTDS³⁶), amely így egy többlépcsős fel-tétel- és eljárási rendszert léptetett életbe: a közvetítő szolgáltatónak egyrészt biztos tudomással kell bírni olyan tartalomról, amely nyilvánvalóan jogellenes, másrészt meghatározott időn belül lépéseket kell tennie a tartalom eltávolítása érdekében.

5. Konklúzió

Mindezen rövid kitekintő után tehát megállapítható, hogy az amerikai szabályozással szemben az Európai Unió egy másik modellt (amelyet 'biztonságos kikötő-modellnek'³⁷ is szoktak nevezni) mellett tette le a voksát, amely egy nem automatikus mentesülést helyezett a középpontjába. Bár az irányelv elfogadása óta számos kérdésben zajlottak viták (így például, mikor jelenthető ki, hogy a szolgáltató tudomása tényleges; mit jelent a nyilvánvalóan jogellenes tartalom; mi az a haladéktalanság, amin belül a szolgáltatónak lépnie szükséges; aktív vagy passzív típusú szolgáltatóról beszélünk-e; de többen felvetették,

³³ e-ker. irányelv, 4. szakasz, 12. cikk

³⁴ Uo. 4. szakasz, 13. cikk

³⁵ Uo. 4. szakasz, 14. cikk

³⁶ DEFREYNE, Elise – JACQUEMIN, Hervé – LEDGER, Michèle – MICHEL, Alejandra: *Online Platforms' Moderation of Illegal Content Online. Law, Practices and Options for Reform*. Study for the committee on Internal Market and Consumer Protection, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, Luxembourg, 2020, European Parliament, 10. p.

³⁷ MADIEGA, Tambiama: Reform of the EU liability regime for online intermediaries. Background on the forthcoming Digital Services Act. *European Parliamentary Research Service*, 2020. május, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2020/649404/EPRS_IDA\(2020\)649404_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2020/649404/EPRS_IDA(2020)649404_EN.pdf). 1–2. p.

hogyan nem csupán egyféle, hanem többféle eljárásra lenne szükség a különféle tartalmak esetében), ezen kérdések vizsgálata – hiszen mindezek nélkül nem lehet megállapítani, hogy egy tartalmat jogszerűen távolítottak-e el vagy cenzurális hatásokról beszélhetünk – jelen tanulmány kereteit szétfeszítenék. A kilencvenes és a kétezres években létrejött két út tehát eltérő szabályozási irányokat vázolt fel, ám az eltelt években a bírósági gyakorlatok alapján egyértelművé vált, hogy egyre közelednek egymáshoz.

Heil Kristóf Mihály*

**ADALÉKOK A MAGYAR
BORKERESKEDELEM
TÖRTÉNETÉHEZ.
TÖRVÉNYJAVASLATOK
ÉS TERVEZETEK
A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN
ÉS A REFORMKOR ELEJÉN**

**A magyar borkészítés és -kereskedelem
történeti alapvetései**

A Kárpát-medence földrajzi és éghajlati adottságai kifejezetten kedvezőek a jó minőségű szőlő termesztéséhez és a borkészítés számára. Nem csoda tehát, hogy már az államalapítást követő évtizedekből vannak vonatkozó forrásaink:¹ az első magyar borvidékre utaló adat 1042-ből és az első borkivitelt említő oklevelünk 1226-ból származik.²

A bor hazánkban már a középkortól kezdve az egyik legjelentősebb fogyasztási és árucikk volt a jószág, a só, a hal vagy a gabona mellett. A 16. századra átalakult Európa gazdasága, megnőtt a nemzetközi munkamegosztás, melynek keretében Nyugat-Európa elsősorban iparcikkokkal, Kelet-Európa pedig élelmiszerekkel és nyersanyaggal látta el a másikat. E szétválásnak is köszönhette megerősödését a magyar *borkivitel*. Az új gazdasági modell agrárkonjunktúrát eredményezett, amelyhez nagymértékben járult hozzá a jó minőségű magyar bor is mint királyság egyik legjobban értékesíthető terméke. Ez a nedű jelentette a magyar uradalmak legfőbb bevételi forrását egészen az 1800-as évekig.³

* Heil Kristóf Mihály tudományos segédmunkatárs, MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH). ORCID ID: 0000-0001-5334-7946

¹ Egyrészt a területen már a rómaiak is műveltek szőlőt és készítettek bort, másrészt a magyarság már vándorlásai és kalandozásai során megismerkedett a borkészítéssel, majd az államalapítást követő évszázadokban szőlőültetvényeket telepítettek a királyi-királynői és a nemesi földeken, jobbágybirtokokon. A hazai borkultúrához jelentősen hozzájárultak a betelepült hospesek, illetve a nyugati és déli borkereskedők. RÉCSEY Antónia: *Szőlőtermesztés*. Budapest, 1999, Mezőgazda Kiadó, 21–28. p.

² ÉCETŐ Melinda: Borkereskedelem. In *Magyar néprajzi lexikon*. 1. kötet, A–E. 1977. 330. p.

³ RUZSÁR Lajos: A szőlő- és bortermelés. In MÉREI Gyula (főszerk): *Magyarország története tíz kötetben 1790–1848*. 5/1. kötet Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 359. p.

A bor hamar mindennapi itallá vált, köszönhetően a jó minőségű alapanyag-nak, valamint a viszonylag olcsó és könnyű előállításnak – és persze a rossz minőségű ívóvíznek.⁴ A magyar bor híre a 15–16. században lépte át az országhatárt.⁵ A nemzetközi elismertség nagyban köszönhető volt a megjelenő tokaji borok sikerének is.⁶

A borkereskedelem a magyar gazdaság egyik meghatározójává vált, ennek megfelelően a rendek kívánalmaikban mindent megtettek a magyar (bor) kereskedelem szabadsága érdekében. A bortermő vidékek a 19. század elejéig számos esetben fordultak panasszal Bécshez borkivitelük érdekében.⁷ A reformkorban már nemcsak a bortermő vidékek, és nem csupán a borkivitel ügyében, hanem a nemesi vármegyék kivétel nélkül megfogalmazták javaslataikat a magyar kereskedelem fellendítése érdekében is. Az alábbiakban áttekintem a magyar borkivitel történeti alapvetéseit és Ausztriának a magyar kereskedelem korlátozására tett kísérleteit, aztán vázolom a rendszeres bizottsági munkálatok, azaz az *operátumok* megoldási javaslatait.

Borkivitel

Az ország borkivitelének a 18. századig négy meghatározó iránya volt. (1) Legkorábban, a 13. századtól a nyugat-magyarországi – elsősorban a Soproni és a Pozsonyi – borvidékek termékeit szállították Morvaországon keresztül Sziléziába, hogy részben helyben, illetve továbbvíve Lipcsében, Berlinben vagy Poroszországban és az Odera menti Stettinen át az északi államokban értékesítsék, amiért fizetségül vászon és posztó érkezett az országba. (2) Bécsbe és az örökös tartományokba Pozsonyon keresztül vezetett az út szárazon és a Dunán felhajózva egyaránt. Ezen az útvonalon jutottak ki az országból a somogyi, baranyai és tolnai, azaz az úgynevezett *török borok* is az országból

⁴ A 16. századra az ország két legnagyobb klasszikus bortermelő vidéke a Tokaj-Hegyalja és Sopron környéke volt, ami mellett jelentős gazdaságok működtek a szentgyörgyi, a bazini, a somlói, a sághegyi és balatoni lankákon is. Majd a század végére jelentek meg az első alföldi homoki parcellák is. Lásd ZIMÁNYI Vera: A jobbágytelkek rendezésétől független szőlőművelés. In PACH Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben 1526–1686*. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó, 337–338. p.

⁵ DRASKÓCZY István: Borkereskedelem a 15–16. század fordulóján. Kassa kiváltságai és borkereskedelme. In BENYÁK Zoltán – BENYÁK Ferenc (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Budapest, 1999, Hermész Kör, 99–114. p.

⁶ KOMORÓCZY György: Borkivitelünk észak felé. Kassa, Kazinczy Társaság, 1944; MEZEY Barna: A bor és a törvényhozás a magyar jogtörtételemben. In MEZEY Barna (szerk.): *Bor és jogtörténet*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó, 99. p.; ZIMÁNYI Vera: A szőlőművelés. In PACH Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben 1526–1686*. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó, 964–969. p.; CSOMA Zsigmond: Magyar borvidékek Trianonon innen és túl. *Rubicon*, 2007. 6–7. sz. 14. p.

⁷ Erről lásd a szerző kéziratban lévő tanulmányát.

a 16-17. századtól, illetve szükségszerűen a bécsi udvar, az osztrák, illetve német urak és polgárok személyes igényeit kiszolgáló jobb minőségű nedűk egyaránt innen érkeztek Bécsbe.⁸ Mária Terézia – kedvezve az övéinek – illetékmentességet biztosított a Bécsben székelő magyar hivatalok saját részre történő jó minőségű borok beszerzéséhez.⁹ (3) Ugyancsak kiviteli utat jelentett a Szepességen át Lengyelországba vezető út, ahol Lublóig és Gniezdáig tengelyen szállították a bort, majd vízre tették és a Visztulán úsztatták tovább Varsóba és Oroszország irányába. Majd a 16. századtól új termelővidékek bekapcsolódásával a szepességi városok helyét fokozatosan átvette Kassa, Bártfa és Eperjes, amivel egyidőben a soproni, pozsonyi, szentgyörgyi, budai és szerémségi borokat felváltották a feltörekvő tokaji és egri fajták.¹⁰ A legnagyobb mennyiségű bor Lengyelország irányába hagyta el az országot. Az északi útvonal sikere egyszerre volt visszavezethető a kínálat és a lengyel ízlés kedvező találkozásának, valamint a Kamara hegyaljai szőlővásárlásainak, amelyeknek köszönhetően a kormányzat monopóliumokkal támogatta a borvidék lengyel piac felé történő értékesítését.¹¹ (4) Keleti irányba szintén vezetett ki exportút az országból a magyar bor számára. Erdélyből a helyi magyar és szász borokat szállították Havasalföldre és Moldvába. Azonban a török betöréseknek köszönhetően ez az útvonal nem tudott megszilárdulni, s a 17. századra már inkább megfordult, és a román fejedelemségek szállítottak bort a székekbe.¹²

A 17. század második felében néhány – végül meddőnek bizonyuló – tervszerű exporttörekvést is megfogalmaztak a távolabbi piacok megszerzésére, elsősorban a németalföldi területek irányába.¹³ Sőt, még az Egyesült Államokba vagy Svédországba való exportálási lehetőségeket is feltérképezettette az uralkodó.¹⁴

⁸ Szekfű Gyula hívja fel a figyelmet Takáts Sándor a Habsburg királyok udvari borfogyasztását feldolgozó munkásságára és adatközlésére. Lásd például TAKÁTS Sándor: *Magyar borok szállítása a bécsi udvar számára 1570–81-ig. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1899. 285–286. p.; TAKÁTS Sándor: *Felsőmagyarországi bortermés 1565-ban. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1903. 44. p.

⁹ ECKHART Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budapest, 1922, Budavári Tudományos Társaság, 206. p.

¹⁰ Az északi városok testületei és polgárai kora területeket szereztek a 16. század közepétől világhírűvé vált Hegyalja borvidéken. Bővebben lásd KOMORÓCZY 1944.; ZIMÁNYI 1987, 340. p.

¹¹ KOMORÓCZY 1944.; SZEKFŰ 2002, 33–43. p.

¹² Az erdélyi borexportról lásd Skerlec Miklós és Berzeviczy Gergely műveit, amelyekre Szekfű Gyula is hivatkozik. Lásd SZEKFŰ Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata*. Budapest, 2002, Munkácsy Magyar Egyetemi Kiadó, 34. p.

¹³ SZEKFŰ 2002, 34. p.

¹⁴ II. József 1783 márciusában Esterházy Ferenc kancellárt felszólította egy megbízott kiküldésére a tengerentúlra, azzal a feladattal, hogy mérje fel milyen magyar és erdélyi termékeket tudna exportálni az ország. Az elkészült jelentés és az azt megvitató államtanácsi jegyzőkönyv szerint nagymértékben megegyezett a két ország gazdasága, legfeljebb szózott húsról és borokról láttak felvevőpiacot, amelyek viszont magas szállítási költségeik miatt nem vehették fel a versenyt a kedvezőbb földrajzi fekvésű francia konkurenciával. Ugyancsak a francia bor győzedelmeskedett

Ezen sikertelenségeken túl a 18. század közepétől a magyar borok fokozatosan visszaszorultak a szomszédos külföldi piacokról is, miután az osztrák örökösödési háborút követően, 1752-ben Mária Terézia megtiltotta a – csereeszközként funkcionáló – sziléziai posztó és vászon behozatalát, és a felállított legfőbb kereskedelmi hatóság, a Hofkommerzienrath feladatául kapta az alsó-ausztriai és cseh-morva ipar megerősítését, amely korlátozó intézkedéseinek köszönhetően számos magyar borvidék elvesztette a piacát.¹⁵ Bár később a teljes tilalmat feloldották, de Bécsbe csak a dunai úsztatásnál sokkal költsége-sebb tengelyen való szállítás volt engedélyezve, megnehezítve ezzel az örökös tartományokba való értékesítést. Ezzel szemben az osztrák bort nem terhelte behozatali vám, így a magyar termelőknek még a belső piacon is konkurenciával kellett küzdeniük.¹⁶

Tovább rontotta a magyar borkereskedelem helyzetét legnagyobb felvevő-piacának elvesztése, minekutána Lengyelország újbóli felosztásával és Galícia osztrák tartománnyá válásával megszűnt a magyar–lengyel közös exportvám-határ, helyette a birodalmi korlátozások léptek hatályba.¹⁷

A borászatok – köszönhetően a megszűnt kivitelnek – óriási veszteségre számíthattak, több évnyi készlet hevert a pincében, melyet így termelési költség alatt voltak kénytelenek eladni. Ezért Sopron és Ruz városai 1755-ben felirati panasszal fordultak a Helytartótanácsához, sikertelenül.¹⁸

Azonban a nehézségek ellenére a termelők ahelyett, hogy felhagytak volna a szőlőtőkék gondozásával – társadalmi változásoknak köszönhetően¹⁹ – egyre nagyobb területeket fogtak művelés alá, s így szakadatlanul emelkedett az országban előállított – egyre gyengébb minőségű – bor mennyisége.²⁰ Az el-entétes folyamatok eredményeként a 19. század első évtizedeire a korábbi minőségi termelést felváltotta a mennyiségi előállítás, és külkereskedelem

a svédországi piacokon is. Bővebben lásd ECKHART Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*. Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó, 146–148. p.

¹⁵ Bár kevéske soproni bor továbbra is eljutott Sziléziába, de a ruszti, szentgyörgyi, bazini termékek végleg kiszorultak az exportpiacról.

¹⁶ ÉGETŐ 1977, 330–331. p.

¹⁷ DAVIES, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó, 537–538. p.

¹⁸ ECKHART 1922, 205. p.

¹⁹ A 19. század első éveiben a földesurak egy része alkalmazkodni próbált a megváltozott feltételekhez (lásd korábban). A jobbágyok pedig rá voltak kényszerítve, hogy egyre több földet törjenek be és ültessenek be szőlővel, mivel a korszak természetes szaporulatnövekedésének és az öröklés szabályainak eredményeként a földek elaprózódtak, a földesurak egyre több erdőből és közös használatú földből szorították ki jobbágyaikat, ezért nem tehettek mást, mint a szabadföldekre, belterületekre, sőt, még nyomásbéli földjeikre is szőlőt ültettek.

²⁰ Érdemes megemlíteni, hogy a felvevőpiac elvesztése és a technológiai nehézségeken túl az ízlés változása is megnehezítette a magyar termelők dolgát. A könnyű borok divatjához nem tudott azonnal igazodni az ország. Lásd FÓNAGY Zoltán: Szőlő és bortermelés. In GERGELY András (szerk): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 49. p.

hiányában felerősödött a belső piac szerepe, így a *bormérés* joga kulcskérdésé vált a 19. századelőjére.²¹ Nagyot változtak ezáltal az ország kívánalmai is, amíg a 15. századig a bortermelők a helyben való értékesítésért küzdöttek, addig a 16. századtól már az idegen boroktól való védelmet és a piac megteremtését várták a törvényalkotótól. A 19. századi többlettermelés már nem csupán a haszon csökkenésével, hanem a termelők ellehetetlenedésével fenyegetett.

Önmagában a magyar borkereskedelem visszaszorításával Bécs nem érte el a célját, mert bár a magyar termelőket szinte lehetetlen helyzetbe hozta, a nyugat-európai piacot nem a – gyenge minőségű – osztrák, hanem az olcsó és nívós spanyol, francia és rajnai borok tarolták le.²²

A borkereskedelemre tett szabályozási reformkísérletek (1792–1832)

A szőlőtermelés és borkereskedelem hamar szabályozást kívánt. A bor korai törvényi kodifikációjának központjában az *adóztatás* és a *járulékolgatás* állt.²³ Az abszolutizmus éveiben Mária Terézia és fia, II. József vám-, ipar- és kereskedelempolitikája az osztrák tartományi érdekeket védte. Korlátozták a magyar nyers- és késztermékek külföldi kivitelét, amennyiben Ausztriának szüksége volt rá, vagy konkurenciát jelentett volna az osztrák piacoknak.²⁴

A magyar bor totális vereségét végül az új vámrendszer bevezetése jelentette. A külkereskedelem passzivitása mellett a század végére évente megközelítőleg félmillió akó osztrák lőrét hoztak be az országba.²⁵

A rendek panasszal fordultak az uralkodóhoz a szabad kereskedelmet ellehetetlenítő korlátozások miatt. 1773-ban Sáros, Szepes és Borsod megye jutatott el feliratot az uralkodóhoz fő kereseti forrásuk, a borkivitel ügyében,²⁶ majd Sáros és a környező megyék 1796-ban József nádorhoz fordultak, aki vállalta a közvetítő szerepet bátyjához, I. Ferenchez, eredménytelenül.²⁷

*

Az 1791. évi 67. törvénycikk által kiküldött közgazdasági bizottság kereskedelem- és harmincadügyi albizottsága Skerlecz Miklós, Zágráb megye alispánjának, a kor neves közgazdászának vezetésével átfogó reformtervezetet tett le

²¹ SZEKFŰ 2002, 38. p.

²² Uo.

²³ Bővebben lásd MEZEY 2011, 98–115. p.

²⁴ Bővebben lásd Eckhart Ferenc idézett műveit.

²⁵ Bővebben lásd SZEKFŰ 2002, 38–39. p.

²⁶ ECKHART 1922, 211. p.

²⁷ ECKHART 1958, 319–320. p.

az összbizottság asztalára. A deputáció tagjai közgazdaságtani ismeretei mellett kereskedők, iparosok, vállalkozók, illetve városok tapasztalataira és adatközléseire támaszkodhattak. Élesen bírálták Bécs ipar- és vámpolitikáját, amelyek Magyarországot „gyarmati” sorba taszította. Felszólaltak az osztrák és magyar kereskedők közötti különbségtétel ellen. Az elaborátum javaslatot tett a magyar ipar fejlesztésére, melynek első lépését a vámrendszer megváltoztatásában látta, hangsúlyozva, hogy az ország a jelenlegi szabályok mellett nem tudja értékesíteni legfontosabb agrártermékeit: gabonáját, marháját és a felhalmozott borkészleteit. A vállalkozások megkönnyítése érdekében számos területet – úgymint dohány-, selyem-, gabonakereskedelem, úthálózatfejlesztés – érintő javaslat mellett kezdeményezték a belső vámok eltörlését, valamint egy új vámrendszert kidolgozását, amelyet a diéta, a helytartótanács és a magyar kamara hatáskörébe kívántak utalni, azzal, hogy a harmincadvámok a magyar hatóságok diszkrecionális jogkörébe tartozzanak. A magyar kancellária is támogatta a vámpolitika újratárgyalását a kölcsönösség elve szerint.²⁸

A regnicolaris bizottság számos további, a szabad kereskedelmet célzó tervvel állt elő, úgymint a korábbi monopóliumok eltörlése,²⁹ a szabad bel- és külföldi kereskedés, a honos gyárosok vásárokon való értékesítésének szabadsága, a boltok és kereskedők tevékenységét korlátozó városi szabályzatok eltörlése. Az elaborátum korlátozta volna az ármegállapítás – mai szóval élve hatósági ár – alá vonható alapvető élelmiszerek és iparcikkek körét, azzal, hogy a szomszédos törvényhatóságok megbízottai kooperációjával alakíthatták volna ki az árszabást. A javaslat a boltnyitás engedélyezési jogát meghagyta a földesúri hatóságnak, de a házalás engedélyezése mellett a földesúri elővásárlás jogáról lemondott volna az albizottság, „mivel az a kereskedelmi szabadságnak ellentmond”.³⁰

A tőkehiány orvoslására vette újfent napirendre a bizottság egy állami – kereskedelmi – pénztár felállítását,³¹ amely merkantilista elveket követve segítette volna a külkereskedelmet a jómódú nemesség támogatásával.³²

Végül az országos közgazdasági bizottság munkáját nem tárgyalta az országgyűlés, sőt, az államtanács is visszautasította az udvarhű Izdenczy József báró – a tanácsadó testület első magyar tagja – hathatós közbenjárásának is köszönhetően.³³

²⁸ ECKHART 1958, 190–192. p.

²⁹ Bővebben lásd a példákat a 17. század végéről. TAKÁTS Sándor: Becher J. Joákim eszméi s különböző törekvések azoknak kivitelére. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899. 343–359. p.

³⁰ A kereskedelmi albizottsági operátumot idézi Eckhart Ferenc. ECKHART 1958, 192. p.

³¹ A pénztár történetéről lásd PLEIDELL Ambrus: A fundus publicus. In DOMANOVSKY Sándor (szerk.) *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanodik fordulójának tiszteletére*. Budapest, 1933, Sárkány-Nyomda, 440–456. p.

³² VÖRÖS Károly: Az úrbéri és a közgazdasági bizottság munkálatai. In *Magyarország története tíz kötetben 1790–1848*. 5/1. kötet Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 168–169. p.

³³ ECKHART 1958, 192. p.

*

A gazdasági helyzet az évszázad végére tovább romlott. A kancellária adatai alapján a másfélmillió adótartozás a pénziánynak volt köszönhető, amely elsősorban a jobbágycsapatokat és a nemességet egyaránt korlátozó vámszabályokból következett, mivel nem tudták értékesíteni mezőgazdasági terményeiket és élő állataikat. Nem véletlen tehát, hogy az 1796. évi országgyűlésre a vármegyei küldöttek utasításba kapták a bécsi gazdaságpolitika ellen való felszólalást. Azonban hiába készültek a megyék, a gyorsan berekesztett diétán nem kerültek napirendre a sérelmeik. Ezt követően számos megye feliratban személyesen az uralkodóhoz fordult.³⁴

1801-ben 63 törvényhatóság tett panaszt a kancellária adatai alapján.³⁵ József nádor látva az ország keserves helyzetét, a szabad kereskedelem biztosításának igényével járult az uralkodó elé. Az államtanács azzal söpörte le a kezdeményezést, hogy nincsenek már érvényben tilalmak, a vámok megfizetése után senki sem volt korlátozva a kereskedésben.³⁶

Mindeközben számos további megye is megfogalmazta sérelmeit, és javaslatokat tett a borkereskedelem fellendítésére, ezek közül is a legserényebben Zemplén vármegye nemesi közgyűlése, illetve a hegyaljai bortermelők és a környező községek voltak, akik hosszú éveken át újabb és újabb panaszokkal és törvényjavaslatokkal fordultak a kormányzathoz.³⁷

Az 1802-es országgyűlés szintén nem tűzte napirendjére az operátumokat, így a rendek egy július 15-én kelt feliratban – számos pozsonyi, budai, pesti és győri kereskedővel egyeztetve – követelték a királytól a magyar gazdasági élet fellendítését az egész birodalom érdekében hivatkozással. Kérték, a lengyel, az orosz, a dán és a svéd udvarnál alacsonyabb vámtételek megállapítását, és az Ausztriába és onnan porosz földre való kivitel terheinek csökkentését.³⁸

1804 és 1805 közötti rossz osztrák termésnek köszönhetően a kormányzások – a helyi fogyasztók érdekét a termelők elé helyezve – engedelményeket tettek, és engedélyezték a Dunán való szállítást is, de a külföldi kivitel továbbra is az azonos mennyiségű osztrák borral történt szállítás mellett engedélyezték, mely viszont a gyér termésnek köszönhetően a belföldi piacot sem tudta kiszolgálni. Így továbbra is külföldi piac nélkül maradt a magyar bor. Nem szűnt meg tehát a két ország közti vámaránytalanság. Míg az amúgy is gyengébb minőségű, olcsóbb ausztriai bort vámentesen lehetett behozni, addig a magyar

³⁴ Lásd bővebben ECKHART 1958, 193–194. p.

³⁵ ECKHART 1958, 194. p.

³⁶ ECKHART 1958, 195. p.

³⁷ Kereskedelemre vonatkozó vegyes iratok. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) Regnicolaris Levéltár N65 Fasc. H.

³⁸ ECKHART 1958, 195. p.

termékre magas vámot és illetéket kellett fizetni az osztrák rendi kiváltságok alapján. A magyar bor olyannyira nem kapott védelmet, hogy még a külföldi beszállítókkal szemben sem élvezett elsőbbséget a monarchián belül sem.³⁹

Az 1807. évi diétán újra előkerült a borkivitel ügye. József nádor és az udvari kamara is belátta, hogy a németországi export növeli a birodalom összbevételét, így „amíg ezt a körülmények megengedik”,⁴⁰ tehát az osztrák termelők lábra állásáig felmentették a kereskedőket az osztrák borokkal való közös értékesítéstől, de vámmentességet továbbra sem adott az uralkodó.⁴¹

A rendek hosszú távú biztosítékot akartak, törvénybe kívánták iktatni a szerződésekben biztosított jog szerinti szomszédos országokba való kivitel jogát.⁴²

*

Az 1791. évi LXVII. törvénycikk értelmében elkészített javaslatok, végül 1825-ben kerültek az országgyűlés napirendjére, ahol azok kiegészítéséről és korszerűsítéséről döntöttek. Az elkészült új országos albizottság javaslata a nemesi árutermelést és terményértékesítést támogatta. Sok egyéb mellett a belső vámok eltörlését ajánlották. Wenkheim József báró, a bizottság tagja a „kereskedelem felszabadítását” javasolta. Az albizottság a polgárosodás feltételeként gondolt a mezőgazdaság fejlesztésére, amely az ipar elengedhetetlen alapját képezte volna. Kedvező vámok és harmincadok megállapítása mellett ki kívánták terjeszteni a váltó- és kereskedelmi törvények hatályát a nemességre, megszüntették volna a megyei árszabást, valamint hitelintézeteket, jelzálogbankot és biztosítót is felállítottak volna Pesten. A nemesi érdekeket szolgáló kereskedelem ügye mellett az ipar fejlesztésének kérdései jóformán teljesen elsikkadtak. Hiába engedte meg az udvar, hogy az albizottság tárgyaljon a bécsi szervekkel, végül az országos rendszeres összbizottság jóformán az albizottsága összes javaslatát elutasította.⁴³

*

Végül a megyék kérték, hogy észrevételezhessék és javaslataikkal kiegészíthessék a korábbinál sokkal konzervatívabb országos tervezeteket. A megyei közgyűléseknek meg kellett ismerni a kilenc terjedelmes javaslatot, hogy köveiteket instrukcióval láthassák el. Végül a vármegyék 1832 végére, a következő

³⁹ Bővebben lásd ECKHART 1958, 320–321. p.

⁴⁰ A kamara hozzáállását Eckhart idézi. ECKHART 1958, 322. p.

⁴¹ DOMANOVSKY Sándor: *József nádor iratai*. II. kötet. Budapest, 1929, Magyar Történelmi Társulat, 706. p.

⁴² DOMANOVSKY 1929, 723. p.

⁴³ VÖRÖS 1980, 645–648. p.

országgyűlést megelőzően végeztek az operátumok véleményezésével. A törvényhatóságok többsége a bajok forrását az ország függő helyzetében találták meg.⁴⁴ Így nem véletlen, hogy „a legnagyobb érdeklődés ezért a közgazdasági (commerciális) munkálat sorsát kísérte”.⁴⁵ Ennek megfelelően a megyék többsége nemcsak hogy hozzászólt a kereskedelem tárgyához,⁴⁶ hanem sürgették, hogy a helyi közgyűlési vitákon és a majdani diétán is első napirendi pontnak vegyék fel azt.⁴⁷ Természetesen nem mindegyik törvényhatóság volt érdekelt a borkereskedelem konkrét ügyében, de a kivitelről és a vámokról jellemzően ezen megyéknek is volt észrevétele.⁴⁸

A vármegyék többsége – a vezető pesti közgyűlést követve – hangsúlyozta, hogy az ország függetlenségét, tehát kereskedelmi szempontból a teljes *kölcsönösség* elvét követelték az örökös tartományok irányában.⁴⁹ A vámokat, a harmincadot a kormány hatásköréből az országgyűlés hatáskörébe kívánták helyezni, és bizonyos iparcikkeknek vámmentességet biztosítottak volna.⁵⁰ Győr részbizottsága számára a vámadók országgyűlési hatásköri kiszabása természetes volt, továbbá egyes behozatali termékek tilalmát is javasolta a születendő magyar ipar érdekében.⁵¹ Győr ugyancsak veszélyesnek látta a kiszámíthatatlanságot, amit kormánysszékek – örökös tartományok gazdaságát védő – önkényes szabályozása okozhat. Szerintük a termelőnek és a kereskedőnek is hosszú távú biztonságra van szüksége.⁵² Ezen a véleményen volt Temes, Baranya, Trencsén és Csanád megye is,⁵³ Nógrád is a „kölcsönös kedvező viszonzás” elvét pártolta.⁵⁴ Csanád a harmincadvámok feletti jogosítványoknak az uralkodó és az országgyűlés közötti megosztását javasolta.⁵⁵ Zemplén egyenesen a harmincadok eltörlése mellett érvelt Magyarország, az örökös tartományok és Erdély viszonyában, valamint a kereskedelem ügyét a diéta hatáskörébe rendelte volna.⁵⁶ Bács vármegye – figyelembe véve a magyar

⁴⁴ BARTA István: *A fiatal Kossuth*. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó, 153. p.

⁴⁵ Állapítja meg Gergely András. GERGELY András: A „rendszeres bizottsági munkálatok” szerepe a magyar reformmozgalom kibontakozásában. *Tiszatáj*, 1974. 6. sz. 38. p.

⁴⁶ Lásd Völgyesi Orsolya lentebb idézett művének 2. számú mellékletét.

⁴⁷ A vitáról bővebben lásd VÖLGYESI Orsolya: *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*. Gyula, 2002, Békés Megyei Levéltár, 16–23. p.

⁴⁸ A borkimérés jogát jellemzően az urbárium alatt tárgyalták.

⁴⁹ Pest vármegye kereskedelmi operátuma. A 96f. 11cs. 91. p.

⁵⁰ BARTA 1966, 153. p.

⁵¹ Győr vármegye kereskedelmi operátuma. MNL OL Archivum palatinale secretum archiducis Josephi (1795–1847). N 22 f. 16.cs. 3. p.

⁵² Győr vármegye kereskedelmi operátuma. 4. p.

⁵³ VÖLGYESI 2002, 94–95. p.; Barta, 1966, 155. p.

⁵⁴ Nógrád vármegye kereskedelmi operátuma. MNL OL A 96f. 11. cs. 34. p.

⁵⁵ Csanád vármegye kereskedelmi operátuma. 718–719. p.

⁵⁶ Völgyesi, 2002, 94. p.

kereskedelem agrárjellegét – a szabad ki- és bevétel mellett tett hitet, növelve a külföldi értékesítés lehetőségét és az országban hiánycikknek számító termékek behozatalának lehetőségét.⁵⁷ Ezzel szemben Torontál védvámok bevezetését javasolta, amikor a hazai piacon bőséggel előforduló termékekre magas, a hiánycikkre pedig alacsony behozatali vámot képzelt el.⁵⁸ Békés a kivitel nehézségeit a hitel hiányában és az egyes kereskedők – kormánytól kapott – monopóliumhelyzetében látta.⁵⁹

Összességében megerősíthető Barta István megállapítása, amely szerint az operátumok vitája kapcsán a kereskedelmet illetően a megyék többsége a viszonyosság elve mellett érvelt, illetve vámpolitikájukban a kölcsönösség hívei voltak a fejlettebb iparral rendelkező területek, míg az agrártermelő megyék a teljes szabadságot pártfogolták elsősorban.⁶⁰ Végül – a legtöbb javaslatához hasonlóan – a kereskedelemre vonatkozó operátumok sem kerültek az országgyűlések napirendjére, és a sérelmes magyar vámrendszer 1848-ig fennmaradt.

⁵⁷ Bács vármegye kereskedelmi operátuma. MNL OL A 96f. 17. cs. 207. p.

⁵⁸ VÖLGYESI 2002, 94. p.

⁵⁹ Békés vármegye kereskedelmi operátuma. MNL OL A96f. 10cs. 148. p.

⁶⁰ Lásd BARTA 1966, 155. p.

Homoki-Nagy Mária*
**A NEMESI MAGÁNJOG
SZABÁLYAINAK
TOVÁBB ÉLÉSE
A NEOABSZOLUTIZMUS IDEJÉN**

Az ősiség eltörlésének kimondásával nemesi magánjogunk, azon belül a magyar tulajdon- és birtokrendszer átalakulását várnánk, miközben tudjuk, hogy az évszázadok alatt kialakult és a bírói gyakorlat által is megszilárdult kötött vagyoni jogi rendszer egyik napról a másikra nem változik meg. Felvetődik a kérdés, hogy az ősiségi pátenst, valamint az Osztrák Polgári Törvénykönyvnek a hatálybalépése milyen módon befolyásolta a magyar tulajdoni viszonyok alakulását. Ennek bemutatására szolgáljon példaként a Kállay nemzetség osztatlan tulajdonában álló kaszaperegi birtok történetének egy apró epizódja.

A kaszaperegi pusztát valamikor Csanád megye területén feküdt. A Kállay ősök egyike – *Kállay Miklós* – a török kiűzését követően az 1687. évi országgyűlésen felállított új szerzeményi bizottság előtt kívánta igazolni, hogy ez a birtok a török hódoltság előtt is a nemzetség tulajdonát képezte. Hosszú időre elnyúló pereskedés eredményeként a kaszaperegi pusztát tulajdonjogát sikerült igazolni.

Az ősi birtokot visszaszerző Kállay Miklós halálát követően fiai Ferenc és János osztályt tettek¹, aminek következtében a Kállay nemzetség két ágra szakadt, és ettől kezdve a család két ágát, a birtokközpontok alapján *napkori* és *orosi* ágak neveztek. Ám meghatározott birtoktesteket, köztük a kaszaperegi pusztát is osztatlanul hagyták. Ennek oka egyrészt lehetett, hogy Kaszaper meszse feküdt, másrészt a jó minőségű birtok haszonbérbeadásával a nemzetség mindkét ága biztos jövedelemhez jutott. A megosztott testvérek leszármazói

* Homoki-Nagy Mária PhD, tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Jogtörténeti Tanszék.

¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Csongrád-Csanád Megyei Levéltára (CSCSML) Makó IV.B.157.a 16/III/1855. „C”

az osztatlanul hagyott birtokrészek következtében anyagilag változatlanul szorosan összekapcsolódtak.

A jelenleg rendelkezésünkre álló adatokból arra következtethetünk, hogy különböző okok miatt a családot, illetve annak egyes tagjait terhelő adósságok az idő múlásával nem csökkentek. A 19. század elején figyelhető meg az a jelenség, hogy Ferenc és János unokái közül néhányan az osztatlan kaszaperegi birtok őket illető „eszmei” hányadát, zálogba adták jelentős kölcsönösszegek fejében. A hitelezők több esetben ugyanannak a Lukács családnak a tagjai voltak, akik haszonbérliként művelték a kaszaperi pusztát. A reformkorban a Kállay nemzetség egyes tagjai között keletkezett perek iratai bőszéges bizonyítékot szolgáltatnak erre.² E perek az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcot követően megszáporodtak. A Kállay nemzetség tagjai között kialakult viták mutatnak rá arra, hogy az ősiség eltörlését követően, tekintettel arra, hogy magánjogunkat egységesen szabályozó törvénykönyv nem volt, az osztatlan nemesi birtokot a tulajdonosok ugyanúgy tekintették, mint az 1848. évi XV. törvénycikk hatálybalépése előtt. A nemzetség egyik tagja az őt megillető birtokrészt haszonbérbe kívánta adni, míg mások megfelelő kölcsön fejében, a hagyományoknak megfelelően zálogszerződést akartak kötni.

Az 1848. évi XV. törvénycikk eltörölte az ősiség intézményét, ezzel a magyar nemesi tulajdont jellemző egyik korlátozás megszűnt. Szabaddá vált a birtokok adásvétele, bérbe- vagy éppen zálogba adása. Az ősiség intézményének eltörlését már régóta kívánta minden reformer, de 1848 előtt erre nem sok esély adódott. *„Itt egy család, mellynek egész vagyonossága azon egyetlenegy táblai pertől függött, mit ellene poros és rongyos régi oklevelek nyomán kezdett egy másik család, melly ismét e per sikerétől várja gazdagulását; ott egy szegény ember, kinek pazarló atyja potom pénzért zálogba bocsátotta szép ősi birtokát s ki annak kiválthatásától reményli számos gyermekei jóllétét; egy másik, kinek kedves jószága, a hitelt megrontó hazai körülmények s azon törvény folytán, melly a nemesi birtokot nem engedte az árverési vevőnek tulajdonába átmenni, igaz értékének negyedrészen adatott el, s ki ezen bírói zálog mielőbbi visszaválthatása után eped s a t. és ismét a nagy számú ugynevezett táblai ügyvéd, kik a táblai pereknek, kedvencz ápolitjaiknak, sorsát olly epedve kívánák ismerni!”*³ Az 1848. XV. tc. után mindez megváltozhatott volna! De mi mindennek kellett történnie ahhoz, hogy tulajdonjogunk kötöttségei tényleg megszűnjenek, és a polgári társadalomnak és gazdaságnak megfelelő szabad, kötöttségektől mentes tulajdoni rendszer jöjjön létre?

² HOMOKI-NAGY Mária: *Egy zálogszerződés története.* (Acta Jur. et Pol. Tom. LXXIII. Fasc. 22.) Szeged, 2010, 347–358. p.

³TÓTH Lőrinc: *Az ősiségi nyíltparancs.* Pest, 1853, 2. p.

A nemzetség egyik tagja, Kállay Emanuel pénzszűkébe került, azt állította, hogy *„a legközelebbi évek alatt szegény hazánkban véghezvitt dűlások s hadjáratok által, javaimban sokat szenvedvén, a legközelebbi törvénykezés által megszüntetett úrbériség miatt jövedelmeimben is tetemes veszteségeim lévén, mely miatt ősi, s közhivatalokban töltött éveim alatt tett magán adósságaim kamataim s családom feltartását fedeznem felette nehezzemmé vált.”*⁴ Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc szép és nemes eszméi semmivé váltak abban a pillanatban, amikor az ősi családi vagyont a századok óta halmozódó adósságok tömegétől kellett volna megszabadítani. Az addig oly biztos jövedelmet jelentő jobbágy-paraszti szolgáltatások megszűntek. Kállay Emánuel nem látott más kiutat, mint a régi, megszokott módszert, ismét kölcsönt vett fel. A 11 000 ezüst forintot kitevő kölcsön összegét Vertán Andrásné, született Lukács Anna biztosította számára, akivel a régi szabályok szerint 1850. szeptember 16-án birtok-zálogszerződést kötött. A zálog tárgyát a *„Csanád megyében fekvő és nemzetségemet a Nagykállói Kállay családom fiúi ágon örökös joggal illető Kaszaperegi pusztának néhai Kállay Albert úr kedves atyámtól egyenesen reám háramló és effective in concreto birodalmamban lévő 1/54 részemet ugyancsak földesúri joggal, hatalommal ... én bírtam, bírnám avagy bírhatnám.”* A zálog tárgyának meghatározása a szerződés szempontjából megfelelő, de pontosításra szorul. Ez a meghatározás csak annyit rögzít, hogy a nemzetség tulajdonát képező birtoknak csak egy meghatározott eszmei hányada illeti a zálogba adót, de hogy ez a rész pontosan hol fekszik, mekkora, melyek a határai, azt a szerződésből nem tudjuk meg. Tudták ezt a szerződő felek is, ezért az adós a következő megjegyzést fűzte a zálogtárgy jellemzéséhez: *„a kaszaperegi puszta osztályos atyámfiak között osztatlan. Az I. R. 60. cikkely értelmében és útmutatásához képest, minden osztályos atyámfiak ezen zálog eránt praemoniáltatni kell.”*⁵

A nemzetségek gyakran közösen birtokolták a tulajdonukat képező ingatlant, és csak az egyes családtagokat mint tulajdonostársakat megillető tulajdoni hányadokat tüntették fel, illetve tartották számon. Így a zálogszerződés azon kitétele, hogy *„effective in concreto birodalmamban lévő 1/54 rész”* a valóságban azt jelentette, hogy a közös, osztatlan tulajdonból az adóst ekkora nagyságú eszmei hányad illette. Az ősiség eltörlését kimondó törvény nem tette kötelezővé a nemesi osztatlan birtokok felosztását, az továbbra is közös tulajdonuk maradhatott. Ennek viszont az lett a következménye, hogy más szabály nem lévén, a Hármaskönyvben rögzített és évszázadok alatt meggyökeresedett szokásjogi normát követték. Az osztatlan birtokosokat, akiknek

⁴ MNL CSCSML IV.B.157.a. 25/III/1853.

⁵ Czövek István: *Magyar hazai polgári magános törvényről írt tanítások. II.* Pest, 1822, 552. p.; Frank Ignác: *A közgazdaság törvénye Magyarhonban I.* Buda, 1845, 367–368. p.

előzálogbavételi joguk volt, meg kellett kérdezni, hozzájárulnak-e a kérdéses birtokrész idegennek való zálogba adásához. Ez volt a praemonitio. Ennek elmulasztása érvénytelenné tette a szerződést, illetve szavatossági igénnyel léphetett fel a sérelmet szenvedett osztályos tulajdonostárs. Az ún. megintés-kor a vér- és jogközösségben élő osztályosok bármelyike ellentmondhatott, ezzel akadályozva a birtok elidegenítését. Ezzel egyidejűleg kötelessé vált a jelzett kölcsönösszeg átadására. Ő maga vehette zálogba a lekötött birtokot. Ez annak a jogszavatossági kérdésnek a biztosítását jelentette, melyet a zálogszerződésekben igen gyakran a következő fordulattal rögzítettek: „*az evictiot minden törvényes háborgatók ellen magamra vállalván.*”⁶ Kállay Emanuel ennek a szokásjogi szabálynak a betartására tett ígéretet, és biztosította hitelezőjét, „ha valamelyik osztályos ezzel élni akar, akkor Lukács Anna asszonynak e folyó év november 15-én visszafizetni köteleztetem.”

A kérdéses puszta történetéhez hozzátartozik, hogy azt, a maga teljes egészében a Kállay nemzetség 1841-ben tíz esztendőre haszonbérbe adta. Ezért a hitelező Lukács Anna, csak a haszonbérleti szerződés lejártakor, 1851. április 24-én léphetett volna ténylegesen birtokba. Ezt ígérte Kállay Emanuel: „eltelvén a fent jegyzett haszonbér ideje, köteles leszek effective et specificice cum designatione metarum hiteles bizonyság előtt kiváгатni.” Itt olvashatunk először arról, hogy az osztatlan birtokot a nemzetség egyik tagja földmérővel felmérési, s az őt illető eszmei hányadot adja át ténylegesen a hitelezőnek. Amennyiben a zálogszerződés valamely pontját egyik vagy másik szerződő fél nem teljesítette volna, arra az esetre mindkét fél részéről egyezer pengő forint vinculum megfizetésére kötelezték magukat.⁷

Miután osztatlan birtokról volt szó, a Kállay nemzetség nevében, a nemzeti javak akkori igazgatója, Kállay Rudolf is jótállást vállalt.

Ezt a zálogszerződést 1850-ben a régi normák betartásával kötötték. Mindez bizonyítja, hogy önmagában az ősiség eltörlésének a kimondása a nemesi ingatlanok tulajdon- és birtokjogi helyzetét nem változtatta meg. Az érintettek változatlanul a megszokott szokásjogi szabályok alapján kötötték szerződéseiket. Nem lett volna semmi baj e szerződésből, ha az abban foglaltakat mindenki betartja, illetve a nemzetségen belül kialakított szokást valaki váratlanul meg nem változtatja. A hitelező Lukács Anna 1851 tavaszán nem tudott ténylegesen a zálogba vett birtokba belépni. Ezért per útján kísérelte meg adóságát, illetve annak nemzetségét arra kényszeríteni, hogy a szerződésben meghatározott 1/54 rész pusztát számára kimérjék, és a birtokba iktatás megtörténjen.

⁶ MNL CSCSML Makó IV.B.157.a 19/III/1854. „A”

⁷ A vinculum a magyar szerződési jogban hosszú évszázadok óta ismert biztosíték – kötésbeli büntetés – a szerződés nem vagy hibás teljesítésének esetére. Ebből a szerződési biztosítékból alakult ki később a bánatpénz, illetve a kötbér. FRANK 1845, 595. p.

Miért nem teljesítette Kállay Emanuel szerződésben vállalt kötelezettségét? Az osztatlan nemzetségi birtokkal való gazdálkodás nehézsége mutatkozik meg e történet során. Bár a Kállay nemzetség két ágra szakadt, a kaszaperei osztatlan birtoktestet érintő bármilyen szerződéshez mindkét ág beleegyezésére volt szükség. A napkori ág tagjai szerettek volna a birtokból őket illető részekkel önállóan gazdálkodni, míg az orosi ág továbbra is az egész birtokot osztatlan állapotban kívánta tartani. Ehhez az ághoz tartozott Kállay Péter, aki a kaszaperei birtokot egészben kívánta tartani.

A Kállay nemzetség az 1841-ben kötött haszonbérleti szerződés lejárta előtt ismét árendába kívánta adni a birtokot a legtöbbet ígérő számára. Ez a nemzetség által 1850. október 10-én Kiskállóban tartott családgyűlés jegyzőkönyvéből ismert, ahol a javak igazgatója jelentette, *„hogy a kaszaperegi pusztának országszerte kihirdetett haszonbérbe adása nem sikerült, mert a) a jelenlegi haszonbérleő Lukács család a Kállay nemzetség némely tagjaitól zálogba vett részeket kiharítottatni, s a Péter atyafi által még ki nem fizetett épületeket előbb kifizettetni kívánta....”*⁸ Ebből a jegyzőkönyvi bejegyzésből egyértelműen kitűnik, hogy a nemzetség tudtával és beleegyezésével kötötték meg korábban a zálogszerződéseket. Így pl. Kállay Miklós és felesége Kállay Petronella 1848. január 27-én, Kállay Gáspár és felesége Kállay Ludovica 1848. augusztus 30-án, míg Kállay Emanuel 1850 szeptemberében.⁹ A kaszaperegi birtokot a Kállay nemzetség tagjai régóta a Lukács család tagjainak adták egyszer zálogba, máskor haszonbérbe. Mindkét szerződési típus érvényességének feltétele volt, hogy az árendás vagy hitelező birtokba lépjen.¹⁰ Ezért az 1848-ban illetve 1850-ben megkötött zálogszerződéseket mindkét fél a már megszokott gyakorlat szerint értelmezte. Az adós megígérhette a kimérést és a birtokba bocsátást, mert a hitelezők voltak bérlőként a birtokban. A hitelezők pedig éppen ezen szerződésekben bízva hihették azt, hogy az 1851-ben lejáró haszonbérleti szerződés után is birtokban maradhatnak. Tehát a szerződésben megígért kimérést csak akkor lehetett volna elkerülni, ha a nemzetség ismét a Lukács családdal köti meg a haszonbéri szerződést. A Kállay nemzetség a családülésen azonban leszögezte – feltételezhetően a nemzetség akkori jogi igazgatója Kállay Péter javaslatára –, *„hogy a család egyes tagjai a közös javakba több jogot, mint maguknak volt a Lukács családnak nem adhatván, ... a kaszaperegi pusztá haszonbérbe adásának gátul tellyességgel nem szolgálhat, annál fogva utasítatják javak igazgatója, hogy ... Kaszaperegére a Család ügyvédjével lemenjen,*

⁸ MNL CSCSML Makó IV.B.157.a „F”; Ehhez lásd a Kállay nemzetség egyes tagjai ellen indított más pereket: MNL CSCSML Makó IV.B. 157.a.19/III/1854, vagy 71/III/1854

⁹ E szerződésekkel összefüggő iratok megtalálhatók: MNL CSCSML Makó IV.B. 157.a 27/III/1853; IV.B. 157.a. 28/III/1853, IV.B. 157.a. 19/III/1854.

¹⁰ SZLEMENICS Pál: *Közönséges törvényszéki polgári törvény. III.* 1823, 55. p.; Czövek 1822, 552–553. p.

nevezett pusztát belátása szerint mentiül jövedelmezőbben, ha kívántatnék több tagokra osztva...közárverés útján 6 évre adja ki haszonbérbe.”¹¹ Ennek a nemzetségi döntésnek azonban néhányan, úm. Tamás, Ödön, Emanuel és Kálmán ellene mondtak, mivel ők ekkor már minden osztatlanságot szerettek volna megszüntetni, és saját tulajdoni részükre önállóan zálogszerződést kötni. Ellentmondásuknak túl sok foganatja nem lett, mert egy újabb árverés következtében, 1850. november 4-én a kaszaperegi pusztát teljes egészében a közárveréskor legtöbbet ígérő *Majthényi Flóriánnak* hat évre ismét haszonbérbe adták 38 270 ezüst forintért. A haszonbérleti szerződést a Kállay nemzetség részéről Kállay Péter az orosi ágból és Kállay Rudolf a napkori ágból mint a nemzetség javai igazgatója írta alá. (A haszonbérbevevő pedig nem volt más, mint Kállay Péter sógora, aki az egész pusztát egyben bérelte ki. Ennek következtében a régi haszonbérleőknek, a Lukács családnak vissza kellett adni a birtokot.)¹²

Mielőtt bármit a továbbiakban elemeznénk, néhány tényt rögzítenünk kell. Létezik egy ősi, osztatlan 14 938 holdból álló nemesi birtok, amelyet a maga egészében utoljára 1841-ben bocsátott haszonbérbe a nemzetség. A haszonbérleti szerződést tíz évre kötötték. Kállay Emanuel a zálogszerződést 1850. szeptember 16-án azzal a feltétellel kötötte meg Lukács Annával, hogy az előző haszonbérleti szerződés lejárta után történik meg a birtokbaiktatás. Addig – ami ténylegesen egy évet jelentett volna – a hitelező, a Kállay Emanuelt illető haszonbért kapta meg. Ezt a szerződést Kállay Rudolf a nemzetség javai igazgatója aláírásával megerősítette. Ezzel egyidőben az egész kaszaperegi pusztát a nemzetség egészének nevében – függetlenül attól, hogy a nemzetség néhány tagja ennek ellentmondott – Kállay Péter és Kállay Rudolf újabb hat évre 1850. november 4-én ismét haszonbérbe adta, melyet ők is szerződéssel erősítettek meg.

A két ágra szakadt Kállay nemzetség minden férfi tagjának a nemesi birtok elidegenítését, illetve zálogbaadását kísérő praemonitio alapján, a törvényes öröklés sorrendjében nyilatkoznia kellett, hozzájárul-e a szerződéshez vagy sem. A hozzájárulás megadására vagy megtagadására az ún. nemzetségi családülés megfelelő lett volna, de a pertestekhez csatolt iratok azt bizonyítják, hogy sem Kállay Péter által aláírt haszonbérleti szerződést, sem a Kállay Emanuel által kezdeményezett zálogszerződést a családülés nem támogatta egyhangúan. Nemcsak a nemzetség két ágának, de az ágon belüli vérrokonoknak sem volt azonos az érdeke az osztatlan kaszaperegi birtok hasznosítását illetően.

Kállay Emanuel, aki ellene mondott a haszonbérbeadásnak, 1850. november 20-án újabb családülést hívott össze annak bizonyítására, hogy a kaszaperegi

¹¹ MNL CSCSML Makó IV.B.157.a 19/71/III/1854. „F”

¹² MNL CSCSML Makó IV.B.157.a 1851. május 3. beiktatás

puszta haszonbérbeadása nem a család döntése szerint történt, mert „nem a javak igazgatója – Kállay Rudolf – és ügyvéde által a helyszínén, hanem a család bizalmát épen nem bíró, az árverésre teljességgel meg nem bízott, és magát mai napig is iurium directorának hívó Péter atyafi által Tótkomlóson oly formán eszközöltetett, hogy a kaszaperegi épületek ára most is fizetetlen lévén, midőn ezért és a kimondott föltételek közti azon kis záradék miatt, hogy a haszonbéri összeg Pesten Kállay Péter kezéhez lesz fizetendő, a jelen volt ... árverelők által méltán előmutattatni kívánt megbízását elő nem mutattatván, s emiatt az előre látó árverelők az árverést oda hagyván, Péter atyafi a magával Pestről hozott sógorának Majthényi Flóriánnak kezére játszotta.”¹³

Kállay Péter az általa megkötött haszonbérleti szerződést utólag jóváhagyta Rudolffal, akit a nemzetség bízott meg a szerződés lebonyolításával. A szerződésnek ellene mondók az orosházi járásbírótság előtt pert indítottak a *haszonbérleti szerződés megsemmisítésére*, mivel állításuk szerint azt Kállay Péter nem köthette meg, mert az osztatlan birtokra nézve a nemzetség megbízását nem bírta.¹⁴ A bíróság ugyanakkor kimondta, hogy a Kállay Rudolf által adott megbízás Péter számára érvényes, a nemzetség részéről mind a ketten aláírták a szerződést (igaz, hogy Rudolf időben csak később tette ezt meg, de a bíróság e tényt nem vizsgálta), ezért a többi Kállay atyafi keresetét elutasították, a szerződést érvényesnek nyilvánították, és elrendelték a végrehajtást, azaz Majthényi Flórián birtokba iktatását. Ez megtörtént 1851. május 3-án.¹⁵ Aki birtokban volt, azt a rendi magánjog normái szerint birtokvédelem illette meg.¹⁶

Lukács Anna, az általa kötött zálogszerződés tartalma szerint a korábbi haszonbérleti szerződés lejártá előtt, azaz 1851. április 24. előtt birtokba helyezéért pert nem indíthatott. A per megindításának a korabeli szabályok értelmében előfeltétele volt, hogy a szerződő felet, azaz Kállay Emanuelt a szerződés teljesítésére megintse (admonitio)¹⁷. Csak ennek sikertelenségét követően

¹³ MNL CSCSML Makó IV.B.157.a 19/71/III/1854. „L”; IV.B.157.a 25/III/1854. Majthényi féle haszonbérleti szerződés Kállay Emanuelnek egyedül azt az állítását nem bizonyítja, hogy a haszonbért Pesten kell fizetni. Minden más állítását nemcsak a tanúk, de ez a szerződés is alátámasztotta.

¹⁴ Czövek 1822, III. VI. rész

¹⁵ MNL CSCSML Makó IV.B.157.a 25/III/1853. „az egyrészről alperes Majthényi Flórián mint bérbé vevő másrészről pedig a N. Kállay Nemzetség mint bérbé adó között a kaszaperegi puszta iránt kötött haszonbérleti szerződés ezennel ítéletileg is jogosnak és érvényesnek kimondatik. ... ami azon felperesi ellenvetést illeti, hogy az 1850. október 10^{ki} család határozata által Kállay Rudolf a Család javak igazgatója és a család ügyvéde, s nem Kállay Péter küldetett ki, az tellyességgel elenyésztetik azáltal, hogy a pusztának haszonbérbe adásával megbízott javak igazgatója maga akadályoztatva lévén, az ... okmány szerint Kállay Pétert az árverés megtartására megelőzőleg felkéri, s megbizza, utólagosan pedig a megtartott árverést és annak eredményét helyesli, s a szerződést aláírásával megerősíti.”

¹⁶ FRANK 1845, 339. p.

¹⁷ BÓNIS György – DEGRÉ Alajos – VARGA Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Zalaegerszeg, 1996, 158. p.

fordulhatott bírósághoz. Ugyanakkor 1851. május 3-án az új haszonbérlet már birtokba is vezették. Lukács Anna és Majthényi Flórián között semmilyen jogi kapcsolat nem volt, tehát Majthényi ellen Lukács Anna pert nem kezdeményezhetett. Sőt az ekkor már birtokban lévő haszonbérlet a szokásjog is védte. A birtokon kívül levő hitelező csak és kizárólag adósa ellen fordulhatott azért, hogy a zálogszerződés teljesítését kikényszerítse.

E tények ismeretében felvetődik a kérdés: ki rendelkezhetett jogszerűen az osztatlan nemesi birtokról? Az osztatlan atyafiak közül egyik vagy másik önállóan köthetett-e szerződést saját eszmei hányada vonatkozásában? A nemzetségi család ülése megakadályozhatta-e egyik vagy másik családtag által kötött szerződés végrehajtását? Mindezek olyan kérdések, melyekre csak az évszázados joggyakorlat ismeretében lehet választ találni. A Kállay nemzetség tagjai által kötött szerződések arra is rávilágítanak, hogy a napkori ág tagjai az osztatlan birtokrészeiket inkább zálogba adták, míg az orosi ág tagjai inkább haszonbérleti szerződésekkel kötöttek, s a befolyt bérekből kísérelték meg adósságaik csökkentését.¹⁸

Ebből a szempontból érdemes egy kis jogtörténeti kitérőt tenni. A haszonbérleti szerződéseket mindig rövidebb időre kötötték, s ingatlan jószág esetében, főleg ha egész uradalomról volt szó, félévente előre kellett a bérleti díjat megfizetni.¹⁹ Ez azt jelentette, hogy félévente aránylag biztos összeg állt a bérbeadó rendelkezésére. Ezzel szemben, ha zálogba adtak egy birtokot, akkor a zálog idejének kezdetekor ugyan egy nagyobb összeget kapott kölcsönbe az adós, amellyel egy másik adósságát teljesíthette, de az újabbtól nem szabadulhatott, ugyanakkor a nemesi uradalmakat igen gyakran 32 évre kötötték, s ezen idő alatt arról a tulajdonosa nem rendelkezhetett. Vagyis azt mondhatjuk, hogy talán a jövőt nézve előnyösebb volt haszonbérleti szerződést kötni, mint záloggal megterhelni egy birtokot.

Mindenesetre, miután Lukács Anna a zálogbirtokba nem tudott belépni, pert indított a *zálogszerződés teljesítése* címén Kállay Emmanuel és a zálogszerződést a nemzetség nevében aláíró Kállay Rudolf ellen a birtok fekvése szerint illetékes Orosházi járásbíróság előtt, ahol az alpereseket elmarasztalták, majd fellebbezésük következtében a Békés-Csanád megyei törvényszék 1852. október 2-án meghozott ítéletében szintén a felperesnek, Lukács Annának adott igazat. Pontosabban kimondta azt a tényt, hogy Kállay Emanuel nem teljesítette a zálogszerződésben foglaltakat, ezért arra kötelezte, hogy a zálogba adott kaszaperegi puszta 1/54-ed részét a szerződésben foglaltak értelmében, *„nyíl és földmérő szerint valósággal és a határok kijelölése mellett Lukács*

¹⁸ A Kállay nemzetség tagjai közötti birtokperekre lásd KÖVÉR György: *A tiszaezslári per*. Budapest, 2011, Osiris, 169–199. p.

¹⁹ SZLEMENICS III. 1823, 148–150. p.; FRANK 1845, 648–649. p.; CZÖVEK 1822, 569–573. p.

Anna részére külön kivágassa, mivel a határidő még 1851. április 24-én lejárt.” Ezenkívül kötelezte az alperest, hogy „ezen pusztá rész után az átadásra szerződésileg kitűzött, de meg nem tartott határnapról fogva a végrehajtás napjáig felperest illető haszonvétel elmaradásából erre háramlott kárnak pótlása fejében, holdanként 5 pengő forinttal és 37 krajcárjával számítandó évenkénti haszonbért” fizessen. Ezt az ítéletet jóváhagyta a kerületi főtörvényszék is, így az elrendelt végrehajtás következtében 1854-ben Lukács Anna számára a zálogbirtokot kimérték.

Az alperes Kállay Emanuel hiába védekezett azzal, hogy a nemzetség figyelmen kívül hagyta az általa időben korábban megkötött zálogszerződést. Hiába bizonyította, hogy a nemzetség más tagjaival együtt a haszonbérleti szerződés megsemmisítése végett bírósághoz fordultak, de azt elvesztették. Hiába bizonyította, hogy a nemzetség több tagjával együtt osztályt kikényszerítő pert indítottak az Észak-Szabolcs megyei törvényszék előtt.²⁰ Ezek a tények csak azt eredményezték, hogy a szerződés nem teljesítése miatt kikötött vinculum²¹ megfizetése alól a bíróság felmentette, „mert a szerződés teljesítésének egyszerű mulasztásán felül annak rossz szándékbóli megszegése alperes ellen nincs kimutatva.” A perbehívott Kállay Rudolfot a bíróság csak perköltségekben marasztalta, „mert eredeti bizonyítvány szerint a Kállay család törvényesen előintetett, a 2^d r. alperes pedig, mint a Kállay család jószág igazgatója az egész zálogbeli pénzösszeg megkínálása melletti vissza intetést fel nem mutatná, - azon előbocsájtott előintetés ellenére, ennek most leírt körülményei között a peres pusztá részét a felperes beleegyezése nélkül 2^d r. alperes már többé új haszonbérbe jogosan nem adhatta ki, mivel pedig a leírt körülményekre nem figyelve azt még is haszonbérbe adta, ezáltal az előtte tudva levő zálogszerződésben kitűzött átadási-határidő feltételének teljesítését közvetve akadályozván, - ezen perre okot ő is szolgáltatott.”

A bíróság egyrésztől megállapította, hogy a zálogszerződést az alperesek, azaz a Kállay nemzetség nem teljesítette, másrészt rögzítette az ítélet indoklásában, hogy ugyanazon birtok újbóli haszonbérbeadására nem volt jogos.

Az is bebizonyosodott az eljárás során, hogy Kállay Emanuel betartotta az ősi birtok zálogbaadásakor kötelező megintését osztályos atyafiainak, azaz felkínálta nekik, hogyha nem akarnák idegen kezébe átadni a birtokot, az ott meghatározott kölcsön összegének lefizetése mellett magukhoz válthatják. Erre a megintésre a nemzetség tagjai közül senki sem reagált, azaz senki nem mondott ellent a szerződésnek. Ennek ismeretében még inkább érthetetlen,

²⁰ MNL CSCSML Makó IV.B.157.a 25/III/1853. Észak-Szabolcs Megye Törvényszékéhez beadott keresetlevele Kállay Emanuelnek, a Kállay nemzetséget illető osztatlan javakon teendő osztály tárgyában. 1851. július 22.

²¹ FRANK Ignác: 595. p

hogyan e szerződés megkötését követően alig egy hónap elteltével miért kötött egy másik szerződést az egész birtokra a nemzetség két tagja?

S itt álljunk meg egy pillanatra. Kállay Emanuel saját magatartását bizonyítandó, az eljárás során védekezésül arra is hivatkozott, hogy amikor a Kállay nemzetség családülése többségi határozattal újból haszonbérbe adta a kérdéses pusztát, a nemzetségnek több tagja, nyilván a kisebbség, Kállay Kristóf, Tamás, Ödön és György szóbeli pert indított 1851. április 14-én az orosházi járásbíró előtt, *a haszonbéri szerződés megsemmisítésére*. A felpereseket keresetüktől a bíróság elmozdította, és kimondta, hogy a „szerződés ítéletileg jogos és érvényes”, mivel a szerződést a Kállayak részéről Kállay Péter és Kállay Rudolf mint a nemzetségi javak igazgatója írta alá, ezt a Kállay nemzetség néhány tagja mint a családgyűlés határozatát megerősítette: „Alább írottak azon haszonbéri szerződésre nézve, melyet Kállay Péter atyánkfia a Ns. Csanád vármegyében kebeleztet kaszaperegi osztatlan közös pusztánk iránt T. Majthényi Flórián ural, mint a Tótkomlóson tartott nyilvános árverésen legtöbbet ígérő vállalkozóval az 1850. esztendei november 4. napján kötött és Rudolf atyánkfia a családi javak igazgatója is aláírt, ezennel kijelentjük, hogy azon szerződésben mint a család gyűlés határozata értelme szerint kötötben tökéletesen megnyugszunk, s egyszersmind ez alkalommal is az említett szerződést mint a családnak megannyi magány külön tagja, megerősítjük, azon családtagoknak pedig, kik a többször említett szerződés ellen törekednek, és T. Majthényi Flórián urat az árendába lépésben gátolni akarják, ebbeli tettét és törekvését annál inkább törvénytelennek nyilatkoztatjuk, mivel ezen közös osztatlan pusztának az eddigi mód szerinti használásában a többséget a kisebbség nem akadályozhatja...” A nyilatkozatot Kállay Péter, Gusztáv és Ákos valamint özv. Kállay Istvánné írták alá. Gusztáv és Ákos egyébként Péter unokaöccsei, az özvegyen maradt Kállay Istvánné gyermekeinek gyámja pedig szintén Péter, s mindannyian a Kállay nemzetség orosi ágából valók. Az ún. napkori ágból e nyilatkozatot senki sem írta alá. Ugyanerre a nemzetség többsége által aláírt nyilatkozatra hivatkozott Kállay Rudolf minden olyan perben, amelybe őt mint a nemzetség javainak igazgatóját – aki egyben valamennyi zálogszerződést is aláírta – másodrendű alperesként, aki szavatossággal tartozott a többiekért, perbehívták. Érdekes, hogy a haszonbéri szerződés érvényességét megállapító orosházi járásbíró nem vizsgálta azt az egyszerű tényt, hogy a nyilatkozatot aláírók az orosi ág egészét sem képviselték, a napkori ágból pedig senki sem írta alá. Ezért kétséges, hogy ténylegesen a nemzetség tagjainak a többsége hozta-e ezt a határozatot, vagy Kállay Péter elég erőszakos volt a családon belül, hogy akaratát mindenkire rákényszerítse, amit még az eljáró bíróság is megerősített ítéletével: *„a megbízott igazgatójának aláírása a nemzetségre nézve mindenkor kétségtelen kötelező erővel bír.”* Ennek az ítéletnek az alátámasztására, indoklásában a bíróság arra hivatkozott, hogy a nemzetség részéről

korábban is kötöttek már hasonló szerződést, pl. 1840-ben Tótkomlós községgel. Ugyanezt az ítéletet 1851. április 28-án a Békés-Csanád megyei törvényszék is jóváhagyta.

A haszonbéri szerződés megsemmisítésére irányuló perben a felperes Kállayak hiába hivatkoztak arra, hogy az adott birtokra nézve korábban már más szerződés, illetve szerződések kötöttek. A szóbeli perben a bíróság csak azt vizsgálta, hogy osztatlan nemesi birtok esetében az aláíró felek jogosan kötöttek-e meg a szerződést. Ennek a jogerős ítéletnek a birtokában elrendelték a haszonbérleti szerződés végrehajtását, ami azt eredményezte, hogy 1851. május 3-án Méhes József végrehajtó bíró a bevezetés hagyományos szabályai szerint a haszonbérlet Majthényi Flóriánt a kaszaperegi birtokba bevezette.²² Ez azt eredményezte, hogy az addigi haszonbérletnek, a Lukács család tagjainak el kellett hagyni a kaszaperegi birtokot. De kezükben volt több, érvényes zálogszerződés. Így újabb pereket indítottak a Kállay nemzetség egyes tagjaival szemben, azonban e perek megindítására már az Osztrák Polgári Törvénykönyv hatálybalépését követően, 1853. május 1. után került sor. E perek jegyzőkönyveiben már az OPTK közös tulajdonra, illetve a közös tulajdon megszüntetésére vonatkozó szabályaira hivatkoztak a felek.²³ Ezzel egyidejűleg az osztatlan birtok felosztására irányuló osztályos per is megindult.

*

A kaszaperegi birtoktestet érintő perek jegyzőkönyvei is elég bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a nemesi tulajdon kötöttségeinek eltörlését kimondó törvények nem szüntették meg az osztatlan birtokok kezelésével összefüggő gondokat. Nemcsak a tulajdon- és birtokjogok rendezése vált szükségzerűvé, hanem a polgári, szabad tulajdonjog érvényesítésére új szabályokat kellett létrehozni. Ez a szükségszerűség tette lehetővé, hogy az OPTK egyes rendelkezéseit a magyar bírói gyakorlat érvényesíteni tudta, és a kaszaperegi birtok vonatkozásában az érvényes zálogszerződést bemutató felperesek végül elérték a birtok felosztását, és hitelezőként birtokba léphettek. Az további elemzést igényel, hogy mi történt ezekkel a birtokrészekkel a zálogszerződés lejártakor.

²² MNL CSCSML IV.B.157.a 25/III/1853.

²³ MNL CSCSML IV.B.157.a. 25/III/1853.

Jany János*

RENÉ DAVID ETIÓPIÁBAN, AVAGY A JOGI MODERNIZÁCIÓ ELTÉRŐ MINTÁI

A jogi modernizáció meglehetősen eurocentrikus fogalom, jóllehet mi, magyarok, nem feltétlenül érezzük annak, hiszen modernizációnak mi is többször nekifutottunk már az elmúlt két évszázadban. Csakhogy amíg mi a civilizáción és jogi kultúrkörön belül maradva inkább jogtechnikai értelemben modernizáltunk, addig Európán kívül ez egyben a civilizáción kívüli minta adaptációját is jelentette, ami nyilván számtalan ellentmondás forrása lett. Más reakciókat váltott ki ez a folyamat Afrikában, mint a Közel-Keleten vagy a Távoll-Keleten. Jelen írás e jelenség okait kutatja.

A különbségek okai két nagyobb csoportra oszthatók. Az első csoportba azok az okok tartoznak, amelyek magához a modernizáció folyamatához tartoznak, mivel a modernizáció kiindulópontja lehetett önkéntes vagy oktrojált. Önkéntes modernizáció azokban a társadalmakban figyelhető meg, ahol az uralkodó elit felismerte saját államának lemaradását a nyugati világhoz képest, és ennek okát saját, elavult szociális infrastruktúrájában (politikai rendszer, gazdaság-szerkezet, jogrendszer, társadalmi viszonyok) találta meg. Ezért nagyarányú, felülről jövő és gyors lefolyású modernizációba kezdett, ami valójában egyben vesztmodernizáció is volt, mivel az minősült modernnek, ami eredetét tekintve európai (nyugati) volt. E gondolat mintaállama a születő Törökország volt, ahol Kemál Atatürk évszázados elmaradásokat próbált – vérrel és vassal – pótolni, sok sikerrel és legalább annyi ellentmondással.

Ezzel szemben az oktrojált modernizáció nem adott teret a gondolkodásnak a legyőzött állam elitjének, mivel maga a katonai győzelem jogi aktusa (nemzetközi szerződés) írta azt elő. Legjobb példa erre Japán, ahol a több évszázada

* Jany János PhD, egyetemi docens, PPKE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Nemzetközi és Politikatudományi Intézet.

uralkodó Tokugawák belebuktak az amerikaiakkal való konfrontációba, mivel Matthew C. Perry kapitány Edóra (Tokió) állított hadihajói csak akkor hagyták el a szigeteket, ha és amikor a japánok kereskedelmi szerződést kötöttek az USA-val (1854). Ezen egyoldalú szerződést több más is követett európai országokkal, melyben a japánoknak vállalniuk kellett, hogy jogrendszerüket „civilizálják”, ahol A civilizáció alatt természetesen a nyugati világot kellett érteni. Ez indította útjára a fiatal császár nevére Meidzsi-reformoknak hívott változásokat, melynek a japánok megsértett büszkesége további lendületet adott.¹

A másik csoportba a befogadó társadalmak befogadóképessége tartozik, ami nagyon eltérő egymáshoz képest, s önmaga is több okságra bomlik. A kívülről hozott (jogi) minta befogadását befolyásolja az etatizmus erőssége, a társadalom együttműködése vagy ellenállása a hatalommal szemben, a vallási képzetek és ideológiák támogató vagy ellenszegülő jellege, valamint a törzsiség befolyásának mértéke (ahol ez a kérdés felmerül). A fenti felsorolásból kórosan hiányzik az őshonos jogi kultúra és intézményrendszerének alapvetése, működése és intézményei, és ez nem véletlen: ez a szempont ugyanis senkit sem érdekelt, illetve amennyiben igen, csak mint meghaladandó, atavisztikus, legyőzendő mentális és intézményi ellenfelet vették számításba. Nem az volt ugyanis a cél és a feladat, hogy az őshonos japán/kínai/izlám stb. jogot nyugatias mintákkal fűszerezve kissé felrázzák évszázados álmukból, hanem az, hogy ezek mellé egy párhuzamos jogrendszert építsenek ki, mely teljesen idegen alapokon nyugodott. Ennélfogva nyugodtan kijelenthető, hogy az új, modernizált (=veszternizált) jogrendszer filozófiai, ideológiai alapvetése sokkal nagyobb változást jelentett (a folyamat elején igazi kultúrsokkot), mint a jogrendszer okozta változások. A japánok nyelvi kínlódása, amivel nyugati koncepciókat igyekeztek japánra fordítani, legendás, egyben kiválóan illusztrálja a folyamatot: a perindításhoz való jogot végül úgy fordították le, hogy mindenkinek joga van pert elszervedni (mert a perindítás, mint az individuum egyoldalú érdekérvényesítése a kompromisszumos megegyezéssel szemben lenézett és elítélt cselekedet volt), az embert megillető jogokat a konfucianus tanítással összhangban pedig mint a „menny által adományozott jogot”. De az ezeknél jóval egyszerűbbnek tűnő *droit civil* fordítása 25 évet várattott magára, mert a japán etatizmushoz szokott bürokrácia nem engedte, és el sem tudta képzelni, hogy az embereknek (alattvalóknak) bármihez is joguk lenne.²

¹ A kérdésről bővebben lásd BEER, L. W. – MAKI, J. M.: *From Imperial Myth to Democracy*. Colorado, 2002, University Press of Colorado, 7–49. p.

² KATSUTA: Japan: A Grey Legal Culture. In ÖRÜCÜ, Esin – ATTWOOL, Elspeth – COYLE, Sean (ed.): *Studies in Legal Systems*. The Netherlands, 1996, Kluwer Law International, 251–252. p.; ODA: *Japanese Law*. Oxford, 2009, Oxford University Press, 18–19. p.; CHIBA: Three-level Structure of Law in Contemporary Japan. The Shinto Society. In CHIBA (ed.): *Asian Indigenous Law*. London–New York, 1986, Routledge and Kegan Paul, 314. p.

Ahol az etatizmus erős, a társadalom pedig gyenge és a vallásnak sincs jelentős mozgósító képessége, kiváltképpen nem az állammal szemben, ott a modernizáció, ha nem is feltétlenül gyorsan, de kevesebb akadállyal szembenézve haladt előre. Ez elsősorban Kelet-Ázsia világa, ahol a folyamat gyümölcsei – elsősorban politikai okokból – jóval később értek csak be. A japán reformok is óvatosan kezdődtek, először a francia jog tanulmányozására került sor,³ majd e gondolat kudarca után a német (porosz) jog lett a követendő minta, melynek túlsúlya a századfordulón olyan extrémításokig vezetett, amit az a szólás fejezett ki legjobban, hogy „ami nem német jog, az nem is jog.”⁴ A porosz minta persze érthetően tetszett a japán császárnak, hiszen a 19. század végén a német birodalmi alkotmány volt a legkevésbé liberális, nem ismerte a kormányzat és az uralkodó felelősségét, és a választott hatalmi ág szerepe is mérsékelten maradt.⁵ Ám még egy ilyen alkotmányos rend bevezetése is forradalmi változás volt az alkotmányozás gondolatát hírből sem ismerő Japánban, ezért talán nem annyira meglepő, hogy a rövid életű Taisho-demokrácia után a katonaság felszámolta az évszázados japán felfogással – no meg saját hatalmi törekvéseivel – ellentétes politikai és jogi rendet, militarizálta, majd háborús katasztrófába vezette az országot.⁶

A háború utáni új japán jogrend azonban még inkább oktrojált módon született, mint a száz évvel korábbi, mivel két atombomba teljes súlya állt mögötte. Az új, demokratikusra tervezett japán politikai és jogi rendet nem a japánok álmodták meg, nekik ez már-már rossz álmnak tűnt inkább, hanem Douglas MacArthur tábornok, a csendes-óceáni hadsereg parancsnokának hajóján utazó néhány amerikai ügyvéd, akik sosem jártak Japánban, nem ismerték sem a nyelvet, sem a kultúrát.⁷ Így a felkérésüknek megfelelően és amerikai jogi tapasztalataikon nyugodva írtak egy modern (=nyugati) alkotmányt a japán társadalomnak, mely e folyamatról értelemszerűen nem tudott semmit. Pusztán a japán kormányzat nevében tárgyaló néhány fős tárgyalódelegációnak mutatták meg a szöveget, akik azt azonnal visszautasították, mondván, hogy az rosz-

³ Mivel Japánban senki sem ismerte az európai jogrendszereket, ezért ők hívtak európai tudósokat Japánba. Így esett a választás Gustave Boissonade párizsi egyetemi tanárra, aki nemcsak a francia jogi műveltséget hozta magával, hanem megalkotta Japán új törvénykönyvét is (1882).

⁴ Angolszász iránnyal is próbálkoztak, ezért küldték Nobushige Hozumit a common law tanulmányozására Angliába, de ő azzal a tapasztalattal és véleménnyel tért vissza, hogy a common law hasznosítása Japánban teljesen lehetetlen. Részletesen lásd: AOKI, Hitoshi: Nobushige Hozumi. A skillful transplanter of Western legal thought into Japanese soil. In RILES, Annalise (ed.): *Rethinking the Masters of Comparative Law*. Oxford, Portland, 2001, Hart Publishing, 129–151. p.

⁵ Kidolgozója is német jogtudós volt (Herman Roesler), akire a japán polgári törvénykönyv megalkotásában is fontos szerep hárult.

⁶ HALEY: *Authority Without Power: Law and the Japanese Paradox*. Oxford, 1991, Oxford University Press, 79–80. p.

⁷ A híres (az agresszióról és a hadsereg fenntartásáról lemondó) 9. cikkelyt Charles Kades ezredes, MacArthur legközelebbi munkatársa fogalmazta meg.

szabb, mint egy újabb atombomba. Ennek oka, hogy az alkotmánytervezet kihagyta a császárt a politikai rendszerből (részben azért, mert az amerikaiak a japán császárt Nürnbergben bíróság elé akarták állítani), ám ez teljes mértékben elfogadhatatlannak bizonyult, s hosszas tárgyalások után az amerikaiak ezt a pontot kénytelenek voltak visszavonni. Az új, teljesen veszternizált alkotmány többi pontja azonban végül is elfogadást nyert, s mind a mai napig a japán jogrendszer alapját képezi. Az erre épített sajátos struktúra, mely öt különösen fontosnak tartott törvényt a jogforrási hierarchia második szintjére helyez (roppou: magán-büntető-eljárás-kereskedelmi tv) végképp biztosította a liberális demokrácia és gazdasági rendszer működéskéességét az országban, melyet a mai politikai irodalom már a nyugati országok között tart számon.⁸

Szintén az oktrojált modernizáció világába tartozik a kínai (jogi) kultúra befolyása alatt álló, izolációba forduló Korea is, ahol a jognak még annyi szerep sem jutott a századok során, mint a konfuciánus társadalmakban általában. A történelem fura fintora, hogy a koreai jogi rendszer reformját (vagy inkább kiépítését) az országot elfoglaló japánok kezdték meg a huszadik század elején, mert az általuk bevezetett nyugati (német) jogot valamennyi, általuk uralt területen el kívánták terjeszteni. Ebből adódóan a japán jog hatályba léptetése részben nyugati (főként német, kisebb részben francia) jogi elemek bevezetését is jelentette egy olyan társadalomban, mely nemcsak erre nem volt felkészülve, de egyben mindennek ellenszegült, ami Japánból érkezett (a semmilyen gyakorlati jelentőséggel nem bíró, csak szimbolikájában fontos hajvágási törvény például fegyveres lázadáshoz vezetett). A német jog azonban a japán közvetítés miatt diszkreditálódott, ezért a második világháború után a kettészakadt ország déli vidékein egyre inkább az angolszász minta kezdett uralkodóvá válni annak ellenére, hogy a kiemelkedő német ajkú tudósok (Kelsen, Radbruch) szellemi befolyása továbbra is érezte hatását.⁹

Thaiföld is az oktrojált reformok országaihoz tartozik, mivel modernizációjának kezdete tökéletesen megegyezik a japán tapasztalattal: Mongkut királlyal egy sor egyenlőtlen szerződést írtak alá a nyugati hatalmak, melyek mentesítést adtak állampolgáraiknak a thai joghatóság alól, és kimondták, hogy csak akkor mondhatók fel, ha a thai állam is modern (=nyugati) jogrendszert épít ki. Ez a feladat Chulalongkorn királyra maradt, aki nagyon óvatos reformokba kezdett, melyek a jogrendszer mellett érintették a politikai, a közigazgatási

⁸ BEER–MAKI 2002, 79–97. p.

⁹ KWON: Korea: Bridging the gap between Korean substance and Western form. In BLACK, E. A. – BELL, G. F.: *Law and Legal Institutions of Asia. Traditions, Adaptations and Innovations*. Cambridge, 2011, Cambridge University Press, 152–156. p.; KIM: Overview. In *Introduction to Korean Law*. (Korea Legislation Research Institute.) Heidelberg – New York – London, 2013, Springer, 5–6. p.; CHOI: *Law and Justice in Korea. South and North*. Seoul, 2005, Seoul National University Press, 88., 162. p.

és a bírósági rendszert is. Alkotmányos királyságról azonban hallani sem akart az abszolutizmushoz szokott uralkodó, így nagy áttörés a közjogban nem valósult meg annak ellenére, hogy harvardi jogi tanácsadói éppen ezt javasolták. A halogatás végül felkeléshez vezetett 1932-ben, s ennek eredményeképpen született meg az alkotmányos monarchia.¹⁰

India jogi modernizációjára nem oktrojált módon került sor annak ellenére, hogy az angol kormányzat közel egy évszázada közvetlenül, alkirály útján irányította a kontinensnyi országot. Ennek oka, hogy a függetlenségi mozgalom vezetői nyugatias műveltségű, angolszász jogi képzésben részesült értelmiségiek voltak, akik a tanult és elismert mintát kívánták hazájukban is meghonosítani. Ehhez természetesen nem az örök dharma tanán nyugvó hindu jogot kellett megváltoztatni (ami eleve lehetetlenség), hanem egy párhuzamos, szekuláris jogrendszert kellett kiépíteni föderális és tagállami szinten egyaránt. A folyamat szakmai katalizátora B. R. Ambedkar volt, aki érinthetetlen származása miatt elvben még írni-olvasni se nagyon tanulhatott volna meg, ezzel szemben ő a London School of Economicsen és a Columbia Universityn szerzett doktorátust. Angolszász tapasztalatait ötvözve alkotta meg a modern India alkotmányát hét évtizeddel ezelőtt, mely számtalan módosítás tárgya volt ugyan azóta, de lényegét tekintve mégis érintetlen maradt. Az alkotmány az államszervezet tekintetében az amerikai mintát követte (elnök, föderáció, az unió és a tagállami kompetenciák precíz elhatárolása), a kiépített jogrendszer egésze azonban mégis inkább az angolhoz állt közelebb, elsősorban az évtizedes hagyományra visszanyúló Anglo-Hindu Law miatt, melyen keresztül az angol jogi gondolkodás már bőven az alkotmány hatálybalépése előtt teret nyert Indiában. Az alkotmány helyesen súlyozva és egyensúlyozva osztotta ki a kompetenciákat Delhi és a tagállamok között, amit bizonyít, hogy e miatt egyetlen súlyos jogi vagy politikai válság sem robbant ki. A szekuláris állam biztosítja a vallásszabadságot is, ami egy vallásilag erősen megosztott országban nyilván kulcskérdés a társadalmi béke megőrzése érdekében.¹¹ Ez a modell is évtizedekig kiállta a próbát, repedések csak mostanság látszanak, és ezek sem jogi, hanem politikai okokra vezethetők vissza: a hindu nacionalizmus erőinek kormányra kerülése megkérdőjelezte a Kongresszus Párt örökségét e kérdésben.¹² Végül fontos kiemelni, hogy az indiai alkotmányos rendszer a törzsi jogokat is

¹⁰ ENGEL: *Law and Kingship in Thailand during the reign of King Chulalongkorn*. Ann Arbor, Michigan, 1975, Michigan Papers on South and Southeast Asia No 9. 33–95. p.; HARDING – LEYLAND: *The Constitutional System of Thailand. A Contextual Analysis*. Oxford, 2011, Hart Publishing, 7–12. p.

¹¹ Az indiai alkotmányozás folyamatáról bővebben lásd SETALVAD: *The Common Law in India*. London, 1960, Stevens and Sons Limited, 168–184. p.

¹² E folyamatról részletesen lásd GUHA, Ramachandra: *India after Gandhi. The History of the World's Largest Democracy*. London, 2007, Harper and Sons, 719–750. p.

tiszteletben tartja, mi több, egyfajta pozitív diszkrimináció jegyében még támogatja is (külön, alkotmányban rögzített nemzeti bizottság feladata a törzsi jogok védelmének monitorozása), így a törzsi struktúrák fennmaradása sem jelentett semmilyen veszélyt az indiai jog modernizációjára.¹³ Ennek a kérdésnek a jelentősége a következőkben válik világossá, amikor a közel-keleti tapasztalatokat vizsgáljuk meg.

Az indiai óvatos határozottság helyett az erőszakos határozottság uralkodott el számos közel-keleti államban, elsősorban azért, mert az ellenálló közeg sokkal nagyobb volt, mint máshol: a jelentős részben a modern korban is analfabéta vidéki lakosság, a törzsek és a muszlim vezető réteg, esetenként egymással is összefogva harcoltak a modernizáció ellen. Az 'ulamá és a vele szövetséges udvari elit már az Oszmán Birodalom reformpróbálkozásainak is ellenlábasai voltak (Tanzimat-reformok),¹⁴ ezért az új Törökország vezetője, Kemál Atatürk semmit sem bízott a véletlenre: törvényhozási határozattal mondatta ki a kalifátus eltörlését, betiltotta a szúfi rendeket, jelentősen korlátozta az 'ulamá oktatási és pénzügyi privilégiumait, száműzte a közéletből az iszlám szimbólumait, bevezette a Gergely-naptárt és a latin betűs ábécét a hagyományos, arabírás alapú oszmánnal szemben. Ezzel párhuzamosan új fővárosként kiépítette Ankarát, új, európai mintájú közigazgatást és bírósági rendszert vezetett be, mely mellé biztosította a megfelelő egyetemi háttérrel is, hogy a jogászok új nemzedéke már a nyugati jogot tanulhassa. Mindehhez új, európai jogrendszer is bevezetésre került, francia, német és svájci mintára, elsősorban a magánjogban, a büntetőjogban és az eljárásjogokban. E lépések egy szűk elit támogatását élvezték csupán, ezért jelentős társadalmi ellenállást kellett leküzdeni ahhoz, hogy a fenti modellkísérlet ne haljon el félúton. Nem is a kísérlet halt el, hanem azok, akik ellenezték, ugyanis Kemál ellenfeleit brutális módon állította félre (az ellene elkövetett merénylet után többeket kivégeztetett). Pontosán ezért hiányoztak a közjogi rendszerből azok az elemek, amelyek az elnök hatalmát jelentősen korlátozták volna. Az emberi jogok tekintetében a kép összetettebb, mert a deklaráltan szekuláris állam vallásszabadságot biztosított a nem muszlimok számára, ami nagy előrelépés volt az oszmánok sarí-a-alapú rendszeréhez képest.¹⁵ Atatürk szűk két évtizede alatt a török társadalom többet lépett előre, mint a megelőző évszázadokban összesen, ami akkor sem lebecsülendő, ha e felülről jövő reformok rengeteg

¹³ NARWANI: *Tribal Law in India*. Jaipur, 2004, Rawat Publications, 11. p.

¹⁴ A polgári jog terén például készült egy törvénykönyv (Medzselle), ami szerkezetileg a francia mintát követte, tartalmilag azonban teljes mértékben hanafita olvasatú iszlám jog maradt.

¹⁵ DAVISON: *Tanzimât*. In *The Encyclopaedia of Islam* X. Leiden, 2000, Brill, 201–208. p.; BOSKURT: *The Reception of Western European Law in Turkey (From the Tanzimat to the Turkish Republic, 1839–1939)*. *Der Islam*, Band 75. 1998. Heft 2. 284–294. p.; KARPAT: *Modern Turkey*. In *The Cambridge History of Islam* 1/B. Cambridge, 1970, Cambridge University Press, 533–535. p.

ellentmondást és sok vesztest termeltek. A kemáli örökséghez való viszony azóta is meghatározza a török belpolitikát, az óvatos, majd kevésbé óvatos távolodás mostanság a szemünk előtt zajlik.

Atatürköt kifejezetten példaképének tekintette az iráni sáh, Reza Pahlavi, aki teljes egészében lemásolta a török reformokat: betiltotta az iszlám szimbólumokat, vallásszabadságot adott a nem muszlimok számára (keresztények, zsidók, zoroasztriánusok), európai mintájú közigazgatást, bíróságot és jogrendszert vezetett be, melyek szakember-utánpótlásáról az újonnan alapított (1935) Teheráni Egyetem és annak jogi fakultása gondoskodott. Az elhúzódo reformok azonban egyre több ellentmondásba torkolltak, amit a hatalom kizárólag erőszakos úton kísérelt meg megoldani. A végén azonban már a titkosrendőrség (SAVAK) kegyetlenségei sem voltak elegendőek, és az iszlám forradalom győzelme elkerülhetetlennek bizonyult.¹⁶ Azóta természetesen felszámolták a veszternizáló modernizáció minden lényeges pontját, hiszen az állam jogrendjének alapja és mérföldköve nem az alkotmány és annak rendje, hanem a sarí'a, illetve annak si'íta olvasata. Irán tehát tökéletes példája nemcsak a modernkori iszlamizmus (egyetlen) győzelmének, hanem annak is, hogy a felülről jövő, társadalmilag nem támogatott reformok hosszú távon több kárt okoznak, mint hasznot. Persze nem csak az iszlamista/forradalmi mozgalmárok a kritikusai a veszternizáló modernizációnak, nyugati akadémiai körökben – elsősorban a postcolonialism ideológia követői – is azonosítják a modernizációt az erőszakos veszternizációval, s ennek jogi vetületét egyenesen legal colonialism-nek bélyegzik.¹⁷

Nem Irán az egyetlen példája az ilyen típusú modernizációnak. Az etióp kormányzat is ezt az utat járta, jóllehet saját hazájában a helyzet az iráninál is bonyolultabb volt, mivel Etiópia rengeteg etnikumra, s azon belül törzsekre oszlik, ezért egy nyugatias törvény bevezetése egyik napról a másikra aligha kecsegtet a siker reményével. Az etióp kormány mégis ezt tette, s ennek keretében felkérte a korszak kiváló civilistáját, a taxonómiájáról híressé vált René Davidet az etióp polgári törvénykönyv megalkotására. A törvény szövege hamarosan el is készült. Franciául. Mivel David – érthetően – nem beszélt az amhara nyelvet. Sőt, életében nem járt Etiópiában, így végül fogalma sem volt arról a társadalomról, melynek a francia dogmatika e kiváló művét szánták. Az íróasztalnak készült törvény és a társadalmi valóság nemigen tud olyan messzire kerülni egymástól, mint ebben a helyzetben. A törvényt a bíróságok éppúgy nem használták, mint ahogy a falun élő lakosság sem. Éppen ezért,

¹⁶ KEDDIE, Nikkie R.: *Modern Iran. Roots and Results of Revolution*. New Haven, 2003, Yale University Press, 73–105., 148–169. p.

¹⁷ A problematikával kapcsolatosan legújabban lásd HALLAQ, Wael B.: *Restating Orientalism: A Critique of Modern Knowledge*. New York, 2018, Columbia University Press

amikor a forradalmi mozgalom megdöntötte az etióp kormányzatot (1974), az egyik első dolga volt, hogy hatályon kívül helyezte a törvényt.¹⁸

Összességében tehát elmondható, hogy a vesztettség/modernizáció sikere és az etatizmus mértéke között nagyon szoros korreláció mutatkozik: minél erőteljesebb, monopolisztikusabb egy adott társadalomban az állam, annál biztosabban tudja végrehajtani a reformokat. Legjellemzőbb példa erre a távol-keleti országok, legsikeresebb állama pedig Japán. Ahogy távolodunk ettől a térségtől nyugat felé, az etatizmus mértéke folyamatosan csökkenő tendenciát mutat: a Közel-Keleten az állam mellett a vallás (iszlám) és sok helyen a törzsiség is egyenlő fontosságú társadalomszervező erő, mely képes az érdekeinek ellentmondó állami jogi akaratot akadályozni és saját, rivális jogfelfogását (iszlám jog; törzsi jogok) a reformok elé helyezni, bármi áron. Ez a bármi ár akár azt is jelentheti, hogy a vallás foglyul ejti az állami jogalkotó akaratot (Irán),¹⁹ vagy nagyon erősen korlátozza (Szaúd-Arábia). Az equilibrium jogi értelemben Indiában figyelhető meg, éppen abban az országban, amely földrajzilag a Közel és a Távol-Kelet között helyezkedik el, kulturális értelemben pedig messze nem olyan etatista, mint a tőle keletebbre fekvő országok, ugyanakkor nem enged olyan mértékű vallási befolyást, mint a muszlim országok.²⁰

¹⁸ ALLOTT – EPSTEIN – GLUCKMANN: Introduction. In GLUCKMAN, Max (ed.): *Ideas and Procedures in African Customary Law*. London, 1969, International African Institute, Oxford University Press, 32–33. p.; MENSKI, Werner: *Comparative Law in a Global Context. The Legal Systems of Asia and Africa*. Cambridge, 2006, Cambridge University Press, 482–484. p.

¹⁹ Iránban egy külön 12 tagú testület, a Suraye Negahban (Őrök Tanácsa) biztosítja az iszlám jog primátusát a parlamenti jogalkotással szemben azzal, hogy a tanács szerint iszlám jognak ellentmondó parlamenti döntéseket, törvényeket – indoklás nélkül – megsemmisít. Hasonló mechanizmust léptettek életbe Szaúd-Arábiában is azzal a különbséggel, hogy ott az iszlám jognak egy egészen másik olvasatát veszik zsinórmértékül.

²⁰ Ez magyarázza az India és Pakisztán között meglévő óriási különbséget, holott a két ország ugyanaból a közös örökségből indult el 1947-ben.

Karácsony András*
SZUVERENITÁS – JOGÁLLAM
– JOGURALOM

A szuverenitás jelenlegi problémakörét vizsgálva jól láthatóan egy gazdag fogalmi bokorban találjuk magunkat. Érinteni kell a *rule of law* és a *Rechtsstaat* különbözőségét és hasonlóságát, már csak azért is mert az EU vonatkozásában – mivel nem állam – csak a *rule of law* tárgyalható, ugyanakkor a tagállamok felé tipikusan a *Rechtsstaat* követelménye fogalmazódik meg. Vizsgálni kell a szuverenitás fogalomtörténetét, jelentésének és alanyainak történelmi változását, az EU és a tagállamok vonatkozásában a szuverenitás megosztásának kérdését, illetve a demokrácia értelmezését és ennek viszonyát a köztársasághoz. Írásomban minderre nem vállalkozom, csupán jelezni akarom a fontosabb összefüggéseket, mégpedig a joguralom és a jogállam eszméje és valósága milyen korlátozásokat jelent a szuverénre nézve. Részben beszélhetünk tartalmi korlátozásokról, ami az ún. alkotmányosjogállam-konceptió tartalmi követelményeiből fakad. Részben pedig formai korlátozásról, ami nagyon egyszerűen: a szuverenitás hordozójának politikai döntéseit jogi formában kell megfogalmaznia.

Nézzük először a *rule of law* kérdéskörét.

A joguralom eszméje a 17. századi Angliában alakult ki, és módszertanát tekintve szorosan összefonódott a precedensjogra épülő *common law*-val.

„A joguralom, jogállam, jogállamiság közjogi és politológiai értelemben is éppen az önkényesség, az állami mindenhatóság, a korlátozás nélkül gyakorolt közhatalom ellentétét hivatott kifejezni: a kiszámíthatóságot, a jogbiztonságot,

* Karácsony András PhD, egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszék, tudományos főmunkatárs MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH).

a korlátozott hatalomgyakorlást, a szerzett jogok védelmét, a szerződések megkötésének szabadságát és érvényesíthetőségét.”¹

Az angol alkotmányosság ezen a területen ugyanakkor nagyban eltérő alapokra épült. Ennek oka főleg az, hogy az angol jogrendszer, a *common law*, nagyrészt sikeresen ellenállt a római jog recepciójának, és bár bizonyos római jogi kontinentális jogintézmények utat találtak maguknak az angol jogrendbe is, erre azonban főszabály szerint csak hiánypótló jelleggel, inkább az *equity* alkalmazása, azaz a *common law* kiegészítése során került sor és semmi esetre sem alkotmányossági kérdésekben. Tény az is, hogy az angol alkotmányosság a kontinentális jogcsaládtól már abban is eltér, hogy nem rendelkezik írott alkotmánnyal, így maga az alkotmányosság is egy időben és térben lényegében jóval nehezebben behatárolható témakör. Írott alkotmány hiányában ugyanakkor – mely a jogállamiság előfeltétele – az angol alkotmányosság, valamint a jogállam követelményeinek egy része is más úton kellett, hogy utat találjon magának az angol alkotmányjogba. Épp ezért hangsúlyozta Dicey, a 19. század utolsó harmadának jeles angol jogi gondolkodója, hogy a joguralom valójában speciális angol képződmény, nem exportálható a kontinensre.

Albert Venn Dicey arra rávilágít, hogy a *common law* ennek megfelelően ideológiai lépéshátrányban van a parlament által alkotott joggal szemben, mivel a törvényhozás általi jogalkotás, ahogy kifejezi, a tegnap közvéleményét fejezik ki, viszont ebben az esetben a bírói precedensjog akkor a tegnapelőttre reflektál.² Hovatovább Dicey a bírói jogot magát nem csupán az események mögött lemaradva kullogónak tartja, hanem kifejezetten merevnek is. Ugyanakkor, amint arra Horváth Barna is rámutat az angol jogot elemző átfogó munkájában, Dicey ennek vonatkozásában (sem) maradéktalanul meggyőző, hiszen a törvénykönyv még sokkal jobban megmerevíti a jogrendet, mint a bírói jog.³ Végeredményben azt mondhatjuk, hogy az ítélkezési gyakorlat mégis azáltal, hogy folyamatosan az aktuális eseményeknek megfelelően mindig valós időben kénytelen reagálni a kihívásokra, ezzel egyúttal naprakész állapotban tudja tartani magát a jogot is, sikeresebben reagálva az egyéni esetek méltányosságot igénylő rendkívüli körülményeihez.

A jogállamiság *Rechtsstaat* („Legal State”) értelmű fogalmi meghatározása jelentős kihívást jelent a jog- és államelmélet számára. „Ahogy a szuverenitás, vagy a jóléti állam fogalma, úgy a *Rechtsstaat* is egy olyan tökéletes

¹ VARGA Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Budapest, 2015, Századvég Kiadó, 10. p.

² DICEY, Albert Venn: *Lectures on the Relation Between Law and Public Opinion in England During the Nineteenth Century*. London, 1928, Macmillan, 369. p.

³ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet*. Budapest, 2001, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 440. p.

eszményképet jelöl, amely a történelemben folytonosan realizálódik, anélkül, hogy kiteljesedése valaha is megvalósulhatna.” – állapítja meg ezt Wilhelm Dilthey.⁴

A tudományos nézetek egységesek abban a tekintetben, hogy a jogállamiságról szóló gondolkodás, a jogállami eszmék voltaképpen korábban megjelentek a porosz történelemben, mint ahogyan maga a kifejezés (*Rechtsstaat*) bekerült volna a közgondolkodásba. Az is bizonytalan, hogy a *Rechtsstaat* szót egyáltalán ki használta először. Egyes jogtörténészek ezt Adam Müller 1809-ben megjelenő írásművéhez kötik, amelyben azonban Müller a „*Staat*” kifejezést inkább státusz értelemben használta, és valójában inkább az igazságügyi, illetőleg jogi szféráról beszélt. Robert von Mohl államjogász volt az, aki a jogállami rendőrtudományokról szóló értekezésével tulajdonképpen bevezette a kifejezést a politikai és tudományos szférába.⁵

A jogállami gondolkodás kezdeteit klasszikusan a 18. század végi kontinentális jog- és államfejlődéssel szokás összekötni, elsődlegesen a korabeli Poroszország és Ausztria államjogi gyakorlatában lejátszódó fejleményekkel. Az ún. felvilágosult abszolutizmus korszakában mind a két német államban olyan jogállami tendenciák indultak el, amelyek a közjog világán kívül a magánjogra is hosszú távú hatást gyakoroltak.

Rudolf Jheringnél (1818–1892) a jog kétféle módon jön létre. Mindkettő az erőszakkal, az erővel függ össze. Az első az a mód, amikor a norma mindenki azon érdekéből származik, hogy rendet hozzanak létre, s ami a szükséges erővel rendelkezik az egyes egyének ellenszegülő akaratával szemben. Ebben az esetben a norma az elsődleges, amihez az erő(szak), a kényszer társul. A második módban az erő(szak) az elsődleges, amihez a norma társul, minthogy az erősebb a norma révén saját erejét korlátozza, minthogy az önön érdekében áll. Mindkét esetben az egoizmus – írja Jhering – a joghoz jut el kényszerítő ereje révén. A domináns verzió szerint tehát az állam a hatalomnak, sőt az erőszaknak (*Gewalt*) a kifejeződése, amely dominánsként tudott megállapodni. A jog pedig ezen erőből ered, az erősebb érdekéből. Ez a jogállamiság szempontjából egy rendkívül lényeges álláspont Jheringtől. A jog az az eszköz, amelyen keresztül az erőszak számára előnyt hozó megfontolásokból önmagát korlátozva a legyőzöttekkel való kapcsolatát szabályozza oly módon, hogy velük az együttélés feltételeit illetően szerződik. Az erőszak tehát önmagát korlátozza, amelyet a felek betartanak. Az erőszak így elismer egy normát, aminek alá kívánja magát vetni, és az erőszak által elfogadott ezen

⁴ DILTHEY, Wilhelm: *Zur preussischen Geschichte*. Göttingen, 1985, Vandenhoeck & Ruprecht, 199. p.

⁵ Lásd MOHL, Robert von: *Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates*. Tübingen, 1832, Heinrich Laupp

norma a jog. Jheringnél az erőszak egyrészt a jogot létrehozó s az az előtti, egyedül valóságosan létező lételméleti valóság, amelynek önszántából tett önkorlátozása a jog. Jhering filozófiai értelemben vett pozitivista elméletében az erőszak nem vonul vissza a jog általa való megteremtésével, hanem a jogi kényszerben koncentráltan fennmarad. Sőt olykor előtérbe is kerül a jogot mint járulékos tényezőjét félretolva. Az erőszak és a jog kapcsolata ugyanis nem a kortárs joguralmi (Rule of Law) relációt, vagyis annak koncepcióját jelzi tehát, amikor a joghoz a jogi kényszer/erőszak társul járulékos elemként, hanem éppen fordítva áll a helyzet, amelyet Jhering a „jog mint az erőszak politikája” teóriájával vázol fel: az erőszakhoz idomul járulékos módon a jog úgy, hogy az erőszak mindeközben megtartja saját pozícióját.⁶

Jheringnek ez a felfogása erősen vitatott, mindenesetre azonban jól rámutat arra, hogy a jog mögött, illetőleg azzal szoros összefüggésben létezik egy rendkívül fontos hatalomelméleti kérdéskör is.

A 19. századra a jogállamiságnak három értelmezési iránya alakult ki, részben az abszolút monarchiához való viszony alapján: egyrészt volt egy tartalmi, egy intézményi és egy ún. formális *Rechtsstaat*-felfogás. A tartalmira – materiális jogállamiságra – szolgált példaként Svarez, vagy Mohl, előbbi a jogállamiság fontos tartalmi pontjának találta például a polgári szabadságot. Mohl továbbvitte ezt a gondolatot, ő úgy találta, hogy a szabadságjogok mellett a hatalmi ágak megosztásának is fontos szerepe van a jogállami működésben.⁷ A jogállamiság intézményi érvényesítése elsődlegesen a bírói szervezet függetlenségét, illetőleg az államigazgatás bírósági kontrolljának kiépítését célozta meg. Ennek volt kiemelkedő képviselője Rudolf von Gneist.

Végül a harmadik kategória a formális jogállamiság, amelynek a (poszt)modern jogi gondolkodók inkább negatív jelentéskört tulajdonítanak, mivel nem határozott meg tartalmi jellegű jogállami kritériumokat. A formális jogállamiság-értelmezés nem feltételez egy olyan magasabb rangú normát, amelyhez a törvényhozásnak folytonosan tartania kell magát. Ennek jelentősége napjainkban például a nemzetközi emberi jogi egyezmények és a nemzetállami szuverenitás feszültsége kapcsán van. A formális jogállamiság alátámasztására klasszikusan Friedrich Julius Stahl szokták idézni, mégha valamennyire vitatott is, hogy Stahl valóban a pusztán formális jogállamiság mellett foglalt-e állást. Stahl mindazonáltal írásművében hangsúlyozta, hogy a jogállamiság „egyáltalán

⁶ JHERING, Rudolf: *Das Zueck im Recht*. Leipzig, 1884, Breitkopf & Härtel, lásd különösen 62. és 249. oldaltól és FRIVALDSZKY János – KARÁCSONY András: *Jog, jogosultság, erőszak – jogfilozófiai kérdésfeltevések Jhering tanai nyomán. Jogelméleti Szemle*, 2010. 2. sz.

⁷ MOHL, Robert von: *Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg*. Tübingen, 1829, Laupp, 267. p.

nem az állam célját és tartalmát” jelenti, sokkal inkább csak a „módját és karakterét”, hogy „hogyan valósítja meg azokat.”⁸

A felvilágosodás évszázadában az angoloknál a parlament, a franciáknál pedig a nép, illetve később a nemzet jelent meg mint a szuverenitás megtestesítője. Az alapvető kérdések mindig is azok voltak, hogy kié a főhatalom és mi ennek a hatalomnak a tartalmi jellemzője? Legyen szó a királyról, a parlamentről, a népről vagy a nemzetről, mindegyik esetben az említett főhatalmat gyakorlók tevékenysége az állam létében és működésében fejeződött ki, s ebből következett, hogy a 19. században már az *állam* jelent meg a szuverenitás megtestesítőjeként – aminek mélyreható elemzését végezte el Georg Jellinek⁹. Mint látható, valójában csak a király (tágabban: egyeduralkodó, pl. diktátor) esetében beszélhetünk *személyes* szuverénról, más esetekben egy kollektív entitás (nép, nemzet) vagy pedig intézmény (parlament, állam) fejezi ki a szuverenitást.

Kiindulópontként az alábbi meghatározás adható: a szuverenitás állami főhatalom egy terület (területi felségjog) és az ott élő népesség (személyi felségjog) felett, akik az állami főhatalomnak engedelmeskednek. Ehhez az engedelmességhez kapcsolódik a szuverenitás politikai és jogi értelmezésének megkülönböztetése. *Politikailag* értve: hogy ténylegesen engedelmeskednek, *jogilag* értve: a jog által meghatározottan kötelesek engedelmeskedni. A szuverenitás jogi fogalma tehát abból indul ki, hogy a jog definiálja a szuverenitást és persze ezáltal behatárolja a körét. Austin ismert tétele a szuverenitás oszthatatlanságáról, elsősorban azt fejezte ki, hogy amit szuverenitásként határoznak meg, annak egy kézben kell lenni, azaz a jog nem definiálhat több eltérő, s ezért versengő szuverént. Az oszthatatlanság nem azonos a korlátlanossággal, mivel az erkölcsi, vallási normák korlátozhatják a szuverént, ám ezekből nem konstituálódik egy önálló szuverén. Legfeljebb Istenre utalhatunk mint aki a természet (erkölcsi, jogi) törvényei által korlátozza a szuverént. Ezzel viszont bevonódnak Isten az evilági politikai életbe, ami a transzcendencia felszámolásához vezetne. Isten tehát korlátoz, de rá nem használható a szuverén fogalma. Továbbá, ehhez kapcsolódóan meg kell jegyezni – s ebben látható, hogy a hatalom kérdése nem azonosítható egyszerűen a szuverenitással –, hogy a hatalommegosztás elvének elterjedése, sőt beépülése politikai rendszerek struktúrájába nem jeleni feltétlenül a szuverenitás gondolat negligálását. Abban az esetben ugyanis, amikor az államra tekintünk mint

⁸ STAHL, Friedrich Julius: *Rechts- und Staatslehre auf der Grundlage christlicher Weltanschauung. Zweite Abtheilung: Die Staatslehre und die Principien des Staatsrechts*. 5. unveränd. Auflage. Tübingen, 1878, J.C.B. Mohr, 138. p.

⁹ JELLINEK, Georg: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, 1920, Julius Springer, 435–504. p.

a szuverenitás megtestesítőjére, az államrendszeren *belüli* hatalommegosztás nem a szuverenitás korlátozását jelenti, hanem az osztott szuverenitás jelenségével szembesülünk.

A 19. század második felében – mint említettük – már az államról beszéltek mint a szuverenitás megtestesítőjéről. Az állam viszont egy személytelen fogalom. Carl Schmitt és Hermann Heller érzékelték ezt a személytelenedési folyamatot és kritikával illette.¹⁰ Schmitt szerint ennek a háttérében a felvilágosodásban gyökerező mechanisztikus világkép áll, melyben a természettudományok törvénykutató és törvényalkalmazó tevékenységéhez hasonlatosnak látták a társadalmi életet. A személytelenség működésének a legszemléletesebb formája a jogállamdoktrína elterjedése. A weimari köztársaság idején, az említett két államtudóstól eltérően, Hans Kelsen éppen hogy üdvözölte ezt a folyamatot¹¹. Jogfelfogása, mely a hipotetikus alapnorma tételére épült, nagyon pontosan és radikálisan kifejezte ezt a szubjektumnélküliséget, elszemélytelenedést.

Az elmúlt évtizedekben háttérérbe szorult a tudományos vizsgálódásokban a szuverenitás problematikája. Azonban 2015 óta újra megjelent. A tudományon belüli változást a politikai élet változása inspirálta. A politikában ugyanis az elmúlt fél évtizedben központi vitakérdésként merült fel, hogy az európai integrációnak az Európai Egyesült Államokhoz kell-e elvezetnie, avagy meg kell maradni a nemzetek Európája koncepciónál? Értelmezhető-e egyáltalán az Európai Unió vonatkozásában a szuverenitás? Ugyanis az unió uralmi rendje szerződéseken alapszik, szuverén államok szerződésén. Hol található a szuverenitás? A nemzetállamoknál vagy az Uniónál, vagy esetleg mindkettőnél? Ám ebben az utóbbi esetben pontosan meg kell határozni a szuverenitás megosztását.

Azt mindenképp megállapíthatjuk, hogy napjainkban más a tartalma a szuverenitásnak, mint a 19. századi államok esetében. A második világháborút követő évtizedekben nemzetközi szerződések, integrációs politikák következtében létrejött szervezetek kompetenciái korlátozzák a szuverenitást. A szuverenitásról való lemondás azonban mindig részleges és feltételekhez kötődik, aminek alapja: egy nemzetállam szuverén döntése. Attól, hogy különbözik a szuverenitás tartalma a másfél évszázaddal ezelőtti helyzettől, nem vált feleslegessé a fogalom.

A szuverenitás kérdéskörének jelenlegi vizsgálata talán éppen azért számít bonyolultnak, amit a szuverenitás politikai formájának tartalma jelent. Politikai értelemben szuverén az a döntéshozó, mely felett nem áll más, magasabb

¹⁰ SCHMITT, Carl: *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. München – Leipzig, 1921, Verlag von Duncker & Humblot; HELLER, Hermann: *Die Souveränität*. Berlin – Leipzig, 1927, Walter de Gruyter

¹¹ KELSEN, Hans: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechtes*. Tübingen, 1920, J.C.B. Mohr

politikai erő, sem pedig azzal egyenértékű, másik, konkurens tényező, és melynek akarata feltétel nélkül érvényesül.

Mivel a 21. század elmúlt évei az Európai Unióban az egységes, közös integrációs politika bizonytalanságait és az ebből fakadó polarizálódást hozta magával, így ez természetesen azt is jelenti, hogy a politikai szuverenitás fogalma nem homogenizál, nem alkalmazható az EU, de még a tagállamai esetében sem, hiszen a föderalista-konföderációs fejlődési irány harca éppen úgy megosztja magát az Európai Parlamentet, mint ahogyan a tagállamok saját törvényhozásait is – maga a jelenség jellemző egész Európára, pusztán annak intenzitása és arányai nem azok. Ami a szuverenitás jogi oldalát illeti, nos, elenyésző azoknak a felfogásoknak a száma, melyek egyáltalán ne ismernék el a nemzetek felett álló európai jogrend létezését az Unióval összefüggésben – ismételten csak inkább az a kérdés, hogy egy ilyen jogrend mennyiben írhatja felül a tagállamok saját jogrendszerét és alkotmányosságát, tehát a tipikus kérdés nem az európai jog létezése, hanem annak hatáskörei körül kulminál. Az európai jogot már évtizedekkel megelőzően létező nemzetközi jog, mely – politikai test és bármiféle államiság hiányában maga nem lehet szuverén – annak példáját mutatja, hogy egy „nem szuverén” által is korlátozható a nemzetállamok jogi szuverenitása.

Az Európai Unió a tagállamok közötti alapító és módosító szerződésekre épül, ezek adják a jogalanyiságát. Ezek a szerződések bizonyos – amúgy nemzeti – hatásköröket átengednek az Európai Közösségnek, ami így a tagállamok részvételével, de nem mindig szükségképpen teljes egyetértésével határozhat ezekben a kérdésekben. A tagállamok külső szuverenitása így tehát lényegében egyrészt mértékét tekintve csökken, másrészt – minthogy a folyamat ebben a tekintetben tulajdonképpen egy zér összegű játszma – az EU döntéshozatali kompetenciája arányos mértékben növekszik.

Pontosan ezért érdekes, hogy az Európai Unió a szuverenitás kérdéskörének nem szentel figyelmet. Az alapító szerződések közül az egyik legelső, a római szerződés csak Nagy-Britannia és Ciprus kapcsolatában említi a fogalmat, nem pedig a teljes Közösség vonatkozásában (aminek akkor az UK még nem is volt tagja), és ami még fontosabb; kísérletet sem tesz a definiálására.¹² A fogalom ezt követően évtizedekre kiesett az EU alapító dokumentumainak terminológiájából, és az 1957-es római szerződést követően legközelebb csak kerekben negyven évvel később bukkant fel újra az amszterdami szerződésben, de ott is csupán Dánia fenntartásaként, amint a tagállam kiköti, hogy a szerződés által előírt mértékben a „szuverenitás átengedése” a dán alkotmányosság értelmében a törvényhozás négyötödös felhatalmazása alapján lehetséges, így

¹² *Római szerződés*. 227. Cikkely, 5. (b)

a szerződés ratifikációja ezen fog múlni.¹³ Maga a szerződés egyebekben nem említi ezt a fogalmat. Ahogyan az egyéb alapító és módosító szerződések sem; így az Egységes Európai Okmány, a maastrichti, a nizzai és a lisszaboni szerződések is következetesen elkerülik ezt a fogalmat. Ebből logikusan következik, hogy az Európai Unió nem kapott szuverenitást a tagállamoktól, vele kapcsolatban a szuverenitás fogalmát nem lehet használni.

E témakörben figyelemre méltó tanulmányt publikált Neil MacCormick, és a jelenlegi helyzetre a posztsoverénitási fogalmát tartotta használhatónak.¹⁴ Ugyanis a szuverenitás fogalmával nem tudjuk megragadni azt a politikai helyzetet, amikor a szuverén tagállamok hatásköröket átadnak az EU-nak, ám azon az oldalon ezek a hatáskörátadások nem összegződnek egy szuverénben – ebben a tekintetben viszont nem beszélhetünk zéróösszegű játékról. MacCormick szellemes hasonlata: a szüzesség elvesztésekor a másik fél nem kapja meg azt, amit az egyik elvesztett. A veszteségek (hatáskör-átruházások) másik oldalán történő összegzésről csak akkor beszélhetnénk, ha Európai Egyesült Államok lenne az EU. Ám a politikai viták éppen ennek szükségessége körül folynak.

A népek és nemzetek politikai önrendelkezésének joga az alapvető jogelvekből adódóan elidegeníthetetlen, éppen úgy, ahogyan semmilyen modern jogrendszer nem ismer el jogképességről való önkéntes lemondást a jogalanyok esetében (márpedig az állam maga az elsődleges jogalany), így tehát a polgári ellenállás lehetősége mint ultima ratio igenis ott van jogi értelemben – még ha ténybeli lehetősége nem is feltétlenül áll fenn mindig.

A Brexit példája megmutatta, hogy ez a „végleges” szuverenitáskorlátozás, amiről az Európai Bíróság 1964-ben beszélt, a gyakorlatban azért nem egészen úgy néz ki, mint a papírra vetve, hiszen a briteknek egyszer csak feltették a kérdést arról, hogy szeretnék-e a polgárok, ha az EU a tagállamok jóváhagyása nélkül olyan döntéseket hozzon, mely alapjaiba véve elvonja a tagállamok szuverenitását. A következmény jól ismert. Ha el is fogadjuk, hogy a szuverenitás elenyészik az Európai Közösséghez való csatlakozással, ez akkor sem jelenti, hogy a tagállamok döntésével a nemzeti szuverenitás ne lenne bármikor újraterezhető.

Ennek vagyunk tanúi az elmúlt öt évben. A kiváltó ok, ami a pártok, kormányok közötti vitát felerősítette, a tömeges illegális migráció tapasztalata, illetve hogy van-e kapcsolat e tömeges ellenőrizetlen belépésnek az unió területére és az egyre gyakrabban tapasztalható radikális iszlám merényletek között? Azok

¹³ *Amszterdami szerződés*. Tagállami nyilatkozatok, 2. pont; Dánia nyilatkozata a szerződés K.14 cikkelyével kapcsolatosan.

¹⁴ MACCORMICK, Neil: *Questioning Sovereignty*. Oxford, 1999, Oxford University Press, 123–136. p.

a politikai erő, melyek úgy gondolták, hogy ezen kérdésekről tagállami szinten kell dönteni (ezen meggyőződéshez hozzájárult az is, hogy az EU szintjén csak késlekedést és semmitmondást tapasztaltak), elővették a szuverenitás fogalmát, ami egyszerűen az önállóságra alapozott döntési kompetenciát jelentette. A velük szemben állók, pedig az EU intézményi kompetenciájának erősítését hangsúlyozták, és ebből következően a tagállam-szuverenitás leértékelését, sőt figyelmen kívül hagyását. A szuverenitás fogalma ezáltal a politikai viták középpontjába került.

A tagállami kormányzatok képviselői a saját országukban megszerzett demokratikus felhatalmazásra hivatkozva érveltek. Ebben a vitában a demokrácia fogalma nehezen vonatkoztatható az Európai Unióra. Ugyan az EU a demokratikus tagállamok politikai értékrendszeréből épül fel, azonban az intézményrendszer tekintetében, legalábbis részlegesen, egy nem demokratikus politikai apparátusként jelenik meg, amit nagyon jól mutat, hogy vele kapcsolatban a korábban, más politikai entitások esetében nem igazán alkalmazott „demokrácia deficit” kifejezés elterjedt. Egyedül az Európai Parlament kapcsán beszélhetünk demokratikus legitimitációról, más testületek vonatkozásában csak közvetett, átszarmaztatott legitimitáció áll fenn.

Ezek a kérdések az ezredforduló időszakában, amikor napirendre került az EU bővítésének folyamata, amihez értelemszerűen kapcsolódott a felvételeire törekvő tagállamok aktivitása, háttérbe szorultak. Egy békésebb, gazdaságilag prosperáló időszak nem élezi ki a politikai vitákat. Épp ezért vélték sokan, hogy az integráció egy alkotmány létrehozásával továbberősíthető. Azonban erre az alkotmányra a franciák és a hollandok is nemet mondtak, így az a lehetőség maradt, hogy kerülő úton erősítsék meg az integrációt.

Az EU valójában nem is igazán töri magát, hogy *túl* demokratikus legyen. Jogdogmatikai szempontból egy politikai közösség (mely maga nem állam) szert tehetne legitím politikai szuverenitásra, ha a rendszere valóban demokratikus volna, azaz elvileg létezhet népszuverenitás ott, ahol nemzetsuverenitás nem. Az Unió azonban nem a polgárai akaratának kifejezésében, hanem éppen ellenkezőleg, annak súlytalanításában mutat kimagasló, intézményesített tehetséget.

Lehet, hogy éppen az a cél, hogy ne létezzen szuverenitás? És ha így van, és a tagállamok a szuverenitásukat feladva az EU intézményeinek alárendelik magukat, akkor a szuverenitás többé már tényleg nincs? A szuverenitást kivonhatjuk az államból? Ám kérdés, hogy az állam marad-e? Vagy minden politikai vita bírói útra terelhető? Amikor a bírói hatalom válik a szuverenitás hordozójává, melynek döntései formailag a pápai csalhatatlanság dogmáját idézik fel, akkor továbbcsökken az EU-ban a demokratikus legitimitáció és transzparencia.

A tagállamok léteztek az EU előtt is, és valószínűleg túlélik majd azt. Az EU viszont nem létezett a tagállamok előtt, és nem is világos, hogy túlélheti-e őket egyáltalán.

A tagállamok szuverenitása, bár Csipkerózsika-álmot alszik, de valójában még igenis létezik. A nemzeti önrendelkezés szintjén mindenképpen, és éppen Magyarország a jó példa arra az Unióban. Jhering úgy tartotta, hogy jogainkat küzdelemmel vívjuk ki, de ezt követően is küzdenünk kell értük, különben kikapnak.¹⁵ A V4 privilegizált helyzetben van, hiszen közös történelmünk semmi másról nem szól, mint küzdelemről. Nagyobb birodalmak foga is beletörött már ebbe a szövetségbe.

¹⁵ JHERING, Rudolf von: *Der Kampf um's Recht*. Wien, 1874, G. J. Manz'schen Buchhandlung

Képes György*

A MAGYAR KERESKEDELMI JOGI KODIFIKÁCIÓ ELŐTÖRTÉNETE 1792-IG

A magyar kereskedelmi jog történetének 18. századi kezdetei szorosan összefüggenek a jogág ausztriai fejlődésével. Magyarország elsősorban mezőgazdasági terményeivel vett részt a Habsburgok dinasztikus birodalmának gazdasági körfogásában. Bár az uralkodók e „hátszágai” szerepen, amely a magyar ipar és kereskedelem megkésett fejlődését eredményezte (és amelyet a 18. század végén, a sikeres amerikai függetlenségi háború hatására a „magyar jakobinusok” egyenesen a gyarmati állapotokhoz hasonlítottak),¹ nem szívesen változtattak volna, a jogharmonizáció szükségességét ők is felismerték, hiszen ez egybeesett az osztrák kereskedők érdekeivel.² Mindez, ha lassan is, de a kereskedelmi jog magyarországi kifejlődéséhez, később pedig önálló magyar szabályozásához is elvezetett. A jelen tanulmány a kezdeti lépéseket tekinti át, az 1792. évi országgyűlésig.

* Képes György PhD, habilitált egyetemi docens, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jогtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0002-3941-0686

¹ „Kérdés: Eszerint Magyarország valóban a bécsi kormány gyarmata volna? Felelet: Az.” A Reformátorok Titkos Társaságának kátéja (*Catechismus occultae societatis reformatorum*), 1794. In SZABAD György – TÓTH Ede (szerk.): *Szemelvények újkori magyar történeti forrásokból*. Budapest, 1969, Tankönyvkiadó, 35–42., 37. p.

² ECKHART Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budapest, 1922, Budavári Tudományos Társaság, 134. p. A gyarmatihoz hasonlító helyzetre vonatkozó elemzést lásd uo. 119–124. p.

1. A kezdetek: osztrák jog Magyarországon?

A váltónak óriási jelentősége volt a polgárosodás korában, ugyanis mint „hitelt megtestesítő értékpapír, illetve fizetési eszköz” – Kun Tibor szavait idézve – „a tőkés termelési viszonyok kialakulásához, fejlődéséhez, az áru- és pénzmozgás akadálytalan fenntartásához elengedhetetlenül szükséges” intézmény volt, természetesen a bankrendszerrel (a váltó bank általi megvásárolhatóságával) együtt.³ A Habsburg Birodalom első váltójogi rendeletét (*Wechselordnung*) 1717. augusztus 10-én VI. Károly császár (III. Károly néven magyar király, 1711–1740) adta ki, Alsó-Ausztria számára. 1720. május 20-án a jogszabály területi hatályát a belső-ausztriai tartományokra, valamint Trieszt és Fiume városára is kiterjesztették.⁴ Trieszt számára hiteles olasz fordítása is készült a rendeletnek (*Patente di cambio*).⁵

A Magyar Királyság első kereskedelmi jogi (de nem váltójogi) tárgyú törvényeit az 1722–23. évi országgyűlésen alkották meg.⁶ Egyrészt a rendek elfogadták az 1723. évi 53. tc.-et („a könyvkivonati per rendjéről s miként kelljen az eddigelé keletkezett adósságok iránt a kereskedőknek eljárni?”),⁷ amely lényegében a mai számviteli törvény előképének tekinthető. A törvény a „néhány, különösen alsóbb rendű kereskedőknél” tapasztalt visszaélések megakadályozása érdekében rendelte el a követelések és tartozások nyilvántartásának, továbbá – halasztott fizetéssel történő termékértékesítés esetén – kötelezvény vagy számla kibocsátásának (és vevővel való aláíratásának) kötelezettségét. Ha a vevő a tartozását nem fizette meg, az „alakszerűen és rendesen” készült könyveknek – amint a szakirodalom is kiemeli⁸ – fokozott bizonyító ereje volt,

³ KUN Tibor: A reformkor kereskedelmi jogalkotása mint a modernizáció feltétele. Vázlatos áttekintés, 1790–1840. In HORVÁTH Attila (főszerk.): *Forradalom vagy reform? Tanulmányok az 1848/49-es szabadságharc állam- és jogfejlődéséről*. Budapest, 1999, Szent István Társulat, 216–241., 236. p.

⁴ RANDA, Antonín: *Das österreichische Handelsrecht mit Einschluss des Genossenschaftsrechtes* (1. kiadás). Paderborn, 1905, Manz, 5. p.

⁵ *L'Istria*, 1849. október 20. 210. [Filippo LUZZATTI *Legislazione. Collezione delle leggi cambrarie e mercantili vigenti negli stati ereditari, avuto in ispeciale riflesso il Litorale* (Weiss, 1849) c. művének ismertetése]

⁶ TAMÁS Lajos: *Kereskedelmi jog*. Pécs, 2006, Pécsi Tudományegyetem, 15. p.

⁷ A törvény szövegét lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=72300053.TV>

⁸ NAGY Ferenc: *A magyar kereskedelmi jog kézikönyve különös tekintettel a bírói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásokra*. (8., jav. és bőv. kiadás.) I. kötet. Budapest, 1913, Athenaeum, 21–22. p.; lásd még: FEGYVERESI Zsolt: A társasági jog fejlődése Magyarországon. In DÜL János – LEHOCZKI Zóra Szófia – PAPP Tekla – VERESS Emőd: *Társasági jogi lexikon*. Budapest, 2019, Dialóg-Campus Kiadó, 256–258., 256. p.; HORVÁTH Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai*. Budapest, 2006, Gondolat Kiadó, 375. p.; SÁRKÖZI Zoltán: A kereskedelmi jogalkotás kezdetei és a részvénytársasági törvény kialakulása Magyarországon. *Jogtudományi Közlemény*, 1988. 9. sz., 524–528., 524. p.

azaz csak „alaktalan” vagy „hiányos” könyvek esetében terhelte a kereskedőt mint hitelezőt az általános perjogi szabályok szerinti bizonyítás kötelezettsége.

Emellett a rendek – ugyanezen az országgyűlésen – számos, az ország kereskedelmének fellendítését szolgáló törvénycikket is elfogadtak (különösen: 1723. évi 115–120. tc.-ek),⁹ melyek közül az 1723. évi 117. tc. („különféle nemű kézműveseknek az országba behozataláról”)¹⁰ érdemel külön kiemelés, ugyanis az – amint Zlinszky János rámutat – a kereskedelmi jog egységesítését irányozta elő.¹¹ A törvénycikk 2. §-a értelmében a(z) ugyanezen az országgyűlésen felállított) m. kir. Helytartótanács „a forgalom előmozdítására külön kereskedelmi szabályzatokat fog kidolgozni és Ő legsz. felsége elé fölterjeszteni, hogy azok a szomszéd országokkal s tartományokkal is közölhetőek legyenek, és ezeknek hozzájárulásával a kereskedelem is jobb sikerrel intézhető s folytatható legyen” (*consilium locumtenentiale [...] specifica institutendorum merciorum elaborabit [...] eadem vicinis etiam regnis et provinciis communicari, et cum eorundem concursu, commercia ipsa meliori successu institui et continuari valeant*).¹²

Az osztrák kereskedelmi jog történetének fontos állomása volt az 1734. augusztus 18-án kiadott vagyonbukási (azaz csőd-) rendtartás (*Fallitenordnung* vagy *Konkursordnung*), amely azokat a kereskedőket, akik nem tettek eleget könyvviteli kötelezettségüknek, vagy számviteli nyilvántartásaikat meghamisították, csalóknak nyilvánította.¹³ A rendelet először az Osztrák Főhercegség területén lépett hatályba, majd – már Mária Terézia (1740–1780) főhercegnő és magyar királynő uralkodása idején – 1747. december 16-án Stájerországban, 1758. január 19-én pedig az Osztrák Partvidéken (*Österreichisches Küstenland*) is hatályba léptették.¹⁴ Az uralkodónő aztán a rendelet területi hatályát 1772. július 22-én kelt rendeletével (az 1691. december 4-ei *Diploma Leopoldinum* alapján a Magyar Királyságtól külön kormányzott) Erdélyre, valamint a Határőrvidékre is kiterjesztette.¹⁵

⁹ZLINSZKY János: A magyar jog tradicionálisan európai jog. In Koltay András (szerk.): *A XII táblától a 12 ponton át a magánjog új törvénykönyvéig. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2013, Szent István Társulat, 183–194. p. [Eredeti megjelenés: *Jogtudományi Közöny*, 1995. 1. sz., 1–8. p.], 190. p.

¹⁰Lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=72300117.TV>

¹¹ZLINSZKY János: A nemzetközi magánjog kezdetei Magyarországon. *Jogtudományi Közöny*, 1981. 11. sz., 941–948., 945. p.

¹²Idézi ZLINSZKY 1995, 190. p.

¹³Lásd *50 Jahre WiBiCo*. https://www.wibico.at/WiBiCo_epaper/. 46. p.

¹⁴RANDA 1905, 5. p.

¹⁵NAGY 1913, 21–22. p.; SÁRKÖZI 1988, 524. p.; ZLINSZKY János: Ungarn. In Coing, Helmut (szerk.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*. Band 3.3.: *Das 19. Jahrhundert. Gesetzgebung zu den privatrechtlichen Sondergebieten*. München, 1986, C. H. Beck, 3512–3525., 3512. p.

A felvilágosult abszolutizmus gazdaságpolitikája szellemében az osztrák kereskedelmi és váltó jog területén számos modernizációra került sor. 1763. október 1-jén jelent meg a Cseh Királyság, valamint az alsó- és belső-ausztriai örökös tartományok számára kiadott új, egységes váltórendelet (*Erneuertes Wechsel-Patent*),¹⁶ melyet másfél évvel később az Osztrák Partvidék számára olasz nyelven is kibocsátottak (*Editto di cambio*). A fordítást *Giuseppe Pasquale Ricci* tanácsos, a Partvidék helytartóságaként működő trieszti Kereskedelmi Főintendatúra (*Oberste Commerz-Intendenza*) vezetője készítette, melyet Mária Terézia elé terjesztettek, aki azt 1765. április 2-án látta el aláírásával.¹⁷ 1775-ben a váltórendeletet – a hozzá kapcsolódó váltó- és kereskedelmi jogi bírósági rendtartással együtt – az 1772-től a birodalomhoz csatolt Galíciai és Lodómériai Királyság (ténylegesen csak Galícia) bíróságai számára is kiadták, mégpedig latin nyelvű változatban (*Instructio seu Norma pro Cambiali Judicio in Regnis Galiciae et Lodomeriae*).¹⁸

Természetesen az osztrák váltó jog hatályának Magyarországra történő kiterjesztése is felmerült, mégpedig már az 1760-as évek közepén. Az 1754 óta a magyar vám- és kereskedelemügy irányítását végző gazdasági tanács¹⁹ (*Wirtschaftsrat*) által kiadott vélemény szerint ennek Erdély és a Bánság területén nem is lett volna semmilyen közjogi akadálya, azonban a szűkebben vett Magyar Királyság területén „szigorúan be kell tartani a törvényes formákat”.²⁰ Bár az országgyűlés, mint közismert, 1765 óta nem ülésezett, a királynő elrendelte a tárgyalások megkezdését a magyar kancelláriával, amelyek 1767-ben meg is indultak. A kancellária álláspontja szerint azonban a váltó intézményének magyarországi bevezetése több akadályba is ütközik. Egyrészt ilyen horderejű döntést csak országgyűlésen lehet meghozni, másrészt a váltótartozás végrehajtása körében ingatlanra (birtokra) vezetett lefoglalás a magyar jog szerint az ősiség intézménye miatt nem lehetséges.²¹

Az uralkodónő a kancellária véleményének ismeretében úgy döntött, hogy Magyarországon és Erdélyben egyelőre elhalasztja az osztrák váltórendtartás hatálybaléptetését, azonban a Bánságban ezt megteszi. A jogszabály

¹⁶ SEDATIS, Lutz: *Über den Ursprung der Wechseltränge. Eine historisch-dogmatische Untersuchung der Lehre vom rigor cambialis*. Berlin, 1967, Duncker & Humblot, 102. p.

¹⁷ *Legislazione. Collezione delle leggi cambiarie e mercantili vigenti negli stati ereditari...* 210.; Ricci partvidéki kormányzatban betöltött szerepéről és megítéléséről bővebben lásd: KLINGER, William: *Un'altra Italia: Fiume 1724–1924*. Rovigno, 2018, Centro di Ricerche Storiche di Rovigno, 71–77. p.

¹⁸ A rendelet teljes latin nyelvű szövegét lásd: *Continuatio Edictorum et Mandatorum Universalium in Regnis Galiciae et Lodomeriae*. Lemberg, 1775, Typis Thomae et Josephi Piller, 107–135. p.

¹⁹ ECKHART 1922, 15. p.

²⁰ ECKHART 1922, 132. p.

²¹ ECKHART 1922, 132–133. p.

bevezetését egyébként nemcsak a bánáti, hanem az erdélyi királyi kormányzás sem ellenezte, sőt el is kezdte rá a felkészülést: Brassóban, Erzsébetvárosban és Szamosújváron első fokú váltótörvényszéket, Nagyszébenben váltótörvényszéket és fellebbviteli széket is felállítottak.²² Az osztrák váltórendtartást végül Mária Terézia 1772. november 1-jei rendeletével vezették be Erdélyben,²³ majd azt 1785-ben az új uralkodó, II. József (1780–1790) a Hattárvidéken is életbe léptette.²⁴ A Magyar Királyság területére azonban még ő sem terjesztette ki a hatályát; ugyanakkor, mint látni fogjuk, a *Novus Ordo Judiciarius*szal együtt 1787. május 1-jével az osztrák joggal a lehető legnagyobb mértékben megegyező magyar váltórendtartást szándékozott bevezetni.

A magyarországi váltójogi szabályozás hiánya súlyos anomáliákat okozott a magyar és az osztrák kereskedők üzleti kapcsolataiban. Amikor ugyanis a bécsi kereskedőknek egy magyar üzleti partnerükkel szemben követelésük keletkezett, a magyar felet az alsó-ausztriai kereskedelmi és váltótörvényszék (*Merkantil- und Wechselgericht*) elé idézték, amely az ítéletét a magyar kancellária útján hajtatta végre. A pesti kereskedők – akiknek nem volt más választásuk, mint alávetni magukat az eljárásnak, hiszen ellenkező esetben áruikat annak egyetlen piacán nem tudták volna értékesíteni – emiatt panaszt emeltek a kancellárián, amely azt az (1749-ben létrehozott) *Oberste Justizstelle*, mint legfőbb igazságszolgáltatási hatóság felé továbbította. Ugyanakkor a bécsi kereskedők is elégedetlenek voltak, ugyanis szerintük hosszasan és nehézkes volt a jogérvényesítés ezen útja, miközben a váltókövetelésnek épp a gyors végrehajthatóság lett volna a fő előnye.²⁵

2. Az első kódextervezettől az 1792. évi országgyűlésig

Mária Terézia, miután az osztrák váltórendtartás magyarországi bevezetésének gondolatáról – a kancelláriával folytatott tárgyalások eredményeképpen – lement, 1779-ben új utat választott. Szeptemberben összehívta a cseh–osztrák és a magyar udvari kancellária, valamint az *Oberste Justizstelle* közös tanácskozását, ahol rögzítették azokat az esetköröket, amikor a magyar kereskedőknek a bécsi váltótörvényszék joghatósága alá kell tartozniuk. Idetartozott – a váltón, valamint szerződésen alapuló különböző követelésekből fakadó perek mellett – az az eset is, amikor „társasági szerződés” jött létre a közös üzletre az osztrák

²² ECKHART 1922, 133. p.

²³ ZLINSZKY 1986, 3514. p.

²⁴ RANDA 1905, 5. p.; SÁRKÖZI 1988, 524. p.

²⁵ ECKHART 1922, 133–134. p.

és a magyar kereskedő között, és ebből adódóan keletkezett a jogvita. Eckhart Ferenc értékelését idézve: „Miután hazai váltótörvényszéket nem sikerült felállítani, a bécsinek a hatásköre bizony elég bő biztosítékot nyert”.²⁶

A királynő azonban tudta, hogy ez csak átmeneti megoldás lehet, és a magyar királyi Curiához fordult azzal a felkéréssel, hogy – a magyar tengermelléki kormányzók meghallgatásával²⁷ – dolgozzon ki egy magyar kereskedelmi és váltótörvény-tervezetet. A hazai szakirodalom egyöntetűen és mindmáig ezt az uralkodói felkérést tekinti a magyar kereskedelmi jogi kodifikáció kezdő lépésének.²⁸ A Curia a felkérésnek eleget téve 1781-re el is készült a tervezet első változatával, amely – mint azt a tíz évvel később megtartott országgyűlés irományainak jegyzékéből tudjuk – a *Projectum Juris Cambio-Mercantilís pro Regno Hungariae, & pro Partibus eidem adnexis, per Curiam Regiam elaboratum Anno 1781* címet kapta.²⁹

II. József 1786-ban – a kancellária útján – szintén a Curiához fordult azzal az igényével, hogy a *Novus Ordo Judiciarius* bevezetésével egy időben az osztrák váltójoggal a lehetőség szerinti legnagyobb mértékben megegyező váltójogszabályok lépjenek Magyarországon is hatályba, és az alapján kezdjék el működésüket a magyar váltótörvényszékek 1787. május 1-jén.³⁰ Erre tekintettel a királyi tábla elkészítette a javaslat kiegészített változatát (*Codex Cambio-Mercantilís pro Tribunalibus Regni Hungariae per Tabulam Regiam elaboratus, cui explicatio Plani Operis, ut & Motiva, e quibus aliqui constitutionum Germanicarum Paragraphi mutati, aut exmissi, alii vero additi sunt, subjiciuntur, Anno, 1787*),³¹ azonban a háborús időkre tekintettel II. József uralkodása végéig már további munkálatokra nem került sor.³²

A javaslatokat végül II. Lipót (1790–1792) 1791. január 9-én kelt királyi leiratával terjesztették a diéta elé.³³ A leirat b) pontja hivatkozik arra, hogy a kir. Curia a császárné és királynő kegyelmes elhatározásából készítette elő

²⁶ ECKHART 1922, 134–135. p.

²⁷ APÁTHY István: *Kereskedelmi jog tekintettel a nevezetesebb európai törvényekre.* (2., átdolg. kiadás) Budapest, 1886, Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 42. p.

²⁸ Lásd például FEJYVERESI 2019, 256. p.; HORVÁTH 2006, 375. p.; PAPP Tekla: A magyar társasági jog fejlődése. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica* 58. 2000, 409–434, 410. p.; VERESS Emőd: A részvénytársaság a magyar jogtörténetben. *Acta Universitatis Sapientiae, Legal Studies* 7. 2018. 2. sz., 321–338., 323. p.; ZLINSZKY 1986, 3513. p.

²⁹ ZLINSZKY 1986, 3513. p. Az iratjegyzéket lásd: *Budán 1790-dik Esztendőben tartott Ország Gyűlésének alkalmosságával írásba bé-nyújtott, 's Köz-tanátskozás alá vett Dólgok, és Munkák.* Buda, 1791, Hummel János Dávid nyomdája, 481. p.

³⁰ ECKHART Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780–1815.* Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó, 167. p.

³¹ *Budán 1790-dik Esztendőben tartott Ország Gyűlésének...*, 482. p.

³² ECKHART 1958, 167. p.

³³ APÁTHY 1886, 43. p.; NAGY 1913, 22. p.; ZLINSZKY 1986, 3513. p. A királyi leiratot lásd: *Budán 1790-dik Esztendőben tartott Ország Gyűlésének...* 445–448. p.

a kódexet, a fiumei kormányzóság meghallgatásával (*ex benigna ordinatione altesatae Imperatricis & Reginae elaboravit Curia Regia Codicem Cambio-mercantilem, audito praevis Gubernio Fluminensi*), továbbá arra is utal, hogy annak átdolgozására (újabb szövegváltozatának elkészítésére) – mint fent utaltunk rá – azért volt szükség, mert időközben II. József új bírósági rendtartást vezetett be Magyarországon és kapcsolt részeiben (*postquam novus Ordo Judiciarius per denatum Augustissimum Imperatorem in Hungaria & Partibus eidem adnexis introductus fuisset*).³⁴

Az országgyűlés végül úgy döntött, hogy – mivel idő hiányában nem tud foglalkozni vele – az 1790/91. évi 67. törvénycikk („a közpolitikai és bírósági ügyeknek s más tárgyakkal, melyek az országgyűlésen nem voltak bevégezhetőek, rendszeres kidolgozására bizottságok rendeltetnek és megbízottak neveztetnek ki”) alapján létrehozott országos bizottságok elé utalja a javaslatot.³⁵ A törvény 6. pontja alapján egyébként ez nem a „kereskedelmi, harmincadügyi és közgazdasági tárgyú” bizottság (*Deputatio commercialis, tricesimalis, et de objectis publicae oeconomicae*), hanem a jogi deputáció (*Deputatio juridica*) feladatkörébe került, a részben a II. József által visszavont – magyar közjogi szempontból egyébként is érvénytelennek tekintendő – rendeletek helyébe lépő, részben pedig az időközben bekövetkezett változások miatt kidolgozandó egyéb új törvények (törvénykezési szervezet, perrendtartás, egyes magánjogi tárgyú törvények, büntető törvénykönyv és árvaügy) tervezeteivel együtt.

Ugyanakkor rendelkezni kellett arról is, hogy mindaddig, amíg az anyagi és eljárásjogra is kiterjedő magyar váltójogi szabályozás megszületik, hogyan kell eljárni a váltón alapuló és egyéb, kereskedelmi jogviszonyokból eredő követelések ügyeiben. A következő, II. Lipót váratlan halála és fia, Ferenc (1792–1835) megkoronázása miatt 1792. május 24-ére ismét Budára összehívott, mindössze egy hónapig ülésező diéta által meghozott döntés a részben a kereskedelmi szokásjogban („önkéntes”, valójában a bécsi kereskedők által kikényszerített alávétel), részben az abszolutisztikus intézkedések nyomán már évtizedek óta kialakult állapot elfogadása és – a végrehajtás tekintetében – magyar törvényes útra terelése lett, amit az 1792. évi 17. törvénycikkben („hogyan lehessen az örökös tartományok váltótörvényisékeinek s bíróságainak ítéleteit, melyeknek valaki magát önként alá vetette, végrehajtani?”) rögzítettek.³⁶

A törvény értelmében „addig is, míg törvények által hathatósabb intézkedés tétetnék” – azaz megszületne a magyar váltórendtartás –, akik váltót bocsátanak ki, akik az örökös tartományok területén szerződést kötnek vagy pénzfizetés

³⁴ Budán 1790-dik Esztendőben tartott Ország Gyűlésének..., 446. p.

³⁵ VERESS 2018, 323. p.; ZLINSZKY 1986, 3513. p. A törvény szövegét lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000067.TV>

³⁶ KUN 1999, 237. p.; NAGY 1913, 22–23. p.; SÁRKÖZI 1988, 525. p.; ZLINSZKY 1986 3512. p. A törvény szövegét lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79200017.TV>

teljesítésére az örökös tartományok területén vállalnak kötelezettséget, akik „az örökös tartományoknak a váltóbíróság alá tartozó kereskedőivel nyereszkes társaságot kötöttek”, valamint akik „saját bírói illetőségükről való lemondás és az idegennek elismerése mellett csak egyszerű kölcsönt kötnek, azon bíróság ítéletét, melyet maguknak a kötelezvényben kifejezetten választottak, elfogadni, Magyarország és a hozzá kapcsolt részek törvényszékei pedig ezen ítéleteket „végrehajtani tartozzanak”. Ez egy dinasztikus birodalom két, önálló jogrendszerrel rendelkező országa között létrejött nemzetközi magánjogi jellegű szabályozás (amely Erdélyben az [*Art. Nov.*] 1792:2. tc.-kel a fentiekkel azonos tartalommal született meg),³⁷ ugyanakkor – a hazai jogfejlődést tekintve – előrevetíti nemcsak a váltón alapuló követelések eljárási rendjének szabályozását, hanem a kereskedelmi ügyletek jogáét és a társasági jogét is.³⁸

³⁷ ZLINSZKY 1981, 946. p.

³⁸ KUN 1999, 229. p.

Képešy Imre*

AZ IDEIGLENES TÖRVÉNYKEZÉSI SZABÁLYOK ELFOGADÁSÁNAK EGY ELFELEDETT MOZZANATA

Bevezetés

Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok néven ismert, a hazai jogfejlődésben meghatározó szerepet játszó normák megszületésének folyamata szakirodalmunkban ezidáig csak részlegesen került bemutatásra. Az 1861. évi Országbírói Értekezlet által a hazai törvénykezés legfontosabb kérdéseit rendező javaslatokról jelentőségénél fogva ugyan szinte minden jogirodalmi mű megemlékezik, de az esetek döntő többségében ugyanazon elemekkel találkozhatunk, kezdve az Országbírói Értekezlet összehívásának elrendelésével, amire az októberi diploma kihirdetésével egyidejűleg került sor Ferenc József által. Ezt követően megismerhetjük az Országbírói Értekezlet működésének időtartamát, tagjainak hozzávetőleges összetételét, valamint azokat a jogterületeket, amelyekről az értekezlet tanácskozásai során szó esett. Ekkor előregrünk néhány hónapot az időben, és az 1861. évi országgyűlésen találjuk magunkat, amelynek elsőként a Képviselőháza ajánlotta kiegészítő gyanánt a hazai bíróságok figyelmébe e szabályokat (1861. június 22-én), majd július 1-jén hasonlóképp döntött a Főrendi Ház is. Végül a király is november 5-én kelt leiratában jóváhagyta e határozatokat, de legalább ugyanilyen jelentőséggel bír a Kúria 1861. július 23-án tartott vegyes ülése, amiben az alkotmányos törvényhozás ellenkező rendelkezéséig állandó zsinórmérték gyanánt követendőnek mondták ki az ITSZ szabályait valamennyi bírósági eljárásban. E döntést gróf Apponyi György országbíró egy ugyanarra a napra datált körlevél formájában tudatta a hazai törvényhatóságokkal.

* Képešy Imre tudományos segédmunkatárs, MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH), tanársegéd ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0001-8388-7273

E kronológiából minden információ helytálló. A *Ráth György* nevéhez kötődő, *Az országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában* címmel kiadott kötet is az e mozzanatokhoz köthető dokumentumokat tartalmazza a függelékében. Tanulmányomban ugyanakkor annak bizonyítására teszek kísérletet, hogy amennyiben kizárólag ezen, „közismertnek” tekinthető mozzanatokra korlátozva próbálnánk rekonstruálni azt az eseményláncot, ami elvezetett az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok elfogadásához, akkor a teljes kép megismerésének csak a feléig jutnánk.

Ez ügyben már az Országbírói Értekezlet összehívását elrendelő legfelsőbb császári kézirat is árulkodó, amelyben Ferenc József akként rendelkezett, hogy a magyar törvénykezés újjászervezésével kapcsolatban megfogalmazott javaslatokat (a kancellária útján) *hozzá* terjesszék fel jóváhagyásra. Ennek fényében elengedhetetlennek tűnik annak vizsgálata, hogy Ferenc József közvetlen környezetében milyen visszhangja volt a javaslatnak.¹

Ezirányú vizsgálódásaink során a hangsúlyt tehát arra az időszakra kell helyezni, amely az Országbírói Értekezlet üléseinek lezárása (március 4.) és a javaslatoknak a magyar Országgyűlés elé terjesztése (május 7.) közé tehető. Minthogy a hazai szakirodalom ezt a kérdést kevésbé vizsgálta, ezért főként két forrásra támaszkodhatunk: a hivatalos jegyzőkönyvekre, illetve a kortársak visszaemlékezéseire. Jelen tanulmányomban a terjedelmi korlátokra tekintettel ez utóbbi források alapján kísérlem meg az események bemutatását.

Az Országbírói Értekezlet munkálatai Ferenc József udvarában

Eddigi kutatásaim alapján a leggazdagabb információforrást *id. magyarszógyéni és szolgaegyházi Szőgyény-Marich László* (1806–1893) császári és királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, országbíró emlékirataiban találjuk, aki az Országbírói Értekezlet működésének időszakában a második magyar királyi udvari kancellári pozíciót töltötte be.

Az ő naplóbejegyzéseiből kiderül, hogy az uralkodó környezetében 1861. március 21-én vagy március 22-én tűzték első alkalommal napirendre az

¹Általában véve is fontosnak gondolom ismertetni a bécsi udvarban dolgozó miniszterek álláspontját, hiszen az októberi diploma (a Horvát-Szlavón-Dalmátországek, illetve az Erdély nélküli) Magyarországot az Osztrák Császárság részeként értelmezte, és e tendencia az Országbírói Értekezlet működése közben kiadott februári pátens még tovább erősödött. Igaz, hogy a korabeli magyar politikusokkal egyetértve én is úgy gondolom, hogy itt egy olyan kérdéstről volt szó, amely végeredményben Magyarországot érintette, de amennyire érzékelhető volt az 1848 előtti periódusban is a bécsi központi kormánysszékek beleszólása Magyarország ügyeibe, valószínűtlen, hogy erre pont 1861-ben ne került volna sor.

Országbírói Értekezlet javaslatának tárgyalását, miután befejeződtek „a nagy politikai kérdések feletti való tanácskozások”.² Ez bizonyítja azt, hogy gróf *Apponyi György* országbíró az 1860. október 20-án keltezett legfelsőbb császári kéziratban foglalt rendelkezéseknek megfelelően eljárva, legfelsőbb jóváhagyás céljából megküldte az államfő részére az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok javasolt szövegét. Szőgyény megjegyzi, hogy az ügy tárgyalása nem volt nehézségektől mentes. Sőt, még ő is úgy gondolta, hogy a javaslat sok ellenmondást rejtett magában és ő személyesen nem is értett egyet annak lényegével, tehát a magyar törvények visszaállításával. A helyzeten nem segített az sem, hogy az osztrák miniszterek egyhangúlag ellenezték a javaslat elfogadását.

A vélemények között meghúzódo mély szakadékokat látva Ferenc József újabb értekezletet hívott össze, amire Rainer Ferdinánd főherceg³, Anton Schmerling és Mecséry Károly⁴, Apponyi György, Vay Miklós, Szécsen Antal és Szőgyény-Marich László részvételével került sor. A magyar államférfiak a tárgyalások során a javaslat elfogadását sürgették, és álláspontjukat azzal indokolták, miszerint minden ellentmondása ellenére az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok elfogadása még mindig kisebbik rosszat jelentette. Az alternatívát ők ugyanis a Magyarországot jó eséllyel eluraló ítélkezési anarchiában látták.

Az osztrák miniszterek viszont azzal érveltek, hogy Ferenc József az októberi diploma szabályainak megsértése nélkül nem hagyhatja jóvá a javaslatot, hiszen az végeredményben oktrojáláshoz vezetne, amire az uralkodónak az október 20-i alaptörvény értelmében már nincs is törvényes lehetősége.⁵ Utaltak továbbá arra is, hogy küszöbön áll az Országgyűlés összehívása, amivel kapcsolatban hangsúlyozták, hogy ott lesz lehetőség e kérdések megvitatására és azoknak alkotmányos szabályoknak megfelelő rendezésére.⁶ Végezetül felhívták arra a figyelmet, hogy az októberi diplomában egy szó sem esett a magyar törvények visszaállításáról. Az értekezlet az áthidalhatatlan nézeteltérések okán eredmény nélkül ért véget.

² Ezalatt a februári pátens elfogadásának következményeire kell gondolnunk. Lásd SZŐGYÉNY-MARICH László: *idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. Harmadik kötet 1860–1861*. Kiadja fia. Budapest, 1918, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 87. p.

³ Osztrák főherceg, Idősebb Rainer József lombard–velencei alkirály és Savoya–Carignanói Mária Erzsébet gyermeke, aki a Császári és Királyi Hadsereg altábornagya, az Osztrák Császárság Minisztertanácsának Elnöke 1861 és 1865 között.

⁴ Mecséry Károly, br. (1804–1886): az 1861-ben kinevezett, Rainer főherceg vezette osztrák kormány rendőrminisztere.

⁵ Emlékeztettek arra is, hogy a magyar politikusok ez ellen egy évtizeden keresztül tiltakoztak. Lásd SZŐGYÉNY 1918, 88. p.

⁶ Azzal természetesen magyar részről is mindenki tisztában volt, sőt az Országbírói Értekezlet is elismerték, hogy végleges rendezés csak az Országgyűléstől remélhető. Lásd RÁTH György: *Az Országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában*. Első kötet. Pest, 1861, Landerer és Heckel, 8. p.

Március 23-án az uralkodó ismét többekkel egyeztetett a javaslat ügyében: először Vay Miklós és Szógyény-Marich László járt nála, majd Apponyi Györggyel és Szécsen Antallal tárgyalt. Mindannyian kísérletet tettek arra, hogy Ferenc Józsefet rábeszéljék a munkálat elfogadására. Március 24-én a király Szógyény-Marich Lászlót hívatta magához, megbeszélésükön ismét terítékre kerültek az Országbírói Értekezlet által megfogalmazott javaslatok. Szógyény emlékirataiban úgy emlékezett vissza a beszélgetésre, hogy az uralkodó minden ellenvetésére „megfelelni igyekezett”,⁷ és őt azzal bocsátotta el, hogy kérésztse elő a rezolúciót, mert Apponyit még aznap hívatni fogja.⁸

A találkozóra még aznap, délután négykor sor került, de az audiencia az előzetes várakozásokhoz képest teljesen ellentétes módon ért véget: Ferenc József az Országbírói Értekezlet javaslatainak jóváhagyását megtagadta. Apponyi György ugyan megpróbálta az uralkodót meggyőzni, de nem járt sikerrel. Kifogást emelt az ügyben is, hogy egy kifejezetten Magyarországra vonatkozó ügybe miért folynak bele az osztrák miniszterek. Az országbíró ezen „kiszólása” egyáltalán nem lehetett véletlen, hisz Szógyény-Marich László emlékiratai szerint a császár Apponyit közvetlenül megelőzően Lichtenfels báróval, az Államtanács elnökével és Anton Schmerlinggel találkozott, akik minden bizonnyal meggyőzték az elfogadást illetően eleve komoly kétségekkel küzdő uralkodót az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok elutasításáról. A megbeszélés végén Apponyi György benyújtotta Ferenc József részére a lemondását, amit az uralkodó „nehézteléssel és felindulással” átvett.⁹

Szógyény március 26-án kelt bejegyzésében arról emlékezett meg, hogy a császár továbbra sem kívánt az ügyben engedni. Nemcsak, hogy hajlott Apponyi lemondásának elfogadására, már az új országbíró személyén is gondolkodott, egészen pontosan Mailáth György illetve Szógyény-Marich László neve fordult meg a fejében. Végül Vay Miklós győzte meg az uralkodót, hogy Apponyi távozása esetén nem tudnának számára megfelelő jelöltet javasolni, és sem Mailáth, sem Szógyény nem vállalhatja át az országbírói hivatalt, hiszen ők már jelenleg is fontos pozíciókat töltenek be, ahol szükség van rájuk. Felhívta az államfő figyelmét arra is, hogy Apponyi lemondásának a közelgő országgyűlés megnyitása vonatkozásában is komoly következményei lennének, hiszen országbíró híján e feladatot a hercegprímásnak kéne átvállalnia. A leírtak tanúsága szerint Vay érvelése a császárt megdöbbentette, aki ezt követően

⁷ Azt, hogy Szógyény-Marich László valóban küzdhetett az Országbírói Értekezlet javaslatainak elfogadásáért, megerősíti az azon levélből származó részlet, amelyet 1861. február 22-én küldött Vay Miklósnak: „Egyébiránt az Apponyi féle bizottmány javaslatának jó ágyat vetettem; s reményem, ha küzdelemmel is, keresztül vissztük azt.” Lásd: VAY MIKLÓS – LÉVAY JÓZSEF (bev.): *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. Budapest, 1899, Franklin, 391. p.

⁸ SZÓGYÉNY 1918, 89. p.

⁹ SZÓGYÉNY 1918, 89. p.

arra kérte a kancellárt, hogy igyekezzen engedékenységre bírni Apponyit.¹⁰ Szógyény leírása szerint a kancellár azonban ezzel meg sem próbálkozott. Egyrészt nem tartotta célszerűnek, hogy az osztrák miniszterekkel szemben meghátráljon a magyar törvénykezés ügyében, másrészt biztos volt abban, hogy képtelen lenne meggyőzni Apponyit.¹¹

A feszültség március 27-én kezdett oldódni. Az első lépést Ferenc József tette meg, amikor ismét magához hívatta Apponyi Györgyöt. Az országbíró ekkorra már nem feltétlenül ragaszkodott ahhoz, hogy az uralkodó április 6-át megelőzően jóváhagyja az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokat, hanem nyitottnak mutatkozott „*azon esetre, ha a hangulat az országban azt mutatná, hogy az országbírói választmány javaslatainak az országgyűlés előtt való életbeléptetése nem kívántatik, azt egyelőre elhalasztani.*”¹²

Március 28-án a császárt Vay Miklóst és Szógyény-Marich Lászlót hívatta magához. A megbeszélésen ismét szóba került az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok ügye, amivel kapcsolatban a két politikus elmondta, hogy Apponyi „*belenyugszik a javaslatoknak az országgyűlés elé leendő terjesztésében és a hétszemélyes táblának ideiglenes intézkedésekkel csak feltételesen leendő megbízatásában.*”¹³ Erre főként a politikai vétségek elbírálására szükséges illetékes, törvényes ítélőszék megszervezése végett mutatkozott szükség. A császár ezt követően megbízta Szógyényt, hogy Apponyival közösen készítse el a legfelsőbb rezolúció tervezetét.¹⁴ Március 29-én Szógyény átadta Ferenc József részére kért dokumentumot, amit az uralkodó helybenhagyott.¹⁵

Április 1-jén azonban újabb akadály gördült az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok elfogadásának útjába, ugyanis Szógyény megfogalmazása szerint az osztrák miniszterek (élükön Anton Schmerling államminiszterrel) „kabinetkérdést csináltak” az Országbírói Értekezlet javaslatainak jóváhagyásából. Miután arról értesültek, hogy Ferenc József hajlik a szabályok helybenhagyására, benyújtották lemondásukat, aminek köszönhetően az uralkodóban ismételen kétségek támadtak. A nehézséget főként az jelentette, hogy Ferenc József hivatalosan még mindig nem bocsátotta ki az uralkodói elhatározást, amit nemcsak az Országgyűlés megnyitása, hanem a Magyar Királyi Curia ünnepélyes megnyitásának közeledte miatt is sürgettek a magyar politikusok. A király

¹⁰ SZÓGYÉNY 1918, 90. p.

¹¹ Ebben komoly szerepet játszhatott Apponyi azon ígérete az Országbírói Értekezlet tagjainak, amit a tanácskozások megnyitásokor tett: „Tökéletes szabadsággal tanácskozhatunk tehát törvénykezésünk ügyében, csak a most említett szent elvet [a birtok biztonsága, és a magánjogi viszonyok folytonossága és állandósága ne veszélyeztessék – K. I.] szem előtt tartva, melyet közölünk is mindenki üdvöské és szentnek el fog ismerni.” Lásd RÁTH 1861, 7. p.

¹² SZÓGYÉNY 1918, 90. p.

¹³ SZÓGYÉNY 1918, 91. p.

¹⁴ SZÓGYÉNY 1918, 91. p.

¹⁵ SZÓGYÉNY 1918, 91. p.

ugyan ígéretet tett Vay Miklósnak és körének arra, hogy igyekezni fog az osztrák miniszterek aggodalmait csillapítani, de amikor a magyar politikusok felemlegették az uralkodó számára, hogy már szavát adta Apponyi Györgynek az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok elfogadását illetően, Ferenc József azt felelte, hogy „csak Apponyi fejessége okozta a bajt.”¹⁶ Schmerlingék fellépését mindenesetre Szőgyény emlékezete szerint a magyar ókonzervatívok egyáltalán nem nézték jó szemmel: „Szépen vagyunk, ha az osztrák miniszterek tisztán magyar kérdésből csinálnak kabinetkérdést.”¹⁷

Április 2-án a császár még mindig nem tudott döntésre jutni, ezért újabb értekezletet hívott össze, ezúttal Rainer főherceg, Bernhard Rechberg gróf,¹⁸ Anton Schmerling, Mecséry Károly, Vay Miklós és Szőgyény-Marich László részvételével. A magyar udvari kancellár és helyettese ismét az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok védelmében szólaltak fel, és figyelmeztették az uralkodót annak előrelátható következményeire, ha esetleg meggondolná magát. Mint mondták, Apponyi már „odalenn” (azaz Magyarországon) elmondta, hogy „Őfelsége a helybenhagyást megígérte”.¹⁹ Ferenc József azonban az osztrák miniszterek érveit figyelembe véve arra hivatkozott, hogy neki „oktrojizálni” nem lehet, így egy közvetítő rezolúcióban állapodott meg,²⁰ ami végül április 4-én született meg. Ennek értelmében azonnali döntés kizárólag a magyar törvénykezési szervezet visszaállításáról született, míg az Országbírói Értekezlet javaslatainak többi része országgyűlési tárgyalás alá utaltatott.²¹

Következtetések

Szőgyény-Marich László emlékirataiból egyértelműen kiderül, hogy az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok ügye a császár közvetlen környezetében legalább olyan szinten volt vitákkal terhelt, mint azok megszövegezése. Arra ugyan jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem adnak lehetőséget, hogy Lónyay Menyhért naplójának valamennyi releváns bejegyzését bemutassam, de ő az 1861. március 30-ra datált bejegyzése két dolgot is megerősít az előbbiekből: „Wenkheim Béla mondá nekem, hogy Aponyitól hallá, miszerént az Országbírói Értekezlet a sajtóvétségi eljárási kivéve jóvá van hagyva. Nehéz volt

¹⁶ SZŐGYÉNY 1918, 93. p.

¹⁷ SZŐGYÉNY 1918, 93. p.

¹⁸ Ez idő tájt az Osztrák Császárság külügyminisztere.

¹⁹ SZŐGYÉNY 1918, 93. p.

²⁰ SZŐGYÉNY 1918, 94. p.

²¹ SZŐGYÉNY 1918, 94. p.

*a németektől kivinni.*²² E bejegyzés pont abban a „nyugalmi időszakban” íródott, amikor Apponyi azt hihette, hogy a császárral sikerült a kérdésben megegyésre jutni, tehát e mondat az előbbi narratíva ezen részét alátámasztva. Ez az érv felbukkan(t) továbbá az április 2-án tartott egyeztetésen is, amikor a magyar ókonzervatívok azzal érveltek, hogy Apponyi már „megígérte” oda-lenni az elfogadást.

A naplóban szó esik emellett Apponyi lemondásáról is: „*A császár a javaslatot a ministeriumhoz utasítá. Azok kívánták, hogy a tanácsba[n] az ügyet referálja. Ő azt megtagadta. Ezután a fejedelem elnöklete alatt néhány minister jelenlétében referált, noha ott is a többség ellene volt, mégis a lemondásának beadásával kivitte a dolgot.*”²³ Az egykori országbíró ezen lépése láthatóan fontos szerepet játszott abban, hogy Ferenc József mégse utasítsa el az Országbírói Értekezlet által kidolgozott javaslatokat.²⁴

Levonhatjuk továbbá azt a következtetést is, hogy nem helytálló azon, a hazai szakirodalomban megjelenő állítás, miszerint az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokat az országbíró a magyar országgyűlés plénuma elé kívánta volna vinni. Olyannyira nem, hogy Apponyi valójában az október 20-án kelt legfelsőbb császári kézirat alapján az uralkodó jóváhagyásával kívánta a magyar törvénykezés ügyét rendezni, még az országgyűlés összehívását megelőzően. Az országgyűlési tárgyalás egyfajta kompromisszumot (és jó eséllyel menekülési útvonalat is) jelentett a jóváhagyást illetően a kezdetektől fogva bizonytalan uralkodó számára.

A korabeli forrásokból emellett az is egyértelműen kirajzolódik, hogy az egykori országbírónak hatalmas szerepe volt abban, hogy az Országbírói Értekezlet által kidolgozott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok a magyar jogtörténet fontos lépcsőfokaként aposztrofálhatóak. Ezt bizonyítva Apponyi Györgynek azon levele, melyet saját kezűleg, német nyelven írt Vay Miklósnak. A levelet ugyan nem írta alá, és pontos keltezés sem található, de minden bizonnyal az októberi diploma kiadását követően röviddel született. Apponyi már ekkor arról írt, hogy „*Mindent meg kell tenni, hogy az országgyűlést létre hozzuk. (...) Hogy addig minden ellenszegülés, tényleges átalakulás meggátoltassák,*

²² DEÁK Ágnes (szerk.): *Lónyai Menyhért politikai naplója 1860–1861*. Budapest, 2004, Századvég Kiadó, 173. p.

²³ DEÁK, 2004, 173. p.

²⁴ Fontos kiemelni, hogy Apponyi „ellenzéke” ráadásul nemcsak az osztrák miniszterekre korlátozódott, hanem lépéseivel kivívta néhány magyar ókonzervatív politikus ellenszenvét is. Ezt bizonyítja Szógyény-Marich Lászlónak 1861. április 4-én keltezett levele, amelyet Vay Miklósnak írt. Ebben az áll, hogy „*Ede barátunk dúl fül Apponyi György ellen, kinek minden léptében a 48-ki törvények elismerését látja. – Eleget csillapítottam, – de ez falra borsó! — Még a felséghez is el akar menni, erélyt s elhatározottságot javaltam !!!*

Csak az a szerencse, hogy ez is pusztá szó maradj; mert különben tenni kellene ellene, nehogy confusiót okozzon.” Lásd VAY – LÉVAY 1899, 395. p.

s minden az országbírói értekezlethez utasíttassák.”²⁵ A gondolat első fele teljesen egyértelmű, részben érvelt az átmenet törvényes volta mellett, részben amellet, hogy a magyar alkotmányosság helyreállítása a magyar ókonzervatívok elképzeléseinek megfelelően és az ő vezetésükkel történjen. De ami számunkra igazán érdekes, az a mondat végében rejlik, miszerint a halaszthatatlan kérdéseket az Országbírói Értekezlethez kell utalni.

Az is egyértelműen megállapítható, hogy Apponyi őszintén hitt abban, hogy az általa vezetett értekeztet a magyar törvénykezés helyreállításának módját illetően az egyetlen lehetséges megoldást választotta. Ezt Apponyinak az Országbírói Értekeztet második napján írt levele egyértelműen bizonyítja, amelyben Vay Miklósnak számolt be a vita állásáról: „*Én úgy hiszem, hogy rendezett törvénykezésünk lesz kevés idő múlva, és ha nem is teljesül, mi 20-ik Octóberban rendeltetett, t. i. a1 Statusquo fentartása, más részt az sem történik, mit Nyáry Pál és a megyék többsége akart, és így felsülnek és a közvélemény előtt nagy stragest szenvednek.*”²⁶ Apponyi tehát pontosan tudta, hogy az Országbírói Értekeztet szembemegy Ferenc József akaratával, amikor a magyar törvények visszaállításáról döntött. Ez ügyben azonban nyomós indokra hivatkozott: „*Annyi előre ki van mondva, hogy új octroyirozásról szó sem lehet, tehát mindenütt, hol hégag lesz, az a mostani eljárásból és törvényből fog ideiglenesen pótoltatni. Más mód nem létezik, melylyel valaki képes volna országunkban rendes törvénykezést kieszközölni. (...) Csak a birói hatalom gyakorlását más kezekben hagyni, mint olyanokban, mellyek tökéletesen törvényesek, – erre nem birja az országot senki.*”²⁷

²⁵ VAY – LÉVAY 1899, 326–327. p.

²⁶ VAY – LÉVAY 1899, 374. p.

²⁷ VAY – LÉVAY 1899, 374. p.

Lehotay Veronika*
PÉLDA VAGY ELLENPÉLDA?
NÉMET HATÁSOK
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI
MAGYAR BÜNTETŐJOGRA

Bevezetés

A két világháború közötti büntetőjog alapját a magyar jogban a Csemegi-kódex, az 1878. évi V. törvénycikk jelentette, amely a klasszikus büntetőjogi iskola tanai alapján készült el. A 20. század változó körülményei, kihívásai azonban hamar életre hívták a büntetőjogi változásokat is. A tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a német jognak milyen hatása volt a magyar jogtudósokra és ezáltal a jogalkotókra a 20. század közepén. Hogyan jelent meg a (náci) német jog a magyar jogtudósok munkáiban, a magyar jogszabályokban? Angyal Pál a német jog hatásáról így fogalmazott: *...jóformán az egész hazai büntetőjog tudományos irodalmunk kialakulására, minden mást megelőzve és túlszárnyalva: a német-büntetőjogalkotás és tudomány gyakorolta a legmélyebb és legdőntőbb hatást.* Szontágh Vilmos 1938-ban a *Közjog és magánjog elvlasztása* című tanulmányában úgy látta, *hogy a közjog és a magánjog terjedelme aszerint változik, hogy az életviszonyokban a közérdekűség felismerése eredményeképpen mennyiben szaporodnak az állam jogalanyiságát konkretizáló szabályok, ...újabbán azoknak nagyarányú szaporodását állapíthatjuk meg.*¹ Nizsalovszky Endre vetette fel a kérdést, hogy létezik-e állammentes (magán)jog.² Ez a kérdés egyre nagyobb jelentőséggel bírt a két világháború között a honvédelem, majd a büntetőjog területén is. A Harmadik Birodalom-

* Lehotay Veronika PhD, egyetemi docens, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék.

A tanulmány *A nemzetiség és etnicitás jogi operacionalizálása/ Legal approaches to operationalize nationality and ethnicity* című 134962. számú NKFI-pályázat keretében valósult meg.

¹ SZONTÁGH Vilmos: *Közjog és magánjog elvlasztása. Jogállam. Jog-és Államtudományi Szemle*, 1938. 5. sz. 172–181. p.

² Nizsalovszky Endre: *A honvédelemről szóló törvény magánjogi vonatkozásai. Gazdasági Jog*, 1940. 1. sz. 209–210. p.

ban az állammentes jog kérdésére a válasz egyszerű volt: az államot eszközként definiálták, amely a faj élete biztosítását szolgálta.³ A tanulmány első részében a náci Németország büntetőjogi jogalkotásának főbb pontjait vizsgálom. A második rész pedig arról szól, hogy a magyar büntetőjog-tudományban és a joggyakorlatban milyen változások következtek be a Harmadik Birodalom jogalkotásának hatására.

Főbb büntetőjogi tendenciák a náci Németországban

A kiindulópontot az 1871-es *Reichsstrafgesetzbuch* alkotja. Már az első világháború alatt számos új büntetőjogi rendelkezés kiadására került sor, amelyeknek célja az állam védelmének a biztosítása volt.⁴ A Harmadik Birodalom jogalkotása és jogalkalmazása a jogállami elvek kiiktatását tűzte ki célul.⁵ A nemzetiszocialisták célja egy autoritárius büntetőjogi koncepció kidolgozása volt a weimari köztársaság liberális gondolkodásmódjával szemben. *Wenzeslaus Graf Gelispach*⁶ 1907-ben részt vett az osztrák büntetőjogi reform előkészítésében, 1933-ban a nemzetiszocialista *Akademia für Deutsches Recht*⁷ egyik alapítója volt, Friedrich Grimm-mel együtt annak a bizonyítására törekedett, hogy a nemzetiszocialista alapelv, a nullum crimen sine poena fontosabb elv, mint a nullum crimen sine lege és a nulla poena sine lege elvek. 1944 augusztusáig működött Hans Frank vezetésével Münchenben az *Akademie für Deutsches Recht*, amelynek feladata tehát a német jogélet átszervezése volt a nemzetiszocialista program megvalósítása érdekében.

1933-ban Hitler parancsára létrejött egy bizottság a büntetőjog átalakítására. A náci büntetőjogászok/teoretikusok által követelt büntetőjogi reform főbb elemei a következő pontokban foglalhatók össze: 1. a büntetőjogot a megtorlás és az elrettentés eszközeként definiálták; 2. a büntetőjog etikációja (Ethisierung); 3. egy akaratbüntetőjognak a kifejlesztése (Entwicklung eines Willensstrafrechts); 4. a nullum crimen sine lege és a nulla poena sine lege

³ Az állam csak deklarálja, formulázza és végrehajtja a jogot, melynek egyetlen forrása maga a népközösség, annak jogalkotó szelleme... NICOLAI, Helmut: *Rasse und Recht*. 1933. Idézi ANGYAL Pál – RÁCZ György: *A nemzeti szocialista büntetőjogelmélet jellemzése*. Különlenyomat a Magyar Jogászegyleti értekezések és egyéb tanulmányok 1934. januári számából. 1934. 7. p.

⁴ Például: *Verordnung zum Schutz der Republik* v. 26. 6. 1922., *Gesetz zum Schutz der Republik* v. 21. 7. 1922.; *Gesetz zur Änderung des Strafgesetzbuch*, v. 23. 5. 1923.

⁵ STÁL József: *A német büntető törvénykönyv időbeli hatálya a joggyakorlatban*. Pro Futuro, 2018. 3. sz. 149–172. p. <https://doi.org/10.26521/Profuturo/2018/3/2908>

⁶ 1876–1944. Osztrák/német jogász, egyetemi tanár.

⁷ Akademie für Deutsches Recht. *JuraForum*. <https://www.juraforum.de/lexikon/akademie-fuer-deutsches-recht>

elvek átalakítása nullum crimen sine poena elvére és az analógia tilalmának a megszüntetése; 5. a bűncselekményi tényállások újrafogalmazása és a becsületbírságok (Ehrenstrafe) újbóli bevezetése.⁸

Az igazságügyi minisztérium előkészített egy új Btk. javaslatot, amelynek aláírásától Hitler vonakodott, ennek mégis jelentős hatása volt a joggyakorlatra és a társadalmi életre is a Harmadik Birodalomban. 1935-ben módosították a német Btk.-t. A büntetőnovella 2. szakasza szerint *büntetendő, aki olyan cselekményt követ el, amelyet a törvény büntetendőnek nyilvánít, vagy amely egy büntetőtörvény alapgondolata és az egészséges népérzület szerint büntetést érdemel. Ha a cselekményre egyetlen büntetőtörvény sem alkalmazható közvetlenül, akkor a cselekményt azon törvény szerint kell büntetni, amelynek alapgondolata a leginkább vonatkozik rá.*⁹ 1937-ben már jogszabály rögzítette a *bűncselekmény nélküli bűnöző* fogalmát.

1934-ben a *Verordnung zum Schutz von Volk und Staat* kezdetű rendelet biztosította az államelnöknek azt a jogosítványt, hogy a biztonság és a közrend fenntartása érdekében válsághelyzet fennállása esetén bármilyen intézkedést meghozhatott. Ez a jogszabály jelentette az internálások jogi alapját, innentől bárkit, akit veszélyesnek minősítettek, bírói ítélet nélkül letartóztathattak és koncentrációs táborba zárhattak. A védőőrizet nem minősült hivatalosan büntetésnek, hanem az állam ellenségeinek a kiiktatását szolgáló megelőző intézkedésként magyarázták.

Dr. Hans Frank¹⁰ Hitler jogtanácsosa volt, jogfűhernek¹¹ nevezték, igazságügyi miniszteri posztot is betöltött. A büntetőjoggal kapcsolatos álláspontja az volt, hogy a náci állam autoritárius államként nem ad engedményeket a bűnelkövetők számára, hanem megsemmisíti azokat. Az 1935-ben elfogadott jogszabályt is magukba foglaló *nürnbergi törvények* megtiltották a zsidó és a német állampolgár közötti házasságkötést és a házasságon kívüli nemi kapcsolatot.¹² A faji alapokon álló jogszabály mellett az *Ehegesundheitsgesetz* megtiltotta a házasságkötést bizonyos fertőző vagy öröklött betegségben szenvedő házasulandó számára. A nürnbergi faji törvények hatálybalépését követően a faji jog egyes kérdéseinek pontosítása a bíróságok feladatává vált. A fajvédelem 1939-ben már az eutanáziaprogramot is magába foglalta a náci Németországban.¹³

⁸ PAUER-STUDER, Herlinde: Strafrecht im Nationalsozialismus. *DerStandard*. <https://www.derstandard.at/story/2000098795051/strafrecht-im-nationalsozialismus-abschreckung-und-vergeltung>

⁹ Gesetz zur Änderung des Strafgesetzbuchs. 1. cikkely. RGBl. 1935. I. 839. p.

¹⁰ Kapsolódó művei: FRANK, Hans: *Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzbuch*. München, 1935, Eher; *Österreich und das Reich*. 1938

¹¹ Reichsrechtsführer.

¹² FRIEDLÄNDER, Saul: *Nazi Germany and the Jews, 1933–1939*. New York, 2009, Harper Perennial, 45–47. p.

¹³ KARSAI László: *Holokauszt*. Budapest, 2001, Pannonica Kiadó, 66. p.

Német hatások a magyar büntetőjogra

Az állam védelmét szolgáló törvények vizsgálatához hozzátartozik, hogy az 1930-as években a náci Németországot jellemző szélsőséges tettes-büntetőjogi irányzat Magyarországon kissé korlátozottabban érvényesült.¹⁴ Az irányzat képviselői szerint az elkövető személyének, személyiségének van jelentősége, meghatározó szerepe a büntetőjogi felelősségre vonás során. Egyre inkább azt az elméletet fogadták el, amely szerint nem az elkövetett bűncselekményért kell a tettet megbüntetni, hanem bizonyos társadalomra veszélyes tulajdonságai miatt. Így például azért, mert szélhámós, közveszélyes vagy csavargó.¹⁵ A korszakban több olyan jogszabály született Magyarországon – így az 1921. évi III. törvénycikk, az 1939. évi II. törvénycikk, az 1940. évi XVIII. törvénycikk –, amely olyan különleges jogkört biztosított az állam számára, hogy annak védelmére hivatkozással az állampolgárok jogainak a korlátozására több ízben sor került.¹⁶ A korszak elején született *rendtörvény*, az 1921. évi III. törvénycikk az állami és társadalmi rend védelmét szolgálta a felforgatókkal szemben, és szakított a Csemegi-kódex liberális felfogásával.¹⁷ Európa számos országában születtek hasonló jellegű törvények, vagy az államhatalmat gyakorlók védelmére újabb szabályokkal egészítették ki a hatályos büntető törvénykönyvet.¹⁸ Bűncselekménynek minősült, ha valaki kommunista mozgalomban vett részt, mert ez a tevékenység az állam és a társadalom törvényes rendjének a felforgatására irányult a törvényalkotó szerint. A jogszabály bevezette a nemzetgyalázást mint bűncselekményi kategóriát, büntetni rendelte a forradalmi mozgalmak szervezését, vezetését és a bennük való részvételt. Szabályozta a magyar állam és nemzet ellen irányuló bűncselekményi kategóriákat is, amelynek keretében súlyos büntetéssel fenyegette azt, aki olyan valótlan tényt állít vagy terjeszt, amely a magyar állam és a nemzet megbecsülése ellen irányadó. Ez még nem a Harmadik Birodalom hatására született, azonban 1933-tól már érezhető az ilyen jellegű hatás is a vonatkozó jogszabályokon. 1938-ban például

¹⁴ Ennek példája az 1928-as II. Büntetőnovella, amely bevezette a határozatlan tartamú szigorított dologház intézményét a többszörösen visszaeső bűnözőkkel szemben.

¹⁵ A bűnmegelőzési harcról szóló rendelet 1937. december 14-én lépett hatályba. KOTÉK, JOEL – RIGOULOT, Pierre: *A táborok évszázada*. Budapest, 2000, Nagyvilág kiadó, 250. p.

¹⁶ Kocsis Zsolt László: *Közjogtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2006, Emberi Jogok Magyar Központja Alapítvány, 91. p.

¹⁷ Angyal Pál vitatta ennek a törvénynek a szükségességét, és megjegyezte, hogy amióta a rendtörvény rendelkezései „hatályban állanak, azóta ősi alkotmányunk szellemében értelmezett személyes szabadság nincs is Magyarországon”. ANGYAL PÁL: Válasz a belügyminiszternek. *Nemzeti Ujság*, 1923. 5. sz. 2. p.

¹⁸ Németországban, 1922 júliusában Gesetz zum Schutze der Republik vagyis Törvény a köztársaság védelméről elnevezéssel alkották meg az ilyen jellegű jogszabályt.

jogszabály készült az állami rend megóvásáról és az egyesülési szabadsággal elkövetett visszaélések megtorlásáról is.

A legnagyobb hatást a magyar büntetőjogra a *zsidótörvények* kapcsán gyakorolta a náci Németország 1938-tól kezdődően. A magyar jogtudósok óvatosan közelítettek a kérdéshez. Először átfogóan Angyal Pál és Rácz György foglalkozott már 1934-ben a nemzetiszocialista büntetőjoggal. Tanulmányuk elején rögzítették, hogy nem feladatuk *ítéletet mondani Európa egyik leghatalmasabb birodalmának szellemi újjászületéséről, politikai és szociális forradalmáról*.¹⁹ Elzárkóztak tehát attól a szerzők, hogy értékeljék az új tendenciákat, azonban azt rögzítették és elismerték, hogy az új német birodalmi büntetőjog semmilyen tekintetben nem folytatása az 1871-es büntetőtörvénykönyv *jogi eszmevilágának*. Kritikaként fogalmazták meg, hogy bár mindössze egyéves múltra tekintett vissza a nemzetiszocialista büntetőjog, annak megismerése azonban jelentős nehézségekbe ütközött. Két forrásra hivatkoztak, amelyek a magyar jogtudósok és gyakorló jogászok rendelkezésére állt. Az egyik a *Deutsches Recht* című folyóirat utolsó száma 1933-ból, valamint a náci párt jogügyi főosztályvezetője által elküldött hivatalos közlés.²⁰ Ráműtattak arra is, hogy a nemzetiszocializmust a büntetőjog terén is a legfiatalabb generáció képviselte. A *Jogtudományi Közöny* 1934 decemberi száma tudósított arról a tanulságos előadásról, amelyet *Bevezetés a nemzeti szocialista büntetőjogba* címmel tartott Angyal Pál és Rácz György a Magyar Jogászegyletben. Az előadás fogadtatása szélsőségesen elutasító és gúnyos volt a név nélkül írt tudósításban. A hallgatóság számára világossá vált, *hogy vannak még jogászok Berlinben, akik kitartanak a liberális büntetőjog megtépett zászlaja mellett, tehát akik nem versengenek abban, hogy miként tapossák a sárba azokat az elveket, amelyek tanításában, terjesztésében életük javát töltötték és nem tülekednek azok táborába, akik a hazafiatlanság bélyegét égetik azokra a művekre, amelyek megteremtéséért ők életük, erejük legjavát áldozták...*²¹ Megnyugtatónak értékelte a cikk írója, hogy a közönség hangos derültséggel fogadta az olyan reformokat, mint például a testi büntetések visszaállításának gondolata.

Angyal Pál tanulmányában (1938-ban) már arra a kérdésre kereste a választ, hogy a fajvédelem területén milyen szerepe képzelhető el, egyáltalán van/lehet-e szerepe a büntetőjognak.²² Ebben a kérdésben úgy foglalt állást, hogy

¹⁹ ANGYAL – RÁ CZ 1934, 3–4. p.

²⁰ ANGYAL – RÁ CZ 1934, 9. p.

²¹ Bevezetés a nemzeti szocialista büntetőjogba. Szemle. *Jogtudományi Közöny*, 1933. 46. sz. 268. p.

²² Angyal Pál *A fajvédelem és a büntetőjog* című írásában a nemzetiszocialista Németországban megalkotott két bűncselekményi kategóriát ismertetett. Egyrészt a fajárulást (Rasseverrat), amely alapján büntetendő volt minden nemi keveredés a német és az idegen „fajú” személyek között, másrészt a fajbeccsület megsértését (Verletzung der Rassenehre). ANGYAL Pál: *Fajvédelem a büntetőjogban*. Budapest, 1938, Attila Nyomda Rt. 6. p.

a büntetőjogi védelem csak meghatározott jogtárgyakra terjedhet ki, és úgy vélte, hogy a *fajtisztasághoz fűződő érdek alapjaként szereplő faj nem tartozik a jogtárgyak közé, tehát ezért büntetőjogi védelemben sem lehet részesíteni.*²³ A magyar faji viszonyokat teljesen eltérőnek ítélte meg a német büntetőjogi szabályokhoz képest.²⁴

A *megalkotott magyar törvényeket* vizsgálva azonban arra a következtetésre jutunk, hogy a jogalkotó nem követte, és feltehetőleg nem értett egyet a professzor elméletével. A zsidótörvényekben megfogalmazott jogkorlátozó rendelkezések megszegését a jogalkotó a büntetőjog eszköztárával szankcionálta. A bűncselekmények köre jelentősen bővült ennek megfelelően, a zsidótörvényekbe ütköző cselekmények körével. Az első zsidótörvény (1938. évi XV. törvénycikk) 10. szakasza a minisztériumot hatalmazta fel arra, hogy a jogszabály által előírt adatszolgáltatási kötelezettség megszegését vagy kijátszását kihágásnak minősítse. A kihágás büntetése két hónapig terjedő elzárás vagy pénzbüntetés lehetett. A második zsidótörvény (1939. évi IV. törvénycikk) 25–29. szakaszai tartalmazták a büntetőjogi rendelkezéseket, amelyek vonatkoztak mind a zsidónak, mind a nem zsidónak minősülő személyekre is. A zsidónak minősülő személyek tiltott alkalmazása kihágást valósított meg. Büntetni rendelte a jogszabály azt a nem zsidó személyt, aki időszaki lap munkatársaként zsidó személyt alkalmazott, és a zsidó személyt is, amennyiben ezt az állást elfogadta. Vétségnek minősült az adatszolgáltatási kötelezettség elmulasztása. Egy évig terjedő fogházzal rendelte büntetni a jogszabály azt a személyt, aki adatszolgáltatási kötelezettségének a hatóság figyelmeztetése ellenére nem tett eleget, azt, akit kihágás miatt már megbüntettek az adatszolgáltatási kötelezettség elmulasztása miatt, aki a hatóságot fondorlattal megtévesztette, vagy megtéveszteni törekedett a törvény végrehajtása során. Új bűncselekményi kategóriát jelentett a *strómanság*, tehát az, ha nem zsidó személy a maga neve alatt zsidó személy számára hatósági engedélytől függő jogosítványt a rendelkezések kijátszásával szerzett meg. A törvény azt is kimondta, hogy a fentebb meghatározott bűncselekmények miatt való elítélés esetén el kellett rendelni az ítélet hírlapban való közzétételét, amelynek költségeit az elítéltnak kellett állnia. Az 1940. évi VI. törvénycikk – amely még a fajvédelmi törvény hatálybalépését megelőzően, de német hatásra készült el – a nemi betegséggel megfertőztetést testi sértésnek minősítette, amelyet, ha a házastárs sérelmére követték el, súlyos testi sértésnek minősítettek. Az 1933-ban született német jogszabály ugyanis a házassági kölesön folyósításakor kizárta a jogosultak

²³ ANGYAL 1938, 13. p.

²⁴ A náci Németországban ekkor már hatályban voltak a nürnbergi faji törvények, amelyek – ahogy arra Angyal utalt – általánossá tették a *Volksgemeinschaft ist Blutgemeinschaft* tételét, és megjelent az igény az árja fajhoz tartozó személyek (büntető)jogi védelmének kidolgozására. ANGYAL 1938. 4. p.

köréből az örökletes betegségben szenvedőket, az elmebetegeket és a rokkantakat.²⁵ Mindössze két szakaszból álló törvényt alkotott az országgyűlés a nemzetiségi érzület védelméről is, az *1941. évi V. törvénycikk*. Hat hónapig terjedő fogházbüntetést helyezett kilátásba vétség miatt abban az esetben, ha valaki az országban élő nemzetiségre lealacsonyító kifejezést használt, és ezzel megsértette nemzetiségi érzületét. A törvény indokolásában Radocsay László igazságügy-miniszter *az államalkotó magyar fajhoz tartozó állampolgárok* számára biztosított teljes jogegyenlőséggel és büntetőjogi védelemmel magyarázta a jogszabály szükségességét.²⁶ Az államhoz tartozásban nemcsak jogi, hanem érzelmi tényezőknak is jelentőséget tulajdonított, amelyek erkölcsi tartalmat hordoznak magukban. Egyedülálló szabályként jellemezte a törvényalkotó a büntetőjogi védelmet, mert ilyen jellegű rendelkezést egyik ország büntető szabályai sem tartalmazznak. Ugyanakkor a *magyar fajhoz tartozó állampolgár* kifejezésen érezhető a német hatás.

Az 1941-ben megalkotott fajvédelmi törvényt (*1941. évi XV. törvénycikk*) a polgári házasságról szóló törvény (*1894. évi XXXI. törvénycikk*) novellájaként határozta meg a jogalkotó. A jogszabály megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötést, azonban a tilalom ellenére létrejött házasságot érvényesnek, de büntetendőnek tekintette. Tiltotta továbbá a zsidó és nem zsidó közötti házasságon kívüli nemi kapcsolatot is, amelynek az alapesete vétségnek minősült. A bűncselekmény minősített esetei büntetett valósítottak meg: így az erőszakkal, a fenyegetéssel, a csalárdsággal történő elkövetés, továbbá, ha hozzátartozó, 24 éven aluli nő sérelmére, vagy visszaesésben követték el a cselekményt. A nemi kapcsolatra vonatkozó magánjogi és közigazgatási jogi fajvédelmi rendelkezések megsértését kriminalizálta tehát a jogalkotó. A büntetőjogi jogkövetkezmények között szerepelt, hogy azt a magyar honos zsidónak nem minősülő személyt, aki zsidóval és azt a magyar honos zsidó személyt, aki nem zsidóval kötött házasságot a tilalom ellenére, büntett miatt öt évig terjedő börtönnel, hivatalvesztéssel és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésével lehetett büntetni. Ugyanezekkel a szankciókkal rendelte büntetni a törvény azt a polgári tisztviselőt is, aki a házassági akadály fennállása esetén szándékosan működött közre a házasság megkötésében. Ha ezt a cselekményét a polgári tisztviselő gondatlanságból követte el, akkor vétség miatt három hónap fogházra lehetett ítélni. A zsidók és nem zsidók közötti házasságon kívüli nemi kapcsolat tilalmát megszegők vétség miatt három évig terjedő fogházzal voltak büntetendők. A fajelmélet legdurvább megnyilvánulását törvényesítette ez a jogszabály. Itt érezhető leginkább a német befolyás, mert mintaként

²⁵ LEHOTAY Veronika: *A jogszükités útján. A Horthy-korszak szabadságjog-megvonó intézkedéseinek jogtörténeti aspektusai*. Miskolc, 2020, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 64. p.

²⁶ *Képviselőházi Irományok*. 1939. V. kötet. 348. szám. 20–22. p.

több német jogszabály is rendelkezésre állt. A mező- és az erdőgazdasági ingatlanokkal összefüggésben az 1942. évi XV. törvénycikk, tehát a negyedik zsidótörvény is tartalmazott büntetőjogi rendelkezéseket. Így a jogszabályban rögzített adatszolgáltatási kötelezettség megszegése kihágást valósított meg. Vétségnek minősült azonban az ingatlanokra vonatkozó kezelési és gondozási kötelezettség megszegése. Ilyen esetben a törvény értelmében a büntetőeljárás hivatalból indult.

Összegzés

A büntetőjogban tehát a legjelentősebb változást német hatásra az állam védelmét szolgáló jogszabályok mellett a zsidótörvényekben foglalt rendelkezések megszegését szankcionáló rendelkezések hozták. A büntetőjogi rendelkezések ezekben a jogszabályokban nemcsak a zsidónak minősülő személyeket rendelték büntetni, hanem nem zsidó munkáltatót, orvost, tisztviselőt is. Összegzésként rögzíthető, hogy a jogkorlátozás törvényi szinten történő megalkotása a közjog területén is alapvetően az 1938 és 1942 közötti időszak „eredménye”. Randolph L. Braham a Harmadik Birodalomnak szóló szimbolikus hálaként határozta meg az antiszemita törvényhozást 1938-ban és 1939-ben.²⁷ A kormányzat a zsidótörvényeket az antiszemitizmus és az intolerancia elleni legjobb garanciaként határozta meg.²⁸ Rögzíthető az is, hogyan értékelte a náci Németország a magyar törvényhozás „eredményeit”. Az 1942 októberében keletkezett berlini jegyzék a következőket rögzítette: Magyarország ... még nagyon messze van attól, hogy németországi és más országokban elért eredményekkel lépést tudjon tartani... Német felfogás szerint a következő intézkedések foganatosítását tartjuk elengedhetetlennek... Minden zsidót azonnal meg kell jelölni, megkönnyítve ezzel a megfelelő kormányzati intézkedéseket, ekképp biztosítva a néptől való egyértelmű elhatárolódás lehetőségét. Elő kell készíteni a zsidók kitelepítését és keletre való szállítását. A birodalmi kormány reméli, hogy a magyar kormányzat ezúttal megértést tanúsít Németország nyomtatékos érdeklődése iránt, mellyel a szükséges intézkedések meghozatalát várja.²⁹ Ez egy nemzeti szocialista kritika volt Magyarországgal szemben, amely még ekkor sem vette át teljes mértékben az új jogalkotás passzusait,

²⁷ BRAHAM, Randolph L.: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. New York, 1994, Columbia University Press, 200. p.

²⁸ BRAHAM, Randolph L. – MILLER, Scott (ed.): *The Nazis' last victims. The Holocaust in Hungary*. Detroit, 1998, United States Holocaust Memorial Museum, Wayne State University Press, 35. p.

²⁹ KISZELY Gábor: *Mondd el fiaidnak...! A holokauszt és Magyarország*. Budapest, 2005, Kairosz Kiadó, 95–96. p.

legalábbis a német elvárások szerint. Magyarország német megszállásának egyik fő okaként jelölték meg a németek, hogy a magyar kormány *elszabotálta a zsidókérdés végleges megoldását*.³⁰ Nem vitatható, hogy jelentős volt a Harmadik Birodalom hatása a magyar büntetőjogra is. Azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a jogtudósok jelentős része és a gyakorló jogászok közül is sokan, ellenpéldaként tekintettek a náci állam jogalkotására, hallgatólagosan egyetértve a *Jogtudományi Közlöny* névtelen újságírójával: *Mint velünk barátságos viszonyban élő állam jogi alkotásaival szemben az udvariasság legszélső határáig akkor megyünk el következetesen, ha róluk mélyen hallgatunk*.³¹

³⁰ KISZELY 2005, 97. p.

³¹ Bevezetés a nemzeti szocialista büntetőjogba. Szemle. *Jogtudományi Közlöny*, 1933. 46. sz. 268. p.

Máthé Gábor*

A JOGTÖRTÉNETRŐL

A Jogtörténeti Értekezések ötven számának téma- és metodikai gazdagsága jól jelzi ennek a fél évszázadnak domináns változásait. Joggal teheti, hiszen a jogtörténet mint diszciplína, egyben módszer-tanilag megalapozott, kategóriákban megjelenített, rendszerbe foglalt és tér, idő összefüggéseket kifejező tudomány. A jogtörténet-tudomány az általános jogtudomány része, mégpedig a jogbölcsélettel párhuzamos szemléletet hordoz. Ezeket a törvényszerűségeket felhasználják a szakjogtudományok is, ugyanakkor a jogdogmatika eredményeivel gazdagítják a jogtörténetet.

1. Ha a jogtudomány a jognak keletkezését a jog fejlődésének menetéből, ennek a fejlődésmenetnek az okaiból a reá gyakorolt befolyásokból, a fejlődés fázisaiból akarja megismerni és így akar behatolni a fejlődés ismeretéből az egyes jogi tételek értelmébe, akkor a jogtudomány történeti jogtudománnyá, jogtörténetté válik. A jogtörténet művelésével tulajdonképpen a jelenleg is fennálló praktikus jognak történeti alapját akarjuk megismertetni, vagyis azt, hogy hogyan fejlődtek a jogszabályok arra a színvonalra, amelyen jelenleg állnak. Miként a történeti fejlődést, amelynek a jog csak lényeges alkotórésze, általában nemzeti alapon ismerhetjük meg, úgy a jog fejlődését is csak nemzeti alapon tárgyalhatjuk.

A jogtudomány és a jogtörténet viszonyát a metodikai korreláción keresztül fentebb szemléltető kiváló jogtörténész-professzor, a 20. századi „magyar jogtörténet-tudományi triász” doyenje, Eckhart Ferenc, a komparisztikának különös jelentőséget tulajdonítva hangsúlyozza a hazai és a külföldi jogrendszerek, intézmények kölcsönös áthatásait.

„A magyar jogtörténet kutatásában két tanulság szembeötlő. Az egyik az, hogy a történelem folyamán elszigetelt kultúrák és elszigetelt jogi fejlődés nincsen. A magyar jogfejlődés éppen annyira nem elszigetelt jelenség, mint a magyar kultúra. A jogtörténet mindenképpen átvisz a jog összehasonlításának a terére. Az összehasonlító módszer képes megmutatni a magyar jogi élet igazi forrásait, az idegen elemek integrálódási mértékét, s azt is, hogy mi a magyar

* Máthé Gábor CSc, professor emeritus, NKE Államtudományi és Közigazgatási Kar, Magyar Állam- és Jogi történeti Intézet, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogi történeti Tanszék. MTA–ELTE Jogi történeti Kutatócsoport (ELKH).

jog életében az egyéni. A másik tanulság, amelyet a külföldi fejlődésnek a magyar fejlődésre gyakorolt hatásából meríthetünk, még fontosabb az elsónél, mert nemzeti. A magyarság ugyanis mint a műveltség egyéb területén, a jog világában is teljesen átalakította azt, amit külföldről kölcsönzött, azt a nemzeti jellegnek és gondolkodásnak megfelelően átformálta és sajátos magyar nemzeti jogot teremtett belőle, amelyben nagyon sok olyan önálló alkotás van, amelyekre bármilyen nagy nyugati nemzet büszke lehetne.”¹

2. Az Abendländer jogtörténet-tudománya által ismert zónaelméletek egyértelművé tették az európai régió és térség különböző fejlettségű területeinek kölcsönhatását. Ezek a diffúz folyamatok egy állandó változást indukáltak, amelynek nyertese Nyugat-Európa; s amely az Occidens részeként a limes vonalát is magában foglaló és ezáltal már akkor a közép-európai csírákat megtestesítő formákat hordozta. Világosabban: a nyugat-európai fejlődésben a Nyugat az állandó változásra való reagálásával és a társadalom elemeinek integrálásával biztosította azt, hogy ezeket a társas viszonyokat nem maga alá gyűrte, hanem integrálta, míg a kelet-európai térségben ez az integráció mindvégig egy államosítási folyamatot jelentett. E fejlődési fokozatban a 15. századig nagyjából párhuzamosan futnak a trendek, ám ez a kelet-európai térség a 16–17. században megtorpan, hogy majd a 17. századi fejlődésben egy sajátos váltással megkezdje az utolérést.

A jogtörténet komparatív művelése tehát nélkülözhetetlen, de ez jelenti a tudománytörténet lényegi funkcióját is, mivel a kölcsönhatások szavatolják az európai *Rechtskultur* és a jogi értékek konstans elemeinek továbbélését, melynek átmentésével avagy meghaladásával kell és lehet a *Zeitgeschichte* korszakát, államát és jogát újrafogalmazni.²

A jogtörténeti kutatások néhány kiragadott eredménye feltétlenül kínálkozik az előzőek igazolására. Azaz példálódzva szemügyre vesszük a magyar jog fejlődésének azokat az etapjait, amelyek teljes egészében adekvátak az európai

¹ *Magyar alkotmány és jogtörténet. Eckhart Ferenc egyetemi tanár előadásai.* Budapest, é. n. 1–3. p. Lásd még DEGRÉ Alajos: Magyar jogtörténetírás. A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában, Magyar jogtörténetírás a Horthy-korban. In MEZEY Barna (szerk.): *Degré Alajos: Válogatott jogtörténeti tanulmányok.* Budapest, 2004, Osiris, 11–61. p.

² MAIHOFFER, Werner: Europäisches Rechtsdenken heute. In HORN, Norbert – LUIG, Klaus – SÖLLNER, Alfred – COING, Helmut (Hrsg.): *Europäisches Rechtsdenken in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Helmut Coing zum 70. Geburtstag.* München, 1982, C. H. Beck, 579–595. p. Vö. JAMESON, Fredric: *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája.* Durham, 1991, Duke University Press, 9–13. p. „A posztmodern elmélet, mint a történetiség elvesztése, a pusztta árucikké válás folyamatának fogyasztása... A posztmodernizmus elmélete, kísérlet: igyekszik kórképet készíteni a korról, eszközök nélkül, ráadásul olyan helyzetben, amikor abban sem vagyunk biztosak, hogy léteznek még olyan koherens dolgok, mint a »kor« vagy a Zeitgeist, vagy a »rendszer« vagy a »jelenlegi helyzet«.”

fejlődéssel. Helmut Coing az európai jogi kultúrát az európai kultúrkör meghatározó részének tekinti és ennek első eleme az ún. *ius commune* korszaka, amely a *consuetudó*val, a kánonjoggal, a tartományi jogokkal és a városi jogfejlődéssel egy egyértelmű, 15. századig tartó fejlődési trendet mutat. Ez az időszak, amikor megszületnek a jogkönyveink, s a különböző tradíciók és a tételes törvényhozási elemek egy sajátos hazai jogfejlődéshez vezetnek. Ez a magyar jognak meghatározó időszaka.

A következő etap a humanizmus, amely a 16. századot, a jog évszázadának tekintett periódust alapozza meg, ahol is a birodalmi törvényhozás mellett megjelenik a tudományos irodalom, a *responzum*okkal és a *ius commune* magyarázatával. Így a *ius commune* felértékelődik, s az általános jogi elemeket tartalmazva a szubszidiárius jog szerepét is kezdi betölteni. Ez már az *usus modernus pandectarum* időszaka, amely lényegében a kodifikációs korszakot készíti elő, mégpedig egy új áramlattal: a természetjoggal, amely az *imperio rationalis*ből fakadóan, minden mérték meghaladjává az embert teszi. Az ember a szerződéses szabadságával, a tulajdon szentségével és méltóságával megteremti azt a gondolkodást, ami az észjog értelmi eredményét, a kodifikációt világra segíti. Ez a kodifikáció az igazságszolgáltatást, az anyagi és az eljárásjogokat hordozza, majd az 1848-as forradalmakkal a konstitúciót, az alkotmányos folyamatokkal egyetemben integrálja.

Lényegében rögzíthető, hogy ez a kodifikáció a jogtudományi irányzatoknak különböző formáit hívja életre, így az egzegetikát, majd ennek kiteljesedésével a rendszerező történeti tudományt, a módszert, a történeti jogi iskola óriásával, Savigny-val, aki az észjogtól ugyan elfordul, de az ókori minták újratereztésével és a népszellem formulázásával a pandektisztikát alapozza meg. A pandektisztika máig ható, a 19–20. században pedig a modern magánjogtudomány nélkülözhetetlen elemévé fejlődik ki.³

A civiljogi intézmények nyitása az alkotmány felé, a közjog felé áttranszformálódik, és az állam jogi személyiségének tételével, a fiscuselmélettel, a közigazgatási szerződéssel, a közigazgatási tulajdon formáival már a közjog és a magánjog párhuzamos együttélését teremti meg.

3. A jogfejlődés vázolt szakaszaiban az utóbb említett periódus fontos érték-, de egyben problémahordozó is. A magánjogi dogmatikától kölcsönzött tételek, törvényszerűségek behatolása a közjogba részint történetfüggő kérdés,

³ COING, Helmut: Rechtsentwicklung und Wirtschaftsentwicklung im 19. Jahrhundert als Fragestellung für die Rechtsgeschichte. In SAUERMAN, Heinz – MESTMÄCKER, Ernst-Joachim (Hrsg.): *Wirtschaftsordnung und Staatsverfassung. Festschrift für Franz Böhm zum 80. Geburtstag*. Tübingen, 1975, J. C. B. Mohr, 101–117. p. Lásd még Brauneder, Wilhelm: *Közép-Európa újabb magánjogtörténete Ausztria példáján (1900-ig) – Neuere Privatrechtsgeschichte Mitteleuropas am Beispiel Österreich (bis 1990)*. Budapest, Eötvös József Kiadó, 1995

másrészt pedig jelenkori alkotmányjogi problematika, különösen az állam gazdasági hatalma, a gazdasági alkotmányosság szempontjából.

A történetfüggő relációt tekintve az egyetemes európai jogi kultúra szempontjából kiemelt szerepe van a recepciónak. Franz Wieacker, a német jogtudomány pápája szerint a *ius commune* egy kultúrtörténeti folyamat, és ez térségenként eltérő időben, de a kölcsönhatás által mindenütt egyértelműen lejátszódó jelenség, a jog művelésének tudományá válásával. Ez pedig az egyetemi oktatásban a bolognai kultúrától kezdve a különböző egyetemi tradíciókon keresztül széleskörűen fellelhető. S hogy ennek a recepciónak – a mai történet- és jogtörténet-tudomány által igazoltan – van létjogosultsága a magyar jogfejlődésben, azt egyértelműen bizonyítja a 16–18. századi *peregrinatio academica juridica*, azaz a nyugat-európai egyetemeket járt magyar ifjak sorsa, akik a *ius commune* tekintetében: Páduában, a humanista jogi oktatási relációban; Strasbourgban, az *usus modernus pandectarum* szellemiségét; Leidenben és a természetjogi oktatás alapelemeit elsajátítandó Halléban és Bécsben végzik tanulmányaikat. Ők azok, akik hazajönnek, és a sajátos magyar gyakorlati jogászképzésben: a patvarista, jurista formákban, majd a kancellárián, a központi kormányzervekben és nagyon figyelemreméltóan a városi jogalakításban meghatározó szerepet játszanak azzal, hogy különböző stallumokat töltenek be, bizonyítva, hogy a Werbőczy-féle magánjog mellett az európai jogfejlődés hivatkozott tendenciái általuk mindenkor érvényre jutnak.⁴

4. A nagy váltást: a 12–13. század közös európai jogi tradíciójának meghaladását a nemzeti kodifikációk és a nemzetállamok létrehozása a 18–19. században megakasztja. És ezzel rendkívüli új dolog kezdődik a jogi elvek és a jogi értékek relációjában, hiszen a francia forradalom szüli azt a két évszázadot, amely létrehozza és kiteljesíti az európai kultúrkör legmaradandóbb alkotását, a hatalommegosztás intézményrendszerét. Ez az intézményrendszer mintaértékként közvetíti – a jogfejlődés törvényszerű kölcsönhatásai útján a német állambölcselet eredményét a „Gewissheit der gesetzmässigen Freiheit” ideát, a *Rechtsstaat* eszméjét. Ez a történelmi kompromisszum, amely 1848-ban a frankfurti Paulskirchében látványosan köttetett, kimondva, hogy a legfőbb alkotmányos hatalom a parlament, ami lényegében a népszuverenitás eszméjének egy sajátos felfogása. S ennek a parlamentnek a törvényeit pedig köteles a mindenkori kormányzat végrehajtani. A Paulskirche-motívum 1848–1849-ben nálunk is megtalálható a saját nemzetállami függetlenségi eszmék deklarálásában.

⁴ BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei – Római jog, Kánonjog, Szokásjog*. Budapest, 1972, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Vö. a német magánjogtörténeti enciklopédiával: WIEACKER, Franz: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. Göttingen, 1996; Lásd a középkori jogművészet felolgozást SELLETT, Wolfgang: *Recht und Gerechtigkeit in der Kunst*. Göttingen, 1993.

A jogtörténettel mint társadalomtudományi irányítúvel bejárt fejlődéstörténeti összefoglalónk zárásaként fontosnak tartjuk még azt hangsúlyozni, hogy a magyar államfejlődésben 1848 és 1867 sajátos mérőföldkövek azért, mert két évtizedet várni kellett arra, hogy az összeurópai gondolat, az öreg Európa, a szentszövetségi Európa felbomlásával a politikai-hatalmi viszonyok konszolidálódjanak, és a nyugat-európai nemzetállamok kialakulásával megköttessék az alku, s csak ezt követően lehetett szó a magyar kiegyezésről. Tehát ez a fajta nemzetközi és nemzeti korreláció magyarázza közjogi intézményeinknek a sajátosságát, de jelenti egyben azt is, hogy a 19. század végére a jogállami intézményrendszer anatómiája kiteljesül, már ami Nyugat-Európa valamennyi államát és intézményét jellemzi. A *legislativa* és az *executiva* mellett önállósul a bírói hatalom, s kiépül a *contra legem* működő közigazgatás bírói kontrollja. Ez pedig egyértelművé teszi számunkra, hogy a 19. század végére az 1896-os magyar közigazgatási bíróság – mint a jogállam netovábbját jelentő intézmény megszületésével – a magyar jogállam intézményrendszere lényegében teljesen adekvát az európai fejlődéssel.⁵

5. Áttekintésünk vélhetően igazolta az eckharti tételt, miszerint nincs nemzeti jog nemzetközi, külföldi jog nélkül, mivel a különféle jogok alkotóelemei egymásra hatnak, szimbiozisban léteznek, majd a konstans összetevők jogi értékke nemesednek, amelyeknek megtartása, továbbvitele követelmény a jelenkori jogfejlődés mikéntjére. A történelem és a jelen közötti közvetítés pedig különösen felértékelődik a jogi hermeneutika szempontjából. Közismert, hogy a jogi hermeneutika központi helye a jogalkalmazásban van: a tényállás és a jogi norma közötti szükségképpen feszültség kibontásában. A jogszabály és a jogeset mindenkor belső ellentmondásokkal terhes, problematikus kapcsolata, az ún. jogalkalmazás nyilvánvalóvá teszi, hogy egyfelől itt is a múlt és a jelen közötti közvetítésről, tehát a hermeneutika elengedhetetlen mozzanatát jelentő applikációról van szó, másfelől, hogy ez az applikáció dogmatikai, normatív jellegű, azaz az adott esetre szólóan jogilag érvényes. Nos, a dogmatikai és a történelmi értelmezés eltérésének jellegéből fakadó dilemmát H. G. Gadamer nagyon szellemesen a jogalkalmazó és a jogtörténész hermeneutikus tevékenységének egybevetésével végzi el.⁶ Ennek lényege az, hogy a jogtörténésznek

⁵ MÁTHÉ Gábor (szerk.): *A magyar jog múltja, európai jogharmonizáció, jogunk modernizálása. Tudományos konferencia a Millecentenárium alkalmából a Parlament kongresszusi termében.* Budapest, 1996, Magyar Jogász Egylet, 14–15. p.; Újabban lásd még MÁTHÉ Gábor: *Közép-Európa újkori születése. A magyar közjog elemi forrásai 16–20. század. Geburt Mitteleuropas in der Neuzeit. Elementare Quellen des ungarischen Staatsrechts vom 16. bis 20. Jahrhundert.* (Jogtörténeti Értekezések 51.) Budapest, 2021, Gondolat. (megjelenés alatt)

⁶ GADAMER, Hans Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázolata.* Budapest, 1984, Gondolat, 219. p. Lásd még WIEACKER, Franz: *Zur Methodik der Rechtsgeschichte.* In

ugyanúgy közvetítenie kell „az eredeti alkalmazás és a törvény jelenlegi alkalmazása között, ahogyan azt a bíró, a jogalkalmazó teszi.” Az utóbbi a törvény értelmét az adott eset felől vizsgálja, míg a jogtörténész azáltal akarja meghatározni a törvény értelmét, hogy konstruktívan megmutatja a törvény teljes alkalmazási területét. „Mindkettő a múlt és a jelen között közvetítenek, tehát a jogtörténész és a jogász hermeneutikai szituációja annyiban azonos, hogy minden szöveggel szemben egy közvetlen értelemelvárásban élünk. A történeti tárgy közvetlen megközelítése, mely objektíve feltárná annak helyi értékét, nem lehetséges. A jogtörténésznek ugyanazt a reflexiót kell végrehajtania, mint amely a jogászt is vezeti” – summázta álláspontját Gadamer. A szakirodalom nem osztozott egységesen ebben a felfogásban. A magyar jogelmélet kimagasló eredményességű képviselője, Peschka Vilmos professzor tagadja a jogalkalmazó és a jogtörténész egy szintre helyezését, állítva, hogy az az általánosítás, amelyből eltűnnek a lényeges különbségek: értelmetlen. Hiszen a gadameri modellben közömbös, hogy a jogtörténész olyan jogot vizsgál-e, amely még a vizsgálat idején is hatályban van, vagy pedig olyat, amely már régen nem érvényes. A vizsgálódás két szemlélete ugyanis abban különbözik, hogy a jogalkalmazó adott esetre szóló értékeléssel bír, míg a jogtörténésznél erről nem lehet szó. A modern hermeneutikának a nívója ugyanakkor abban áll – szemben Savigny jogértelmezés-elméletével –, hogy a szöveget, a jogi normát nem a múltnak, a hagyomány szerzőjének, vagy a jogszabály alkotójának az aspektusából vizsgálja, hanem a jelen, a megértő és az alkalmazó nézőpontjából. Az a szemlélet, amely a megértés kiindulási pontjává a jelent teszi meg, s a jogszabályt, a szöveget a megértő szituációjának aspektusából értelmezi, mozgásba hozza a múltat, a hagyományt, mert ilyenképpen a múlt a mindenkori jelen nézőpontjából változik – fogalmaz már elfogadóan a hermeneutika analízisében Peschka⁷. Még kifejezőbb, s egyben a jogtörténeti újkori kihívás megfogalmazása igen találó Hauser Arnoldnál: „A múlt önmagában véve értelem és alak nélküli; jelentése és körvonala csak valamely sajátos jelent illetően lesz. Ez az oka, hogy minden jelennek más-más múltja van.”⁸ A mindenkori helyzet változásával így a múlt képe is állandóan változik. Dermesztő egyben Nietzsche értékelése a jelen visszaható erejéről: „Beláthatatlan, mi mindentől lesz még történelem. A múlt lényegében talán még történelem. A múlt lényegében talán még feltáratlan. Még temérdek visszaható erőre van szükség.”⁹

STRASSER, Rudolf – SCHWIMANN, Michael – HOYER, Hans (Hrsg.): *Festschrift Fritz Schwind* 65. *Geburtstag – Rechtsgeschichte, Rechtsvergleichung, Rechtspolitik*. Wien, 1978, Manz, 361–364. p.

⁷ PESCHKA Vilmos: *Appendix. A jog sajátosságához*. (Jog és tudomány 1.) Budapest, 1992, Közgazdasági és Jogi Könyvtár – MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 141–145. p.

⁸ HAUSER Arnold: *A művészettörténet filozófiája*. Budapest, 1978, Gondolat, 202. p.

⁹ NIETZSCHE, Friedrich: *Fröhliche Wissenschaft. Historia abscondita*. (idézi Hauser 1978. 204. p.)

6. Valóban kísért az orwelli formula: „nehéz a múltat előre látni.” Manapság ugyanis a társadalom egyre differenciálódó szervezetei, közöttük a nagy tömegeket átfogó szakmai érdekcsoportok képesek az állami tevékenység egészének befolyásolására. Egyre általánosabb az a vélemény, hogy a legfontosabb állami döntések tartalmának meghatározása átcúszik a pártokhoz, a befolyásoló csoportokhoz. Ez már a költségvetés és a hitelpolitika szemszögéből a szuverenitásra is áll. Azaz az állami célokat, a törvényhozás programját, a törvények tartalmát nem az alkotmányban kijelölt illetékes szervek (a parlament és a kormány), hanem a pártok és az érdekcsoportok határozzák meg.

A változás azért is szembeűnő, mert ez a klasszikus jogállam kritériumrendszerét kezdte ki. A westminsteri modell fokozatosan erodálódik. A 19. században, az alkotmányos monarchiák viszonyai között a törvény mintegy a végrehajtó hatalom korlátja volt, és viszonylag nagy mozgási szabadságot engedett a végrehajtó hatalom számára.¹⁰ Napjainkban egészen más a helyzet. Általánosan elfogadottá vált, hogy a parlamentáris demokráciákban a törvény a végrehajtó hatalmat korlátozó normából fokozatosan az egész állami tevékenységet meghatározó eszközzé fejlődött.¹¹

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a kialakult „értékválságos” helyzetben a jogtörténeteknek mi a szerepe? Ha a tananyagírás szintjén nem is olyan mértékben történik, de állandósulnak a kezdeményezések, konferencia és kerekasztal műhelyekben az alkotmány- és közigazgatástörténet, magán- és büntetőjogtörténet, továbbá az eljárásjogok „egységesítésére”. Ezek például a *Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte* sorozatban már egyszerre követhetők.

A projektleírások elvárt eredményeket kívánnak, s nem okvetlenül az inaktív módszereket preferálják. Az egyik kötet zárszavában Manfred Zuleeg professzor már megelégszi az Európai Közösség jogrendjének új minőségét, mely részben involválja a nemzeti jogot. „Über nationalen Rechtsordnungen wölbt sich nunmehr eine europäische Rechtsordnung, die Anspruch auf Vorrang vor nationalem Recht jeder Art und Form erhebt. Ein solches Phänomen ist es wert zum Gegenstand eingehender Forschung zu werden. Damit ist es aber noch nicht getan. Es geht weiterhin darum aus den Wurzeln der nationalen Rechtsordnungen gemeinsame Grundanschauungen für die supranationale Rechtsordnung zu ermitteln.”¹²

¹⁰ KOVÁCS István: *Magyar alkotmányjog* I. Szeged, 1990, JATE Press, 90–97. p.

¹¹ SCHÄFFER, Heinz (Hrsg.): *Theorie der Rechtssetzung*. Wien, 1988, Manz, 158. p.

¹² SCHULZE, Reiner (Hrsg.): *Europäische Rechts- und Verfassungsgeschichte. Ergebnisse und Perspektiven der Forschung*. Berlin, 1991, Duncker & Humblot, 249–250. p.

7. A jogtörténész, aki évszázadok változásai sorának végigkísérésére képes, s tizenöt évszázad alkotmányos próbálkozásaira vissza tud tekinteni, megdöbben, hogy mennyi és milyen változatos politikai rendszerek születtek, illetve tűntek el az idők forгатagában. R. C. van Caenegem genti professzor, a brit akadémia levelező tagja, a nyugati alkotmányjogról írott klasszikus monográfiájában, a többi között az új harmadik Európa kísérlet igazi dilemmájáról értekezik. A *Rechtsstaat-Verfassungsstaat* milyen formációvá történő alakítását tekinti a jelenkor nagy államelméleti projektjének. Caenegem a tudós eleganciájával fogalmazza meg a fejlődés ellentmondásaiból fakadó kérdéseit, kétkedését. „Mivé lett a nagy terv és az a történelmi jövőkép, amely szerint az emberi szellem a dialektikus fejlődési szakaszok egymásra következése révén jut érvényre? Vajon lehetséges, kívánatos és egyáltalán szabad-e a mai posztmodern és illúziótlan világunkat valamilyen értelmet vagy mintát felkutatni a nyugati alkotmánytörténetben?”¹³

Tudjuk, hogy a kétely kérdő megfogalmazása csak a nagyon felkészült kutatók sajátja. Az eredmény csupán a projektfeladatok kimunkálásából következhet. Ehhez ad az európai jogtörténet-tudomány meghatározó képviselője, a Bécsi egyetem Jogi Fakultásának évtizedeken át tanszékvezető professzora, több európai Tudományos Akadémia tagja, maradandó életművével választ. Közel ezeroldalas monográfiája – *Elemente europäischer Rechtskultur* – a jogtörténet-kutatás eredményeinek tárháza. A *Rechtsgeschichte und Juristen-ausbildung* című program-esszéből vett idézettel azonosulva, azt a jogtörténet-tudomány művelői felé, az elkövetkező időszakra vonatkozó metodikai ajánlásnak tekinthetjük:

„Es ist ewig nicht leicht eine/die europäische Rechtskultur zu definieren. Sicher ist, daß sie sich nicht in den wohl schon viele Tausende von Seiten umfassenden Normen der EU manifestiert, sondern in historisch gewachsenen Elementen und werten. Ich nenne nur einige wenige: das antike Erbe Griechenlands dann das römische Recht; das lateinische – Christentum und seine – mittelalterliche Fortentwicklung; die Monarchie und ihre ständischen Bindungen; Lehnrecht und Beamtenstaat; Herrschaft und Genossenschaft; Aufklärung und Naturrecht; Ordnung und Revolution; die Anerkennung des Individuums und die grundsätzliche Justiziabilität von Rechten und Aussprüchen; Absolutismus und Konstitutionalismus mit Grundrechten, Gewaltenteilung, Minderheitenschutz, Verfassungs- und Verwaltungsgerichtsbarkeit; dann als Grundproblem das Verhältnis zwischen Zentralgewalt und gliedstaatlicher Bewegungsfreiheit.

¹³ CAENEEM, Raoul Charles van: *Bevezetés a nyugati alkotmányjogba*. Budapest, 2008, Magyar Közlöny Lap-és Könyvkiadó, 401–405. p.

Für all dies hält die Geschichte Europas eine Reiche von Modellen bereit, die durchaus, freilich mutatis mutandis, in die künftige europäische Ordnung, in die künftige europäische Rechtsordnung einzubringen sind. Eine lohnende und wichtige Aufgabe, zu der die Rechtsgeschichte, in hervorragendem Maße berufen und befähigt ist!”¹⁴

A jogtörténész az az oktató és/vagy kutató, aki évtizedek rendszeres munkájával készül erre a hivatásra. Az európai kultúrkör intézményeinek szorgos megismerésével nyílik csupán lehetősége a nemzeti és a külföldi jogrendszerek bemutatására. Alapos lexikális ismeret, állandó forráskutatási készség, állam- és jogelméleti felkészültség és biztos jogdogmatikai tudás együttese a garancia a sikeres működéshez.¹⁵

Noha a világ ma már a *team* kutatást preferálja, a jogtörténetben továbbra is az individuális munka marad a domináns, de a műhely, a tanszék, a kutatóhely nélkülözhetetlen fóruma a szakmai vitáknak. Ahogy ezeket még meggyőzőbben írta a heidelbergi Adolf Laufs professzor tankönyve *Einleitungjában*: „Der Rechtshistoriker soll seinen traditionellen Platz in der juristischen Fakultät behaupten. Nicht eine besondere Dignität seiner Quellen, sondern sein spezifisches Interesse unterscheidet ihn von Historiker der Nachbarfakultät. »Wiedererkannte Intention geschichtlicher Vorgänge, Zustände und Texte auf Recht« macht dieses besondere Interesse des Rechtshistorikers aus. Rechtsgeschichte ist – um mit Franz Wieacker zu sprechen – »nicht anderes als die Summe aller Ereignisse und Zustände, die der Rechtshistoriker auf seine eigene Erfahrung von Recht beziehen kann«: menschliche Tätigkeit und gesellschaftliche Zustände, die aus ihr hervorgingen, mit Einschluß der Eigenschaften, Dispositionen und Motive dieser Menschen.”¹⁶

Hans Schlosser professzor többszörös kiadást megért magánjogtörténeti tankönyvremekéből kölcsönzött formulával: „Sprachkürze gibt Denkweite”¹⁷ zárom jogtörténeti meditációm. Több téma elmaradt, ám a fontosnak tartottakról, ha röviden is, de véleményt formáltam. Mindezek igazát félévszázados oktató-kutató múlttal rendelkező magyar jogtörténészként vallom is. Köszönöm jó sorsomnak, hogy ebbe az illusztris európai jogtörténész társadalomba tartozhattam, s ennek az évszázados tradicionális értékvilágnak, kultúrának közvetítője lehettem.

¹⁴ OGRIS, Werner: *Elemente europäischer Rechtskultur*. Wien, 2003, Böhlau Verlag, 9. p.

¹⁵ COING, Helmut: *Aufgaben des Rechtshistorikers*. Wiesbaden, 1976, Steiner, 145. p.

¹⁶ LAUFS, Adolf: *Rechtsentwicklungen in Deutschland* Berlin, 1991, De Gruyter, XI. p.

¹⁷ SCHLOSSER, Hans: *Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte. Rechtsentwicklungen im europäischen Kontext*. Heidelberg, 2005, C. F. Müller; SCHLOSSER, Hans: *Europäische Rechtsgeschichte. Privat- und Strafrecht von der Spätantike bis zur Moderne*. (4. Auflage) 2021, C. H. Beck

Megyeri-Pálffi Zoltán*
**ANYAKÖNYVEZÉS TÉRBEN
ÉS IDŐBEN: AZ ÁLLAMI
ANYAKÖNYVEZÉS BEVEZETÉSE
ÉS ÉPÍTÉSZETI HATÁSAI
A DUALIZMUS KORÁBAN**

Bevezetés

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követő állami modernizáció olyan jogterületeket, jogintézményeket és a hozzájuk kapcsolódó igazgatási feladatokat is elért idővel, amelyek sokáig őrizték hagyományos jellegüket. Ilyen volt a házasság és az anyakönyvezés is, amelyeket az 1890-es években sikerült csak „államosítani”, s egyúttal megreformálni.

E két, egymással szorosan összekapcsolódó intézmény azon új, vagy épp megújuló állami feladatok közé tartozott a dualizmus évtizedeiben, amelyek számára meg kellett teremteni a működéshez szükséges feltételeket mind szervezeti, mind építészeti értelemben. Ez utóbbi vonatkozás látványosabban bontakozott ki az igazságszolgáltatás és a közigazgatás elválasztását deklaráló 1869. évi IV. törvénycikk utáni években, évtizedekben, ugyanis mind a bírászkodás, mind pedig az igazgatás számára kialakultak azok az épületek, épülettípusok, amelyek megfelelően kiszolgálták e hatalmi tevékenységeket. Az 1880-as évektől tucatszám épültek az igazságügyi épületek¹ csakúgy, mint a községházak és városházak, sőt megyeházak² szerte a Magyar Királyságban. E közigazgatási épületek mint hivatalok számos, ebben az időszakban állami feladattá váló tevékenységnek is teret adtak, így az anyakönyvi igazgatásnak is. Ezek a terek építészeti kialakításukban – az egyébként is speciális vonásokkal

* Megyeri-Pálffi Zoltán PhD, tudományos munkatárs, MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH). ORCID ID: 0000-0003-1366-6963

¹Vö. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: Bírósági épületek Magyarországon és külföldön. In TAKÁCS Péter (szerk.): *A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai. A jogi kultúra látható világa.* Budapest, 2020, Gondolat Kiadó 177–201. p.

²Vö. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: Vármegyeházák a történeti Magyarországon az 1870-es közigazgatási reform után. In RAJNAI Zoltán – FREGAN Beatrix – MAROSNÉ KUNA Zsuzsanna – OZSVÁTH Judit (szerk.): *Tanulmánykötet a 6. Báthory-Brassai nemzetközi konferencia előadásaiból. 12. kötet.* Budapest, 2015, Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola, 446–461. p.

rendelkező közigazgatási épületeken belül – maguk is sajátosak voltak: igazodtak az állami anyakönyvvezetői tevékenységhez.

E tanulmány ezt a szegmenst igyekszik láttatni, azaz hogyan jelentek meg az anyakönyvi hivatalok a dualizmus évtizedeiben az igazgatásban és a város-házakon. Ehhez egyrészt az anyakönyvi igazgatás történetiségét,³ másrészt a korszak „városháza-építészetét”⁴ érdemes áttekinteni.

Az anyakönyvezés fejlődése

Magyarországon az anyakönyvek vezetése az 1894-es, ún. egyházpolitikai törvények nyomán került állami kézbe. E „törvénycsomagban” az állami anyakönyvekről szóló 1894. évi XXXIII. törvénycikk 1895. október 1-jei hatálybalépése⁵ óta regisztrálja állami tisztviselő a születéseket, házasságkötéseket és halálozásokat.

Ezt megelőzően az egyházi felekezetek hatáskörébe tartozott az anyakönyvek vezetése, amelyet a 16. századtól a hívek pontos nyilvántartása indokolt.⁶

Az anyakönyvezéssel foglalkozó szakirodalom e nyilvántartás elterjedését gyakorta az 1564-es tridenti (trentói) zsinat 24. ülésének rendelkezéseivel köti, holott Magyarországon és Európában egyaránt vannak adatok már 14–15. századból a felekezeti anyakönyvezésre.⁷ Magyarországon a keresztelési anyakönyvek vezetését az 1515-ös veszprémi zsinaton rendelték el, aminek a célja a lelki rokonság ellenőrzése és az életkor könnyebb megállapítása volt.⁸

A tridenti rendelkezéseket – az általános vélemény szerint – Magyarországon nem hirdették ki, közvetlen hatásuk csak az 1611-ben tartott nagyszombati

³ Az anyakönyvi igazgatás történeti feldolgozása a szerző egy korábbi kutatásán alapul. Vö. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: *Név és jog. A névviselés jogi szabályozásának fejlődése Magyarországon*. Budapest, 2013, Gondolat Kiadó, 77–85. p.

⁴ A városházák építészetével kapcsolatos kutatásokat a szerző Maróty Katalin témavezetése mellett a BME Csonka Pál Doktori Iskolában végzi.

⁵ Vö. *A m. kir. miniszterelnök 2020. M. E./1895. szám alatt kelt rendelete, az 1894:XXXI. és XXXIII. törvénycikknek hatálybaléptetése tárgyában*.

⁶ BÁRTH Dániel: A keresztelés anyakönyvezésének elterjedése a magyar katolikus egyház 16–17. századi gyakorlatában. In KOC SIS Gyula – MOHAY Tamás (szerk.): *Hálók. Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából*. Budapest, 1999, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, 97. p.

⁷ Vö. GÁTHY Zsolt: *Anyakönyvezési szabályok kialakulása az esztergomi főegyházmegye területén*. Különlenyomat a Szemináriumi Dolgozatok 1941–1942. évi kötetéből. Budapest, 1942, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-t., 2. p., ASCHENBRIER Antal: *A plébániai anyakönyvekről*. Budapest, 1894, Pallas, 13. p.

⁸ Vö. GÁTHY 1942, 3. p., BÁRTH 1999, 98. p.

zsinaton jelent meg a keresztelések, a házasságkötések és a bérmlások anyakönyvezésének elrendelésében.⁹

A 17. században Magyarországon már általánossá vált az egyházi anyakönyvezés gyakorlata, amit a korabeli zsinati rendelkezések és egyházi szertartáskönyvek támasztanak alá.¹⁰ A 18. században pedig már az állam számára is fontossá váltak az anyakönyvek. Mária Terézia és II. József rendeletei pedig további szigorítást, majd világiasítást eredményeztek az anyakönyvezés rendszerében.¹¹ A többi felekezet is ekkor nyert jogot anyakönyveik vezetésére.¹²

A 19. század elején az állam mindinkább (ki)használta azokat az előnyöket, amelyek az anyakönyvek mint személyállapoti nyilvántartások jelentettek.¹³ Az Országgyűlés 1827-ben – annak az együttműködésnek a folyományaként, amely a Helytartótanács és az érseki hivatal között jött létre az anyakönyvvezetés ellenőrzésére – megalkotta az első, kifejezetten az anyakönyvek vezetéséről rendelkező törvényt. Ez „*az egyházi anyakönyveknek másod példányban a törvényhatóságok levéltárába helyezéséről s ott leendő őrzéséről*” szóló 1827. évi XXIII. törvénycikk volt, amelynek értelmében – felekezetkülönbségre tekintet nélkül – a lelkészeknek két példányban kellett vezetni a keresztelési, házassági és a halálozási anyakönyveket.¹⁴ Ezek hiteles másodpéldányát minden év végén el kellett helyezni a törvényhatóságok levéltárában. A következő időszakban egyházi és helytartótanácsi rendeletek nyomán fokozatosan megszilárdultak a gyakorlatban kiforrott anyakönyvezési szabályok,¹⁵ de a felekezeti fennhatóság mellett egyre több anyakönyvi kérdésben megjelentek a helyi szervek is.¹⁶ Az 1848-ban megvalósult vallásszabadsággal valamennyi egyház szert tett az anyakönyvezési jogosultságra, majd az osztrák kultuszminisztérium 2426/2945. számú, 1851. október 19-én kelt rendelete véglegesen rendezte az anyakönyvbe történő bejegyzések rendjét.¹⁷

Ilyen lépések mentén érkezett meg a magyar anyakönyvezés a kiegyezés utáni időszakban, amikor továbbra is a *sokféle* felekezeti gyakorlat érvényesült,

⁹ ASCHENBRIER 1894, 18. p., GÁTHY 1941, 4. p., RÉVÉSZ T. Mihály: Adalékok az anyakönyvvezetés államosításához Magyarországon. In KÁLLAY István szerk.: *Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv Nr. I.* Budapest, 1984, ELTE, 448. p., BÁRTH 1999, 99. p.

¹⁰ BÁRTH 1999, 102–105. p.

¹¹ Vö. RÉVÉSZ 1984, 448. p.

¹² 1790/91. évi XXVI. tc. a reformátusok és az evangélikusok, a XXVII. tc. a görögkeletiek anyakönyvezési jogát ismerte el.

¹³ Pl. a nyugdíjban részesülők halálának jelentését kötelezővé tette a plébánosoknak. Vö. GÁTHY 1941, 11–12. p.

¹⁴ 1827. évi XXIII. törvénycikk az egyházi anyakönyveknek másod példányban a törvényhatóságok levéltárába helyezéséről s ott leendő őrzéséről. 1. §

¹⁵ Vö. GÁTHY 1941, 15. p.

¹⁶ Vö. KÁLLAY István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848.* Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó, 68–69. p.

¹⁷ Vö. GÁTHY 1941, 18. p.

s ez összeütközéseket eredményezett. Leginkább a házasságkötések terén érvényesülő felekezeti-jogi különbségekből, valamint a vegyes házasságokból származó gyermekek keresztelése körüli eltérő érdekekből eredtek a viták.

Bár – valamiféle megoldást kínálandó – az 1868. évi LIII. törvénycikk 12. §-a szerint a vegyes házasságokból származó gyermek nemüknek megfelelően követték szüleik vallását,¹⁸ maga a törvény nem tartalmazott arra nézve szankciót, hogy ha a gyermeket nem a rendelkezéseknek megfelelően kereszteszik meg. A kultuszminiszter 1879-től kezdve rendeleti úton igyekezett megoldani a problémát: elrendelte az anyakönyvi kivonatok megküldését az illetékes lelkeszhez. 1884-ben következményeket is megállapított ennek elmaradása esetén, mégis előfordultak visszaélések.¹⁹ 1890. február 26-án az ún. *elkeresztelési rendelettel*, amely a keresztelési bizonyítványok kölcsönös megküldését írta elő, igyekezett a kormányzat a kérdést rendezni, de ezzel a római katolikus egyház mereven szembehelyezkedett.²⁰ Ezek után Szapáry Gyula kormánya a törvényalkotásban látta a megoldást, éppen ezért javaslatot terjesztett elő a kötelező állami anyakönyvvezetésről a egyes házasságok vonatkozásában.²¹

Ezzel az Országgyűlés elé került a polgári anyakönyvvezetés kérdése, amely szélesebb körben is politikai vitát generált. Az ügy támogatottsága nem volt egyértelmű, maga az uralkodó és a katolikus egyház is elutasító volt a kérdésel szemben.

Az immár Wekerle Sándor vezette kormány 1893. január 26-án kezdte meg tárgyalni az anyakönyvi törvényjavaslatot, amelyet Hieronymi Károly belügyminiszter terjesztett elő. A kormányzat törekvése az volt, hogy a közigazgatást teljeskörűen államosítsák, így a tervezet ezzel összhangban centralizált állami irányítás alatt képzelte el az anyakönyvek vezetését a Belügyminisztérium felügyeletével. A törvényjavaslatot a minisztertanács 1893. március 7-én hagyta jóvá azzal, hogy az uralkodói előszentesítés után Hieronymi nyújtsa be a parlamentben. Erre több mint egy évvel később, 1894. április 26-án került sor.²²

A törvény megalkotásához vezető úton szakmai és politikai indokok egyaránt feltűnnek. Az anyakönyvvezetés állami kézbe vétele jogos igényként merült fel, ezt a parlamenti tárgyalás során sem vitatták. Különösen azért, mert az anyakönyvek által tanúsított adatokat nem nélkülözhetette az állam különböző

¹⁸ A törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról szóló 1868. évi LIII. tc. 12. §-a szerint: „A vegyes házasságokból származó gyermekek közül a fiak atyoknak s a leányok anyjoknak vallását követik.”

¹⁹ HERGER Csabáné: *A nővértől az állami anyakönyvvezetőségig*. Budapest–Pécs, 2006, Dialóg Campus Kiadó, 89. p.

²⁰ BOTOS János: *100 éves az állami anyakönyvvezetés (1895–1995)*. Budapest, 1995, BM Kiadó, 4. p.

²¹ BOTOS 1995, 5. p.

²² Képviselőházi Irományok (továbbiakban KI) 1892, X. k. (Irom. 370.) (továbbiakban *Indokolás*) 306. p.

tevékenységei folytatása során (általános védkötelezettség, tankötelezettség, népesedési mozgalmak megállapítása, illetve nyilvántartása stb.). Az is a szakmai indokok körét gyarapította, hogy e feladatot saját szervei útján végezze, azaz állami és ne egyházi tisztviselők, az egyházi anyakönyvi kerületi beosztáshoz igazodva vezessék az anyakönyveket. Lényegi különbség volt az is, hogy az egyházi anyakönyvek egyházi szertartások megtörténtét tanúsították, s nem a személyi állapotok változása volt az elsődlegességük. Az ilyen szertartások azonban nem kényszeríthetők ki az állam által. A vallásszabadság nyomán esetlegesen újonnan létrejövő egyházak esetében pedig nem látta az állam a garanciát arra, hogy annak hívőit ugyanúgy, mint a már létező egyházakét anyakönyvezni fogják. Épp ezért a részleges polgári anyakönyvezés sem jelentett volna megoldást, csak egy sokadik rendszer lett volna. Mindemellett azt is a törvény megalkotásának indokai között hozta fel a belügyminiszter, hogy nem egységes az egyházi közegek „műveltségi foka” a különböző anyakönyvi kerületekben, s ez gyengíti a bejegyzések megbízhatóságát.²³

A politikai aktualitást pedig az elkeresztelési rendelet körüli konfliktusok adták, így alkalmas megoldásnak az állami anyakönyvvezetés bevezetése tűnt.²⁴

A benyújtott javaslatot – melynek előadója Beöthy László volt – a Közigazgatási Bizottság tárgyalta le elsőként Perczel Dezső elnöklete alatt.²⁵ A testület a politikai és szakmai indokokat egyaránt elismerte, de szemben a belügyminiszter céljaival – miszerint fokozatosan vezessék be az állami anyakönyvezést az országban – amellet érvelt, hogy az új rendszert „mindenütt egyszerre hozza be” a törvény.²⁶

Az Igazságügyi Bizottság csaknem egy évvel később, 1894 tavaszán kezdte megtárgyalni a törvényjavaslatot, figyelemmel a Közigazgatási Bizottság jelentésében foglaltakra, valamint arra, hogy időközben a Képviselőházban a polgári házasságról szóló törvényjavaslatot már letárgyalták, így ehhez igazodóan módosításokat tett.²⁷

Az anyakönyvi törvény képviselőházi tárgyalásán kérdéssé vált az anyakönyvi kerületek megállapítása. Az általános vita első felszólalója, Jellinek Artúr – az Igazságügyi Bizottság előadója – az anyakönyvi kerületek megállapítása kapcsán három megoldást vázolt fel, ugyanis a felekezeti anyakönyvi beosztásra – a sokféleség miatt – a törvényhozás nem lehetett figyelemmel, ezért más országok tapasztalatait, mintáit vizsgálták meg.

Az egyik lehetséges megoldás a *francia* volt, amely kizárólag a községek hatáskörébe utalta az anyakönyvezési teendőket. Itt képesítést nem kívántak

²³ *Indokolás* 306–308. p.

²⁴ *Indokolás* 310. p.

²⁵ KI 1892, XVI. k. (Irom. 546.) 202–222. p.

²⁶ Uo. 204. p.

²⁷ KI 1892, XX. k. (Irom. 634.) 72–85. p.

meg az anyakönyvvezetőktől. E megoldás nagyfokú decentralizációja előnynek, míg az, hogy anyakönyvvezető személyes megbízhatósága és képessége nem volt megállapítható, hátránynak mutatkozott.

Az *angol* rendszerben az anyakönyvvezetői feladatokat a kizárólag erre a célra kirendelt állami tisztviselőkre ruházták, akinek a jogosultsága (csak születési és halálozási vagy házassági anyakönyvek vezetésére) a képesítésének mértékétől függött. Ez – a közeg állása és kirendelése – előnyét jelentette az angol min-tának, azonban a nagy anyakönyvi kerületek kialakítása hátrányként tűnt fel.

Harmadik megoldásként a *német* módszert említette fel Jellinek a ház előtt. Ebben az anyakönyvi kerületeket nem a közigazgatási beosztáshoz igazodva állapították meg, hanem fenntartotta a rendszer a jogot az államnak, hogy külön anyakönyvvezetőket rendeljen ki, valamint a községi elöljáróságot – kirendelt anyakönyvvezető hiányában – kötelezte az anyakönyvi teendők ellátására. Ez a rendszer azonban nem tett különbséget az egyes anyakönyvi teendők között, továbbá a képesítés alacsony mértékét követelte meg, amely, ha a házasságkötéseknél való közreműködésben nem volt elegendő, csak a külön kirendelt anyakönyvvezető által volt orvosolható.²⁸

Az anyakönyvi kerületek vonatkozásában végül a javaslat – figyelemmel az angol és a német rendszer azon előnyére, hogy azok lehetővé tették az „állami anyakönyvek berendezését a közigazgatási szervezet megbolygatása és megváltoztatása nélkül”²⁹ – külön kerületek létrehozásáról rendelkezett, melyek elnevezésének és székhelyének megállapítását „az illető törvényhatóság közigazgatási bizottságának meghallgatásával” a belügyminiszterre bízta.³⁰

A törvényjavaslat tárgyalása mindössze három napot vett igénybe a Képviselőház előtt,³¹ s ezalatt nem alakult ki olyan éles vita, mint a házassági törvény esetében, amelyet ekkorra már letárgyalt a ház. A javaslat bizottsági előadóján kívül még a belügyminiszter szólalt fel az ülésen a tervezet mellett, az ellene szót kérők pedig egyetértettek abban, hogy az anyakönyvvezetés állami kézbe veendő, de az intézmény időszerűségét megkérdőjelezték.³²

Harmadszori olvasásra – miután jelentősebb módosításon nem esett át a részletes vita során a javaslat – 1894. május 26-án került sor a képviselők többségének támogatásával. Október 10-én a Főrendiház is megszavazta nagyobb

²⁸ Képviselőházi Napló (továbbiakban KN) 1892, XIX. k. 6. p.

²⁹ KN 1892, XIX. k. 6. p.

³⁰ A törvényjavaslat 2–3. §. KN 1892, XXI. k. (1892-LXV. Törvényjavaslat, az állami anyakönyvekről) 287. p.

³¹ 345–348. ülésnapok, 1894. május 22–26. KN 1892, XIX. k. 3–81. p.

³² KN 1892, XIX. k. 49–50. p. Lásd még Révész T. Mihály: Az állami anyakönyvezés történetéhez. In MÁTHÉ Gábor – Révész T. Mihály szerk.: *Állam-, Egyház-, Jogtörténeti magyarázatok. Ünnepi tanulmányok Rácz Lajos tiszteletére 65. születésnapja alkalmából.* [h. n.] 2013, Multi-szolg Bt., 115–116. p.

vita nélkül a törvényt, amelyet I. Ferenc József – a másik két egyházpolitikai törvénnyel együtt – 1894. december 9-én szentesített, s a kihirdetés december 18-án megtörtént.³³

Az anyakönyvi törvény végrehajtásához kapcsolódó egyes lépések

Az elfogadott törvény felhatalmazása alapján tehát a belügyminiszternek kellett gondoskodni az anyakönyvi kerületek felállításáról,³⁴ aki ehhez körrendeletet bocsátott ki valamennyi vármegye közigazgatási bizottságához címezve, felhívva őket arra, hogy „hogya a vármegye területének anyakönyvi területekre való beosztása, valamint az anyakönyvi kerületek elnevezésének és székhelyének meghatározása iránt [...] javaslatot terjeszzen” elő.³⁵ A szervezés azon alapult, hogy egyes községek önállóan, mások csoportosítva alkotnak anyakönyvi kerületet. A rendezett tanácsú városok „kivétel nélkül, a nagyközségek túlnyomó nagy részben alkalmasak arra, hogy önmagukban képezzenek anyakönyvi kerületet” – szölte a körrendelet. A kisebb községek egy anyakönyvi kerületbe szervezésénél előirányozta, hogy tartsák szem előtt: a kerület székhelyéhez való közelséget és a közlekedési lehetőségeket, legfeljebb 3000 lakosa legyen egy kerületnek, amelyben legfeljebb 3-4 község legyen, valamint a körjegyzőségi kereteket.³⁶

E körrendelettel egyazon napon, 1895. január 30-án egy másik is napvilágot látott, amelyben anyakönyvvezetők és azok helyetteseinek „javaslatba hozására” hívta fel a vármegyei közigazgatási bizottságokat a belügyminiszter.³⁷

A jogalkotói koncepciónak megfelelően Budapest „fő- és székváros” kerületei, valamint a törvényhatósági jogú városok egy-egy anyakönyvi kerületet képeztek,³⁸ s ez utóbbi tekintetében a belügyminiszter 1895. március 15-i keltezéssel a törvényhatósági jogú városok közigazgatási bizottságai részére

³³ MÁRKUS Dezső (szerk.): *Magyar törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek*. Budapest, 1897, Franklin-Társulat, 195. p.

³⁴ 1894. évi XXXIII. törvénycikk az állami anyakönyvekről. 2–3. §

³⁵ A m. kir. belügyminiszternek 9.500. szám alatt valamennyi vármegye közigazgatási bizottságához intézett körrendelete, a vármegyék területének anyakönyvi területekre való beosztása, valamint az anyakönyvi kerületek elnevezésének és székhelyének meghatározása iránti javaslatok elkészítése és fölterjesztése tárgyában. *Magyarországi Rendeletek Tára* (továbbiakban *MRT*) 1895. 33–39. p.

³⁶ *MRT* 1895. 34. p.

³⁷ A m. kir. belügyminiszternek 9.600. szám alatt valamennyi vármegye közigazgatási bizottságához intézett körrendelete, az anyakönyvi kerületek mindegyikébe anyakönyvvezetőnek, illetőleg anyakönyvvezetőhelyettesnek javaslatba hozatala tárgyában. *MRT* 1895. 40–45. p.

³⁸ *Indokolás* 310–311. p.

is kibocsátotta körrendeletét az anyakönyvvezetők és helyetteseik javaslatba hozatala tárgyában.³⁹

A személyi feltételek mellett a dologi feltételekről is gondoskodni kellett, amelyet az anyakönyvi törvény 31. §-a a községek terheként határozott meg a nyomtatványok és űrlapok kivételével. Ez azt jelentette, hogy az anyakönyvi kerületi székhelyként megállapított helyi önkormányzatnak kellett gondoskodni az anyakönyvvezetők megfelelő hivatalos helyiségeiről és azok berendezéséről. Ezek vonatkozásában az állami anyakönyvek vezetésével átfogóan foglalkozó, 1895. június 29-én kelt belügyminiszteri utasítás foglalkozott.⁴⁰ A minden anyakönyvi feladatra kiterjedő, terjedelmes miniszteri utasítás két szakaszt szentelt a kérdésnek. Ezek szerint a helyiséget és a szükséges bútorokat a községek szolgáltatják. A felszereléshez tartozott ezen kívül még: „az anyakönyvvezető hivatalos pecsétje, valamint a házassági kihirdetések kifüggesztésére szolgáló, lehetőleg sodronyszöveggel védett tábla, továbbá a házasságkötésnél való közreműködéssel megbízott anyakönyvvezetőnek a házasságkötéskor viselt hivatalos jelvénye is. Ugyancsak a felszereléshez tartozik az ország összes községeinek anyakönyvi kerületek szerint való beosztását feltüntető helységnévtár is.” Sőt, a hivatalos helyiség fenntartása is a községet terhelte. (16. §) A hivatali minőség méltóságát hivatott biztosítani az a rendelkezés, amely szerint az anyakönyvvezető hivatalos helyisége „mulatságra vagy üzleti czélokra szánt helyiségben nem lehet. A helyiségnek jókarban és tisztességes butorzzal ellátva kell lennie.” Amennyiben ilyen megfelelő helyiség kialakítása a község számára nehézségbe ütközött, akkor a jogszabály megengedte, hogy ideiglenes jelleggel az anyakönyvvezető magánlakását használja hivatalos helyiségként „a reá bizott fontos teendőkhöz méltó” módon. (17. §)

1895. július 3-án újabb belügyi rendelet látott napvilágot a dologi szükségletek vonatkozásában, amelyet pontosítania kellett a belügyminiszternek, ezért augusztus 9-én újabb körrendeletet bocsátott ki. Ebben rendelkezik többek között arról, hogy ahol „szolgabíró, községi vagy körjegyző, avagy más – hivatali helyiséggel ellátott – hivatali kötelékben álló egyén neveztetik ki anyakönyvvezetőnek, az anyakönyvvezető számára külön hivatali helyiségről gondoskodni nem kell, hanem az illető rendes hivatali helyisége szolgálhat anyakönyvvezetői hivatalos helyiség gyanánt is.”⁴¹ Ez nyilvánvalóan könnyebbé tette a kisközségek számára.

³⁹ A m. kir. belügyminiszternek 16.776. szám alatt valamennyi törvényhatósági joggal felruházott város közigazgatási bizottságához intézett körrendelete, az állami anyakönyvi kerületek s az anyakönyvvezetők és ezek helyetteseinek javaslatba hozatala tárgyában. *MRT* 1895. 228–231. p.

⁴⁰ A m. kir. belügyminiszternek 60.000 szám alatt kelt utasítása, az állami anyakönyvek vezetése tárgyában. *MRT* 1895. 452–529. p.

⁴¹ A m. kir. belügy miniszter 1895. évi 68.112. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, az anyakönyvvezetéssel járó dologi szükségletek tárgyában. *MRT* 1895. 92–93. p.

A nagyobb települések, így a törvényhatósági jogú városok számára viszont valószínűleg nem jelentett nehézséget az anyakönyvvezetők hivatalos helyiségeinek kialakítása. Sőt, a törvény hatálybalépését követően épült új városházák az egyéb városi hivatalok mellett az anyakönyviek is sorra megjelentek.

Anyakönyvi hivatalok a törvényhatósági jogú városok székházaiban

A közigazgatás polgári viszonyoknak megfelelő átalakítását követően a törvényhatósági jogú városi jogállást a kor viszonyai között a legjelentősebb magyar városok nyerték el. E státussal összefüggésben, valamint a lakosságnövekedéssel együtt járó sokasodó adminisztratív teendők szorításában több törvényhatósági jogú város vezetése is úgy döntött, hogy – egyrészt reprezentálandó a helyi polgári öntudatot, másrészt kiszolgálandó a gyarapodó igazgatási feladatok növekvő térigényét – új székházat épít régi, szűkké vált városházája helyett.

E városháza-építési „láz” elsősorban a 19. és 20. század fordulóját övező évtizedek jelensége volt, amikor már általános volt, hogy a középületek, így a városházák építéséhez tervpályázatot hirdetnek.⁴² E versenyeknek a szaksajtóban is megjelent dokumentációja egyrészt visszatükrözi a pályázatot kiíró városok hivatali működésének helyigényét, másrészt ezek összevetése láttatja azt, hogyan változtak a helyi igazgatási feladatok, s ennek nyomán milyen új hivatalok jelentek meg a városi közigazgatásban, s egyúttal a városházák épületeiben.⁴³

Az anyakönyvi hivatalok elhelyezésének kérdése éppen e változások lakmuszpapírja, ugyanis jól látszik az, hogy míg az 1895 előtt tervezett városházákon nem merült fel kérdésként a helyük, hiszen az anyakönyvvezetés egyházi teendő volt, addig az „államosítás” után az önkormányzatoknak székházaik falai közé kellett engedni e nyilvántartási feladatot. Mindezt úgy – miként láthattuk –, hogy az anyakönyvezés állami feladat volt, de a helyi közegek látták el.

Győr törvényhatósági jogú város 1893-as székházépítési pályázata éppen ezt az időbeli helyzetet példázza, ugyanis az itteni építési programban még nem szerepelt az anyakönyvi hivatal elhelyezése.⁴⁴ A később tervezett városházákon azonban – mint új feladat – már megjelent a kiírásban az anyakönyvi hivatalhoz, sőt a polgári házasságok megkötéséhez kapcsolódó helyigény.

⁴² Vö. SZÉKELY Márton – MARÓTYZ Katalin: A pályázat mint jelenség a késő historizáló építészet korában. *Építés – Építészettudomány* 46. 2018. 1–2. sz. 93–116. p.

⁴³ Vö. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán – MARÓTYZ Katalin: Hat törvényhatósági jogú város székház-építési pályázata. Hivatalszervezés és helyigény. *Építés – Építészettudomány*, DOI: 10.1556/096.2021.00012

⁴⁴ Vö. Győri városház. *Magyar Építőművészeti Pályázatok*, 1894. 2. f. 2–32. p.

Kecskemét városházájának pályáztatása pedig épp az átmeneti időszakra esett, ugyanis a városháza építési tervpályázatát 1890-ben hirdette meg a város,⁴⁵ amikor még az anyakönyvezés egyházi feladat volt. A beérkezett pályaterveken ekképp nem is jelent meg az anyakönyvi hivatal helyiségcsoportja.⁴⁶ Azonban később, a pályázat első díját, ekképp a kecskeméti városháza megtervezésének jogát elnyerő Pártos Gyula és Lechner Ödön a hivatali változásoknak megfelelően áttervezte az épületet, amelynek földszintjén – a korábban tervezett boltok⁴⁷ helyén – kialakították az anyakönyvi hivatal helyiségeit, így azok 1895. október 1-jére készen álltak az állami anyakönyvezési tevékenység megkezdésére.⁴⁸

Az, hogy később az egyes városházák helyiségei között hova került az anyakönyvezés, sokszor a praktikummal állt összefüggésben.

A törvényhatósági jogú városok legfontosabb szerve a törvényhatósági bizottság, azaz a közgyűlés volt, amely mellett más testületek is működtek, mint 1876 óta a közigazgatási bizottságok.⁴⁹ Ezekhez igazodott a városházák főszintjének – a legtöbb esetben az első emeletnek – a helyiségstruktúrája: kiemelt helyen – az épület középtengelyében – a közgyűlési terem helyezkedett el, amely mellett gyakorta kistermeket alakítottak ki a bizottsági munka színtereként. E kisebb termeket – a városházán belüli elhelyezkedésük, valamint viszonylag reprezentatív kialakításuk miatt – gyakran házasságkötő teremként is használták. Jó példája ennek Marosvásárhely, amelynek tervezési programjában kifejezetten megkötték, hogy a bizottsági ülésterem házasságkötő teremként is fog funkcionálni, éppen ezért mellette kell elhelyezni az anyakönyvi osztályt is.⁵⁰

Az anyakönyvvezetői tevékenység nemcsak a házasságkötő terem tekintetében követelte meg speciális helyiségeket, hanem a sokrétűsége folytán egyéb terekre is szüksége volt. Jól jelzi ezt néhány törvényhatósági székház építési programja, mint például a pécsi, ahol a díszterem mellett egy szobával számoltak a levéltár és a kezelő személyzet, és egy-egy szobával a két anyakönyvvezető részére, azaz összesen négy helyiséggel volt kialakítandó az anyakönyvi

⁴⁵ Különfélék. Az új városháza... *Kecskeméti Lapok*, 1890. 27. sz. 2. p. Lásd még Pályázati hirdetmény. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 1890. 28. sz. 202. p.

⁴⁶ Vö. KOLBENHEUER Viktor: Kecskemétre tervezett új városháza. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1892. 4. sz. 104–106. p., XXVI. kötet. IV–VI. tábla; STEINHARDT Antal és LANG Adolf: Kecskeméten építendő új városházának tervezete. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1892. 5. sz. 130–133. p., XXVI. kötet. VII. tábla; PÁRTOS Gyula és LECHNER Ödön: Kecskemét városának új székháza. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1892. 6. sz. 165–167. p., XXVI. kötet. IX–XI. tábla

⁴⁷ Vö. Az új városháza. *Kecskeméti Lapok*, 1893. 5. sz. 1. p.

⁴⁸ A polgári házasságkötők... Különfélék. *Kecskeméti Lapok*, 1895. 35. sz. 2. p.

⁴⁹ Vö. 1876. évi VI. törvénycikk a közigazgatási bizottságról

⁵⁰ A marosvásárhelyi városház pályatervei *Magyar Pályázatok*, 1905. 6. sz. 23. p.

hivatal.⁵¹ Szabadkán ez egy kicsit másképp alakult, az ottani pályázati kiírásban „váróterem, eskető-szoba, anyakönyvvezető szobája, születési és halálozási anyakönyv, irattár (tűzmentes szoba)” szerepelt.⁵² Kolozsváron mindezen helyiségeket a megkívánt területtel adták meg: „a hivatalvezető szobája 20 m², házasságkötési terem 50 m², irnokok 30 m², irattár 20 m², előszoba 20 m²”,⁵³ ekképp érzékelhető, hogy mekkora lehetett egy anyakönyvi osztály az állami anyakönyvezés bevezetését követő években.

Összegzés

A modern állami működés egyik alapja a kellő információ, amely birtoklása elengedhetetlen az állampolgárok vonatkozásában is, akik „személyállapot” viszonyairól az adatokat évszázadok óta az anyakönyvek szolgáltatják. Éppen ezért nem véletlen, hogy az egyre differenciáltabban működő állam e nyilvántartást is előbb-utóbb saját befolyása alá vonta. Magyarországon ez inkább utóbb következett be az ún. egyházpolitikai törvények megalkotása útján. Ezek körébe tartozik az állami anyakönyvekről szóló 1894. évi XXXIII. törvénycikk, amely végrehajtásával 1895. október 1. óta Magyarországon is állami szervek végzik az anyakönyvi feladatokat. Ezek körében a természetes személyek „élet-eseményeinek” rögzítése a lehangsúlyosabb. A pontos adatrögzítés, a nyilvántartás megbízhatósága megfelelő szervezetrendszer kiépítését követelte meg az államtól 1895-ben, s ennek kialakításában nem feledkezett meg a külföldi minták figyelembevételéről sem.

A szervezet működéséhez biztosítani kellett a személyi (anyakönyvvezetők kinevezése) csakúgy, mint a dologi feltételeket (hivatali helyiségek és azok felszerelése). Ez utóbbi követelmények teljesítése adja a hivatali működés háttérét és színterét, éppen ezért fontos, hogy az építészet eszközeivel is kiszolgálják azt. Ez a hivatali helyiségek megfelelő elhelyezését és kialakítását jelentette, s ebben a rendeltetésszerűsége túl még a reprezentativitás is szerepet kaphatott a házasságkötés ünnepélyessége okán.

Az anyakönyvvezetést az állam bár átvette az egyháztól és a maga fennhatósága alá hajtotta, a tényleges feladatellátást a helyi szervekre, önkormányzatokra testálta. Ebből kifolyólag az említett dologi feltételek teljesítése nem mindenhol volt zökkenőmentes. A nagyvárosokban, a korszak ún. törvényhatósági

⁵¹ A pécsi városháza tervpályázata. *Magyar Pályázatok*, 1904. 2. sz. 27. p.

⁵² A szabadkai városháza pályatervei. *Magyar Pályázatok*, 1907. 3. sz. 4. p.

⁵³ A kolozsvári vigadó és városház tervpályázata. *Tervpályázatok*, 1910. 8. sz. 2. p.

jogú városaiban viszont – a nagyobb gazdasági erő miatt – feltehetőleg nem okozott gondot az anyakönyvezés háttérének megteremtése, sőt, a növekvő és polgári öntudatukat új városháza építésében is reprezentáló városok – talán nemcsak a kényszerűen vállalandó állami jelleg miatt, hanem presztízsből is – helyet adtak hivatalaik körében az anyakönyvezésnek, az azt szolgáló méltó terek kialakításával. E tanulmány épp erre a folyamatra, egy korszak új közigazgatási feladatának és annak építészeti következményeire kívánt rávilágítani, összefüggést teremtve ebben a szegmensben is a jog és az építészet között.

Mezey Barna*

**„LIBERÁLIS SZÓ ILLIBERÁLIS
TETTEK MELLETT ELENYÉSZIK”
– A BÖRTÖNÜGYI JAVASLAT
AZ 1843–1844. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS
KERÜLETI ÜLÉSEIN**

Zsedényi Eduárd Szepes vármegyei követnek címben idézett szavai utalnak arra a kemény vitára, mely a büntető törvénykönyvi javaslatok tárgyalása során a kerületi ülésekben lezajlott. A követek polémiájának hangvétele meglehetősen radikális volt, szinte valamennyi reformkérdésben a tervezeteket előkészítő Választmány által beterjesztett javaslatok mellé álltak. A vita akkor azonban felerősödött, amikor a tetemes létesítési költségekkel szembesültek a követek. A lobogó liberális reformeszmék és a racionális számítás határmezsgyéjén zajlottak a kerületi ülések tanácskozásai.

A kerületi ülések

A rendi országgyűlések gyakorlatában nagy jelentőségre szert tett kerületi ülések az 1843–1844. évi országgyűlés börtönügyi tárgyalásainak szempontjából is fontos szerepet játszottak. Különös súlyát szimbolizálja, hogy ez az első reformkori országgyűlés, melynek lefolyását Kovács Ferencz, Kaluzál Gábor országgyűlési követi írnok jóvoltából, részletes naplókából ismerhetjük.¹ A rendek több alkalommal tettek kísérletet arra, hogy legalizálják, a döntés-előkészítés jobb követhetősége érdekében hivatalosan kiadják a kerületi ülésekben készült naplókat. Ezt azonban a kormányzat és a főrendek rendre megakadályozták,

* Mezey Barna DSc, kutatócsoport-vezető, MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH), tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogi Történeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0002-2234-9452

¹ Az 1843–44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Szerkesztette és saját költségén kiadta Kovács Ferencz Budapest, 1893. (továbbiakban Kovács 1893 és/vagy Ker. Napl. 1843/44.)

minthogy a kerületi ülések hivatalos létét sem ismerték el. Ugyan a kerületi ülések a karok és rendek fő döntés-előkészítési fórumai voltak, az udvar és a főrendek nem kívánták beemelni a formalizált országgyűlési keretek közé. A hivatalosan kiadott napló ennek egyik lépcsője lett volna. Az országgyűlés kerületi ülése a maga üléseiről nemcsak jegyzőkönyvet, hanem hiteles naplót is vezetett. Az 1843–1844. évi országgyűlés naplójának eredetije a kinyomtatási kezdeményezés megtagadása után „azon helyen, hová a kéziratban letéetni határozatott, többé nem találtatott”,² végül is magánúton Kovács Ferencz jóvoltából kerülhettek nyilvánosságra, aki követi írnokként készített feljegyzéseit bocsátotta a nyilvánosság rendelkezésére.

Maga a kerületi ülés a 18. századi előzményekből³ kifejlődött, félhivatalos szervezeti elemként illeszkedett az országgyűlési tárgyalásokhoz. Az eredetileg a sérelmek összefoglalására hivatott négy (Dunán inneni, dunántúli, Tiszán inneni és tiszántúli) kerületnek külön ülései az évszázad során jelentős szervezeti átalakuláson és funkciógyarapodáson mentek keresztül. A kezdetben külön-külön tárgyaló kerületek alkalmi közös tanácskozásaiból a 19. század kezdetére mind rendszeresebbé lett az együttes ülések gyakorlata; a sérelmek pusztá összeírását ellátó gyülekezetekből általános döntés-előkészítő fórumokká fejlődtek.⁴ Az 1741. évi országgyűlésen a kerületi ülésekben tárgyaló rendek a személynök jelenléte nélkül tárgyaltak, ami a befolyásolás és a kormányképviselő háttérbe szorulását jelezte.⁵ Az 1790. évi diéta időszakára pedig már saját szervezettel rendelkező, az adminisztrációt elnökkel és jegyzőkkel ellátó, szisztematikus munkarenddel rendelkező, változatos formákkal (egyenkénti kerületi ülés, együttes ülés, közös bizottságok) bíró szervezetté vált, ami a tárgyalások folyamatába lényegi változást hozott.⁶ A rendek a tárgyalások eredményeként határozatokat hoztak, melyeket javaslat formájában az alsótábla elé tártak, a jóváhagyás igényével. A dolgok lényegéből adódóan, a formák állandósulásakor a résztvevők a kerületi üléseken is a vármegyei követek voltak. Méltán értékeli Szijjártó M. István a kerületi ülések jelentőségénövekedéseként a főúri törekvéseket a személyes megjelenés jogára az ülésekben.⁷ Ebből a helyzetből alakult ki az 1825. évi végső forma, mely a rendek döntése nyomán a kerületek együttes ülését jelentette. Ekkor már a királyi tábla tagjai nélkül lényegében a teljes alsótábla

² KOVÁCS 1893, Előszó. 6. p.

³ SZIJJÁRTÓ M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 331. p. skk.

⁴ SZIJJÁRTÓ 2005, 341. p.

⁵ DOBSZAY Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848).* Budapest, 2019, Ország-ház Könyvkiadó, 198. p.

⁶ MARCZALI Henrik: *Az 1790–91. évi országgyűlés.* Budapest, 1907, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 351. p.

⁷ SZIJJÁRTÓ 2005, 346. p.

részvételével működött, két elnök vezetése mellett, kik előre meghatározott sorrendben hetente más és más megyéből kerültek ki. A mind erősebb azonosság kifejeződött abban is, hogy 1833-tól már ugyanabban a teremben, ugyanabban az ülésrendben folytak a tárgyalások, ahol az alsótábla ülésezett.⁸ 1843–1844. évi országgyűlésben már ezt az állandósult szervezetet látjuk viszont.

A kerületi ülések lényegében döntés-előkészítő ülések voltak, melyek sajátos lehetőséget biztosítottak a rendeknek arra, hogy a rendi alkotmány védőbástyájaként jelenhessenek meg, s álláspontjukat az országos fórumok előtt is érvényesíthessék. Ennek voltak bizonyos biztosítékai. Egyfelől a rendek itt megszabadultak a személynek „gondoskodásától”. A király által kinevezett personalis szerepe az alsótáblán meghatározó volt, éppen ezért a rendek saját elnökök irányítása mellett kívánták folytatni tárgyalásaikat, amit el is értek. Másfelől magukra vállalva a döntés-előkészítés feladatát, instrukcióik birtokában hozott határozataikat az alsótáblán már akár csak formai szavazás (felkiáltás) formájában is elfogadtathatták. Dobszay Tamás megközelítésében az alsótáblához képest a legfontosabb eleme volt a különbözőségnek, hogy a félhivatalos jelleg bizonyosfajta kötetlenséget biztosított, mely a résztvevőknek nagyobb szabadságot adott az őszinte tárgyalásokhoz, az egyeztetett álláspontok kialakításához.⁹ Ahogyan Kovács Ferencz utóbb megállapította: „ezen ülések a legérdekesebb eszmecserék és pártküzdelmek színhelyei valának. Tárgyalásaik a politikai eszmék fejlődésének megismertetésére a legnagyobb világosságot deríthetik.”¹⁰ A szabadabb légkörnek, az élénkebb vitáknak, az őszintébb véleménynyilvánításnak és a kötetlenségnek köszönhetően az alsótábla érdemi tanácskozásainak súlypontja ekkorra már a kerületi ülésekre került. Ennek következtében a kerületi ülések jelentősége felértékelődött. Aligha véletlen, hogy az 1843–1844. évi országgyűlés időszakára már szinte háromkamarás országgyűlésről beszélnek, ami csak azért nem valósult meg, mert éppen alkotmányvédő státuszuk védelmében a rendek nem akarták teljes egészében hivatalossá tenni ezt az egyeztető fórumot.¹¹

A kialakult szokás szerint az országgyűlési tárgyak korszakunkban már három tárgyalási fordulón (ahogyan Kovács Ferencz fogalmazta: háromfokú tárgyaláson) mentek keresztül. A kezdeményezési jog a régi szokás szerint a karok és rendek tábláját illette. Az alsótábla minden tárgyat (akár megelőzte azt bizottsági munkálat, akár nem) először kerületi ülésekben vett tárgyalás alá. A kerületi ülésekben jelentek meg tehát első ízben a kezdeményezett témák, itt tettek javaslatokat a követek, és itt zajlott azoknak „első fokú tárgyalása” is.

⁸ DOBSZAY 2019, 199. p.

⁹ Uo.

¹⁰ KOVÁCS 1893, Előszó. 5. p.

¹¹ DOBSZAY 2019, 200. p.

Akkor is ez történt, ha az országos ülésekben esett is volna valami új kezdeményezés, mert onnan is legelőször a kerületi ülésbe utalták tárgyalásra. A kerületekben a fölterjesztések, a törvényjavaslatok, a főrendekhez intézendő üzenetek s egyéb, bármiféle tárgyban hozott határozatok születtek.¹² „A kormány nemcsak előmunkálatokat nem készített, hanem, mint a tapasztalás megmutatta, a legszükségesebb adatok előszolgáltatásával sem tudta, vagy nem akarta támogatni a munkálatok készítésével megbízott választmányi tagokat.”¹³ A kormányzat azzal, hogy a kerületi ülésekre hagyta az előkészítő munkálatok elvégzését, komoly súlyt kölcsönzött a követek tanácskozásának.

A kerületi ülések végzéseit, határozatait, esetleges javaslatait a kerületi elnökség „másodfokú tárgyalásra” az országos ülésben az elnöklő királyi személynöknek továbbította. A személynök előterjesztése alapján a tábla azután vagy újlag tanácskozás alá vette, vagy általános felkiáltással helybenhagyta („maradjon”). Ahhoz, hogy a törvényhozás alsó kamarájának határozataivá legyenek, szükséges volt ez a második, alaki döntés is. (A „harmadik fokú tárgyalást”, a főrendekét azután az országos ülésekben jóváhagyott és a felsőtáblának továbbított üzenet indította meg.)¹⁴

Az 1843. május 17-én megkezdett tárgyalások¹⁵ sorozatában 1843. augusztus 28-án tűzték napirendre a büntetőtörvény-javaslat III. részét, a börtönügyre vonatkozó plánumot.¹⁶

A börtönrendszerről

A büntető törvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban lévő büntető- s javító rendszer behozása iránt javaslattételre kiküldött választmány a lezárt munkálatainak eredményét az 1843. július 5-i, tizenötödik országos ülésben terjesztette a diéta elé. A viták azonban csak augusztus utolsó napjaiban kezdődtek meg a börtönügyi javaslat fölött, lévén, hogy a kerületi ülések ekkorra végeztek a büntető törvénykönyv első részével, a büntető anyagi joggal.¹⁷ A kerületi ülések tárgyalásai meglehetősen radikális hangulatban zajlottak. Egyértelműen „forradalmibb” és hevesebb volt az ülések légköre, mint a választmányban. Hiányzott a konzervatív ellentartás, tartalmi ellenvetés nélkül szavazták meg azokat a vitatott pontokat, amelyek a választmányban még rendre különvéleménybe kerültek. A javaslat sarkalatos pontjait, mint például a magányrend-

¹² Kovács 1893, A törvényhozó testület és tárgyalási rende. 58–59. p.

¹³ Kovács 1893, A törvényhozó testület és tárgyalási rende. 73. p.

¹⁴ Kovács 1893, A törvényhozó testület és tárgyalási rende. 58–59. p.

¹⁵ 1. Kerületi ülés. 1843. május 17. Ker. Napl. 1843/44. I. 119. p.

¹⁶ 49. Kerületi ülés. 1843. augusztus 28. Ker. Napl. 1843/44. II. 357. p.

¹⁷ 49. Kerületi ülés 1843. augusztus 28. Ker. Napl. 1843/44. II. 357. p.

szerű börtönrezsim bevezetését, a kerületi börtönök tervezett szisztémáját, a fogházjavítás koncepcióját lényegében vita nélkül fogadta el a követek gyűlése. A tárgyalásokban Szemere Bertalan, a téma avatott szakértője jegyzőként¹⁸ vett részt, ami nyilván nagyban elősegítette a szöveg értelmezését.

A tárgyalások kezdetén ugyanaz lett a főkérdés, mint a Választmányban, hogy ti magány- vagy hallgató rendszer mentén kívánnak-e gondolkodni a rendek. Zsedényi Eduard (Szepes várm.) hozzászólása azonban, aki választmányi tagként értelemszerűen tájékozottabb volt az általánosnál, lényegesen befolyásolta a tanácskozás menetét. Zsedényi ugyanis arra figyelmeztette a rendeket, hogy amennyiben a Választmány ellenében döntenének és a hallgató rendszer mellett tennék le a voksot, a büntető törvénykönyvet újra kellene tárgyalni, a büntetési rendszert alkalmaztatni kellene az új helyzethez. És ugyanezt fordítva szemlélve: ha most a magányrendszer mellett döntenének, az anyagi jogi javaslat nyomban az országos ülés elé küldhető lenne. Ez a kérdés, hogy ti. a büntetések rendszere a magányrendszerre alapított, így a magányrendszer bármiféle megváltoztatása alapvető hatással lehet a büntetések szisztémájára, mindvégig meghatározta az érvelést. Az Alválasztmány és a Választmány tudatosan kormányozta ebbe az irányba a törvényjavaslatok dolgát: ez az előleges felvetés meggátolta az anyagi javaslat megkérdőjelezését. (S ennek lett eredménye az is, hogy mikor a főrendek végül a mintabörtönöket pártolták a rendszerezetten kiépített magányrendszerű börtönszisztémával szemben, eldőlt az anyagi kodifikáció kérdése is.) Nógrád és Pozsony vármegye követei Zsedényi szólása után nyomban mégis erre vették az irányt, amikor a javítórendszerű börtönök kialakítását a költségekre hivatkozva a vármegyék jóváhagyásához kötötték volna, erőltetve a követutasítások aktualizálását. Jogosan hivatkozott arra Beöthy Ödön, hogy ezzel megakadályoznák az anyagi jogi javaslat továbbvitelét. Ez következtetlenség, hiszen azzal, hogy végigtárgyalták a büntetési rendszert, egyben elismerték a javító rendszer szükségességét is. Bezerédj István (Tolna várm.) viszont követelte a szavazást az első rész továbbküldéséről az országos ülésbe: a többség támogatta.¹⁹

A börtönrendszerekről a vitát a választmányi jegyzőkönyv ismertetésével kezdték, melyben a rendszerek ellenében és mellettük felhozott érveket a választmányi polémia során összefoglalták. Kubinyi Ferenc nógrádi táblabíró odanyilatkozott, hogy miután a magányrendszer egyszerűbb, mert biztosítja a rabok elkülönítését, azt támogatja. S erősítette vélekedését, hogy az pszichológiai elveken alapul. Miután ezt összefoglalta, a magányrendszer elfogadását ajánlotta, s azon nyomban egyetlen ellenszavazat nélkül (!) „közfelkiáltással” fogadták el a jelenlévők.²⁰

¹⁸ 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29. Ker. Napl. 1843/44. II. 360. p.

¹⁹ 49. Kerületi ülés 1843. augusztus 28. Ker. Napl. 1843/44. II. 359. p.

²⁰ 49. Kerületi ülés 1843. augusztus 28. Ker. Napl. 1843/44. II. uo.

A kerületi börtönökről

Amint a magányrendszerű börtönszisztéma mellett letette szavazatát a kerületi ülés, kezdetét vette az ezzel szerves összefüggésben álló kerületi börtönök létesítésének vitája. Az érvelés a kerületi börtönökről Zsedényi Eduard tájékoztatójával kezdődött, melyben felhívta a figyelmet a Helytartótanács által mellékelte rabtabellák alapján készített nyilvántartásra, mely nélkül értelmetlenné válhat a kerületi börtönök székhelyeinek kijelölése.²¹ A kerületi börtönök körül kemény vita zajlott. Beöthy Ödön bihari alispán nem kétkedett a szükségében, de mint a nép erkölcsiségét előmozdító intézkedést, az udvar kötelességének tartotta. (Természetesen a költségek fedezésével együtt.) „A nemzet a nélkül is adott az ausztriai háznak egyszor is, másszor is annyi pénzecskét, hogy az miután 300 év óta a nemzetért mit sem tett, a költségeket megajánlhatja.”²² A kerületi börtönök maguk végül is azért nem lettek igazi vitakérdéssé, mert azt mindenki látta, hogy az egész börtönügyi javaslat a magányrendszerben emelt törvényhatósági és kerületi börtönök rendszerére épült. Ez alól bármelyiket kihúzni (legyen az a magányrendszer vagy a kerületi börtön) egyet jelenthetett a teljes kodifikációs munkálat elvetésével. Ezt kevesen akarták. A követek elfogadták az argumentumot, hogy a helytartótanácsi rabkimutatás, mely a törvényhatóságok olykor megbízhatatlan adatszolgáltatásán nyugodott, bár hiányos és nem megalapozott, mégis az egyetlen forrás, mely alapzatul szolgálhatott. Az 500 fős kerületi börtönök elképzelt szerkezetét alapul véve a „nagy gonddal és combinatióval” készült tervet végül tudomásul véve, a vármegyék észrevételei alapján csupán néhány módosítást eszközöltek a tíz kerületi börtön elhelyezését és a hozzá tartozó megyéket illetően. Hivatkozva a Helytartótanács által a választmány rendelkezésére bocsátott tabellák hiányosságára és nem megbízható voltára, korrigálták a követek információi alapján a javaslatot. Így az egyik kerületi börtön Nagykárolyból Szatmárnémetibe került, a másik Pozsegából Pécsre. Debrecent a nagyváradi kerülettől a Nagykárolyihoz, Bereg vármegyét Kassától Nagykárolyhoz, Torna vármegyét Miskolctól Kassához rendelték.²³

A finanszírozás kérdése

Még meg sem kezdődött az érdemi vita, amikor Kubinyi Ferenc (Nógrád várm.) és Olgyai Titusz (Pozsony várm.) követek már a javító rendszerek

²¹ 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29. Ker. Napl. 1843/44. II. 360. p.

²² 49. Kerületi ülés 1843. augusztus 28. Ker. Napl. 1843/44. II. 358. p.

²³ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 426. p.

bármelyikének tetemes költségeire hivatkozva előzetes tudakozódást követeltek a vármegyéktől: vállalják-e ezeket a kiadásokat. Beöthy Ödön (Bihar várm.) ellenben nem értette, ha reformokat akar az ország, arra áldozni is szükséges, ezt több követ is kifejtette. Amúgy Beöthy igazságos tehermegosztást kívánt: szerinte a kerületi börtönök létesítésének és fenntartásának kötelessége a kormányt terheli, ennek megfelelően a vele járó költségek is őt illetik.²⁴ Kubinyi és Olgvai aggodalmai a javító rendszer okán felmerülő esetleges, de várhatóan tetemes kiadásokról hamar elevezetett a követutasítási vitához. A kormányzat, mint fentebb is láttuk, nem volt érdekelt abban, hogy az országgyűléseket megelőzően kellő felvilágosítással szolgáljon a terítékre kerülő tárgyak részleteiről, mert így lassítani tudta a felpörgő tárgyalásokat az alsótáblán. Amiről a vármegye nem tudott, arról nem is adhatott követutasítást. A követek tehát foghíjas instrukciókkal érkeztek, melyekhez pótutasításokat kérve tudakolhatták ki a vármegye akaratát. Ez viszont ahhoz vezetett, hogy a tárgyalások elakadtak, egyik téma elnapolása akadályozta a másikat, egyre nehezedett a következetes radikális álláspontok érvényesítése. Ez volt várható a börtönrendszerrel kapcsolatos polémia ügyében is: a magányrendszer vagy hallgatórendszer kérdésében meghozandó döntés halasztása gátat vetett az amúgy már lezárt első rész feletti viták országos gyűlésbeli folytatásának is. Nem véletlenül vált indulatossá a Bihar vármegyei első alispán. Miként fogalmazott „Elismeri ugyan ő a követ függését a megyétől, de azt is hiszi, hogy midőn e pályára lépett, géppé nem aljasult...”²⁵ Úgy vélte a követutasításokhoz való merev ragaszkodás a törvényhozó munka meggátlását, megghiúsítását szolgálja csak. Kubinyi Ferenc végül is elfogadta azt, hogy az a tény, hogy sokba kerül a börtön, nem lehet ok az elutasításhoz, „mert nem szabad fukarnak lenni ott, hol erkölcsiség javításáról van szó.”²⁶

Szeptember 12-én azután kényes ponthoz érkezett a vita. „A Rendek ekkoráig csak azt mondták ki, hogy magánrendszer legyen, s hogy ehhez szükséges börtönök építtessenek, de hogy ez kinek a zsebéből kerüljön ki, elhatározva nincs.”²⁷ Újfént fölbukkant a követutasítások problémája, továbbá a teherviselés mikéntje is. Semsey például „röviden és szárazon” kijelentette, hogy megyéje, Abaúj nevében „semmi terhet a nemesség nyakára el nem vállal.”²⁸ Mások, mint Chyczy Komárom vármegyéből, ismét a napirend elhalasztását szorgalmazták.²⁹ Egyszóval a plánum olvasatára a követeket „azon lázas ingerültség fogta el, melyet a pénz, a fizetés említése hazánkban, s kivált

²⁴ 49. Kerületi ülés 1843. augusztus 28. Ker. Napl. 1843/44. II. 358. p.

²⁵ 49. Kerületi ülés 1843. augusztus 28. Ker. Napl. 1843/44. II. uo.

²⁶ 49. Kerületi ülés 1843. augusztus 28. Ker. Napl. 1843/44. II. 359. p.

²⁷ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 427. p.

²⁸ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 426. p.

²⁹ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 427. p.

jelen körülmények között szokott okozni”.³⁰ Szeged követe maliciózan szúrta közbe a tárgyalásokon, „ha a nemesek börtönbe akarnak jutni, építsék meg azokat a maguk költségén”.³¹ Zsedényi felháborodottan támadta a garasoskodókat: „Veszi észre, hogy pénzről van szó, mert a liberalizmus szavai gyéren és gyöngén hallatszanak. Midőn a halálos büntetés eltörlése, kegyelmezési jog megszorítása, miniszteri felelősség valának szőnyegen, akkor számos követ úr utasítás nélkül is volt bátor fölszólalni; de most, midőn a szegény adózó népen kell segíteni, s az a nemességnek egy kis áldozatába kerül, íme, most senki sem mer utasítás nélkül szavazni.”³²

„...midőn erszényről, fizetésről, pénzről van szó, mintha szárnya szegett volna sok képviselőnek, minden szabad mozgás beáll s az utasítás-hiányból származó aggályosság, félnétség és mozdulatlanság fagyos torzképe.” – írja Kovács kerületi naplójában. Ennek ellenére heves vita után 33 szavazattal 11 ellenében döntés született a közös teherviselésről is.³³ A börtönrendszer létesítésével kapcsolatos költségek fedezése körül kibontakozott érvelés a börtönügyet a közös teherviselés terrénumává avatta. A követek „erőteljes szavakkal szólaltak fel a tehernek nemes és nemnemes általi közös, arányos viselése mellett.”³⁴ Zsedényi sajnálta, hogy „a szerencsétlen nem-fizetési elv még meg nem dőlt hazánkban. Reményli azonban, hogy azt a benne rejlő rothadás és penész minél előbb meg fogja emészteni, különben a haza boldog nem is lehet”.³⁵ Beöthy arról elmélkedett, hogy hiába volt a lelkesedés, a reformlépések megszavazása, ha a költségekhez érve megcsappan az érdeklődés, és az erszényhez nem akarnak nyúlni a követek. „Szabadság a nemfizetésben nem rejlik” – mondta.³⁶ Klauzál felháborító igazságtalanságnak tartotta, hogy egyesek a gonosztevő, elítélt nemesek tartását is a nép nyakába varrnák. Kinek érdeke – teszi fel a kérdést –, hogy közbiztonság legyen az országban? „Azon nyomorult, koldus adózó népnek.-e mely alig tengeti ínséges életét s kevés vesztenivalója van, vagy a gazdag nemesek, s papnak, kinek, mert több félnivalója van, a közbátorságra oly nagy szüksége van?...lehetetlen e terhet az adózó népre tolni.”³⁷ Végül határozat született a börtönökre szükséges költségeknek nemes és nem nemes honlakosok által való közös viseléséről.³⁸ A döntéssel egy időben a rendek egy deputatiót is kiküldöttek, melynek feladata volt a terhek

³⁰ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 426. p.

³¹ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 431. p.

³² 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 427. p.

³³ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 430–431. p.

³⁴ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 427. p.

³⁵ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 428. p.

³⁶ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 429. p.

³⁷ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. uo.

³⁸ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 430. p.

megoszlásának kidolgozása, tekintettel az egyes vármegyék eltérő adottságaira és szempontjaira (például a helyenként jóval alacsonyabb bűnözési arányra).³⁹

Szakmai tájékozottság

A kerületi ülésekben láthatóan nem ismételték meg a szakmai polémiát, amit már lefolytattak a választmányi tagok (kik közül számosan a kerületi ülésekben is jelen voltak), Kovács naplói szerint megelégedtek a választmányi vitára vagy a szakirodalomra történő általános utalással. Beöthy hivatkozott például arra, hogy a „dolog literatúrája nem csak más nemzeteknél, de nálunk is” olyan részletességgel ki van fejtve, „hogy arról bővebben értekezni felesleges volna”. Nagy elismeréssel szolt Eötvös József és Szemere Bertalan e tárgyban kifejtett agitációjáról, tudományosan megalapozott munkásságáról. Egyben jelezte, hogy fölösleges volna a választmány jegyzőkönyvében összefoglalt érveket megismételni.⁴⁰ Szentkirályi, amikor azt javasolta, hogy gondolkodni kellene azon, miként lehetne beengedni a cellákba „jámbor polgárokat”, akik „legszentebb kötelességeik egyikének tartják a rabokat emberbaráti szelídséggel s lelkesedéssel oktatni”, angol és amerikai gyakorlatra hivatkozott, mint ahol ez rendjén való dolog.⁴¹

Többek között Zsedényi Eduárdnak is feladata lett a Választmányban lezajlott viták tolmácsolása a kerületi ülésben megjelent követeknek. Ő volt az, aki ismertette az egész javaslatot meghatározó nézőpontokat, elveket és kialakított álláspontokat. Így például hivatkozott a fogoly és a rab fogalmának meghatározására, mely álláspontja szerint nélkülözhetetlen a plánum egészének megértéséhez.⁴² A fogoly–rab–letartóztatott (fogság–rabság–letartóztatás) újszerű és egységes terminológiája egyfelől szemben állt a hagyományos magyar szóhasználattal, másrészt a differenciálás igényével közelítette meg a rendszerszerűen kialakított szabadságvesztés-büntetést és rezsimit, melyről igyekezett leválasztani a meg nem ítélték körét.

A börtönrezsím fölötti viták

A választmányi javaslat feletti részletes vita augusztus 29-én kezdődött.⁴³ A polémia sajátja, hogy az előterjesztésnek nem voltak védelmező gazdái, sem

³⁹ 53. Kerületi ülés 1843. szeptember 12. Ker. Napl. 1843/44. II. 433. p. skk

⁴⁰ 49. Kerületi ülés 1843. augusztus 28. Ker. Napl. 1843/44. II. 359. p.

⁴¹ 52.. Kerületi ülés 1843. szeptember 11-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 423. p.

⁴² 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 360. p

⁴³ 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 360. p.

ellenzéke, hanem a felvetődő kérdésekről a résztvevők egymással vitakoztak, s ennek alapján alakultak ki helybenhagyó vagy módosító álláspontok. Beöthy például szorgalmazta a börtönben szülő szoptató anyák külön elhelyezését. Erre Zsoldos Ignác táblabíró, Veszprém vármegye követének válasza a nyilvánvalót tartalmazta: a magányrendszer lényege a teljes elkülönítés, így az emlőzésre megfelelő körülmények biztosíthatók a magánelzárásban is: „azokban a beteg anya gyermekestől megférhet”. Ráadásul teheti mindezt a börtönorvos és az alkalmazott bába felügyelete mellett. A korszak lényeges és nyomós érvét alkalmazta Zsoldos: „a börtönön kívül sok szegény büntelen asszony még rosszabb helyzetben van csecsemőjével, pedig mégiscsak tekintetbe kell venni, hogy a rabnő bűnös, s a büntelennél jobb helyzetet nem érdemel”.⁴⁴ Beöthy próbálkozott hivatkozni az emberiség szempontjára, de leszavazták. A betegek külön betegszobában történő elhelyezése kapcsán Beöthy újfent javaslatba hozta a szülő anyák helyzetét, eredménytelenül.

A kerületi napló szerint Szentkirályi⁴⁵ indítványozta, a legalább kéthavonként kötelező fürdetés törvényszövegbe foglalását. A javaslat „el nem fogadtatott”.⁴⁶

Lónyay Gábor Zemplén vármegyei táblabíró és országgyűlési követ kezdeményezte az egyenruha kötelező viselésének törlését. (Mint emlékezetes, a választmányi vitákban az egyenruha az egyenlőség jelképévé vált.) Ezt sem fogadták be a követek.

Báró Wenkheim Béla, Békés vármegye táblabírója és követe sikeres módosítási javaslatot tett: A 65. § azon fordulatában, hogy „ha a rab súlyosan megbetegszik vagy nyavalyájának természete az egészséges rabok kamráik sorábolí kiszállítását kívánja meg, a betegek számára felállítandó külön kamrácskák egyikébe vitessék” a „vagy” szó „és” -re cseréltetett.⁴⁷

A rabmunkáltatás nem váltott ki különösebb izgalmat a követek körében, annál inkább a foglalkoztatási lehetőségek híján kötendő bérbeadási szerződés tervezetére vonatkozó előterjesztés, melyet a törvényhatóságoknak a választmányi tervezet értelmében jóváhagyás végett a Helytartótanácsához kellett volna továbbítaniuk.⁴⁸ Ghyczy Kálmán komárom vármegyei követ tiltakozott a bejelentési mechanizmus ellen, mondván, a raboknak „a börtönfegyelem lényeges részét kitevő dolgoztatása, s az eziránti szerződés halasztást nem

⁴⁴ 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 361. p.

⁴⁵ Kovács naplója alapján nem világos, hogy a kezdeményező Szentkirályi László Hont vármegyei táblabíró és országgyűlési követ vagy Szentkirályi Móricz Pest vármegyei másodalispán-e, bár aktivitása alapján ez utóbbi a valószínűsíthető.

⁴⁶ 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 361. p.

⁴⁷ 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29-én. Ker. Napl. 1843/44. II. uo.

⁴⁸ Az 1840. évi V. törvényzikkely által a büntető törvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése. Buda, 1843, A m. kir. Egyetem Betűjével. C/ Harmadik rész. A börtönrendszerről (továbbiakban *Törvényjavaslat a börtönrendszerről*) IX. fejezet, 143. §

szenvedhet.” Szentkirályi a törvényhatóságok szabad rendelkezési jogának megvonását látta a rendelkezésben. Beöthy javaslata szerint ez ne engedélyeztetés, hanem tudomásul végett eszközölt bejelentés legyen.⁴⁹

A Választmány javaslata az volt, hogy rabok kerületi börtönökbe történő átszállításáról a törvényhatóságok belátásuk szerint határozzanak, „azon kijelentéssel, hogy a rabok soha nem gyalog” szállítandók.⁵⁰ Mattyasovszky Boldizsár táblabíró, Szepes vármegye követe azt szeretne volna elérni, hogy legalább nyáron ne legyen érvényben a kizáró rendelkezés, és gyalog lehessen bekísérni a rabokat.⁵¹ A kísérlet elvetélt, a javaslat elvettetett.

Javítás és nevelés

A szoptató anyák elhelyezéséről Beöthy Ödön javaslata nyomán kavardott polémia részeként reflektált a javaslatra Zsoldos Igánc azzal, hogy szerinte a bűnelkövető asszony „éppen a szoptatás alatti időben legfogékonyabb javulásra, s kegyes eszméltre a női kedély és azért ez alkalmas időszakot elmulasztani s elveszteni nem lehet.”⁵² Szentkirályi szerint a büntetés célja a javítás. Nem lenne szabad a célt alárendelni az eszköznek. Érdemes lenne azon is elgondolkodni, hogyan lehetne beengedni a cellákba „jámbor polgárokat, kik legszentebb kötelességeik egyikének tartják a rabokat emberbaráti szelídséggel s lelkesedéssel oktatni” miként Angliában vagy Amerikában ez rendjén való dolog.⁵³ A nevelést érintő, hosszabb szóváltás kerekedett a börtönbeli papi szolgálatról. A kerületi börtönök lelkészeinek kiadni tervezett utasítás szerint ugyanis „a rabhoz más vallásbéli lelkész soha nem mehet, hacsak a rab önként nem kívántatnék...”⁵⁴ Több követnek a második fordulattal volt problémája. Egyfelől úgy vélték, hogy ha a rabnak lehetősége lenne kedve szerint cserélni a lelki gondozókat, az visszaélésekhez vezethet, s megtörheti a magánrendszer lényegét, a magányt. Mások odanyilatkoztak, hogy tapasztalataik szerint a papok mindent elkövetnek a rab áttérítése érdekében, tehát a lelkészi részvétel tulajdonképpen programozott térítés a börtönben. Gróf Ráday Gedeon Pest vármegyei táblabíró azon a véleményen volt, hogy egyszerűbb és következetesebb, ha a rendelkezés nem enged más lelkészt a rabhoz, csak saját vallása képviselőjét. Ezt négyen pártolták, mert úgy látták, hogy nem lenne szabad a börtönigazgató kényére bízni, hogy kedve szerint „a rab nyakára valamely

⁴⁹ 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 362. p.

⁵⁰ *Törvényjavaslat a börtönrendszerről* 76. §

⁵¹ 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 362. p.

⁵² 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 361. p.

⁵³ 52.. Kerületi ülés 1843. szeptember 11-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 423. p.

⁵⁴ *Törvényjavaslat a börtönrendszerről* XIII. fejezet, 264. §

más vallású térítgető papot” küldjön. Ennek bizonyítására több külhoni példát is felhoztak.⁵⁵ Beöthy Ödön James Graham, Marquess of Montrose sorsára hivatkozott, mások az innsbrucki szerzet törekvéseit idézték a börtönökben fogvatartottak megtérítésére.⁵⁶ Az eredeti fogalmazványt Szentkirályi vette védelmébe. Szerinte nem teljesen alaptalan, hogy többen tartanak az egyház térítő tevékenységétől, hiszen ismereteik szerint a papság képes a kegyelmezések, büntetésrövidítések ügyében eljárni, kapcsolatait használni az áttérés fejében. Ugyanakkor bármennyire a magányrendszer áttörése lehet is a rab visszaélése a lelkészek cserélgetésével, nem tagadható meg tőle a jog, ha személyes bizalma más vallású lelkészben lenne, hogy azt válassza. Szentkirályi szerint ez messzemenően orvosolható kellő ellenőrzés mellett és vizsgálatok tartásával. És egyébként is: a büntetés célja a javítás. Nem lenne szabad a célt alárendelni az eszköznek. Érdemes lenne azon is elgondolkodni, hogy lehetne beengedni a cellákba angolszász mintára kegyes és emberbaráti szervezetek nevében eljáró jámbor civileket, akik javára szolgálnának a raboknak, és támogatnák a javítás programját.⁵⁷ Szentkirályi érvelése nyomán nagy többséggel megszavazták az eredeti szerkezetet.⁵⁸

A lelkészválasztástól rövid út vezetett a börtönoktatásig, hiszen a papok ténykedése körül is lényegében erről folyt a vita. Azt senki nem tagadta, hogy a lelki gondozás és az oktatás egy feladatot jelent, amire a lelkészek hivatottak. Megjegyezve és elismerve azt, hogy „a hivatalbeli rendes börtönlelkészek csak kevés időt fordíthatnak egyes rabok oktatására”, a fogvatartottaktól értelemszerűen nem tagadható meg az erkölcsi társalgás. Ez pedig csak más lelkészek megbízásával vagy jámbor és szelíd, lelkesedéssel oktató polgárok beengedésével orvosolható.⁵⁹ A lelki oktatás a magányrendszer elvei szerint a magánkamrácskákban szervezhető, és „általános hitszónoklat (praedicáció) tartás is, egyik vallás felekezetébéli lelkésznek sem engedtetik meg.”⁶⁰ Néhány követ ezt sérelmesnek tartotta, és szorgalmazta a nyilvános misetartás intézményesítését. Ezzel kapcsolatban mutatták be Graefl és Cassano építőmesterek tervrajzait az architekturális lehetőségekről. Amellett, hogy már a választmány is meggyőződött a nehézségekről, s ezért választotta a nyilvános közös prédikációk kizárását, az sem lehetséges – állapították meg a kerületi ülések résztvevői –,

⁵⁵ 52.. Kerületi ülés 1843. szeptember 11-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 422. p.

⁵⁶ 52.. Kerületi ülés 1843. szeptember 11-én. Ker. Napl. 1843/44. II. uo. p.

⁵⁷ 52.. Kerületi ülés 1843. szeptember 11-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 423. p.

⁵⁸ 52.. Kerületi ülés 1843. szeptember 11-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 424. p.

⁵⁹ 52.. Kerületi ülés 1843. szeptember 11. Ker. Napl. 1843/44. II. 423. p.

⁶⁰ *Törvényjavaslat a börtönrendszerről* XIII. fejezet, 263. §

hogy a papnak megparancsolják „mit papoljon”. S miután az elutasító álláspont hívei érvelésüket megerősítették még azzal is, hogy egy esetleges kápolnaépítés a költségeket további 80 ezer forintra megemelné, a többség az eredeti javaslat mellett tette le voksát.⁶¹

Igazgatási kérdések a napirenden

A cím–rang vita „csont nélkül” ment át a szavazáson. Szemere Bertalan azon javaslata, hogy a börtönfőigazgatók pozíciójának megjelölésére (vármegyékben főszolgabírói, városokban tanácsnoki, kiváltságos kerületekben táblabírói) cím helyett⁶² a szövegben rang szerepeljen.⁶³ Jellemző a kerületi ülések követeinek egyetértésére a választmányi javaslattal, hogy a „kerületi börtöni tisztii személyzet tagjai” részére készített szabályok és utasítások a 175-től a 228. szakaszig⁶⁴, majd azután a 253. §-ig egyetlen észrevétel nélkül olvastatott és hagyatott helyben.⁶⁵ A lelki gondozásra vonatkozó két szakasz⁶⁶ fölötti vitát leszámítva a 342. §-ig észrevétel és megjegyzés nélkül zajlott a tárgyalás. A Helytartótanács feladatainak bővítése újra szint hozott a tanácskozásba. Nagy egyetértéssel kötelezték a Helytartótanácsot a követek arra, hogy a börtönök állapotáról minden országgyűlésnek kimerítő tudósítást tegyen.⁶⁷

A választmányi előterjesztésbe a törvényhatóságok börtönépítkezési terveivel kapcsolatosan nyilván a gyakorlatban korábban is volt kormányelképzelés került be, hogy ti. a törvény által megállapított rendszerhez igazítandó fogházépítési terveket „megvizsgálás és helybenhagyás végett” a királyi Helytartótanácshoz kell felterjeszteni. A kerületi ülésen a követek magát a gyakorlatot nem vitatták, de kifogást emeltek a Helytartótanács késlekedése miatt. Jellemző módon a korábbiakban a tervek olykor hosszú évekig heverték a Helytartótanácsnál, s mire engedélyezték az építkezést, sokszor érdektelenné vált a szándék. Ezért Szentkirályi szorgalmazta, hogy a Helytartótanácsot törvény kötelezze arra, a terveket három hónapon belül vizsgálta meg és szülessen határozat is az engedélyezésről. A kötelezés mellé egy garanciális fordulatot is csatolt a követ: amennyiben három hónap múltán sem érkezik válasz

⁶¹ 52.. Kerületi ülés 1843. szeptember 11. Ker. Napl. 1843/44. II. 424. p.

⁶² *Törvényjavaslat a börtönrendszerről* XV. fejezet, 364. §

⁶³ 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29. Ker. Napl. 1843/44. II. 362. p.

⁶⁴ 51. Kerületi ülés 1843. augusztus 30. Ker. Napl. 1843/44. II. 365. p.

⁶⁵ 52. Kerületi ülés 1843. szeptember 11-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 422. p.

⁶⁶ *Törvényjavaslat a börtönrendszerről* XIII. fejezet 263–264. §

⁶⁷ 52.. Kerületi ülés 1843. szeptember 11-én. Ker. Napl. 1843/44. II. 424. p.

a törvényhatósághoz, úgy „a tervet felsőbb jóváhagyás nélkül is foganatba” venni legyen joga a törvényhatóságnak.⁶⁸ Aligha lehet csodálkozni azon, hogy a kerületi ülés lelkesen támogatta az indítványt, és a javaslat elfogadtatott, s ugyan más helyre, de beiktattatott.⁶⁹

1843. szeptember 13-án a kerületi ülések tárgyalásai befejeződtek. Összesen hét ülésben tárgyalták a rendek a javaslatot, ami egyben azt is lehetővé tette, hogy az alsótábla tárgyalásait rövidebbre fogják.

*

Összefoglalóan a kerületi ülésekről elmondható, hogy alapvető kérdésekben egyhangú votummal döntött a gyűlés, úgyhogy általános elvi vita nem bontakozott ki. Mindenki megegyezett abban, hogy a jelenlegi börtönállapotokon változtatni kell, mert azok sem erkölcsi, sem pedig egészségügyi követelményeknek meg nem felelnek. Elfogadták az érvelést, hogy a magánrendszer egyszerűbb és áttekinthetőbb, biztonságosabb, humánusabb (mivel a testi büntetés kiküszöbölhető), továbbá pszichológiai elveken alapul, nem az erőszak alkalmazásán. Az ellene felhozott érvek közül két érdemleges veendő figyelembe. Többen hivatkoztak a meglehetősen magas tébolyodási arányra, mások a nagy építési és fenntartási költségekre. Az első a követek szerint orvosolható volt, a másodikat pedig, amikor a nemzet felemelkedéséről esett szó, nem tekinthették megfelelő érvnek.⁷⁰

A kerületi ülések radikális hangulatát példázza az a néhány módosítás is, amelyet a választmány munkálatain a kerületi ülések résztvevői keresztülvittek. Így a Helytartótanács a hozzá felterjesztett vármegyei börtönépítési tervek három hónapon belül elbírálási kötelezettsége, a rabok bérbeadása alkalmából az engedélyezési jog tudomásulvétellé és pusztá bejelentési kötelezettséggé egyszerűsítése, a Helytartótanácsot országgyűlésenként terhelő beszámolási kötelezettség a börtönügyek állapotáról, melyek főszabályként kerültek a plánum szövegébe.⁷¹

Mint minden kodifikációs munkálatban, a kerületi ülésekben is szóba került a kivételes szabályozás kérdése. A törvénykönyv szerkesztésének egyik alapelve volt a törvény előtti egyenlőség kérdése, az a tétel, hogy mindenkire ugyanaz a jogi szabályozás vonatkozik. A magánrendszer lényege pedig

⁶⁸ 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29. Ker. Napl. 1843/44. II. 362. p.

⁶⁹ *Törvényjavaslat a börtönrendszerről* IX. fejezet, 118. §

⁷⁰ 49. Kerületi ülés 1843. augusztus 28. Ker. Napl. 1843/44. II. 359. p.

⁷¹ 52. Kerületi ülés 1843. szeptember 11. Ker. Napl. 1843/44. II. 424. p.

az egyenlő elbírálás a végrehajtásban. Ezért kavart némi indulatos vitát Beöthy Ödön szoptatós nőkre kedvezményt javasló indítványa. Zsoldos Ignác többek között azért ellenezte a plánomot, mert szerinte „ha a kivétel egy esetben is megengedtetik, másban is meg kell azt majd engedni, s utoljára vége-hossza nem lesz a sok kivételnek.” Függetlenül a javaslat tárgyai körüli érvektől, ez a módszertani tétel valóban nagy jelentőségű volt az országgyűlés jogalkotó tevékenységében.⁷² Beöthy ugyan érvelt amellett, hogy kivételek nélkül nem létezik jó rendszerszabályozás, a többség azonban leszavazta.

⁷² 50. Kerületi ülés 1843. augusztus 29. Ker. Napl. 1843/44. II. 361. p.

Nagy Janka Teodóra*
AZ EURÓPAI
JOGSZOKÁSKUTATÁS
KULTÚRTÖRTÉNETI
MINTÁZATAI ÉS KAUKÁZUSI
KAPCSOLATAI:
AZ OSZÉT „ÉLŐ ÉS GYAKOROLT
JOGSZOKÁSOKRÓL”
(FORRÁSKÖZLÉS:
AZ ALÁN [OSZÉT] ETIKAI KÓDEX)

A tanulmány az európai jogszokáskutatás folyamatát alakító hatások, kapcsolódások vizsgálatát helyezi fókuszába. Az orosz jogszokásgyűjtések a Mainetanítvány Kovalevszkij, valamint az orosz és az európai kutatásban egyaránt otthonosan mozgó Bogišić közvetítő szerepét érintve egy szélesebb kultúrtörténeti hivatkozással az alánok és a magukat az alán kultúra örökösének tekintő oszétok „élő és gyakorolt jogszokásait” vizsgálja, annak egy modernkori forrását is közreadva.

I.

Az elmúlt években több tanulmányban is felhívhattam a figyelmet a jogszokáskutatások az európai jogi modernizációban játszott, a jogtörténet számára is fontos szerepére.¹ Európában a 19. században, a nemzetállamok kialakulásának

* Nagy Janka Teodóra PhD, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Kultúra-tudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, Szociális Tanulmányok Tanszék. MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH).

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK 132220 sz. pályázat támogatásával készült. A témáról legutóbb: NAGY, Janka Teodóra: European perspectives of studying Hungarian ethno-judicial life. In BÉLI, Gábor – DUCHONOVÁ, Diana – FUNDARKOVÁ, Anna – KAJTÁR, István – PERES, Zsuzsanna (szerk.): *Institutions of Legal History with special regard to Legal Culture and History*. Pécs–Bratislava, 2011, Institute of History of Slovak Academy of Sciences, 377–386. p.; NAGY Janka Teodóra: A jogi népeletkutatás (1939–1948) nemzetközi előzményei, elméleti és módszertani kérdései, eredményei a hazai interdiszciplináris tudományfejlődésben.

időszakában a polgári jogfejlődés és a jogi modernizáció során került a kutatások fókuszába a nép körében „élő és gyakorolt jogszokások” megismerése. A közvetlen cél az egyes országokban a modern jogintézmények szervességének hangsúlyozása volt a népi jogban fellelhető előzményeinek megismerésével és hasznosításával. Ezek a *folklore juridique*, *rechtsgeschichtliche Volkskunde*, *Rechtsarchäologie*, *rechtliche Volkskunde*, vagy *Ethnography of Law*, *Juridical Anthropology*, *Ethnojurisprudence*, *Legal Anthropology*, *Folk Law* megnevezéssel az egyes országokban különböző tudományterületekhez kapcsolódó (pl. jogtörténet, néprajz, történettudomány), a közelmúltban kialakuló hazai terminológiai konszensusokban „népijogélet-kutatások” néven összefoglalható jogszokásgyűjtések a történeti szemléletet és a jelenkutatást egyesítve egy-egy konkrét térség és közösség által megfogalmazott kérdésekre keresték a választ.

A magyar jogszokáskutatást Európa élvonalába emelő, széles körű szakirodalmi tájékozottságon alapuló kutatástörténeti áttekintésében már Tagányi Károly felhívta a figyelmet azokra a hatásokra, amelyek a 19. századi európai jogszokáskutatásokat meghatározták.² Németországban pl. a *Karl Friedrich Savigny*, a *Jakob és Wilhelm Grimm* nevéhez kapcsolódó történeti-jogi megközelítés (néplélektan) a „jó törvények” megszületéséhez elengedhetetlen tartotta a nép hagyományainak, gondolkodásának megismerését.³ Oroszországban viszont a pragmatikus (elsősorban az orosz igazgatási, kormányzati szempontú) megközelítés a 19. század első felétől az „élő jog” részének tekintette, tehát alkalmazta a birodalomban élő népek „véneinek ajkáról összegyűjtött” régi jogszokásokat.⁴

Baltazar Bogišić a dél-európai és balkáni országok jogszokásait feltérképező kutatásait – amelyekben az orosz kormányzati pragmatizmus és a német jogalkotási törekvés egyaránt megjelent – mára az európai jogszokáskutatás szerves részének tekintetik.⁵ A francia *René Manuier* vagy a spanyol *Joaquín Costa* nevével fémjellezhető jogszokáskutatások dogmatikai és módszertani

In NAGY Janka Teodóra (szerk.): *A jogtörténet új forrásai: Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Digitális Adattár. New sources of legal history research: Digital Database of folk Law (DDFL)*. Szekszárd, 2018, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, 251–316. p;

² TAGÁNYI Károly: *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. A családi és öröklési jogszokások*. Budapest, 1919, Magyar Néprajzi Társaság

³ SAVIGNY, Friedrich Carl: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg, 1814, Mohr und Zimmer; GRIMM, Jacob: *Von der Poesie im Recht. Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, Band 2. 1816. Heft 1. 25–99. p.

⁴ TAGÁNYI 1919, 45–50. p.

⁵ Részletesen: BOGNÁR Szabina: *Valtasar Bogišić's Programme on Collecting Legal Customs: its Influence within Hungary*. In BRENESELOVIĆ, Luka (szerk.): *Spomenica Valtazara Bogišića o stogodišnjici njegove smrti 24. apr. 2008. godine*. Belgrád, 2011, Službeni glasnik. Institut za uporedno pravo, 165–182. p.

eredményei azonban a kölcsönhatások újraértelmezése során a jogtörténet számára új kérdéseket fogalmazhatnak meg.⁶

Mára a történeti-elméleti és a kormányzati-pragmatikus irányzatok korábbi éles elkülönítése helyett az európai jogszokáskutatás közös folyamatát hangsúlyozó kutatások egyaránt eredményeik között tartják számon azt, hogy a történeti-elméleti jogszemlélet képviselőjeként ismert Savigny számos korábban összegyűjtött jogszokást a német egységes polgári törvénykönyvbe emelt igazságügyminiszterként. Az orosz területek pragmatikus célú kaukázusi jogszokás gyűjtéseinek eredményei pedig *Henry Sumner Maine* tanítványa, *Maxim Maximovics Kovalevszkij* történeti-jogszemléletű feldolgozásával gyakoroltak hatást az európai jogszokáskutatásra.⁷

A „megkésétként” értékelhető magyar jogszokáskutatásra a két világháború között elsősorban a német és az osztrák kutatás gyakorolt közvetlen hatást.⁸ A kutatástörténet kevesebbet foglalkozott az első világháborút megelőző oroszországi, Tagányi Károly által precedensjellegűnek tekintett kutatásokkal, pedig ezek keretében került sor a kaukázusi oszét népcsoport – és ezen belül a jászok rokonaiként számontartott digorok – jogszokásanyagának összegyűjtésére 1844-ben.⁹

A magyarországi jászok éppúgy, mint az oszétok,¹⁰ az alán népcsoporthoz tartozónak tekintik magukat. Nemcsak a jászok által a 16. századig megőrzött

⁶ MEZEY Barna: Szokásjog és szokás határán: jogszokások. In MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, 2009, ELTE Eötvös Kiadó, 13–26. p.; TÁRKÁNY SZÜCS, Ernő: Results and Task of Legal Ethnology in Europe. *Ethnologica Europæana*, Vol. 1. 1967. Iss. 1. 195–217. p.

⁷ КОВАЛЕВСКИЙ, МАКСИМ МАКСИМОВИЧ: *Современный обычай и древний закон. Обычное право осетин в историко-сравнительном освещении*. I-II. Москва, 1886; *Modern customs and ancient law*. London, 1891; *Coutume contemporaine et loi ancienne. Droit coutumier Ossétien*. Paris, 1893

⁸ NAGY Janka Teodóra: *A magyar jogi népeletkutatás (1939–1948) története és forrásai*. Szekszárd, 2018; BOGNÁR Szabina: *A népi jogélet kutatása Magyarországon*. Budapest, 2016, Magyar Néprajzi Társaság

⁹ Anyagot közreadta: КОВАЛЕВСКИЙ 1886; ГУТНОВ, Феликс Хазмурзаевич: *Обычное право осетин. Часть I. Адамы Тагаурского общества (Список Норденстренга 1844 г.)*. Владикавказ, 2012; ГУТНОВ, Феликс Хазмурзаевич: *Нормы обычного права осетин. Часть II. Адамы общества Западной Осетии*. Владикавказ, 2015

¹⁰ A magukat az alánok keleti leszármazottainak tekintő, több mint félmilliósi, a grúz források által „oszétnek” nevezett nép (önelnevezéssel: „*irættæ*”, belső csoportok: *iron*, *digor* és *kudar*) a Kaukázus északi lábainál él. Sajátos kulturális és nyelvi örökséggel rendelkezik: ők az alánok és szarmaták utolsó északkelet-iráni dialektust beszélő leszármazottai. Oszétia 1774-ben Oroszország protektorátusa, 1806-tól hivatalosan is a cári birodalom része. A szovjet forradalom után az észak- és dél-oszétokat külön igazgatási kerületbe szervezték (*Tyerek Szovjet Köztársaság*, *Grúz Demokratikus Köztársaság*). Az előbbi neve a Szovjetunió belüli először *Észak-Oszét Autonóm Terület* (1924), majd *Észak-Oszét Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság* (1936) lett és 1990 után is Oroszország autonóm tagországa maradt, 1991-ben pedig felvette az *Észak-Oszét Alán*

és használt digor nyelv közössége,¹¹ de a történeti, társadalmi és mentalitásbeli hasonlóságok is erősítették ezt a rokonságot. A magyarországi jászok történetét és közjogilag is biztosított privilegizált helyzetét, státuszát, 1876-ig a „jász autonómia” szervezeti és jogi statutumokkal körülhatárolt területeit a közösség tagjai mind a mai napig számon tartják – éppúgy, mint az Oroszország Észak-Oszét-Alán Köztársaságában élő oszétok saját történetük, társadalmuk, mentalitásuk és kultúrájuk az alán népekével közös alapjait.¹²

A középkori európai lovagi kultúra

A 10–12. században a lovagság intézményén keresztül történt meg a népvándorlaskor és a korai feudális államok lovas harcosainak a lovagi rendbe, majd a nemességbe integrálódása. A lovagság nemcsak sajátos haditechnikát, harcmodort,¹³ jogok és kötelezettségek bonyolult rendszerét jelentette, de szigorúan szabályozott életmódot, mentalitást és értékrendet is, amelynek alapja a „hősiesség ethosza” és a „lovagetika” volt. Eszménye a kereszténységet és a hűbériséget élete árán is védőlovag, akinek a becsületről, a szolgálatról, a feltétlen helytállásról szólt az élete.¹⁴ Ezt közvetítette a sajátos viselkedési és érintkezési normákat, új ideált és erénykódexet teremtő lovagi kultúra, amely nemcsak a hősiességhez társuló erények (pl. becsület, hírnév,

Köztársaság nevet. A dél-oszétok a szovjet idők óta a grúzokkal szemben folytatott függetlenségi törekvései eredményeként 1991-ben *Dél-Oszétia* elszakadt Grúziától, az Oroszország és Grúzia közötti véres konfliktus időszakában pedig kikiáltották a független *Dél-Oszét Köztársaságot* (2008).

¹¹ Az 1957-ben előkerült jász szójegyzék (1422) oszét (digor) nyelvvél rokonságot mutató szavai megerősítették a történeti források alapján a 16–17. század fordulójára datált jász(digor)-magyar nyelvváltás tényét. NÉMETH Gyula: *Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen*. Berlin, 1959, Akademie-Verlag

¹² BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet: *A Jászkun szabadság. A törvényesség helyi sajátosságai a Jászkun kerület népi kultúrájában (1682–1876)*. Szekszárd, 2017, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar

¹³ A középkorban a lovagi kultúra kialakulásában, formálódásában meghatározó szerepe volt az alánok életét is kitöltő harcnak, fegyverforgatásnak. Az alánok a fiúgyermeküket nagyon fiatalon megtanították lovagolni, a férfiak életük nagy részét lóháton töltötték, a gyalogharcot megvetették. (Ammianus Marcellinus 31.2.20. – ROLFE, J.C., trans. Ammianus Marcellinus. Cambridge, 1939, Harvard University Press, 393. p.) Nagy távolságból íjjal és nyíllal, közletről lándzsával és hosszú, éles karddal harcoltak. A középkorban a lovagok Arthurhoz hasonlóan már szintén lóháton, páncélingben és sisakban, lándzsával és karddal vívtak. (NICKEL, Helmut: *Wer waren König Artus’ Ritter? Über die geschichtliche Grundlage der Artussagen. Zeitschrift den historischen Waffen- und Kostümkunde*, 17. 1975. 1–28. p.

¹⁴ A lovag első nagy irodalmi mítosza a 11. század közepe felé jelenik meg: a Nagy Károly és közvetlen utódai történeteit megformáló Roland-ének hőse a kereszténység dicső harcosa, aki a feudális hűbéri rend arisztokratikus eszméjét, a becsületet és a szolgálatot tartja életelemének. Ugyancsak ezt a lovagideált rajzolják meg *Chrétien de Troyes* és követői verses lovagregényei a 12. század második felétől: Arthur és lovagjai a lovagi eszmény és erénykódex megtestesítői.

hűség, áldozatkészség, lemondás, nagylelkűség, jámborság, önmegtartóztatás) gyakorlását jelentette, de egy szigorúan formalizált, ünnepélyes rendet is: az „udvariasságot” a harc és a nők eszményített helyével és szerepével. A lovagi kultúra formálódásához az egyház is jelentős mértékben hozzájárult az egyházi lovagrendek létrehozása mellett a harcosok, imádkozók, dolgozók rendje hármasságának, a szegények, elesettek védelmének hangsúlyozásával.

A lovagi kultúra udvari kultúra volt, amely elsősorban a világi és egyházi főnemesi udvarokban alakult ki, értékrendjének, életérzésének egyik legfontosabb közvetítője az irodalom és a zene volt. Az irodalmi alkotások közül a legismertebb a Roland-éneke, majd az Arthur királyról és a kerekasztal lovagjairól szóló feldolgozások. Dél-Franciaország a kor kultúráját jellemző rendkívül gazdag és toleráns szellemű udvari társadalmában pedig a 11. század végén megjelent a trubadúrköltészet,¹⁵ amelynek középpontjában a lovagi erények között kulcsszerepet játszó, a feudális függés és hűség formájában elképzelt, a nő feltétlen tiszteletén alapuló „udvari szerelem” állt. A lovagi kultúra kialakulása és annak arisztokratikus társadalmi viselkedéskultúráként és erénykódexként formalizálódása – ahogyan arra a szakirodalomban többen is felhívják a figyelmet – hosszú civilizációs folyamat eredményének tekinthető. Ennek során vetődik fel az európai lovagkultúra és az alán lovas kultúra, a „lovagethosz” és a „lovasethosz” kapcsolódásának lehetősége,¹⁶ amely az alán hagyományok keleti őrzői, az oszétok nemzeti sajátosságának lényegét jelentő, archaikus jogszokások vizsgálatára irányítja a figyelmet.

A lovagiasság mint az oszétok alán öröksége

Az európai lovagi kultúra virágkorában (11–12. sz.) élte legfényesebb napjait a Kaukázusban az Alán Királyság, amelynek emlékét az 1239-ben bekövetkezett mongol pusztítást követően csak a hegyek közé húzódott oszétok krónikásénekei, történetmondásai őrizték. Az alán „lovasetika,” a világnézetet,

¹⁵ A mesterségükre büszke trubadúrok költészetét magas fokú formaművészet, bonyolult strófaszerkezet, rímtechnika és irodalmi köznyelvhasználat jellemezte. SZABICS Imre: *A trubadúrok költészete*. Budapest, 1995, Balassi Kiadó

¹⁶ Franco Cardini az európai középkori és a kaukázusi lovagiasság közötti kapcsolat gyökerét az észak-iráni népekre (szkítákra, szarmatákra és alánokra) jellemző lovas kultúrában látja. Felhívja a figyelmet arra, hogy a haditechnikai változások elválaszthatatlanok a viselkedési és a kulturális normáktól, az erkölcsi meggyőződéstől és az értékrendtől. Erre példaként említi, hogy Alania bukása után a lovasethosz számos kaukázusi nép kulturális örökségévé vált. CARDINI, Franco: *Alle radici della cavalleria medievale*. Firenze, 1981, La nuova Italia. Hasonló álláspontot fogalmaz meg: LITTLETON, C. Scott – MALCOR, A. Linda: *From Scythia to Camelot*. New York, 2000, Garland; ХАДИКОВА, Алина Хазметовна: Традиционная культура общения осетин: этнокультурные особенности и истоки формирования. *Современные проблемы науки и образования*, 2014. 3. sz.

viselkedési szabályokat és erkölcsi modellt meghatározó „hősiesség ethosz” azonban elevenen élt „a hegyi feudalizmus”¹⁷ (13–18. sz.) időszakában is – társadalmi-kulturális örökségként végigkísérve az egész oszét történelmet. Részleteiben is adatolható, életkor, nem és társadalmi helyzet (rokon, ismerős, idegen, vendég stb.) szerint tagolt jog- és kötelezettségrendszer jelentett; a normatív attitűdökön túl történetileg kialakult erkölcsi és személyes eszméket, archetípusokat, amelyek pontosan szabályozták az élet minden közösségi pillanatát. Ez jelentette az oszét kultúra értékrendi alapját, amelynek neve iron nyelven „*xgdau*” (ősi szokás, viselkedési norma), alapja pedig a hegyi feudalizmus patriarchális, elsősorban családi és nemzeti keretei között továbbra is a „hősiesség ethosza” volt.¹⁸

Az oszét férfi életének legfontosabb célja a nemzetség becsületének szolgálata, annak megőrzése vagy helyreállítása volt az évszázadok során az „*xgdau-ban*” sűrűsödött értékrend, eszme, erkölcs alapjain. Ennek kereteit a maga sajátos erénykódexe (pl. becsület, hírnév, bátorság, hűség, igazságosság, emberi nemesség, áldozatkészség, lemondás, nagylelkűség, önmegtartóztatás) és az ehhez társuló viselkedési és érintkezési szabályok szigorúan formalizált, szertartásos rendje jelentette. Így vált az „*xgdau*” szerinti helyes viselkedés egyben az emberi érték, az egyén közösségi értékítéletének zsinórmértékévé.

Az oszét „*xgdau*” a teljesség lehetőségét nélkülöző bemutatására három időszak három nagy forráscsoportja alapján teszünk kísérletet. A legarchaikusabb forrás a *Nart-eposz* (Kr.e. 8–7. sz. – 13–14. sz.), a második forráscsoport a *hegyi feudalizmus jogszokásainak (13–18. sz.) összegyűjtése és közreadása a 19. sz. második felében* a nemzeti törekvéseket erősítő és az orosz birodalom keretei közötti újjáteremtő polgári fejlődés folyamatában. A *harmadik pedig a nemzeti függetlenségi törekvések megerősödésének időszakában magát 1991-től nevében is az alán hagyományok örökösének tekintő Észak-Oszét-Alán Köztársaságban a nemzeti történelemtől elválaszthatatlan társadalmi-kulturális örökség részét jelentő jogszokások forrásközlésével, monografikus feldolgozásával párhuzamosan azok ismét a mindennapok részévé, „élő és gyakorolt jogszokássá” tétele.*

Az első, legarchaikusabb forrást, a közösségi jogszokások legrégebbi rétegét, az alán örökség legértékesebb darabját a *Nart-eposz* jelenti, amelyről

¹⁷ Gutnov a „hegyi feudalizmus terminológiát” használja a mongol hódítás és az orosz protektorátus (1239–1774) közötti idősakra. Гутнов, Феликс Хазмураевич: *Горский феодализм*. Владикавказ 2008.

¹⁸ ЧИБИРОВ, Людвиг Алексеевич: *Традиционная духовная культура осетин*. Владикавказ 2008. 101, 132. p.

a kutatók azt feltételezik, hogy *születése a Kr. e. 8–7. század és a 13–14. évszázad közötti időszakra tehető.*¹⁹

A nartok közösségébe a nemzetségen, a családon keresztül kapcsolódott az egyén, az pedig, hogy melyik nemzetségbe született, egész életét meghatározta. Mint arra *Georges Dumézil*²⁰ is felhívta a figyelmet, *a három nart nemzetség (Ahszarggat, Alagat, Borat) a három társadalmi hivatást képviselte.* Az *Ahszarggatok* a nartok falujának felső részén éltek, harcosok voltak, számukra a legfőbb érték a hősiesség, az erő, a bátorság és a harci ügyesség volt. A középső részen laktak az *Alagatok*, akik rendkívül okosak és ravaszak voltak. Itt tartották a lakomákat és ők őrizték a nartok csodálatos kelyhét, az *Uacamongot*. A falu alsó részén laktak a *Boratok*, akik a nartok számára a gazdasági erőt jelentették (földművelők és állattartók voltak), s szemükben a gazdagság, a szerencse volt a legfőbb érték. A családok e nemzetségek keretein belül szervezték mindennapjaikat, amely során a biztonságot, a jövőt (a gyarapodást, a közösség által meghatározott kötelezettségeknek megfelelést) az ifjú harcos számára a sikeres portya és az előnyös házasság jelentette.

A Nart-eposz évszázadokat átívelő, különböző személyekhez és eseményekhez kapcsolódó egyes részeit összeköti értékrendi meghatározottságuk: a „*hőskultusz*”. Az az ünnepi és szimbolikus heroizmus, amely a feladatát minden nehézséget legyőzve teljesítő, ha kell, életét is feláldozó hőst jellemzi (*pl. Ahszar és Ahszartag, Urizmag, Hamic, Szoszlan, Batraz, Acamaz*).²¹ A feladat pedig mindig a nart nemzetségek hosszú távú fennmaradásához, megerősödéséhez kötődik. Mivel a portyák során megszerzett élelem jelenti a megélhetést a közösség tagjai számára, a jó harcos számított a közösség megbecsült tagjának. Azt „*a nartok a nihaszon, a lakomákon és a halotti torokon a díszhelyre ültették: a lábai alá medvebőrt raktak, három-három fiatalabb állt mindkét oldalán s a háta mögött, még attól is óvták, hogy a legyek zargassák.*”²² Ugyanez magyarázza az öregekhez viszonyulás sokat idézett kétarcúságát is: az öregek iránti tisztelet mindmáig az oszét „*xgdau*” egyik alappilléret is jelentő szabályát és ugyanakkor a harc képtelenné, a közösség számára csak teherre vált öregek megölésének sokat idézett szokását a Nart-eposz időszakában.²³

¹⁹ DUMÉZIL, Georges: *Légendes sur les Nartes. Librairie ancienne*. Paris, 1930; *Le livre des héros*. Paris, 1965; A nartok három nemzetsége. In FRIDL JUDIT (szerk.): *Mítosz és eposz*. Budapest, 1986, Gondolat, 325–409. p.; ISTVÁNOVITS Eszter – ISTVÁNOVITS Márton – KULCSÁR Valéria: *Nartok. Kaukázusi hősmondák*. Budapest, 2009, L’Harmattan, 5–13. p.

²⁰ DUMÉZIL 1930.

²¹ DUMÉZIL 1965. Az eposz hőseinek számos változatú írásmódja közül Kovács J. Béla fordítását használjuk (KOVÁCS J. Béla: *A Nap gyermekei. Nartok*. Budapest, 2008, Püski Kiadó)

²² KOVÁCS J. 2008, 300. p.

²³ Egy nart férfi csak harcban bizonyíthatta rátermettségét, bátorságát, csak a harcban szerzett halál lehetett hősi, dicsőséges, amiről később a lakomákon meséltek, énekeltek. NAGY, Janka Teodóra: „Rocks grow old too...” From killing old men to venerating elders in the Nartae sagas.

A második forráscsoportot a *hegyi feudalizmus jogszokásainak* (13–18. sz.) *összegyűjtése és közreadása* jelenti a 19. sz. második felében a nemzeti törekvéseket erősítő, az orosz birodalom keretei közötti újjáteremtő polgári fejlődés folyamatában. Az elsősorban a Kaukázus hegyei között lakó digorok szokásainak megismerése az 1844-es, majd Kovalevszkij és Miller hitelesítő gyűjtéseinek anyagát jelentette, továbbá olyan utazók megfigyeléseit és adatközléseit a 19. század végén, akik „az élő és gyakorolt”, szóbeliségen alapuló oszét szokásrend részletes feltérképezését segítették.²⁴ Ennek kutatástörténete nem tárgya e tanulmánynak, ahogyan a gyűjtött anyag részletekre kiterjedő bemutatása sem. Az oszét „*xgdau*” értékrendjétől elválaszthatatlan, az egyén életének minden részletére kiterjedő viselkedési és érintkezési szabályok szigorúan formalizált világából (amelyet gyakran „*oszét etikett*” néven foglalnak össze)²⁵ csupán kiemelünk néhány, tanulmányunk tárgyához kötődő példát.

A hegyi feudalizmus időszakát (1239–1774) továbbra is a család, a nemzetség meghatározó szerepe és a „hősiesség ethosza” jellemzi a hagyományos oszét társadalom gazdasági, társadalmi, vallási és rituális rendszerében. Ami szembetűnő, a hegyek közötti rendkívül vad és veszélyes élet (a vérbosszú, a kegyetlenség, a harc, a halál mindennapisága, a hegyek között a természeti és a társadalmi nehézségek) és az erőteljesen formalizált, „udvariassági” szabályrendszer egyidejű érvényesülése. Az életkor, a nem és az azonos (nem az alávetett) társadalmi helyzetűekkel érintkezést²⁶ meghatározó jog- és kötelezettségrendszer legfontosabb területei az öregek, a nők, a saját és más

Nartamongae: the journal of Alano-Osetic studies-epic, mythology & language, 13. 2018. 1. sz. 106–115. p.

²⁴ Kovalevszkij 1878-ban a neves nyelvészszel, etnográfussal, Vszevolod Fedorovics Millerrel közösen utazott a Kaukázusba az ott élő jogszokások tanulmányozására és lejegyzésére. Miller nyelvészeti és folklór megfigyelései nélkülözhetetlenek voltak Kovalevszkij gyűjtő- és rendszerező munkájához. КОВАЛЕВСКИЙ 1886; ПЛАФ, Вольдемар: *Народное право осетин*. Тифлис, 1871; МИЛЛЕР, Всёволод Фёдорович: *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Издание управления Кавказского учебного округа*. Выпуск IV. Тифлис, 1884–1885; ЧИБИРОВ 2008; ГУТНОВ 2012.

²⁵ Az „oszét etikett” kifejezést használja monográfiájában Magometov (МАГОМЕТОВ, Ахарбек Хаджиретович: *Культура и быт осетинского народа*. Владикавказ, 2011, 336. p.), továbbá Хадикова is. (ХАДИКОВА 2014)

²⁶ F. Cardini felveti, hogy az oszétoknál az európai lovagi kultúrától eltérően nemcsak a felsőbb osztályok körében őrizték meg a „lovas- és lovaetika” szabályait, hanem az osztálykülönbségek nélkül az oszét nép teljes körére, kiterjedt. Gutnov azonban történeti munkáiban és az 1844-bes digor jogszokásgyűjtés anyagát vizsgálva is felhívja a figyelmet arra, hogy a hegyi feudalizmus társadalmát szigorúan elkülönülő, sajátosan tagolt osztályok, illetve csoportok jellemezték többek között aszerint, hogy valaki egy oszét nemzetség teljes jogú tagja volt (pl. törvényes feleségtől vagy ágyastól született), illetve más népcsoporthoz tartozó személyként élt és végzett munkát az oszét patriarchális családban. Az oszét „*xgdau*” csak a teljes jogú oszétokra, a törvényes házasságban született gyermekekre vonatkozott. ГУТНОВ 2012.

nemzetségbeliekkel, az idegenekkel és a vendégekkel érintkezés, továbbá az ünnepi és a mindennapi társas együttlét szabályai.²⁷

Csak néhány, tárgyunkhoz kapcsolódó példa a rendkívül gazdag és differenciált anyagból. A gyermeket megszületésétől az idősök tiszteletére nevelték (pl. a fiatalabb mindig elsőként üdvözölte az idősebbet, akit illet előreengednie is; csak az idősebb felszólítására szólalhatott meg; nem ülhetett le, amíg nála idősebb állt, cselekedete előtt köteles volt kikérni az idősebbek véleményét).²⁸ A szabályok rendkívüli cizelláltságára jó példa a lovaglás etikettje. Két lovas esetében a fiatalabb az idősebb balján lovagolt, ha három lovas haladt együtt, a legfiatalabb lovagolt elől, a másik kettő pedig úgy követte, hogy az idősebb volt a jobb oldalon. Úticéljukhoz is így kellett megérkezniük. Ha egy lovas nála idősebb lovassal találkozott, meg kellett fordítania a lovát és az idősebb lovas annak bal oldalán mindaddig kísérnie kellett, amíg az el nem engedte.²⁹ A fiatalabbaknak így kellett kimutatniuk tiszteletüket az előttük járó generáció tudása, tapasztalata, elvégzett munkája iránt, amelynek folytatása rájuk várt. Az idősebbeknek pedig természetesen e tiszteletre méltó módon kellett viselkedniük.³⁰

Az üdvözléseknek is szigorú szabályai alakultak ki – és élnek mind a mai napig, mint pl. a könyökben meghajlított jobb kéz, vagy az egyszerű, közvetlen üdvözlő szavak: „*Legyen jó a napod!*” („*Dye bon hors ued!*”). A nők üdvözlésének formái, illetve a női viszontválaszok szintén pontosan körülírtak voltak, a vendéget búcsúztató szavak szerények és udvariasak, „*az őszinte melegség, a személyes jóakarát és az emberies érzés*” tükörképei.³¹ Ahogyan az üdvözlés és az elköszönés, az egymás közötti kommunikáció is udvarias, tapintatos és visszafogott volt. Az elhamarkodott, a hangos, indulatos, a vulgáris, a méltatlan beszédet éppúgy elítélték, mint a beszélőpartner meg nem hallgatását vagy a közbeszólást. Az üdvözlés, a búcsúzás és a beszélgetés metaforákkal, szimbólumokkal teli, majdhogynem költői volt.³²

A hegyi feudalizmus időszakának a lovagi kultúra nőideáljához hasonlító nőképe szembevetően eltért a Nart-eposz nőalakjaitól. A nart asszonyok egyenrangú társai, gyakran segítői voltak férjüknek, akit saját maguk választottak,

²⁷ МАГОМЕТОВ 2011.

²⁸ ПФАФ 1871; МАГОМЕТОВ 2011.

²⁹ МАГОМЕТОВ 2011.

³⁰ МИЛЛЕР 1884–1885.

³¹ КАЛУКОВ, Инал Дударович: *Характерные обычаи осетин, кабардинцев и чеченцев*. Кавказ, 1876.

³² Magam is megtapasztaltam ennek élő gyakorlatát a terepkutatások során (PTE „Utazó Nagykövet Pályázat” 2017.11.13–26. és 2019.06. 05–20. Oroszország, Észak-Oszétia-Alán Autonóm Köztársaság, Vladikavkáz, Abajev Észak-Oszét Humán és Társadalomtudományi Kutatóintézet (SOIGSI), Hetagurov Észak-Oszét Állami Egyetem (SOGU), Lac, Dél-Oszét Állami Egyetem (YOGU, Chinvalli).

vagy próbára tették a házasságkötést megelőzően (pl. *Satana, Veduha, Ajszana, Agunda*). Amíg az oszét hegylakó férfiak viselkedésének alapja továbbra is a már a Nart-eposzról ismert „lovasetika” és a „*lagdzinad*” („*férfiasság*”) volt, addig a nőknél a „*nymd*”, („*félénkség*”): a szépség, a szelídség, a szemérmesség, a türelem, a tánc, a hangszeres zene és az ének művelése.³³ Az oszét nők életét kitöltötte a velük szemben támasztott szigorú elvárásoknak, szokásoknak megfelelés, az idősebbeknek, majd a férjnek való engedelmesség. Cserébe a nőket csodálat és mély tisztelet övezte. Ha egy férfi lóval járta az útját, köteles volt leszállni lováról, ha egy nő jött vele szemben, és csak annak elhaladása után folytathatta azt. Ha egy nő megjelent, a férfiak kötelesek voltak felállással üdvözölni, a harcosok abbahagyni a párbajt, a verekedést, a vérbosszú kiterjesztése tilos volt a nőkre. Mert bár saját családján belül a fiatal lány és asszony rendkívül kiszolgáltató volt (pl. hajnalban kelt, felsöpörte az udvart és az utcát, egész napja az anyós és a család idősebb tagjai által kiadott munkával telt), a saját és más nemzetségbeli férfiaknak „lovagként” kellett őt tisztelnie, támogatnia, segítenie és védelmeznie.³⁴

Az oszét etikett rendkívül színes szövetének egyik meghatározó motívuma a *vendégjog* és a *lakoma* volt. Az oszét vendégjogban az ősi védelmi jog kiegészült a vendégszeretet kimutatásának különböző formáival az otthonát megtisztelő vendég (ismerős vagy idegen) esetében, akit így köszöntött a házigazda: „*A házam a házad; Tiéd vagyok házam népével együtt!*” A háziak igyekeztek mindenben a vendég kedvére tenni, hiszen ezt kívánta az „*xgdau*”, amelynek megsértőjét a közösség ítélete („*khodu*”) szerint „*a kutyák sziklájáról*” dobták a folyóba. Az oszét vendégjog még a vérbosszú szabályainál is erősebb volt.³⁵

A lakoma az oszétok számára nemcsak étkezési, ivási és társasági alkalom volt, hanem az „*xgdau*” kikezdetlen része. Életük, világképük, szellemi és erkölcsi örökségük része, amely szorosan összefüggött hitükkel, életmódjukkal és a társas viselkedés normáival. Bár kisebb közösségenként voltak eltérések, de mindenki által jól ismert, általános, normatív szabályok határozták meg, hogy az asztalnál mikor, kinek, mit és hogyan kell cselekednie, milyen rítusokat kell követnie. Miller találóan úgy fogalmazott, hogy „*szigorúbb etikett érvényesült a hegylakók szegényes abroszán elköltött házi ételek elfogyasztása során, mint az európai főúri udvarok aranyozott edényektől és pompás fogásoktól roskadozó lakomáin*”.³⁶ Csak néhány példa: a lakoma a férfi attributum („*Laegdzinad*”) része volt, így a tiszta elme és az önuralom jelentette az alapját. Például az oszétok a végletekig képesek voltak elviselni

³³ МАГОМЕТОВ 2011.

³⁴ МАГОМЕТОВ 2011.

³⁵ МАГОМЕТОВ 2011.

³⁶ МИЛЛЕР 1884–1885.

a nélkülözéseket, közöttük az éhezést is anélkül, hogy egyáltalán szóra méltatták volna.³⁷ A lakomán azonban, akármilyen éhes volt a vendég, nem szabadott, hogy ezt észrevegyék: lassan kellett ennie, betartva az étkezés és a beszélgetés aprólékos, szigorú szabályait. A részegség, a mértéktelen ivás igen nagy szégyennek számított.

Az oszétok a szegények, a betegek, a rászorulóknak segítségét is alapvető kötelességüknek tartották. Már a Nart-eposzban Szoszlán a Halottak országában tett látogatása során megjutalmazva látja azokat az embereket, akik „a földi életükben senkit sem loptak meg, szerették a szegényeket és segítették őket”.³⁸ A hegyi feudalizmus időszakában külön intézménye, szokásrendje volt a jótékonykodásnak (*ziu*), amely rokonsági kapcsolat, illetve személyes érdekek hiányában is az özvegyek, árvák, betegek, öregek segítségének kötelezettségét jelentette. A fiatalok pl. füvet kaszáltak az állatoknak, a nők kenyeret sütöttek: munkaerővel, építőanyaggal, tűzifával, gabonával segítették a rászorulókat.³⁹

Az „*xgdau*”-ba születésüktől belenevelődtek az oszétok. A fiúk a nemzetség és a családi becsület letéteményesei voltak, akiket 10-12 éves korukig az anyjuk és a család nőtagjai neveltek, majd apjuk és fiútestvéreik feladata volt, hogy bátor és igaz emberré formálják. Erős, ügyes, harcedzett férfiakká (ennek területe pl. céllövészet, kődobás, birkózás, súlyemelés, futás), akik a rajzban, az énekekben és a táncban éppúgy jártasak, mint nemzetségük és népük történetében, akik a rájuk váró kötelezettségeket a nehézségek ellenére is büszkén vállalják.⁴⁰

Az oszét közösség tagja számára már eszmélésének első pillanattól magától értetődő volt, hogy minden lépése, minden szava a közösség irányítása alatt áll. A patriarchális társadalomban a család, a nemzetség szigorúan ellenőrizte az „*xgdau*” és ennek külső megnyilvánulása, a viselkedési szabályok, az etikett megtartását. Ezt minden oszét az anyatejjel együtt szívta magába és követte haláláig a hegyi feudalizmus, majd a kapitalizálódó cári Oroszország, sőt a kommunista Szovjetunió időszakában is. Ezeknek a szabályoknak a be nem tartása még a legközelebbi hozzátartozók szemében is megvetéssel, kiközösítéssel, az emberi méltóság megbocsáthatatlan elvesztésével járt.⁴¹

Az oszét hegylakókat az utazók méltóságteljes, közvetlen, igen magas erkölcsiséggel rendelkező embereknek írták le, akik belső kulturáltsága kifejeződésének tekintették a formalizált, udvarias viselkedési és társaskapcsolati

³⁷ Erre is kitér: SZABÓ Géza: Kutatóúton az oszétoknál – a szénakaszálás ünnepe és a Zadaleszki Nana barlangja. *Tisicum*, 26. 2018, 445–476. p.

³⁸ KOVÁCS J. 2008, 145. p.; NAGY 2018.

³⁹ ХАДИКОВА 2014.

⁴⁰ ПФФ 1871.

⁴¹ МИЛЛЕР 1884–1885.

szabályokat – éppen úgy, mint a költészet, a zene és a művészetek állandó jelenlétét és művelését.⁴²

Kosztá Hetagurov ez utóbbihoz szervesen kapcsolódva teremtette újjá az 1890-es évektől a korábban a mindennapokat meghatározó „*xgdau*”-t a költészet, az irodalom, a zene, a művészet erejével⁴³ – szilárd kapaszkodóvá és megtartó erővé formálva az oszét nemzeti múltat. A 19. századi felemás orosz jogi modernizáció⁴⁴ – amelynek részét jelentették a jogszokásgyűjtések is – kettős hatást gyakorolt az oszét jogszokásokra. Egyrészt a gyűjtés felerősödött: a jogszokás, a szokás mint archaizmus, értékké vált. Megkezdődött az életmód, a mentalitás, az értékrend vizsgálata: az utazók, tudósok, megfigyelők kutatási eredményei feltárták az oszét „*xgdau*” értékeit.

A modernizáció másik hatása pedig abban a válaszban fogalmazható meg, amelyet az oszét tradicionális közösség a felszívódás veszélyeivel is szembenézve a környezetében lejátszódó társadalmi, gazdasági változásokra adott a 19. század végén. Az értékőrzést, a saját kultúra megerősítését a megmaradás eszközeként fogalmazva újra.

Az oszét jogszokások harmadik forráscsoportja részben jelen idejű. A magát 1991-től nevében is az alán hagyományok örökösének tekintő Észak-Oszét-Alán Köztársaságban a nemzeti történelemtől elválaszthatatlan társadalmi-kulturális örökség részét jelentő jogszokások forrásközlésével, monografikus feldolgozásával párhuzamosan célként fogalmazódott meg azoknak ismét a mindennapok részévé, „élő és gyakorolt jogszokássá” válása – ahogyan ezt az alán (oszét) etikai kódex megszületése, folkorizálódásának során sajátos jogszokásgyűjteménnyé válása is tükrözi.

Az 1991-ben létrejött Oroszország a nemzeti törekvéseket is erősítő légkörben az oszét tudomány kiemelt feladatának tekintette a nemzeti tradíciók mind szélesebb körű „kodifikálását”: nagy számban jelennek meg forrásközlések, monográfiák. Egyrészt tudományterületi összegzések: *Akharbek Magometov* az oszét patriarchális társadalom kutatására vonatkozó korai forrásokat foglalta össze,⁴⁵ *Felix Gutnov* társadalomtörténeti monográfiái megjelentetése mellett a 19. századi kaukázusi jogszokáskutatások adatait tette közzé, a kutatástörténetet kiegészítve a dogmatikai és terminológiai összeggel.⁴⁶ Rendkívül fontos a néprajztudomány területén *Ludwig Csibirov* szintézise az *Oszét Néprajzi*

⁴² КАНУКОВ 1876, 107–108. p.

⁴³ ХЕТАГУРОВ, Коста Леванович: *Особа (Этнографический очерк)*. Ростов-на-Дону, 1894.

⁴⁴ VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest, 2002, 87–89. 91. p.

⁴⁵ МАГОМЕТОВ 2011.

⁴⁶ ГУТНОВ 2012; ГУТНОВ 2015.

Enciklopédiában, illetve *Zalina Kanukova* összehasonlító történeti, néprajzi tárgyú publikációi.⁴⁷

Vladikavkazban, Észak-Oszétia ma már nemcsak oszétok, de más nemzetiség és vallási közösség lakta fővárosában, a Tyerek folyó partján, az oszétok közösségi helyén van egy szobor, amely két heroikus erejű férfit ábrázol, egymásba kulcsolt karokkal. Egy még ereje teljében lévő, de korával már tekintélyt parancsoló és egy fiatal, erős, az idősebbre büszkeséggel, bizalommal és hittel tekintő férfit: apát és fiát. A szobor talapzatán iron nyelven az alábbi felirat olvasható: „*Tartsátok meg a szokásaitokat, mert a szokásaitok tartanak meg benneteket.*” Az üzenet egyértelmű: az oszét nemzet csak a generációk és a szokások erejével, csak közösen, együtt maradhat meg és gyakorolhatja az alán (oszét) etikai kódexben is újrafogalmazott „*xgdau*”-t, azaz „élő jogszokásait”.⁴⁸

II.

Az alán (oszét) etikai kódex, vagy ahogyan szerzője, *Vladimir Khagatov* egy helyen nevezte, az „alán (oszét) becsületkódex” egyes részeinek közlésére még közvetlen az Észak-Oszét-Alán Köztársaság névváltozását követően került sor a *Digor* c. újságban.⁴⁹ A kódex 1994-ben elkészült végleges, teljes változata 15 pontban foglalta össze az oszét nemzeti identitás lényegét a fiatalabb generációk számára – egy újabb sorsforduló, a Szovjetunió felbomlását követően az új Oroszország megalakulásának időszakában.⁵⁰ Több mint két évtized után, ma is tanítják, tanulják és élik, mert az oszét „*xgdau*” túlélte a 20. századot is.

⁴⁷ МАГОМЕТОВ 2011; ЧИБИРОВ 2008; ЧИБИРОВ, Людвиг Алексеевич: *Осетинская этнографическая энциклопедия*. Владикавказ, 2013; ГУТНОВ 2012. АБАЕВ, Василий Иванович: *Избранные труды. Религия, фольклор, литература*. Владикавказ, 1990; Канукова, Залина Владимировна: *Традиция в современном осетинском обществе*. Владикавказский научный центр РАН, Северо-Осетинский институт гуманитарных и социальных исследований им. В.И. Абаева. Владикавказ, 2018.

⁴⁸ NAGY Janka Teodóra: *Jogi néprajzi adatok a Jászkunság 17–18. századi migrációtörténetéhez: a jászági típusú különélő nagycsalád*. In BARNÁ Gábor (szerk.): *A XI. Jászkunság kutatása című konferencia előadásai*. Kunszentmárton, 2020, Múzeum a tömlöcben, 62–71. p.

⁴⁹ Az „Alán etikai kódex” (1994) néven széles körben ismertté vált „jogszokás-gyűjtemény” *Vladimir Khatagov* nevéhez kötődik. A szerző 2012-ben a kódex keletkezéstörténetét részletezve megerősítette, hogy 1994–1995-ben a Zilahar játékok szervezőbizottsági tagja, *T. Tsomaev* felkérésére gyűjtötte össze a korábban különböző folyóiratokban megjelentett egyes részeket, és nyerték el azok jelenlegi formájukat. A szerző a közkézen forgó, az eltelt több mint két évtizedben széles körben folklorizálódott szöveg variánsainak nagy száma miatt 2011-ben ismét közreadta iron nyelven az eredeti kódexszöveget. A rendkívül nagyszámú iron variációból kiválasztott iron nyelvű közölt forrás és annak több orosz fordításából a közölt mellett (mindig hivatkozva a használt, *Khatagov* nevével és évszámmal jelzett szövegvariánsokra) – most először a magyar szöveget is publikáljuk.

⁵⁰ Ezúton köszönöm *Ludwig Chibirov*, *Muzaffer Dzsaszohov*, *Alekszej Chibirov*, *Zalina Kanukova*, *E. H. Gagloeva*, *Roza Tandelova*, *Kazbek Dulajev*, *Larisa Hekilaeva* és *Szabó Géza*

Az írásban, sőt a világhálón is hozzáférhető közösségi normarend ma is zsinór-mérték. A mindennapok része: ünnepi formában van egyszerű külsővel, de ott van az otthonokban, az iskolában, az utcai hirdetőtáblákon, a közös ünnepek helyszínein. A modern oszét kultúra (nyelv, költészet, oszét-alán kulturális örökség, nemzeti identitás, oszét embereszmény stb.) alapjaként az „ægdau”-ra épülve jelent megtartó erőt a közösség egésze és az egyes generációk számára Észak- és Dél-Oszétiában.

Allon æfsarmy domæntæ⁵¹

Кодекс Аланской этики⁵²

Alán (oszét) etikai kódex⁵³

1. Kæddæriddæ æmæ kæmdæriddæ dæ zærdyl dar, ragon æmæ uæzdan adæmy fædon kæj dæ, æmæ dyn ægad mitæ kænyuny bar kæj næj.
1. Помни всегда и везде, ты – потомок древнего и благородного народа, а поэтому не имеешь права на недостойный поступок.
1. *Emlékezz mindenkor és mindenütt: egy ősi és nemes nép leszármazottja vagy, ezért nincs jogod méltatlan cselekedethez!*
2. Zon dæ adæmy æmæ dæ bæstæjy ivg'yd bontæ, æmæ syn akkag arg'kæn. Uycy zonyndzinad fidar kændzæn dæ mon, bærzond kændzæn dæ zærdæ, dætdzæn dyn qaru fydævzarænty ræstædzhy.
2. Знай и чти историю своего народа и края – это знание укрепит твой дух, возвеличит душу, придаст силы в трудные минуты жизни.
2. *Ismerd és tiszteld néped és szülőfölded történelmét – ez a tudás megerősíti és megnemesíti a lelked, erőt ad az élet nehéz pillanataiban!*
3. Ma hon dæhi allon, calynmæ næ sahuyr kænaj dæ madælon ævzag, dæ adæmy æg'dæuttæ, kafuny æmæ zaryny aivad.
3. Не считай себя осетином (аланом) пока не усвоишь языка, обычаев и искусства своего народа.
3. *Ne tartsd magad oszétnek (alánnak), amíg el nem sajátítod saját néped nyelvét, szokásait és művészetét!*

a tanulmányhoz nyújtott szakmai segítségét és *Larisa Hekilaevának* a közölt iron és orosz nyelvű források szöveggondozását.

⁵¹ *Allon æfsarmy houseæntæ* (1994). Составитель Владимир Хатагов, при участии Тамерлана Цомаева и оргкомитета „первых Игр на поле Зилахар”. Az iron és az orosz nyelvű szöveget gondozta: Larisa Hekilaeva, az Oszét Nemzeti Tudományos Könyvtár Ritka Kiadványok Gyűjteménye munkatársa.

⁵² *Кодекс Аланской этики* (1994).

⁵³ Az orosz nyelvű forrást fordította: Nagy Janka Teodóra, lektorálta: dr. Povarnyicina Marina.

4. Iudadzgydær kus dæ uængdyh qæddyhdær kænynyl. Dæ kaddzhyn fydælyt akkag cæmæj uaj, uyj ohyl arhaj de 'næ nizdzinad fæltæryn æmæ fidar kænynyl.
4. Постоянно работай над своим физическим и духовным совершенствованием, закаляй и укрепляй здоровье, неустанно работай над своим образованием, чтобы быть достойным своих великих предков.
4. *Folyamatosan foglalkozz tested erősítésével és lelked fejlesztésével: edzd szervezeted és óvd egészséged, légy kitartó önmagad művelésében, hogy méltó lehess dicső őseidhez!*
5. Zon æmæ ma roh kæn dæ myggagvændag jæ særysuangæj abonmæ. Styr cyt kæn zærædtæn, uældajdær ta, card dyn chi balævar kodta, uydonæn – dæ mad æmæ dæ fydæn.
5. Знай и помни родословную свою от основателя рода. С великим почтением относись к старшим, а более всего к родителям своим, даровавшим тебе жизнь.
5. *Ismerd és emlékezz családfádra, nemzetséged alapítójára! Bánj nagy tisztelettel az idősebbekkel és különösen a szüleiddel, akiknek az életedet köszönheted!*
6. Dæ fydælyt ahsdzhiagdær fædzæhstæn dæ zærdæmæ ajs: allony kad mulkæj nicy huyzy baræn is. Allonæn nom kænync, Fydybæstæjæn cy fælloj radta æmæ jæ særappond cy æhsar ravdysta, ærmæst uydon.
6. Как высшую заповедь предков усвой истину – величие алана (осетина) никогда не измерялось богатством, а лишь мерой мужества и труда, отданного во имя Отечества.
6. *Őseid legfőbb parancsolataként ne feledkezz meg arról, hogy az oszétok (alánok) dicsőségének alapja nem a gazdagság, hanem a bátorság és a haza javára végzett áldozatos munka.*
7. Kæddæriddær dæ zærdyl dar, cardy midæg cyfændy kænaj – horzæj, ævzæræj – æppætæj dær dæumæ fæstæmæ uældajdzhyntæj kæj razdæhdzysty, uyj.
7. Всегда помни о том, что всё хорошее и плохое, что ты делаешь в жизни, обернется тебе сторицей.
7. *Mindig emlékezz arra, hogy mindazt a jót és rosszat, amit az életben teszel, százszorosan kapod vissza.*

8. Nyhasy midæg fylðær qus, k'addær dzur, stæj-iu dæhicæj makuy rappæl. Adæmy 'hsæn is biræ ahæmtæ, dæuæj zonddzhyndær æmæ tyhdzhyndær chi u.
8. В разговоре больше слушай, меньше говори и никогда не бахвалься. Среди людей много тех, кто умней и сильнее тебя.
8. *Beszélgetés közben többször hallgass és kevesebbet beszélj, és soha ne dicsekedj! Az emberek között sokan vannak, akik okosabbak és erősebbek nálad.*
9. Dæhi hiz ahæm quydyjæ: «Dy ta mænæj cæmæj lægdær dæ?» Acy zondahast biræ fydblyz ærhasta Alanystonæn. Kæd dæ rajguyræn bæstæ æcægæj uarzs, uæd dæ uarzt quyddagæj ravdis.
9. Избегай ссор и скандалов. В ссоре с глупцом ты станешь глупее, а умного собеседника полезнее просто выслушать.
9. *Kerüld a vitákat és botrányokat! Az ostobával való veszekedés során magad is ostobább leszel, ennél hasznosabb egy okos beszélőtársat csak meghallgatnod is!*
10. Dæhi hiz hyltæ æmæ qaug'atæj. Ædylyimæ hylgængæ ædylydær kænys, zonddzhy nyhasmæ bajqusyn ta jemæ hyl kæynæj biræ pajdadær u.
10. Опасайся мысли: „Чем ты лучше меня?“, которая много раз разрушала Аланию. Если ты истинный патриот – докажи это делом.
10. *Óvakodj az oktalan és hiú büszkeségtől, amely már sokszor okozta Alánia vesztét. Cselekedeteiddel tegyél bizonyosságot arról, hogy igazi hazafi vagy!*
11. Fyndzhy uælqus guyhhæl uævyn u allon æfsarmy domæntæj iu. Ciny kænæ ziany fyng fydhærd æmæ fyrnoztæn næu.
11. Будь умеренным в еде и питье – это одно из требований аланской этики. Торжества и поминки не повод для обжорства. Поминальные застолья продолжительностью более часа – оскорбительны для памяти умершего.
11. *Mértékkal fogyaszsd ételed és élj italoddal – a mértékletesség az alán erkölcs egyik alapvető szabálya! Az ünnepi és a halottakra emlékező lakomák nem jelentenek okot a falánkságra. Ha a halotti tor egy óránál tovább tart, az sérti az elhunyt emlékét.*

12. Dæhicæn æmk'ajæn agur chyzg (læppu), kand jæ uynd æmæ jæ kondmæ gæsgæ næ, fælæ jæ zond æmæ je 'fsarmmæ gæsgæ, jæ binonty æmæ myggadzhy æg'daumæ gæsgæ.
12. Выбирай невесту (жениха) не только по красоте лица и тела, а по наличию ума и чести, по традициям семьи и фамилии.
12. *A menyasszony (vőlegény) kiválasztása során ne csak arcának és testének szépségére, de értelmére, erkölcsére és családjára, nemzetsége hagyományaira és származására is légy figyelemmel!*
13. Аллон бинонтæ бирæ цотæй фидауынц.
13. Забота о потомстве и воспитание в детях аланского духа – святая обязанность осетина. Несмотря на трудности и проблемы желательнее, чтобы в твоей семье было не менее трёх детей. В больших семьях легче воспитать в них порядочность и искреннюю любовь к родителям.
13. *Az oszétok szent kötelessége gyermekeik és utódaik az alán szellemiségben történő nevelése. Élj bármely nehézségek között, szülessen családjában legalább három gyermek, mert a nagy családokban könnyebb a tisztességre, a becsületre és a szülők iránti őszinte szeretetre nevelés!*
14. Makuy-iu bafhær kæcyfændy adæmy hatty kænæ diny ænk'aræntæ. Aly adæmtæ dær sty Нууцауæј lævar.
14. Никогда не оскорбляй ничьих национальных и религиозных чувств. Каждый народ – дар божий, помни об этом всегда.
14. *Soha ne sértsd meg más ember nemzeti és vallási érzéseit! Mindig jusson eszedbe: minden, a nemzet és a hit Isten ajándéka!*
15. U særystyr æmæ ræstzærdæ adæjmag. Nædær stong, nædær uazal, nædær mælæty tas quamæ ma basættoj dæ nyfs, kæd allon adæmy æcæg fyrt dæ, uæd.
15. Будь всегда и во всём человеком чести. Пусть ни голод, ни холод, ни страх смерти не сломят твоего духа.
15. *Légy mindenkör és minden ügyedben becsületes! Ne hagyd, hogy az éhség, a hideg és a halál félelme megtörje a lelkedet!*

Nagy Noémi*

A NEMZETISÉGI EGYENJOGÚSÁG SZÍNE ÉS FONÁKJA A CISZLAJTÁN KORONATARTOMÁNYOK OKTATÁSI RENDSZEREIBEN

Ausztria (hivatalosan: *Die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder*, azaz a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok) központi nyelvpolitikájának alapköve a dualizmus teljes időszakában az 1867. évi ún. decemberi alkotmány volt, amely garantálta az állam minden népcsoportjának (*Volksstämme*) egyenjogúságát és sérthetetlen jogát nemzetiségének (*Nationalität*) és nyelvének megőrzésére és ápolására. A nemzetiségi-nyelvi egyenjogúság (*Gleichberechtigung*) alkotmányos szintű, elvi jellegű deklaráció mellett a részleteket tekintve jelentősen eltérő megoldásokkal találkozunk a saját parlamenttel, kormányzattal és közigazgatással rendelkező tizenhét koronartományban, aminek oka a tartományok etnikai összetételének, nemzetiségi erőviszonyainak és alkotmányos hagyományainak különbözősége volt. A nyelvpolitikai megoldások a szinte teljes német egynyelvűségtől (az osztrák örökös tartományok, azaz Alsó- és Felső-Ausztria, Salzburg és Vorarlberg) a valamely nemzetiség hegemóniáját megvalósító elrendezésekig (Galícia, Tengermellék) valósultak meg, s e két végpont között az egyes koronartományok eltérő mértékben biztosítottak nyelvhasználati jogokat a területükön élő kisebbségeknek.¹ Jelen tanulmány ezen különbségek bemutatását célozza a nemzetiségi identitás megőrzése és továbbadása szempontjából kiemelten fontos nyelvhasználati színtér, az oktatás szabályozása kapcsán.

* Nagy Noémi PhD, tudományos munkatárs, MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH), adjunktus, NKE Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Nemzetközi Jogi Tanszék. ORCID ID: 0000-0003-2870-3456

¹ FREY Dóra: Az Osztrák–Magyar Monarchia és a nemzetiségek – különös tekintettel a Birodalmi Tanácsban Képviselet Országokra. *Acta Universitatis Szegediensis, Forum. Acta Juridica et Politica*, 2019. 1. sz. 29–30. p.

Központi szabályozás

Noha az oktatás kapcsán számos fontos aspektust meg lehetne vizsgálni, a 19. században a vonatkozó politikai diskurzust egyértelműen a nyelvi kérdés dominálta.² Az 1867. évi alkotmány részét képező alapjogi törvény 19. §-ának második fordulata az adott tartományban szokásosan használt nyelvek (*landesüblichen Sprachen*) egyenjogúságát nemcsak a hivatalokban és a közéletben, de az iskolákban is elismerte, harmadik fordulata pedig kifejezetten az oktatási nyelvre vonatkozott: „Azon tartományokban, ahol több népcsoport él, a nyilvános oktatási intézményeket úgy kell létrehozni, hogy egy második tartományi nyelv [*Landessprache*] kényszerű tanulása nélkül minden népcsoport megkapja a szükséges eszközöket a saját nyelvű képzéshez”.³

A tartományi nyelvek köre kötött volt, mindössze kilenc nyelv minősült ilyennek egész Ausztriában, amint azt a népszámlálási kérdőívek is rögzítették: német, cseh-morva-szlovák, lengyel, rutén, szlovén, olasz-ladin, szerb-horvát, román, magyar.⁴ Ráadásul az alkotmány szövege alapján nem minden, az adott koronartományban bevettnek számító nyelv (*landesübliche Sprache*) minősült egyenjogúnak, csupán a szokásosan használt nyelvek (*landesüblichen Sprachen*), amit az oktatás vonatkozásában általában az adott iskola vonzáskörzetére vonatkoztattak.

Ami a 19. § harmadik fordulatót, a nyelvi kényszer tilalmát illeti, ennek alkotmányba foglalását az 1866 januárjában elfogadott cseh oktatási törvény által kiváltott német felháborodás motiválta. E jogszabály egyenjogúnak minősítette a cseh és a német tannyelvet Csehországban (Bohémiaiban), ami azt jelentette, hogy egy iskolának csak egy tannyelve lehetett ugyan, de a másik nyelvet is tanítani kellett: az általános iskolákban választható, a középiskolákban kötelező tantárgy formájában.⁵ A németek tiltakozásának köszönhetően a birodalmi alkotmány megtiltotta a másik tartományi nyelv kötelező tanulását, és ennek

² BURGER, Hannelore: Sprache und Gerechtigkeit im Unterrichtswesen. In BINDER, Harald – KŘIVOHÁVÁVÁ, Barbora – VELEK, Luboš (szerk.): *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918*. Praha, 2003, Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 33–34. p.

³ Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder. In *Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich (R.G.Bl.)*, 142/1867. 394–396. p.

⁴ Verordnung des Ministeriums des Inneren vom 6. August 1880 betreffend die Vornahme der Volkszählung im Jahre 1881. In *R.G.Bl.* 103/1880, 372. p. („Zur Rubrik IX”).

⁵ Böhm. Sprachenzwangsgesetz vom Jahre 1866. In FISCHER, Alfred von: *Das Österreichische Sprachenrecht: eine Quellensammlung*. Brno, 1910, Irrgang, 156. p. (Nr. 288.)

megfelelően a tartományi jogszabályokból is kikerültek a nyelvi kényszerre vonatkozó szakaszok.⁶

Az alapjogi törvény 19. §-ának gyakorlati értelmezése korántsem volt egyértelmű, amint azt az 1869 óta működő, alapjogi bíraskodást végző Birodalmi Bíróság (*Reichsgericht*), valamint az 1875. évi törvénnyel felállított Közigazgatási Bíróság (*Verwaltungsgerichtshof*, VwGH) tekintélyes kapcsolódó esetjoga bizonyítja.⁷

Az alapjogi törvény mellett szólni kell az 1869-ben elfogadott birodalmi általános iskolai törvényről (*Reichsvolksschulgesetz*),⁸ amelynek értelmében minden 6–14 éves gyermeknek kötelezően iskolába kellett járnia (21. §), és olyan településeken, ahol ötéves átlagban legalább 40 gyermek élt, legfeljebb egy órányira, akiknek fél mérföldnél távolabbra fekvő iskolába kellett volna járniuk, kötelező volt iskolát állítani.⁹ Az oktatás megszervezése elsősorban a helyi hatóságok feladata volt (62. §), az ehhez szükséges forrás előteremtéséről pedig a tartományi jogalkotásnak kellett gondoskodnia (64. §). A részletszabályok megalkotását a törvény a tartományi parlamentekre bízta. A fő kérdés persze mindenhol az oktatás nyelve volt. Erről a birodalmi általános iskolai törvény mindössze annyit mondott, hogy a tannyelvről és a második tartományi nyelv tanulásáról a tartományi tanügyi hatóságok döntenek, az iskolafenntartók meghallgatása után, a törvény által meghatározott keretek között.¹⁰ Mint látni fogjuk, az egyes koronartartományok változatos megoldásokat dolgoztak ki.

A cseh és morva út: egyenlően, de elkülönítve

Bohémiaiban és Morvaországban a nemzetiségek egyenjogúságát úgy látták megvalósíthatónak, hogy párhuzamosan működő cseh és lengyel iskolákat hoztak létre, a kétnyelvű intézményeket szétválasztották. A gyerekeket a szülők nyilatkozata alapján megállapított nemzetiségi hovatartozásuk szerint sorolták

⁶ KING, Jeremy: *Who is Who? Race and Law in Liberal Austria 1867–1918*, kézirat, South Hadley, 2013, Mount Holyoke College, IA. fejezet.

⁷ STOURZH, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918*. Vienna, 1985, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 10–13. p.

⁸ Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden. In *R.G.Bl.*, 62/1869. 277–288. p.

⁹ „Die Verpflichtung zur Errichtung der Schulen regelt die Landesgesetzgebung mit Festhaltung des Grundsatzes, dass eine Schule unter allen Umständen überall zu errichten sei, wo sich im Umkreise einer Stunde und nach einem fünfjährigen Durchschnitte mehr als 40 Kinder vorfinden, welche eine über eine halbe Meile entfernte Schule besuchen müssen.” *Ibid.*, 59. §

¹⁰ *Ibid.*, 6. §.

az egyes iskolakörzetekbe. Az iskolai körzetekkel párhuzamosan az oktatási igazgatást is kettéválasztották: külön cseh és német tanügyigazgatási és tanfelügyeleti rendszer élt egymás mellett. Mindkét tartományban háromszintű rendszert hoztak létre – tartományi, kerületi és helyi iskolai tanácsokat –, amelynek csúcán a bécsi vallás- és közoktatásügyi minisztérium állt. Az alapfokú oktatás költségeit a helyi önkormányzatok teremtették elő, főként a településen ingatlanal rendelkező vagy vállalkozást folytató, tehető lakosság megadóztatásával. Az iskolai tanácsok tagjait a helyi önkormányzat választotta, mégpedig csak az adott nemzetiséghez tartozó polgárok közül, a nemzeti(ségi) választói jegyzékek alapján.¹¹

Míg az oktatási igazgatás nemzetiségi alapú szétválasztása Bohémiában már 1873-ban megtörtént,¹² Morvaországban csak 1905-ben. Azt megelőzően az iskolaszékek vagy német vagy cseh többségűek voltak (a helyi önkormányzat összetételének megfelelően), és gyakran diszkriminálták a kisebbségi nyelvű iskolákat.¹³ Hiába volt Morvaország lakosságának túlnyomó része (71%-a) cseh és csak 27%-a német anyanyelvű, a tartományban német dominancia érvényesült, és nagyrészt német nyelvű volt az oktatás.¹⁴ Többek között ezt a problémát kívánta orvosolni az 1905-ben tető alá hozott, négy törvényből álló „morva kiegyezés” részeként elfogadott, az iskolai tanácsok nemzetiségi alapú megosztásáról szóló törvény (ún. *Lex Perek*), a fent ismertetett megoldás szerint.¹⁵ Ezenkívül a törvény azt is előírta, hogy „a népiskolába szabály szerint csak olyan gyermek vehető fel, aki bírja az oktatás nyelvét”. A gyermek nyelvi körülményeiről valótlán adatot szolgáltató szülőt 2–40 korona pénzbírsággal, fizetéseképtelenség esetén 1–4 napig terjedő elzárással büntethették.¹⁶

Cseh- és Morvaországban nemcsak arról volt szó tehát, hogy az egyes nemzetiségek anyanyelvű iskolákat kaptak (ez többé-kevésbé a többi koronatarományban is így volt), hanem arról is, hogy ezekbe csak a „megfelelő”

¹¹ FREY 2019, 35–36. p.; HALÁSZ Iván: Az 1905-ös morva kiegyezés – kísérlet az „objektív alapú” nemzeti kataszter létrehozására. In: HALÁSZ Iván – MAJTÉNYI Balázs (szerk.): *Regisztrálható-e az identitás?* Budapest, 2003, Gondolat – MTA Jogi Tudományi Intézet, 181–187. p.; KING 2013, I. fejezet.

¹² Gesetz vom 24. Februar 1873, wirksam für das Königreich Böhmen, betreffend die Schulaufsicht. In: *Landesgesetzblatt für das Königreich Böhmen*, 17/1873. 73–88. p. Lásd különösen a 7. §-t.

¹³ KING, Jeremy: The Municipal and the National in the Bohemian Lands, 1848–1914. *Austrian History Yearbook*, 2011. 42. sz. 106–107. p.

¹⁴ FREY 2019, 35. p.

¹⁵ „In Gemeinden, in denen sich sowohl böhmische als auch deutsche Schulen befinden, ohne daß eine örtliche Abgrenzung von Schulsprengel möglich wäre, ist sowohl für die böhmischen als auch für die deutschen Schulen ein eigener Ortschaftsrat [...] zu bestellen. [...] Die Vertreter der Gemeinde für die beiden Ortschaftsräte müssen den Angehörigen jener Nationalität entnommen werden, für welche die Schule, die der Ortschaftsrat vertritt, bestimmt ist.” Gesetz vom 27. November 1905. *Landesgesetzblatt Mähren*, 1906. Nr. 4. 44–54. p. Abteilung I., 8. §.

¹⁶ Ibid., Abteilung II., 20. §.

nemzetiségű gyermekek járhattak. Ráadásul az iskolák szigorúan egy nyelven oktattak, korábban sikeresen működő kétnyelvű (utraquista) oktatási gyakorlatokat tönkretéve.¹⁷

Mind az iskolai tanácsok tagjai, mind az iskolás gyerekek nemzetiségi hovatartozásával kapcsolatban rengeteg panasz került a bécsi Közigazgatási Bíróság és a Birodalmi Bíróság asztalára. Példának okáért a komikumtól sem mentes Formánek-ügyben a bohémiai *Pilsen/Plzeň* város német képviselői felháborodva fordultak a Közigazgatási Bírósághoz, mivel a cseh többségű városi tanács egy „notórius” cseh személyt választott a német iskolaszék tagjává. A német városatyák szerint Alois Formánek köztudottan cseh származású, magát nyilvánosan csehnek vallja és cseh politikai szervezetek tagja, így megválasztásával a városi tanács kirívó jogsértést követett el. Ugyan a VwGH 1881-es ítéletében magabiztosan szögezte le, „hogy valaki mely nemzetiséghez tartozik, nyilvánvalóan ténykérdés”, ám törvényi szabályozás hiányában mégis fejtörést okozott annak eldöntése, hogy Formánek úr vajon a német iskolaszék tagja maradhat-e vagy sem. A Bíróság elvi jelentőségű megállapítása szerint az olyan „általános jegyek”, mint a nemzetiségi nyelv használata, vagy a nemzetiségre jellemző kulturális szokások gyakorlása önmagában nem elégségesek a nemzetiségi hovatartozás megállapításához. Amennyiben az affiliáció egy adott ügyben vitatott és a „nemzetiségi meggyőződés külső megnyilvánulásai” hiányoznak, az illetőt nyilatkoztatni kell, mely nemzetiséghez tartozónak vallja magát. Mivel a konkrét ügy anyagában a VwGH nem talált egyértelmű választ erre a kérdésre, a kinevezési határozatot megsemmisítette.¹⁸

Bukovina, a „Habsburg-monarchia mikrokozmosza”*

Noha az 1909-es bukovinai kiegyezés is tartalmazott a morvaországéhoz hasonló reformokat a lakosság nemzetiség szerinti felosztására (nemzetiségi alapú kuriális választójog bevezetésével), de sem az iskolás gyerekek, sem az iskolatanácsok szegregációjára nem került sor,¹⁹ ezért kell Bukovínát külön fejezetben tárgyalni.

* GLETTLER, Monika: Habsburg-monarchia: jelenlévő múlt? *Európai Szemle*, 1997. 2. sz. 93. p.

¹⁷ NEWERKLA, Stefan Michael: The seamy side of the Habsburgs' liberal language policy: Intended and factual reality of language use in Plzen's educational system. In RINDLER SCHJERVE, Rosita (ed.): *Diglossia and Power. Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire*. Berlin – New York, 2003, Mouton de Gruyter, 184–193. p.

¹⁸ Az ügyet ismerteti KING 2013, IA. fejezet.

¹⁹ KUZMANY 2016, 55. p.

Az 1775-ben Habsburg kézre került, eleinte Galícia részeként, majd 1849-től fogva önállóan kormányzott Bukovina a birodalom legkeletibb, egyben legsokszínűbb koronatarományja volt. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a lakosság 38%-a rutén, 34%-a román, 21%-a német, 4,6%-a lengyel, 1,3%-a magyar anyanyelvű volt.²⁰ A népszámlálási kérdőívek azonban három népcsoportot figyelmen kívül hagytak: a népesség 13%-át kitevő zsidókat (őket csak vallási csoportként rögzítették), valamint a pár ezer főt számláló lipovánokat és örményeket.²¹ A jiddis anyanyelvű zsidóság kénytelen volt német anyanyelvűnek vallani magát, mivel a jiddis nem volt hivatalosan elismert nyelv Ausztriában. Amint a Birodalmi Bíróság egy bukovinai kérelem nyomán született, 1909-es ítéletében kimondta: „a birodalmi tanácsban képviselt királyságokban és országokban a zsidókat nem lehet az állampolgárok általános jogairól szóló alaptörvény 19. cikke értelmében vett népcsoportnak tekinteni, ezért nem rendelkezhetnek speciális nyelvi joggal”.²²

Bukovina helyzete azért is különleges, mert – más koronatarományokkal szemben – itt nem voltak komolyabb nemzetiségi konfliktusok. Az okok között említhető, hogy a két meghatározó nemzetiség, a rutén és a román egymástól térben viszonylag elkülönülten élt, mindketten az ortodox egyházhoz tartoztak, egyikük sem volt számottevő többségben, így egyikük nyelvének sem volt reális esélye arra, hogy domináns pozícióba kerüljön. A kevert nemzetiségű városok lakosságának jelentős része többnyelvű volt, de szerepet játszott a térség viszonylagos gazdasági elmaradottsága és a lakosság kismértékű mobilitása is. Ennek köszönhető, hogy a német mindvégig megtartotta *lingua franca* pozícióját a közigazgatásban és a politikai életben.²³ Túlnyomórészt németül folyt a magasabb szintű oktatás is: német tannyelvű volt a csernovci és a szucsávai román ortodox gimnázium, valamint a Ferenc József császár nevét viselő, 1875-ben alapított csernovici egyetem is²⁴ (igaz, a görögkeleti teológiai karon a gyakorlati teológiai tárgyakat románul és ruténül oktatták). A középiskolai törvény egyébként a fenntartóra bízta az oktatási nyelv meghatározását a tartományi nyelvek közül, és előírta, hogy a többi tartományi nyelvet választható tantárgyként kell oktatni. Az 1913/14-es tanévről készült statisztika szerint

²⁰ FREY 2019, 33. p.

²¹ KUZMANY 2016, 52. p.

²² „Die Juden können in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern nicht als ein Volkstamm im Sinne des Artikels 19 des Staatsgrundgesetzes über die allgemeinen Staatsbürgerrechte angesehen werden und daher nicht Träger eines besonderen Sprachenrechtes sein.” – Erkenntnis vom 26. Oktober 1909, No. 1722. In HYE: *Sammlung...*, Vol. XIV, 766–773. p., Rechtssatz a).

²³ FREY 2019, 35. p., KUZMANY 2016, 52–53. p.

²⁴ FREY 2019, 33. p.

a német középiskolák mellett két rutén, négy német–román, egy német–lengyel és két német–rutén tannyelvű gimnázium is működött.²⁵

Ami az alapfokú oktatást illeti, a vonatkozó törvény csak annyit írt elő, hogy a tannyelv szempontjából lényeges körülményeket egy helyszíni bizottság állapítja meg az érdekeltek bevonásával.²⁶ A gyakorlatban szépen érvényesült a nemzetiségi egyenjogúság elve: mindegyik népcsoport rendelkezett elemi iskolákkal, még a kis lélekszámú magyarok és örmények is.²⁷

„Primus inter pares” – lengyel hegemonia Galíciában

A többi ciszlajtán koronatartományhoz képest kifejezetten erős *de facto* autonómiát élvező Galícia és Lodóméria Királyságában – Ciszlajtánia legnagyobb és legnépesebb régiójában – különös nehézségekbe ütközött a nemzetiségi-nyelvi egyenjogúság érvényesítése, mivel a lengyelek számottevő politikai – és össztartományi szinten számbeli (59%) – erőfölényben voltak a többi nemzetiséghez képest. A tartomány lakosságának 40%-át kitevő, Kelet-Galíciában többséget alkotó rutének érdekérvényesítési képességei igen korlátozottak voltak. Az 1867. évi oktatási törvény az általános iskolák nyelvének megválasztását a fenntartó hatáskörébe utalta. Közpénzből alapított iskola esetén a helyi önkormányzat dönthetett arról, hogy lengyel vagy rutén legyen a tanítási nyelv (más nyelv választására nem volt mód), de csak a tartományi iskolatanács jóváhagyásával. A lengyel és rutén gyerekek által vegyesen látogatott iskolákban azt a nyelvet, amely nem az iskola tannyelve volt, a lehetőségekhez képest kötelező tantárgyként kellett oktatni. A felső tagozaton – és a középiskolai osztályokban – kötelező tantárgy volt a német is. A nyilvános középiskolák tannyelve a törvény értelmében mindenhol a lengyel lett, kivéve a lembergi II. sz. gimnáziumot és a brody-i reálgimnázium alsó osztályait. Ezenkívül a tartományi iskolatanács engedélyezhette bizonyos tantárgyak rutén nyelven való oktatását, ha legalább 25 tanuló szülője kérte.²⁸

Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az 1860-as évek második felében az oktatás szinte kizárólagosan lengyel nyelvűvé vált Galíciában. Rutén oktatás

²⁵ WENEDIKTER, Richard: Die Karpathenländer. In HUGELMANN, Karl Gottfried (szerk.): *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*. Wien, 1934, Braumüller, 732–733. p.

²⁶ Gesetz betreffend die Regelung der Errichtung, Erhaltung und des Besuches der öffentlichen Volksschulen, 30 Jänner 1873. *Bukowinisches Landesgesetzblatt*, 1873. Nr. 9. 27–40. p., 7. §.

²⁷ WENEDIKTER 1934, 732–733. p.

²⁸ Gesetz betreffend die Unterrichtssprache in den Volks- und Mittelschulen der Königreiche Galizien und Lodomerien sammt dem Großherzogtum Krakau, 22 Juni 1867. *Landesgesetzblatt Galizien*, 1867. Nr. 13. 21–23. p.

korábban gyakorlatilag nem létezett, és a tartományi iskolatanács nem szívesen járult hozzá új iskolák létrehozásához. A háromnyelvű fővárosban (Lemberg, Lwów, Lviv) élő rutének például csak a Birodalmi Bíróság 1880-as döntése nyomán, 1885-ben tudták elérni, hogy a város tizenhat általános iskolájának legalább egyikében rutén legyen a tanítási nyelv.²⁹ Lengyel tannyelvű volt szinte az összes középiskola, valamint a tartomány két egyeteme Lembergben és Krakkóban. A jiddis anyanyelvű zsidók még a ruténoknál is rosszabb helyzetben voltak (hasonlóan bukovinai társaikhoz), de a német kisebbség sem tudott mindenhol saját nyelvén tanulni, hiszen a német nyelvű iskolákat zömében felszámolták. A meglévők egy részét a bécsi hadügyminisztérium tartotta fenn vagy támogatta, a közös hadsereg tiszti és altiszti karának gyermekei számára.³⁰ Az 1914-es galíciai kiegyezés után úgy tűnt, jobbra fordul a rutének sorsa az oktatásban is – ekkor többek között egy ukrán nyelvű egyetem alapítására is ígéretet kaptak Lembergben –, de az első világháború kitörésével ez a remény is szertefoszlott.³¹

Összegzés

Az 1867. évi ausztriai alapjogi törvény 19. §-a elismerte a tartományban szokásosan használt nyelvek egyenjogúságát az oktatásban, emellett tiltotta a nyelvi kényszert, azaz egy másik tartományi nyelv kötelező tanítását. A poliglott birodalom nyelvi kavalkádját rendezni kívánó rendelkezés számos elméleti és gyakorlati problémát vetett fel, amelyekre az egyes koronartartományok eltérő választ adtak. A ciszlajtán oktatási rendszerek között megfigyelhető különbségek az egyes nemzetiségek demográfiai, szociális, gazdasági és művelődési helyzetében érvényesülő egyenlőtlen hatalommegosztásnak tudhatók be. A változatos megoldások között találkozunk intézményi szegregációval, az egyik nemzetiség hegemoniájára épülő egy nyelvű oktatással, és a nemzetiségek egyenjogúságának viszonylag korrekt megvalósításával is. Az „elkülönített egyenlőség” útját járó Cseh- és Morvaországban a kétnyelvű oktatási gyakorlatokat teljesen felszámolták, párhuzamosan működő egy nyelvű intézményeket hoztak létre, amelyeket csak az adott nemzetiséghez tartozó

²⁹ Erkenntnis vom 19. January 1880, No. 203. In HYE, Anton Freiherr von Glunek (szerk.): *Sammlung der nach gepflogener öffentlicher Verhandlung geschöpften Erkenntnisse des k. k. österreichischen Reichsgerichtes*, Vol. V., Wien, 1880. 946–952. p.; BURGER, Hannelore: *Sprachenrecht und Sprachgerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918*. Vienna, 1995, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 128–129. p.

³⁰ FREY 2019, 31–32. p.

³¹ KUZMANY, Börries: Habsburg Austria: Experiments in Non-Territorial Autonomy. *Ethno-politics*, 2016. 1. sz. 55–59. p.

gyermekek látogathattak és ugyanazon nemzetiségű választópolgárok alkotta tanácsok felügyelhetek. Galíciában a lengyelek a többi népcsoport rovására gyakorlatilag teljesen homogén, lengyel nyelvű oktatást valósítottak meg, Bukovinában viszont a nagyobb és kisebb nemzetiségek is rendelkeztek saját iskolákkal, miközben a német nyelv közvetítő szerepe mindvégig fennmaradt. E négy koronaterület oktatási szabályozásának és gyakorlatának vizsgálata alapján is látható, hogy a nemzetiségi egyenjogúság értelmezése és végrehajtása a dualizmus idején rendkívül komplex képet mutatott, és számos olyan kérdést vetett fel (pl. a nemzetiségi hovatartozás megállapításának mikéntje), amelyekre még napjainkban sem sikerült megnyugtató választ adni.

Pálvölgyi Balázs*
DIVERGENCIA VAGY
ASZINKRONITÁS?
A KIVÁNDORLÁS OSZTRÁK
ÉS MAGYAR SZABÁLYOZÁSÁNAK
ÚTJAI, 1867–1914

Közös örökség

A kiegyezést megelőző időszakban a birodalom lakóira ugyanazok a kivándorlási szabályok vonatkoztak. Az I. Ferenc 1832-ben által kiadott kivándorlási pátens, ami az Osztrák Polgári Törvénykönyv magyarországi bevezetésével nálunk is alkalmazandó jogforrássá vált. Ez az állampolgárság kivándorlás útján való elvesztését, illetve az idegen állampolgárral házasságot kötő nő állampolgárságának kérdését a kivándorlási törvény, vagyis az 1832-es pátens körébe utalta.¹ Ennek logikája pedig számos ponton érthetővé teszi a kiegyezést követő korszak szabályozását is.

A pátens megadja a kivándorlás fogalmát – visszatérés szándéka nélküli távozás az országból –, illetve azt jogszerű és jogellenes kategóriába osztja. A jogszerű kivándorlást alapvetően a helyi hatóságok által kiadott engedélyhez köti, melynek feltételei aránylag egyszerűek. Azt kell a kivándorlónak igazolnia, hogy ő maga, illetve azon családtagjai, akikkel kivándorolni szándékozik, tartoznak-e katonai kötelezettségekkel. Azok számára, akik ezeket még nem teljesítették, a jogszerű kivándorláshoz szükségük volt a katonai hatóságok engedélyére, mely egyben az állampolgárság kötelékéből való elbocsátást is jelentette.

* Pálvölgyi Balázs PhD, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Jegtörténeti Tanszék.

¹ Gesetz über die Auswanderung und unbefugte Abwesenheit den 24 März 1832.; Adalék a kivándorlási törvényhez. *Jogtudományi Közlöny*, 1866. 3. sz. 33–34. p.; STURMBERGER, Hans: Die Amerika-Auswanderung aus Oberösterreich zur Zeit des Neo-Absolutismus. *Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs*. 7. Band. Graz-Köln, 1960, Böhlau, 5–55., 10–11.p.; KOMLOSY, Andrea: Libre circulation des marchandises et contrôle de la mobilité des hommes dans les territoires de la monarchie des Habsbourg. Contradiction ou complémentarité? *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 42/2008. Circulations et frontières. 117–130. p.

Mindazok, akik engedély nélkül hagyják el az országot úgy, hogy nem kívánnak visszatérni, jogosulatlan kivándorlónak minősülnek. A pápens az általános szabályon túl meghatároz néhány olyan esetet, melyből önmagában a kivándorlás szándékára lehet következtetni. Ilyen különösen egy idegen ország állampolgárságának elfogadása, illetve az is, ha az adott személy engedély nélkül valamely idegen állam akár polgári-, akár katonai szolgálatába áll. Ehhez hasonlóan kezeli azt az esetet is, ha valaki külföldi vallási intézménybe lép, vagy olyan szervezet tagjává válik, mely tagságból következően tartósan külföldön tartózkodik. Meghatározott idejű, öt-, illetve tízéves távollét alapján is megállapítható a kivándorlás esete, továbbá akkor is, ha az illető a hatóságok felhívása ellenére nem tér vissza az országba.

Az engedéllyel történő kivándorlás egyik legfontosabb következménye tehát az állampolgárság megszűnése. Természetesen ugyanez a helyzet az engedély nélkül kivándorlók esetében is, azzal, hogy nekik számos hátránnyal is számolniuk kell. Ilyen többek között az, hogy minden társadalmi állásukhoz kapcsolódó előnytől elesnek, kikerülnek az egyetemi anyagkönyvekből, elveszítik tulajdonszerző-képességüket, illetve az általuk tett végrendelet érvényét veszti. Elveszítik továbbá öröklési képességüket, vagyonuk zár alá kerül, melyből az országban maradt gyerekek, illetve leszármazók, társadalmi állásuknak megfelelő tartásban részesülnek.

Az engedély nélküli kivándorlók Ausztriában, illetve a kivándorolt osztrák állampolgárságának megszűnése előtt, külföldön született gyereke nagykorúságig nem veszíti el osztrák állampolgárságát, illetve a jogforrás hasonló könnyítéseket tartalmaz arra az időszakra, amikor a nagykorúságot már elérte, de az apa még életben van.

A pápens szerint nők idegen állampolgárságú férfival kötött házasság esetén automatikusan elveszítik osztrák állampolgárságukat, amit azonban férjük halála után ismét meg tudnak szerezni. Az engedély nélküli kivándorlók esetében az állampolgárság visszaszerzése csak az uralkodó egyedi döntésével lehetséges, míg azok, akik engedéllyel vándoroltak ki, a visszahonosítást rendes úton kérelmezhetik.

Saját utakon?

A következő cezúrát az 1867-es év hozta el, ettől kezdve a kivándorlásra vonatkozó szabályok megalkotásában is dualizmus érvényesült. Az osztrák alaptörvény biztosította a kivándorláshoz való jogot, de a jelentős könnyítéseket hozó új szabályozás fontos korlátokat tartott meg, amikor úgy rendelkezett,

hogy a kivándorlás csak a védkötelezettség teljesítésével lehet jogszerű.² Vagyis ettől kezdve a kivándorolni szándékozónak nem kellett külön engedélyért folyamodnia az illetékes hatósághoz abban az esetben, ha őket védkötelezettség nem terhelte. Arról azonban, hogy az 1832-es kivándorlási pátens további rendelkezései vajon hatályban maradnak-e, az alaptörvény nem rendelkezett. Nem csoda tehát, hogy ez a kérdés több alkalommal is előkerült a szakmai lapok hasábjain, s megfogalmazódott az is, hogy az alaptörvény csak a korlátozásokkal kapcsolatban hozott változásokat, a korábbi szabályozás többi elemét változatlanul hatályban lévőnek kell tekinteni.³

A kivándorlással kapcsolatos legfontosabb korlátot a továbbiakban is a védkötelezettség jelentette, melynek a súlya ekkorra megváltozott. A birodalom katonai kudarcai, leginkább az 1866-os, Poroszországgal szemben elszenvedett vereség, ezt követően a hadsereg modernizálásának programja a hadkötelezettség kérdésének rendezését is szükségessé tette. Az Osztrák–Magyar Monarchia kereteinek kialakítása során a katonai szempontoknak megfelelő s a politikai igényeket is kielégítő megoldásokat kellett kidolgozni, melynek fontos része lett az általános hadkötelezettség bevezetése 1868-ban.⁴ Ez pedig az egész korszakon keresztül a kivándorlás szabályozásának döntő, a birodalom mindkét felét érintő közös kérdésévé vált, s maradt is a Monarchia megszűnéséig.⁵

A hadkötelezettség a katonai szolgálatra alkalmas férfiak számára 21. és 36. életévük között állt fenn, így az ebben az életkorban kivándorolni szándékozónak igazolással kellett rendelkezniük a katonai szolgálat, vagy a hadmentességi díj befizetésének teljesítéséről, illetve miniszteri engedéllyel kellett rendelkezniük.⁶ Ezen túl az osztrák kormány lényegében megelégedett a kivándorlási ügynökségek alapításának tilalmával, illetve mindazzal a korlátozással, amit az 1832-es pátens és a honvédelmi törvény rendelkezései jelentettek.

² Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder Art.4. R.GBl Nr. 142/1867

³ Über die Frage, ob nach dem Erscheinen des Staatsgrundgesetzes vom 21. Dec. 1867. R.G.B. 142., das Patent vom 24. März 1832 über die Auswanderung noch weitere Anwendung zu finden habe. *Österreichische Zeitschrift für Verwaltung*, 1868. máj. 1. 78. p.; Über die Freiheit der Auswanderung. *Österreichische Zeitschrift für Verwaltung*, 1868. jún. 1. 97. p.

⁴ ZACHER József: Az Osztrák–Magyar Monarchia 1868-as véderőtörvényének néhány osztrák vonatkozása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1977. 2. sz. 166. p.; STERGAR, Rok: Die Bevölkerung der slowenischen Länder und die allgemeine Wehrpflicht. In COLE, Laurence – HÄMMERLE, Christa – SCHEUTZ, Martin: *Glanz – Gewalt – Gehorsam. Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800 bis 1918)*. Essen, 2010, Klartext Verlag 129. p.; Az Osztrák–Magyar Monarchia első véderőtörvény-tervezetét tárgyaló konferencia jegyzőkönyve. Közli PAPP Imre. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1968. 4. sz. 703–724. p.; LEONHARD, Jörn – HIRSCHHAUSEN, Ulrike von: *Empires and Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 2011, Vandenhoeck & Ruprecht, 81–83. p.

⁵ HÄMMERLE, Christa: Verhandelt und bestätigt – oder eben nicht? Gemeinden und Allgemeine Wehrpflicht in Österreich-Ungarn (1868–1914/18). *GR/SR*, 14. 2005., 2 Region in Waffen/Regioni in armi. 15–16. p.

⁶ 64.§, 67.§ des Ges. vom 11. Apr. 1889. Nr. 41. R.G.B.; 1889. évi VI. tc. 38.§

Továbbra sem látta szükségét a kivándorlás egyetlen jogszabályban történő szabályozásának, és – szemben például a magyar példával – új állampolgársági törvény megalkotására sem került sor, hanem annak szabályozása az OPTK rendelkezéseire épülő, különböző jogforrásokban – köztük a kivándorlási pá-tens rendelkezéseiben – öltött testet.⁷

Új kihívások – a tömeges kivándorlás korszaka

Az 1880-as évektől kezdve fokozatosan erősödött a kivándorlás az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét felében, a korábban szinte elhanyagolható számú kivándorló helyett a hatóságok évről-évre egyre nagyobb tömegű távozóról számoltak be.⁸ A kivándorlás karaktere is alaposan megváltozott. Az Európán belüli célországokba irányuló, mezőgazdasági idénymunkás-migráció mellett a tengerentúli kivándorlás vált meghatározóvá. Ebben is megtalálhatóak voltak az idénymunkás-vándorlás jellemzői, azaz sokszor körkörös migrációról volt szó, így nagyon sok esetben kétséges volt, hogy a távozók az 1832-es kivándorlási pá-tens definíciója szerint egyáltalán kivándorlónak tekinthetők-e. Ennek ellenére az osztrák kormány továbbra sem kívánt változtatni az 1867-es kereteken, nem fordult a kivándorlás hatékony korlátozásának irányába, s úgy tűnt, hogy a századvég új típusú kivándorlásának jellegzetességeire sem kíván érdemben reagálni. Mindez annak ellenére így történt, hogy a kivándorlás egyre nagyobb aggodalommal töltötte el azokat, akik a jelenség elsősorban katonai, s azokat is, akik annak gazdasági hatásaira figyeltek.⁹ A kivándorlásról folytatott viták során – ahogy Magyarországon is – a birodalom nyugati felében éppúgy megállapították, hogy az olcsó, mezőgazdasági munkaerő távozik legnagyobb számban. Leginkább a galíciai nagybirtokosok fogalmazták meg aggodalmukat, hiszen arányaiban innen, a birodalom elmaradottabb keleti tartományából keltek útra a legtöbben.¹⁰ A katonaság érdekeit hangoztatók

⁷ HIRSCHHAUSEN, Ulrike von: Von imperialer Inklusion zur nationalen Exklusion: Staatsbürgerschaft in Österreich-Ungarn 1867–1923. *WZB Discussion Paper*, No. SPIV 2007-403, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), Berlin, 6–7. p.; VARGA Norbert: A magyar állampolgársági jog a gyakorlatban (1880–1890) In KOVÁTS András (szerk.) *Magyarrá válni: Bevándorlók honosítási és integrációs stratégiái*. Budapest, 2011, MTA ENKI, 65–99. p.

⁸ Oesterreich's Auswanderung 1876. *Statistische Monatschrift*, 1877. 523–524.p.

⁹ FRIEDMANN, Arthur: *Arbeitermangel und Auswanderung*. Wien, 1907, Verlag des Bund Österreichischer Industrieller, 39–41. p.; BRUNNBAUER, Ulf: Der Staat und die Emigranten, Auswanderungspolitik und Nationsbildung im südöstlichen Europa vor dem Ersten Weltkrieg. *www.europa.clio-online.de* (2021. jún. 1.) 6. p.

¹⁰ KAPS, Klemens: Galizisches Elend revisited. Wirtschaftsentwicklung und überregionale Arbeitsteilung in einer Grenzregion der Habsburgermonarchie (1771–1914). *Zeitschrift für*

viszont az egész Monarchia biztonságát érezhették veszélyben, s mutattak rá arra, hogy a kivándorlás szabadságának biztosítása, illetve annak 1867-es megoldása nehezen fér össze a katonai érdekek érvényesítésével.¹¹ Mégis, az 1867-es, liberális szabályozás alapvető megváltoztatása komolyan nem merült fel a századfordulóra, ehelyett a jogosulatlan kivándorlás megakadályozását célzó, a véderőtörvényekhez kapcsolódó kisebb korrekciókra kerülhetett csupán sor.¹² Az új kivándorlási törvény sorsa hasonlóképpen alakult. Annak ellenére, hogy az 1867-es szabályozás, illetve a kivándorlás jellegzetességeinek változása miatt indokolt lett volna egy új kivándorlási törvény megalkotása, ennek sorsa meglehetősen hányattatott volt. Az uralkodó ugyan trónbeszédében ígéretet tett a kivándorlási törvény megalkotására, a munkálatok megrekedtek a javaslatok szintjén.¹³

A katonai érdekek egyre nyilvánvalóbb sérelme miatt – a liberális alapállás lehetőség szerinti megőrzésével – valamiféle korlátozó intézkedés meghozatalára mindenképpen szükség volt. Így, hasonlóképpen a magyar megoldáshoz, Ausztriában is először a kivándorlási ügynöki tevékenység került az intézkedések célkeresztjébe.¹⁴ Tudvalévő, hogy a XIX. század második felében a gőzhajózás révén az Amerikába történő kivándorlás minden korábbinál gyorsabbá és olcsóbbá vált, ezzel széles tömegek számára vált elérhetővé az utazás.¹⁵ A komoly iparággá váló kivándorlásszervezés intenzív ügynöki tevékenység révén a birodalom minden szegletében, helyben kínált szolgáltatásokat a kivándorolni szándékozóknak, s igyekezett a vasúti és hajójegyből, illetve alkalmanként tengerentúli munkalehetőségből álló csomagot értékesíteni.¹⁶ Az elvileg engedélyköteles, illetve tiltott, ám kevésbé ellenőrzött tevékenység nemcsak a kivándorlás folyamatos erősödéséhez járult hozzá, hanem sorozatos csalások, a kivándorlók megkárosítása miatt nyújtott állandó munkát a hatóságoknak.¹⁷

Weltgeschichte. 2013. Nr. 2. 60–61. p.; Die Auswanderung aus Galizien. *Neue Freie Presse*, 1895. dec. 5. 4. p.; KOMLÓSY, Andrea: Innere Peripherien im räumlichen Mehrebenensystem. Das habsburgische Beispiel im 19. und frühen 20. Jahrhundert. *OeZG*, 2020. Nr. 2. 113. p.

¹¹ PRELEUTHNER, Leopold: Zur Frage der Umgehung der Wehrpflicht durch die Auswanderung. *Österreichische Zeitschrift für Verwaltung*, 1879. ápr. 17. 81–82. p.

¹² Das Recht der freien Auswanderung ist durch die jeweilig bestehenden Vorschriften über die Wehrpflicht beschränkt. *Österreichische Zeitschrift für Verwaltung*, 1890. nov. 13. 205. p.

¹³ 1 der Beilagen zu den sten. Prot. des Abgh. XVII. Sess. 1901.

¹⁴ Magyarországon a kivándorlási ügynökök elleni fellépés nyitánya az 1881. évi XXXVIII. tc. volt, de a rendőri akciók ellenére az ügynökök megtalálták a módját a nyugodt munkavégzésnek.

¹⁵ COHN, Raymond L.: The Transition from Sail to Steam in Immigration to the United States. *The Journal of Economic History*, 2005. No. 2. 469–495. p.

¹⁶ BRETTING, Agnes – BICKELMANN, Hartmut: *Auswanderungsagenturen und Auswanderungsvereine im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1991, Franz Steiner, 88. p.; BOČEK, Martin: Die Nordroute der Auswanderer aus der Habsburgermonarchie. *West Bohemian Historical Review*, VII. 2017. No. 2. 241. p.

¹⁷ A kivándorlási ügynöki tevékenységgel kapcsolatban az Udvari Kancellária már 1833-ban kiadott rendeletet, majd pedig az 1850-es évektől kezdve jelent meg több, a tevékenységet korlátozó,

A századfordulóhoz közeledve, az 1890-es évektől látható a szemlélet megváltozása s a kifogásolható ügynöki tevékenység visszaszorítására való törekvés. Az 1897-es, kivándorlási üzlettel kapcsolatban hozott törvény az engedély nélküli ügynöki tevékenységet, illetve a megtévesztő, vagy hamis tényekkel kivándorlásra csábító ügynököket pénzbüntetéssel és szabadságvesztés-büntetéssel sújtotta.¹⁸

Osztrák kísérletek egy új kivándorlási törvény megalkotására

A kivándorlók védelmének igénye egyre határozottabban fogalmazódott meg a századforduló éveiben, amit a sajtóban megjelent cikkeken kívül interpellációk sora, illetve a képviselőház gazdasági bizottságának munkája is jelez.¹⁹ Ilyen környezetben nyújtotta be a kormány a korszak első kivándorlási javaslatát.²⁰ Ankét ült össze a kidolgozandó szabályozás kérdéseinek megvitatására, ami arra mindenképpen jó volt, hogy világosan kirajzolódjanak a szembenálló érdekcsoportok, azaz a földbirtokosok és a kereskedők köre.²¹ Itt ugyan néhány, a kivándorlás jövőbeni szabályozásával s ennek céljával kapcsolatos sarkalatos pontot megfogalmaztak a tervezethez, de az 1904-es javaslatból végül nem született törvény. A kérdés azonban korántsem került le a napirendről. Mind a sajtó, mind a szakmai körök továbbra is foglalkoztak a kivándorlással kapcsolatos problémákkal, 1908-ban egy kormány-előterjesztés született, majd egy újabb ankét ült össze a lehetséges megoldások tisztázása érdekében.²² Ilyen előzmények után a korszak utolsó kísérletére 1913-ban került sor. Mindkét javaslat célja a jogosulatlan kivándorlás hatékonyabb megakadályozása, a kivándorlási folyamatok teljesebb ellenőrzése, az, hogy – szemben az 1832-es pá-tens szellemével – a kivándorlók és az óhaza közötti kapcsolat minél teljesebb

illetve tiltó rendelet.; RIEDL, Richard: *Die Organisation der Auswanderung in Österreich. Bericht über die vorläufigen Ergebnisse der im k.k. Handelsministerium durchgeführten Untersuchung.* Wien, 1913, Hof- und Staatsdruckerei, 48. p.

¹⁸ Gesetz vom 21. Jänner 1897 womit strafrechtliche Bestimmungen in Bezug auf das Betreiben der Auswanderungsgeschäfte erlassen werden.

¹⁹ CARO, Leopold: *Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich.* Leipzig, 1909, Duncker&Humblot. 177. p.; BEDNAR, Kurt: *Österreichische Auswanderung in die USA 1900–1930.* Wien, 2012, Diss, 20. p.

²⁰ 2097 der Beil. zu den sten. Prot. des Abgh. XVII. Sess. 1904.

²¹ Parlamentarchiv 1b-8-1-6 14.450/AH

²² AT-OeStA AVA Inneres MdI Allgemein Teil 2 A 296; Osztrák kivándorlási törvényjavaslat Köztelek 1908.nov.4. 2378.p.; Neues Wiener Tagblatt 1908. márc. 17.; Der neue Gesetzentwurf über den Auswandererschutz. *Die Zeit*, 1908. okt. 14. 10. p.

mértékben fennmaradjon, a kivándorlók védelme a kivándorlási vállalkozók érdekeivel, esetleges visszaéléseivel szemben.²³

A Balkán-háborúk időszakában, s persze készülve a várható, nagyobb szabású háborúra, a katonai szempontok egyre nagyobb teret kaptak többek között a kivándorlás kezelésében is.²⁴ Annak ellenére, hogy 1867-et követően a katonai kötelezettségek teljesítése a kivándorlás legfontosabb feltétele volt, a helyzet a hadkiegészítés szempontjából korántsem volt megnyugtató. Ebben a helyzetben került csak sor a katonakötelesek kivándorlásának egy évre szóló megtiltására 1913-ban, jelezve azt a változást, ami a kivándorlás kezelésének irányában bekövetkezett.²⁵ A háború kitöréséig hátralévő hónapokban elsősorban a határellenőrzés megerősítésével tett további lépéseket a kormány.²⁶ Ekkor az osztrák kormány intenzív egyeztetéseket folytatott magyar partnerével. Jól látszik, hogy a nehezen indult s néha lefulladni látszó együttműködés hasznáról, az intézkedések összehangolásának szükségességéről már mindkét fél megbizonyosodott.²⁷

A kivándorlási kérdések osztrák kezelése a magyar kormány, illetve a hazai közönség figyelmét is fölkelte. Közismert volt a tény, hogy a kivándorló magyar állampolgárok igen nagy része Ausztrián keresztül hagyja el a Monarchia területét. Az egyetlen magyar kikötő, ahonnan tengerentúli hajójáratok indultak Amerika felé, Fiume, a korszakban történt minden fejlesztés, illetve a magyar kormány minden ilyen irányú törekvése ellenére sem tudta igazán felvenni a versenyt az észak-német kikötőkkel, illetve Trieszttel.²⁸

A kivándorlási ügynökök tevékenysége elleni fellépéshez kapcsolódó, illetve majd a már a kivándorlókkal való kapcsolattartást szem előtt tartó újabb, a századfordulót követően megalkotott magyar törvények (1903. évi IV. tc., 1909. évi II. tc.), illetve az ezekkel kapcsolatos, széles nyilvánosságot kapott viták okán a magyar közvélemény érzékenyen figyelte az osztrák helyzet s a kivándorlási törvényjavaslatok sorsának alakulását. A tervezett osztrák szabályozás éppen azokat az elemeket tartalmazta volna, melyek a kivándorlás kezeléséről szóló magyar viták során is rendre előkerültek, s melyek hatása világosan

²³ 2027 der Beilagen zu den stenog. Protokollen des Abgeordnetenhaus. – XXI. Session 1913. 1-27.; Alexander LÖSSLER: *Der Entwurf eines Gesetzes betreffend die Auswanderung. Eine Kritik.* Sonder-Abdruck aus der Österreichischen Zeitschrift für Strafrecht. 4. Band, Wien, 1913, Manzschke.; NEURATH, O.: Zum österreichischen Auswanderungsgesetzentwurf. *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung.* 1914. 297–378. p.

²⁴ AT-OeStA AVA Inneres MdI Allgemein Teil 2 A 298 Zl 7164

²⁵ BENCsik Péter: Határforgalom Magyarország és a Balkán között (1903–1941) I. rész. (1903–1914). *Limes*, 2000. 1. sz. 69. p.

²⁶ AT-OeStA AVA Inneres MdI Allgemein Teil 2 A 312 Zl. 12943

²⁷ MNL OL K150-3609-1910-V-20-22489-28928; MNL OL K150-3609-1913-V-20-59277

²⁸ KARAMAN, Igor: Fiume város gazdasági fejlődése a dualizmus korában. *Századok*, 1974. I. 197–198. p.; ZSIGMOND Gábor: *Az Osztrák–Magyar Lloyd története.* Aetas, 2009. I. 134–135. p.

látszott mind a magyar kivándorlási törvényekben, mind pedig a magyar kormány által indított, kivándorlókat célzó akciókban.²⁹ A háború kitörését megelőző időben Bécs átfogó, érdemi programot már nem indított a kivándorlás kezelése érdekében, de látszik a szándék a kérdés új, a tisztán korlátozó intézkedéseket meghaladó kezelésének kidolgozására, melyek az elvetélt kivándorlási törvényjavaslatokban is helyet kaptak.³⁰

Mérleg

Ha összevetjük a kivándorlás szabályozásának osztrák és a magyar útját, akkor első pillantásra úgy tűnhet, hogy míg a magyar szabályozás a kiegyezést követően „tisztá lappal” indult, ezért karakteresebben jelentek meg a századfordulót követő két kivándorlási törvényhez vezető állomások, addig a birodalom nyugati felében a kivándorlás átalakulását sokkal lassabban követte a szabályozás, így végső soron a magyar fél esetében feltűnőbb a törekvés a kivándorlás aktuális folyamatainak figyelembevételére. Közelebbről vizsgálva a kérdést viszont inkább az látszik, hogy azok az elemek, melyeket az osztrák szabályozásban már 1867-et megelőzően megtalálunk – így többek között a kivándorlás és az állampolgárság elemei, az ügynökségek tevékenységének korlátozása –, kapnak helyet a magyar szabályozásban 1867-től 1903-ig, majd ezt követően a két kivándorlási törvénnyel valóban olyan megoldásokat látunk, melyek nem jelennek meg a birodalom nyugati felében.

²⁹ Az *Ujság*, 1904. júl. 7. 3. p.; *Köztelek*, 1908. szept. 30. 2087. p.; *Köztelek*, 1908. nov. 4. 2378. p.; Az osztrák kivándorlási anket. *Munkásügyi Szemle*, 1912. nov. 25. 812. p.; Az osztrák kivándorlási törvény szigorítása. *Gazdasági Mérnök*, 1913. feb. 23.; Az osztrák kivándorlási törvény tervezete. *Munkásügyi Szemle*, 1913. aug. 25. 705. p.; MNL OL K26-574-1903-XVI-71-879

³⁰ AT-OeStA AVA Inneres MdI Allgemein Teil 2 A 302 Nr. 6517

Pandula Attila*
PÁLFFY PÁL (IV.) NÁDOR
MORTUÁRIUMA

A számomra – kora ifjúságomtól fogva – igen kedves Divald Kornél – akit egyik tudományos példaképemnek is tekintek –, 1906-ban ezt írja: „a templom falára akasztott emléktáblák rendeltetésük szempontjából a síremlékek és a halotti címerek sorában mintegy közép helyen állnak. Hatalmas főnemeseink halála esetén ezek családja a temetésnél használt címert és a halotti zászlót a templom falára akasztatta örök emlékül, azonfelül díszes sírkövet is emeltetett nyugvóhelyük fölé. Elhelyezésük módját tekintve a XVII. századbéli epitáfiumok a halotti címerekből fejlődtek. Ezek a középkorban egyszerű fára festett címerek, természetes sisakdísszel [...]. A XVI. századtól kezdve fából faragott lombos keret díszíti a halotti címert.”¹

2004-ben a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* II. kötetében Gyulai Éva a következőket írja az epitáfiumcímerekről: „A címereknek a halotti és halál utáni reprezentációban betöltött meghatározó szerepét mutatja, hogy a síremlék és a halotti zászló, mint címerhordozó tárgy mellett a címer önálló szerepet is betölthet a halott emlékének fenntartásában. A középkori vitézi és főpapi alakos síremlékek elmaradhatatlan tartozéka a halott lábához vagy teste mellé elhelyezett címerpajzs. A 16–17. században gyakori epitáfium címer a középkori címeres halotti pajzsokból eredeztethető, melyeket németek lakta városokban nagy számban akasztottak a templomok falára tulajdonosuk halála után. A kora újkorban a temetésre készült romlandó anyagra, textilre, vagy papírra festett nagyszámú halotti címer mellett fából vagy ércből egy

* Pandula Attila CSc, egyetemi docens, ELTE Bölcsészettudományi Kar.

¹ DIVALD Kornél: *Szepesvármegye művészeti emlékei. Második rész: Szobrászat és festészet.* Budapest, 1906, Műemlékek Országos Bizottsága – Szepesvármegyei Történelmi Társulat – Stephaneum R.T., 49–51. p.

nagyméretű címert is készítettek, melyet a főúri temetési pompában az elhunyt fegyverzetének darabjai után vittek, és a templomban a ravatal mellé vagy a koporsó fölé emelt díszes építmény, a castrum doloris elé helyeztek. A temetés után a címert a halott emlékére a síremléktől elválasztva, a templom falára helyezték el a címeres zászlóval együtt. [...] A hatalmas ovális vagy kerek címereket a kor ízlésének megfelelő reneszánsz keretezéssel, az előkelőbbeket architektonikus elemekkel, dombormű-, sőt, plasztikafaragással díszítették, s a címer körül a tulajdonos nevét, rangját és a halál dátumát tartalmazó latin felirattal látták el.”²

Kiterjedt helyszíni kutatásaim során áttekintettem a történelmi Felvidéken (Szlovákia mai területén) található halotti epitáfiumcímereket (mortuáriumokat), amelyek e területen viszonylag nagy számban maradtak fenn különböző (római katolikus, illetve evangélikus) templomokban.

Az epitáfiumcímerek – lényegében – a síremlékek sajátos csoportját jelentik. Eddig részletesen nem vizsgált – rendkívül érdekes – komplex történeti segéd tudományi forrásanyag tanulmányozható a halotti epitáfiumcímereken. A funerológia, heraldika, genealógia, inszignológia, falerisztika, a történeti fegyvertan s a viselettörténet kutatása szempontjából is fontos lehet ez az anyagcsoport. Egyes darabok egyháztörténeti szempontból is kiemelendők. Bizonyos esetekben a jogtörténet számára is fontos ez a csoport.

Ezek az emlékek a 15. század legvégétől kezdődően a 18. század közepe közötti időszakban keletkeztek, s a legtöbb a 17. századból maradt korunkra. Hangsúlyozandó, hogy az egykor – nyilvánvalóan – tömegesen készült halotti epitáfiumcímerekből csak kevés maradt meg.

Megítélésem szerint nagyon sok epitáfiumcímer vált áldozatává a 19. század második felében elterjedt regótizálási törekvéseknek. Példaként említhető a pozsonyi (Koronázó) Szent Márton-dóm esete, amelynek eredeti állapotát a 19. század közepe előtt készült egyes ábrázolásokon tanulmányozhatjuk.³

Megjegyzendő, hogy kegyeleti szempontból is fontos helyszínen epitáfiumok, (halotti) emléktáblák – így a szentélyben, a mellékhajókban, de az egyes kápolnáknál –, adott esetben igen zsúfoltan is megtalálhatók voltak. A sok helyiségből álló kriptákban ugyanilyen jellegű emlékek halmozódtak fel. Hasonlóképpen fellelhetőek voltak a Dóm közvetlen közelében elhelyezett reprezentatív sírkertben, a Szent Márton Temetőben is. Elsősorban az itteni

² GYULAI Éva: „epitáfiumcímer” címszó. In KÖSZEGHY Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora-újkor.* (II. kötet) Budapest, 2004, Balassi Kiadó, 340. p.

³ RUSINA, IVAN: *Reneszánsz a barokkova plastika v Bratislave.* Bratislava, 1983, Odeon, 48. p. felső illusztráció, 50. p. Alt Franz akvarelljének (1848) másolatai (Csákosová másolata), 1848. ZÁRY, JURAJ – BAGIN, ANTON – RUSINA, IVAN – TORANOVÁ, EVA: *Der Martinsdom in Bratislava.* Bratislava, 1990, Odeon, 116. ill. – Alt Franz akvarellje a Dóm belsejéről, 1848.

sírkápolnában maradtak fenn ilyen tárgyi emlékek évszázadokon keresztül.⁴ A radikális átalakítás során az évszázadokon át felhalmozott emlékek döntő részét barbár módon megsemmisítették.⁵ Ennek a folyamatnak az élén – a korban nemzetközileg is érvényesülő szellemiségnek megfelelően – Heiller Károly, a dóm plébánosa, kanonok állt. Egyes emlékek, köztük epitáfium címerek – elsősorban a kései leszármazottak jóvoltából – azonban fennmaradtak. Például így kerültek a Pálffy család egyes őseire vonatkozó emlékek Bajmócra (Bojnice), Krasznahorkára (Krasna Horka), illetve Vöröskőre (Červený Kamen). A Pálffyak hangsúlyt fektettek az őseik dicsőségét őrző halotti címereik megszerzésére, megtartására.

Pálffy Pál (IV.) a család egyik legjelentősebb tagja, (a győri hős) Pálffy (II.) Miklós és Fugger Mária gyermekeként született 1590-ben. 1625–1645 között a Magyar Királyi Kamara elnöke. 1625. október 10-én magyar királyi főpohárnokmester, 1625. október 21-én magyar királyi tanácsos, 1630-tól a pozsonyi Országos Ház elnöke. 1649-től irányítója a pozsonyi királyi vár újjáépítésének. 1634. február 14-én II. Ferdinánd királytól nyert adománylevélben örökjoggal és örökös grófi címmel kapja meg Detrekő várát, ugyanabban az évben ünnepélyesen birtokába iktatták. 1646. február 6-tól országbíró, 1649. március 24-től Magyarország nádora, a jászok főkapitánya és királyi helytartó. 1651. március 12-én Pozsony vármegye örökös ispánja és Pozsony várának örökös kapitánya. Ezek a méltóságok – különleges királyi privilégium alapján – az idősebb ágon öröklődtek a Pálffy családban. Pálffy Pál volt a pozsonyváraljai Pálffy-kúria megszerzője. A családi birtokokat új szerzeményekkel gyarapította: a dévényi és a bajmóci uradalmakat, valamint (Ausztriában) a marcheggi uradalmat szerezte meg. A detrekői és dévényi uradalmat és a pozsonyváraljai kúriát majorátussá, a pozsonyi uradalmat családi seniorátussá tette. Felesége bélássi gróf Khuen Mária Franciska.⁶

Pálffy Pál (IV.), eddig kevésbé méltatott, igen jelentős politikus volt. Aki nem csak a „magyar ügyekben” játszott szerepet. Kiemelkedő például IV. Ferdinánd királyhoz fűződő kapcsolata. Fontos hangsúlyozni Lippay György esztergomi érsekkel kapcsolatos konfliktusait, rivalizálását (1646–1653 között).⁷ Pálffy Pál (IV.) jeles művészeti mecénás volt. A Római Katolikus Egyház nagylelkű

⁴ZÁRY – BAGIN – RUSINA – TORANOVÁ 1990, 116–117. p.

⁵ZÁRY – BAGIN – RUSINA – TORANOVÁ 1990, 121–123. p.

⁶NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 9. kötet. Pest, 1862, Ráth Mór, (reprint Budapest, 1987, Helikon), 48–49. p., 77. p. II. leszármazási tábla

⁷FUNDÁRKOVÁ, Anna: Politické skupiny uhorských aristokratov v rokoch 1625–1653. In FEDER-MAYER, Frederick (főszerk.): *Magnatske rody v našich dejinách 1526–1948*. Martin, 2012, Slovenská genealogicko heraldická spoločnosť 85–91. p.

támogatója.⁸ Pálffy Pál birtokainak egyik központjában, Malackán (Malacky) Ferences Templomot (Szeplőtelen Fogantatás) és Kolostort alapított.⁹

(Habsburg) IV. Fülöp spanyol király 1650. április 12-én adományozta gróf Pálffy Pálnak az Aranygyapjas Rendet.¹⁰ A világ (talán) legjelentősebb rendjének csak nagyon kis számban voltak magyar rendvitézei.¹¹ A magyar arisztokrata családok között (az Esterházy család különböző ágait követően) a Pálffy család különféle ágai a rendvitézek sorában a második helyen áll, hét fővel. A vitézek között Pálffy Pál volt a legelső kitüntetett.¹²

Pálffy 1653. november 26-án halt meg Pozsonyban. Magyarország akkori fővárosában 1653. december 3-án temették el a pozsonyi Szent Márton-dómban, a Pálffy-kriptában. (A korabeli szokásoknak megfelelően) szíve – ezüst edénybe zárva – az általa alapított malackai Ferences Templomban (kolostorban) lett eltemetve.¹³

A Pálffy család kriptája a 17. század legelejétől létezett. A 18–19. században is használta a Pálffy család és a vele házasodó familiák hölgytagjai.¹⁴

Pozsonyi sírhelyén állt eredetileg a halotti epitáfiumcímere. Ez feltehetően közvetlenül halálát követően készülhetett. Barokk stílusú, kiemelkedő, igen kvalitásos alkotás. Megítélésem szerint Pozsonyban (esetleg Bécsben) készülhetett.

Lefelül, felhőkön a Szentháromság megjelenítése látható, közvetlenül alatta középen Szűz Mária imádkozó, térdelő alakja, mellettük – mindkét oldalon – egy-egy nőalak. A bal oldali Mária Magdolna. Középen, talpazatra állítva balra Szent Péter, jobbra Szent Pál, alapzatuk alatt – ezüst – angyalszárnypár. Alul – középen – Iustitia ülő alakja. E szobrászati díszek – nyilvánvalóan – Pálffy Pál igen sokrétű, országos, regionális, helyi, családi jelentőségét, nagyságát jelenítik meg a korabeli szimbolika eszközeivel. Köralakú, arany belső pajzsmezőben a Pálffy család címere, plasztikus faragásban látható. Ovális pajzsban a család

⁸ ŠVEC, Martin: *Príspevok ku stavebným dejinám kostola poškvrneného počatia Panny Márie v Malackách*. In MACEJKA, Martin: *Pálffyovci. Dejini šľachtického rodu od 17. po 20. storočie*. Malacky, 2018, Mestské centrum kultúry Malacky-Múzeum Michala Tillnera Malacky, 49–51. p.

⁹ HALLON, Pavol: *Dejiny františkánskeho chrám Nepovškvrneného počatia Panny Márie v Malackách*. Skalica, 2001, Záhorské múzeum

¹⁰ *Liste nominale des chevaliers de l' Ordre illustre de la Toison d' Or depuis son institution jusqu'à nos jours*. In AUER, Leopold – DÜNNEBEIL, Sonja – GLASER, Birgit – PACHTA, Charlotte – REYHOFEN, Alexander: *Das Haus Österreich und der Orden vom Goldenen Vließ*. Graz–Stuttgart, 2007, Leopold Stocker Verlag, 174. p.

¹¹ PANDULA Attila: *Habsburgok házi ordója, az Aranygyapjas Rend. Baranya Történelmi Közlemények, 1992–1993. 1–2. sz. 40–42. p.*

¹² PANDULA 1992–1993, 41–42. p.

¹³ JEDLICSKA, Pál: *Eredeti részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához (1401–1653.) s gróf Pálffyjak életrajzi vázlatai*. Budapest, 1910, Stephaneum, 464., 498., 507. p.

¹⁴ HAĚKO, Józef – KOMORNY, Štefan: *Dóm katedrale Sv. Martine v Bratislave*. Bratislava, 2010, LUČ, 213–217. p.

hagyományos címere: kék mezőben, zöld terrán álló arany kerék, jobbra néző, ágaskodó arany szarvassal. A pajzs hangsúlyozott arany kartusban helyezkedik el, plasztikus, jobbra néző – valóságű – arany heraldikai sisakkal. Ezen ötágú arany korona helyezkedik el. A koronából kinövő sisakdísz jobbra néző, növekvő, ágaskodó, plasztikusan kidolgozott arany szarvas. A pajzs mindkét oldalán – a szokásostól eltérően, kiemelten szerepeltetett – arany-kék foszladék látható. A pajzs körül az Aranygyapjas Rend valóságűen megjelenített, plasztikus kivitelű lánc látható, a végeken kettős (felkötő) szalagokkal, balra forduló bárány inszignióval.

Két arany babérkoszorú között vörös mezőben címergyűrű. Igen színvonalas ábrázolások. Különféle, egymástól kissé eltérő, stilizált, koronával lefedett, szélesebb arany keretben elhelyezett ország-, társország és igényterületi címerek. Szakszerű heraldikai ábrázolások. Alattuk, hullámos fehér szalagban, fekete betűkkel (az adott területre vonatkozó) felirattal. Ezek a képek nagy hasonlóságot mutatnak azokkal a – korban elterjedt – ábrázolásokkal, amelyek a Szent Koronát és az országcímereket mutatják.¹⁵ A heraldikai jobb oldalon újrakezdődően: Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Bosznia, Csehország, a heraldikai bal oldalon Kunország, Szerbia, Szlavónia, Gácsország, Lodóméria címerábrázolásai.

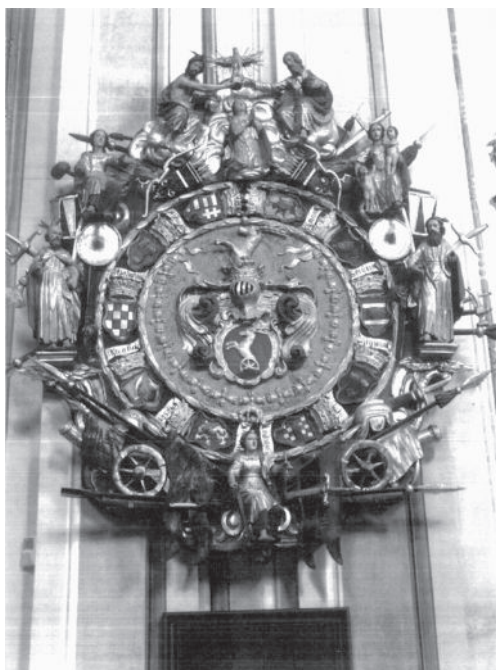
A trófeum díszítése mindkét oldalon hasonló, de nem teljesen azonos. A heraldikai jobb oldalon fenn, a háttérben, bojtos díszítésű kopják. A Szentháromság-szobor befelé fordulva, arany íj, alatta vörös színű arany díszítésű tegez. Benne arany íjvesszők, amelyek tolla ezüstsínű. Ezt belül vörös-ezüst (árpádsávós) díszítésű katonai dob követi, tőle jobbra kerek katonai pajzs, közepén csúcsos díszítéssel. Alatta spádé¹⁶ arany markolata látszik. Csatabárd feje, alatta kopjacsúcs. A szobor mellett, függőlegesen álló keréklakatos pisztoly. Az alsó trófeum részben, valamelyest egymást is takarva kopják, ezüst (parancsnoki) sisak, arany díszítéssel. Előtérben, aranyszínű lovassági standár¹⁷ koronás F. III. (FERDINAND III.) fekete színű névjellel, arany zászlócsúccsal. Alatta ágyú, kerekes lafettával. Tüzérségi töltőbot, sáncpuska csöve, ágyazattal. Előtérben fecskefarkas zászló, ékbe futó vörös-ezüst (árpádsávós) díszítéssel, arany zászlócsúccsal. Előtte egyenes tőr kard – arany – markolata látszik.

¹⁵ BABICOVA, Katarina – HÁBL, Vlastimil – UČNIKOVÁ, Danuta: *Illésháziovci rodu zbierka obrazov, Trenčianske Múzeum*. Trenčín, 1998, Trenčianske Múzeum, 44., 43. p. színes illusztráció. Az Illésházy család képgyűjteménye a Trenčianske múzeumban őrzött – vonatkozó – példány; PANDULA Attila: *Egy XVII. századi heraldikai témájú magyar olajfestmény. Turul*, 1997. 1–2. sz. 26–28. p., 27. p. illusztráció. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok gyűjteményében őrzött példány.

¹⁶ Spádé: hosszú, egyenes, ún. törjellegű kard, a korabeli terminológiával élve: gyíkleső.

¹⁷ Standár: négyzet alakú, kisebb méretű, könnyű, különböző lovassági alakulatok által használt zászlótípus.

A heraldikai bal oldalon fenn, a Szentháromság-szobor előtt, befelé forduló – másik oldalon ábrázoltnak teljesen megfelelő – új és tegez. Fent kopja bojtdísszel. Egyenes díszkard arany markolata. Kopja bojtos dísszel. A szobor mögött egyenes kard arany markolata. Ezüstfejű, jellegzetes magyar huszár csákányfokos. A szobor mellett függőlegesen álló keréklakatos pisztoly. A szobor alatt szablya, vörös bársonyt imitáló hüvelyben (csak a felső része látszik). Ezüstsisak, fülvédővel. Kopja, bojtos díszszel, rajta kék fehér sávozású lovasági standár. Alatta ágyú, kerekcsap, kerekcsap, kerekcsap. Kopja, hangsúlyozottan hegyes csúccsal. Zöld-fekete fecskéfarkas zászló, arany zászlócsúccsal. Előtte egyenes kard, arany markolattal.

Pandula Attila Krasznahorkán, a tűzvész előtt készült felvétele.

A Pálffy család az évszázadok során szoros házassági kapcsolatokat alakított ki más magyar arisztokrata családokkal. Így az Andrássy, Esterházy, Forgách, Nádasdy famíliákkal. Az Andrássy családdal kapcsolatos családi kötelékek kapcsán került a jeles ős mortuáriuma a krasznahorkai Andrássy vár kápolnájába.¹⁸

A 2012-es krasznahorkai tűzvészt követően jelenleg a betléri (Betliar) Andrássy Kastély Múzeumban őrzik a neves emléket.

¹⁸ GÜNTEROVA, Alžbeta (főszerk.): *Súpis pamiatok na Slovensku zväzok druhý K-P*. Bratislava, 1968, Slovenský ústav pamiatovej starostlivosti a ochrany, prírody – Obzor, 126–129. p.

Pap András László*
„NEMZETISÉGI”
ÉS „KISEBBSÉGI”
FOGALMI KONSTRUKCIÓK
AZ 1868. ÉVI XLIV. TÖRVÉNYBEN

Az írás, elsősorban terjedelmi kötöttségekre tekintettel, tárgykörét és a feldolgozott, reflektált szakirodalmat tekintve is korlátozott. Egy a *Jogtörténeti Szemle* számára készült, három: az 1868-as, az 1993-as és a 2011-es nemzetiségi-, illetve kisebbségi törvényben a célcsoportok (azaz a nemzeti[ségi] és etnikai csoportok és tagjai) koncepcionalizálását vizsgáló tanulmány első részének rövidített változata, amely – a kötet célkitűzésével összhangban arra keresi a választ, hogy a jogszabály(ok) a legkézenfekvőbb hazai és nemzetközi szabályozási konstrukciók összefüggésében mennyiben autonóm(ok)- vagy modellkövető(ek).

Előljáróban szükséges rögzíteni, hogy az 1868-as törvény elemzése vállaltan anakronisztikus annyiban, hogy az olyan fogalmak használata, mint 'kisebbségi egyéni vagy kollektív különjogok', 'diszkriminációmentesség', 'megerősítő intézkedések' ebben a korban, ha egyáltalán meg is jelennek, értelemszerűen mászt jelentenek, mint ma, másfél évszázadnyi nemzetközi és jogtudományi jegecesedést követően. Ami miatt mégis ezen terminusok prizmáján keresztül vizsgálom a jogszabályt, az az, hogy a jogi szabályozás közjogi tartalma már ekkor is releváns volt és értékelhető ezen (a későbbi korokban folyamatosan terebélyesedő és tartalmilag letisztuló) fogalmakkal, mert a politikai nemzet és a nemzetiségek viszonyát a gazdaság kortárs 'közpolitikai' és jogirodalom lényegében ezek mentén tárgyalja. Az írás módszertani sajátossága, hogy

* Pap András László DSc, kutató professzor, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet; egyetemi tanár, ELTE Gazdaságtudományi Kar, NKE Rendészettudományi Kar. A kutatás a I34962 NKFI-kutatás keretében folyt.

a jogszabály fogalmi beágyazottságát nem a jogalkotói szándék parlamenti (és azon kívüli, a jogtörténeti szakirodalomban alaposan vizsgált és részletesen bemutatott)¹ feltérképezésén, hanem pusztán a normaszöveg elemzésén keresztül vizsgálja.

1. 1. A személyi hatály

A jogszabály személyi hatályát illetően „*Magyarország összes honpolgárai*”-ról szól, tehát egyértelművé teszi, hogy kizárólag magyar állampolgárokra vonatkozik (és persze ez is mást, komplexebb jogi helyzetet jelent, mint a modern korban). A preambulum alapján az is nyilvánvaló, hogy a címben szereplő ’nemzetiségi egyenjogúság’ alanyai a nemzetiségi polgárok és nem azok közössége. Így szól ugyanis: „*az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.*” A nemzeten belül létező nemzetiségeket eszerint tehát kollektív entitásként a törvény nem ismeri el. A törvény tehát a nemzetiségi személyekről szól, akiknek kvázi egyéni kisebbségi nyelvhasználati jogát biztosítja.

1. 2. A tárgyi hatály

A preambulum egyértelműen rögzíti, hogy a címben szereplő „*egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve [...] eshetik külön szabályok alá,*” tehát kizárólag nyelvhasználati jogokra terjed ki. Erre az ellentmondásra a törvény főrendiházi vitájában báró Wenckheim László fel is hívta a figyelmet.²

¹ Lásd például NAGY Noémi (szerk.): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó; ARATÓ Endre: A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein. *Történelmi Szemle*, 1970. 3. sz. 444–448. p.; KATUS László: Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára. *REGIO*, 1993. 4. sz. 26. p.; KEMÉNY G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében (1790–1918)*. (Documenta Danubiana: értekezések a dunai és a nemzetközi jogi kérdések köréből). Budapest, 1946; SZENTGÁLI-TÓTH Boldizsár – GERA Anna: Az 1868-as nemzetiségi törvény és a politikai nemzet koncepciójának utólagos értékelése. *Erdélyi Jogélet*, 2020. 2. sz. 85–106. p.

² FAZAKAS Zoltán József: A nemzetiségi törvény megalkotása. *Erdélyi Jogélet*, 2020. 2. sz. 81. p.

1. 3. A szabályozási koncepció

Érdekes kibontani a törvényszöveg szabályozási koncepcióját! A címből és a preambulum első mondataiból arra lehetne következtetni, hogy a nyelvhasználati többletjogok az 'egyenlőség' jegyében, annak érdekében biztosítottak. Jelenkori gondolati keretben a kisebbségi különjogok egyik alapja lehet a de facto egyenlőség (vagy esélyegyenlőség) biztosítása, ellensúlyozandó a nem magyar anyanyelvűek hátrányait. Emellett indokolhatná a nemzetiségi csoportok (tagjainak) szimbolikus elismerése is. Noha a kor jogdogmatikai és nacionalizmuselméleti gondolkodásában e fogalmak még nem szerepeltek, mindazonáltal meglepő, hogy a nyelvi különjogok indokál tételezett egyenjogúság alapját a preambulum ekként alapozza meg: „*egyenjogúság [...] csak annyiban eshetik külön szabályok alá, a mennyiben ezt az ország egyseége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik.*” A célja tehát államrezon, és szó sem esik a nemzetiségek, megint csak modern kifejezéseket használva, valamilyen e minőségükből fakadó hátrányainak kiegyenlítéséről, vagy szimbolikus identitárius elismerésükről. Sőt, folytatja a preambulum, „*a honpolgárok teljes egyenjogúsága minden egyéb viszonyokat illetőleg épségben maradván, a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve következő szabályok fognak zsinórmértékül szolgálni...*” Ebből következően az 'egyenlőség' a jogszabályban éppen pont az eltérő bánásmód, a kisebbségi különjogok, a 'pozitív diszkrimináció', az itt felsorolt eseteken túlmenő, kivételnek tekinthető elutasítását jelenti! A cím tehát nemigen fedi le a tartalmat. Pedig az uralkodó 1861. július 6-i leiratában az országgyűlést egy olyan törvényjavaslat kidolgozására szólította fel, amely „*a Magyarországunk nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi jogait, azok terjedelmét, mind nyelvük es nemzetiségi kifejlődésükre, mind pedig közigazgatási viszonyukra nézve határozottan s világosan formulázva tartalmazza.*”³ Ugyanakkor a nemzetiségi nyelvhasználat törvényben biztosított köre, ellentétben a fentiekkel, kiterjed a közösségi nyelvhasználati jogokra. Egyrészt ez már a törvényhatóságok nyelvhasználati joga kapcsán is megvalósul, de a 17–19. § alapján az „*állam s illetőleg a kormány által már állított, vagy [...] állítandó tanintézetekben [...] a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általok lakott vidékek közelében anyanyelvükön [képezhessék] magukat [...az] állami közép és felső tanodákban, a melyeken egynél több nyelv divatozik, azon nyelvek mindenikének részére nyelv- s irodalmi tanszékek állítandók [...]* Az országos egyetemben az előadási nyelv a magyar; azonban az országban divatozó nyelvek és azok irodalmi számára, a mennyiben még

³ DEÁK Ágnes: Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei. *Magyar Kisebbség*, 2009. 1–2. sz. 30. p.

nem állítottak, tanszékek állítatnak.” Igaz, a szabályozás alapja a 17. § alapján itt sem a nemzetiségi jogok biztosítása, hanem az, hogy *„a közoktatás sikere, a közművelődés és közjólét szempontjából az államnak is legfőbb célja”.*

Az egyéni nyelvhasználaton jócskán túlmutató kollektív jogot biztosít a 26. § is: *„eddig is jogában állott bármely nemzetiségű egyes honpolgárnak [...] saját erejökkel, vagy társulás útján alsó, közép és felső tanodákat felállítani. [...] az egyes honpolgárok [...] társulatokba, vagy egyletekbe összeállhatnak [...] pénzalapot gyűjthetnek, és azt [...] nemzetiségi törvényes igényeiknek is megfelelően kezelhetik. Az ilyen módon létrejött művelődési és egyéb intézetek [...] az állam hasonló természetű s ugyanazon fokú intézeteivel egyenjogúak. A magán intézetek és egyletek nyelvét az alapítók határozzák meg.”* Sőt, a modern kor antidiszkriminációs és megerősítő intézkedéseit is biztosítja a 7. §: *„A hivatalok betöltésénél jövőre is egyedül a személyes képesség szolgálván irányadóul; valakinek nemzetisége ezután sem tekinthető az országban létező bármely hivatalra, vagy méltóságra való emelkedés akadályául. Sőt inkább az államkormány gondoskodni fog, hogy az országos birói és közigazgatási hivatalokra, s különösen a főispánságokra, a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben tökéletesen jártas s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak.”*

1. 4. A kodifikáció hiányosságai

A korszakra egyébiránt jellemző kodifikációs és dogmatikai kifinomultságot figyelembe véve meglepő (bár ez csak a modern korban vezet majd gyakorlati alkalmazási nehézségekhez), hogy a törvény nem nevesíti vagy taxálja a nemzetiségeket sem csoportszinten, és semmilyen definíciót nem tartalmaz az egyéni csoportaffiliáció vonatkozásában. Specifikus területek vonatkozásában találunk néhány szabályt: *„2. § A törvényhatóságok jegyzőkönyvei [...] vitethetnek [...] mindazon nyelven is, a melyet a törvényhatóságot képviselő testület vagy bizottmány tagjainak legalább egy ötödrésze jegyzőkönyvi nyelvül óhajt.”*, *„20. § A községi gyűlések maguk választják jegyzőkönyvök s ügyvitelők nyelvét. A jegyzőkönyv egyszersmind azon nyelven is viendő, a melyen vitelét a szavazatképes tagoknak egy ötöde szükségesnek látja.* *21. § A községi tisztviselők a községbeliekkel való érintkezéseikben azok nyelvét kötelesek használni.”*

Érdekes módon az anyanyelvhasználat tekintetében sem merült fel szabályozási igény a célcsoport vonatkozásában: *„3. § Törvényhatósági gyűlésekben mindaz, a ki ott szólás jogával bir, akár magyarul szólhat, akár saját anyanyelvén, ha az nem a magyar.”*, *„23. § Az ország minden polgára saját községéhez, egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez s az államkormányhoz intézett beadványait anyanyelvén nyújthatja be.* *24. §*

Községségi s egyházi gyűlésekben a szólás jogával bírók szabadon használhatják anyanyelvöket.”, „6. § A törvényhatósági tisztviselők saját törvényhatóságaik területén a községekkel, gyülekezetekkel, egyesületekkel, intézetekkel és magánosokkal való hivatalos érintkezéseikben a lehetőségig ezek nyelvét használják.”, „7. § Az ország minden lakosa azon esetben, a melyekben ügyvéd közbejötté nélkül akár felperesi, akár alperesi, akár folyamodó minőségben, személyesen, vagy megbizott által veszi és veheti igénybe a törvény ótalmát, és a bíró segélyét a) saját községi bírósága előtt anyanyelvét” használhatja. Jelenkori szemmel nézve a normaszöveget a kor társadalmi és politikai viszonyait figyelembe véve is különös, hogy az anyanyelv vonatkozásában a jogalkotó nem látta szükségesnek a nemzetiségi nyelvek meghatározását, mert a jiddis mellett a különböző cigány nyelvek is felmerülhettek. (Érdekes megemlíteni, hogy a bírósági anyanyelvhasználati jogok a modern kor ’tisztességes eljárás’-standardjainak is megfelelnek, noha itt nem az ügyféli-terhelti jogok biztosítása volt az elsődleges cél.)⁴

A törvény korántsem előzmények nélküli sem hazai, sem birodalmi szinten. Az 1949-től a kiegyezésig folyamatosan enyhülő abszolutizmus időszakában megjelentek a kollektív nemzetiségi jogok különböző, a területiális autonómia egészen a föderalizmusig terjedő modelljei és a nyelvhasználat szabadságának sokféle szabályozási elve és gyakorlata is. Ezen írás fókuszában nem a politikai realitások és alternatív valóságok elemzése, hanem a konceptualizáció áll. Eből a szempontból tehát nem releváns az, hogy a kiegyezéssel a magyarországi nemzetiségek tárgyalási pozíciója meggyengült, a lényeg, hogy a törvény elfogadásakor ismertek voltak olyan kodifikációs és elméleti modellek,⁵ amelyek különösen érdekessé teszik a fent említett hiányosságokat egyfelől, másrészt referenciapontot adnak annak megítéléséhez, hogy a jogszabály mennyire volt haladó, vagy megengedő, illetve konceptuálisan és szövegezésben kimunkált.

⁴8. § *A bíró a [...] a panaszt vagy kérelmet, a panasz vagy kérelem nyelvén intézi el; a kihallgatást, tanúhallgatást, szemlét és más birói cselekményeket úgy a peres, mint a peren kívüli, valamint a bűnvádi eljárásoknál a perben álló felek, illetőleg a kihallgatott személyek nyelvén eszközli; [...] tartozik azonban annak tartalmát a feleknek szükség esetén tolmács segélyével is megmagyarázni. Szintűgy tartozik a bíró a felek előtt megmagyarázni s illetőleg tolmácsoltatni a per fontosabb okmányait is, ha ezek olyan nyelven volnának szerkesztve, melyet a perben álló felek egyikje vagy másika nem ért. [...] A bírói határozat a tárgyalási jegyzőkönyv nyelvén hozandó; de köteles azt a bíró minden egyes félnek azon a nyelven is kihirdetni, illetőleg kiadni, a melyen kívánja, ha a nyelven azon nyelv a törvényhatóságnak, a melyhez a bíró tartozik, jegyzőkönyvi nyelveinek egyikét képezi.*”

⁵Lásd például TEVESZ László: Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója és a Deák párt által képviselt alkotmányos-nemzeti hagyomány, 1860–1868. *Aetas*, 2012. 1. sz. 105–124. p.; HERMANN Róbert: Kossuth könföderációs koncepciója. A magyar emigráció elképzelései az együttélés újraszabályozására 1848–1867. *Rubicon*, 2018. 2. sz. 4–17. p.; DEMETER Attila: Nemzet és nemzetiség Eötvös József felfogásában. *Pro Minoritate*, 2006. 111–119. p.

A Minisztertanács már 1850 tavaszán tárgyalta a birodalom keleti tartományaihoz alkalmazandó bírósági nyelvről, ahol az érintkezés nyelveként az ügyfelek nyelve szerepelt, és pusztán abban tértek el a vélemények, hogy kerületenként vagy megyénként kell-e meghatározni a használható nyelveket.⁶ Agenor Gouchowski 1860-as javaslata alapján országos és kerületi nyelveket határoztak meg a német mellett (Galícia–Bukovinában a hét nyugati kerületben a lengyel, a többiben lengyel és rutén; a pest–budai kerületben: magyar, szlovák, szerb; a kassai kerületben magyar, szlovák, rutén, román; a pozsonyi kerületben magyar és szlovák; a nagyváradi kerületben: magyar és román; a soproniban magyar; Erdélyben: kerületenkénti bontásban vagy a magyar vagy a román; a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságban magyar, szerb, román.)⁷ A birodalom nyugati tartományaihoz a nem német anyanyelvű gimnáziumi tanulók számára kötelező tantárgy lett az anyanyelvük és annak irodalma, illetve kívánatosnak minősítették, hogy a több nemzetiség által lakott tartományokban a diákok a másik nemzetiség nyelvét is tanulják.⁸ Az 1863 nyarán összeült erdélyi országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat a magyar, német és román nyelvet egymással egyenjogú országos nyelvekké nyilvánította: Az állampolgárok számára biztosította, hogy saját nyelvükön forduljanak valamennyi állami hivatalhoz, amelyek belső ügykezelési nyelvüket szabadon megválaszthatták, ahogy az iskolafenntartók is az oktatási nyelvet.⁹ Az 1867 decemberi ausztriai alkotmány és az azt követő jogszabályok rögzítették a nemzetiségek egyenjogúságának elvét: *„Az állam minden népfaja egyenjogú, és ... sérthetetlen joga van nemzetiségének és nyelvének megőrzésére és művelésére. Minden országos nyelv egyenjogúságát elismeri az állam az iskolákban, a hivatalokban és a nyilvános életben. A több népfaj által lakott országokban az állami oktatási intézményeket úgy kell elrendezni, hogy a kisebbségben levő népfajok számára is lehetőség legyen nyelvük művelésére anélkül, hogy bárkit egy második országos nyelv megtanulására kényszerítenének”*.¹⁰

Fontosak a magyar előzmények is. Remélve, hogy ezzel sikerül pacifikálni a hadban álló szerb és román erőket, 1849. július 28-án Szemere Bertalan miniszterelnök és Kossuth kormányzó előterjesztése alapján a szegedi országgyűlés 90 százalékos többséggel elfogadta a hatályba soha nem lépő, a nemzetiségekről szóló 1849. évi VIII. törvénycikket.¹¹ A törvény kimondta, hogy *„A magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad*

⁶ DEÁK 2009, 19. p.

⁷ DEÁK 2009, 22. p.

⁸ DEÁK 2009, 26. p.

⁹ DEÁK 2009, 26. p.

¹⁰ DEÁK 2009, 36. p.

¹¹ Lásd SZARKA László: Elmaradt nemzetiségi kiegyezés(ek). *Magyar Tudomány*, 2017. 12. sz. 1564–1577. p. továbbá FAZAKAS 2020, 68. p.

kifejlődése [...] biztosittatik [...] A községi tanácskozásokban mindenki akár magyar, akár anyanyelvén szólhat, a jegyzőkönyv pedig a községben divatozó nyelvek közül azon nyelven fog vezetetni, mely szabad választás szerint megállapittatik. [...] A törvényhatósági mindenféle ülések tanácskozásaiban mindaz, ki szólásra feljogosítva van, véleményét és szavát, akár magyar, akár anyanyelvén előadhatja. Mely törvényhatóságban valamely népfaj az összes lakosság számának felét túlhaladja, ott a jegyzőkönyv - ha kívántatik - annak nyelvén is szerkesztendő [...] Amely nyelv, községi nyelvül meg van állapítva, azon községekben a nemzetőrök ugyanazon nyelven fognak vezényeltetni... Folyamodványát mindenki anyanyelvén is bárhová benyujthatja [...] A kormány felhatalmaztatik, különösen a románok és rácok előadandó jogszerű kívánatainak eleget tenni, sérelmeiket orvosolni, rendelet vagy a nemzetgyűlésen hozandó törvény által.”¹²

Emellett az emigrációban több tervezet is születik: Kossuth 1851-as küthai alkotmányterve, Klapka tárgyalásai során Cuza román fejedelemmel 1860–1861-ben, valamint Kossuth 1862-es tervezete a Dunai Konföderációról.¹³ Ezek a nemzetiségek az egyházakéhoz hasonló, kulturális önkormányzatiságra épülő modelljét alkalmazó, de (a szlovákok és rutének kivételével) a nemzeti-ségi megyék esetében területi önkormányzati megoldásokat is tartalmaztak.¹⁴

A törvény parlamenti vitájához kapcsolódóan hat normaszöveg releváns: az Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter indítványára létrehozott országgyűlési nemzetiségi bizottság által kidolgozott és 1861. augusztus 8-án beterjesztett törvényjavaslat; e bizottság kisebbségének javaslata; a Helytartótanács által 1862. október 25-én kelt „Felírási Javaslat;” az újonnan összehívott országgyűlés nemzetiségi bizottsága által 1867. június 25-én beterjesztett törvényjavaslat; a tizenhét román, hét szerb és egy rutén ellenzéki képviselő által 1867. február 11-én benyújtott önálló nemzetiségi törvényjavaslat; és Deák Ferenc, a bizottság (és a Ház) többsége által támogatott törvényjavaslata – amely utóbbi konceptuális és kodifikációs szempontból a legkevésbé kifinomult, de végül ebből lett a törvény. Az 1861-ben összeült országgyűlés a nemzetiségi kérdést külön napirendként ugyan nem tárgyalja, de a vita itt indul, és a parlamenti üléstermen kívül a nyilvánosság más színterein, megyei közgyűléseken, népgyűléseken és különböző sajtóorgánumokban is folyt.¹⁵

¹² Bővebben lásd például RUSZOLY József: Az 1849. július 28-i nemzetiségi törvény és a közép-európai alkotmányfejlődés. *Jogtörténeti Szemle*, 2007. 1. sz. 52–63. p.

¹³ Bővebben lásd SCHLETT István: A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868-ban. *Magyar Szemle Új folyam*, 2002a. 1–2. sz. 42. p.

¹⁴ SZARKA 2017.

¹⁵ Bővebben lásd SCHLETT István (szerk.): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868*. Budapest, 2002b, TTKF – Kortárs Kiadó, 21–22. p.

Az 1867-es (többségi) bizottsági jelentés és törvényjavaslat elutasítólag reflektál a területi autonómiát és kollektív jogokat, saját nemzetőrséget és bíróságot indítványozó 1861. június 7-i turócszentmártoni szláv (szlovák) és az 1861. március 21-i szerb nemzetgyűlések határozataira, és a nyelvkérdésre helyezi a hangsúlyt.¹⁶ A nemzetiségi bizottság törvényjavaslata hosszadalmas előkészítés után csak 1868. november 24-én került a képviselőház elé, amelyhez a nemzetiségi képviselők ellenjavaslatként saját tervezetüket is beterveztették. A Deák Ferenc által átfogalmazott új preambulomot is tartalmazó normaszöveg hozta be az 'egyetlen politikai nemzet mint az egységes, oszthatatlan magyar nemzet' alaptételét, és az ezzel járó kollektív jogigények teljes elutasítását és a jogszabály a nemzetiségi nyelvhasználatra történő redukcióját.¹⁷

A félszáz érdemi felszólalást tartalmazó parlamenti vita 1868. november 24-től 29-ig tartott, amelynek végén a név szerinti szavazás során a huszonnégy „nemzetiségi párti” képviselő magára maradt a 267 többségi (álláspontot képviselő) szavazóval szemben, és 113 képviselő nem vett részt a szavazásban¹⁸.

A vita során a körültekintően megválasztott terminológiai megoldások képezték le az állampolgári jogegyenlőség liberális elvére épülő egységes nemzetállam és a nemzetek szövetségéből keletkező föderatív állam közötti modellek különböző változatait. Schlett István összefoglalásában: *„a többségi javaslat a „nemzet” és a „nemzetiség” jelentésének megkülönböztetésével kívánta tisztázni a „politikai” és a „genetikus” nemzet fogalmi különbségét. Az előbbi az állam polgárait „nemzetiségüktől”, nyelvi-kulturális meghatározottságaiktól függetlenül fogja össze, tehát nincs etnikai minősége. Az utóbbinak pedig nincs politikai dimenziója, mivel jelentését, tartalmát csak és kizárólag a nyelvi-kulturális sajátosságok adják.”*¹⁹ Az eredeti 1867-es bizottsági javaslat szerint *„Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet (kiemelés tőlem, PAL), a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik ... az országban lakó minden nép (kiemelés tőlem, PAL), név szerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz sat. - egyenjogú nemzetiségeknek (kiemelés tőlem, PAL), tekintendő, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.”* A szöveg tehát egyfelől tartalmazott taxációt, igaz nyitott véggel, és a magyart is besorolja a 'népek' és a 'nemzetiségek' közé -- elválasztva egymástól a 'politikai nemzetet' a 'genetikus nemzetől', a 'nemzetiségtől'.²⁰

¹⁶ FAZAKAS 2020, 72–73. p.

¹⁷ SZARKA 2017., FAZAKAS 2020, 68. p.

¹⁸ SCHLETT 2002a, 60. p.

¹⁹ SCHLETT 2002a, 47. p.

²⁰ Uo.

A bizottsági különvélemény „Magyarország politikai nemzetéről” beszél, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy az így felfogott politikai nemzetet a „magyarral egyenjogú nemzeteknek elismert” „nagyobb számban tömegesen lakó külön nyelvű népek”, „jelesen a magyarok, románok, szlávok, szerbek, oroszok és németek” képezik. A politikai nemzet itt tehát nem az állam polgárainak összessége által alkotott politikai közösség, hanem hat, a politikai jogok birtokában lévő nemzetből, hat politikai entitásból áll.²¹ A Mocsanyi Sándor és Popovics Zsigmond által jegyzett szöveg a nemzetiségek mint „kollektív személyiségek” elismerését, politikai jogokkal történő felruházását is követelte.²² A javaslat szerint magyarországi „népségek” számára „a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosíthatik” és a hat taxált nemzetiséget „országos nemzet”-eknek nevezte, és számukra a megyerendszer nemzetiségi viszonyoknak megfelelő „kikerekítésén” keresztül követelt bizonyos kollektív autonómiát.²³

Érdemes megemlíteni, hogy a Helytartótanács nemzetiségi törvényjavaslata „politikai nemzet” alatt csak az „országoknak összes keresztény lakosai” közösségét értette, így miközben a polgári egyenjogúságot minden lakosra kiterjesztette, a zsidókat vallási alapon kirekesztette a magyar politikai nemzet fogalmából. A „népfajokból kiálló nemzetiségek”-et (magyar, német, szláv [szlovák], román, rutén és szerb) taxálja, és rögzíti, hogy „polgári és vallási tekintetben egyenjogú nemzetiségek”.²⁴

Csernus-Lukács rámutat, hogy a „nemzeti csoportokat mint közösségeket többféle fogalommal jelölték igen következetesen az 1860-as évek törvényjavaslatai. Az 1862-es felirat alapvetően a „nemzetiség” elnevezést használta, de a vizsgált dokumentumok közül a legtöbbször, öt alkalommal említi a „magyar politikai nemzet”, illetve az „országos politicalai nemzetiség” fogalmakat. Emellett ugyanilyen gyakorisággal szerepel benne a „népiség” és a „fivér népiség” elnevezés is. A „népfaj”-t a felirat a nemzetiség összetevőjeként írta le. A Felírási Javaslathoz hasonlóan az 1861-es törvényjavaslat is a leggyakrabban, míg az 1867-es és 1868-as kizárólag a „nemzetiség” fogalmat használta (az 1861-es egy esetben írt „népek”-et) a Magyarországon lakó népcsoportok

²¹ SCHLETT 2002a, 50. p.

²² Uo.

²³ GÁNGÓ Gábor: Az 1868.évi nemzetiségi törvény korunk nemzetiségpolitikájának tükrében. *Barátság*, 2003. 5. sz. 4027. p.

²⁴ CSERNUS-LUKÁCS Szilveszter Sándor: Utak a nemzetiségi törvénycikkig. In KERESZTES Gábor (szerk.): *Tavaszi Szél 2016/Spring Wind 2016. Tanulmánykötet. IV. kötet: Pszichológia- és neveléstudomány, sporttudomány, szociológia- és multidiszciplináris társadalomtudomány, történelem- és politikatudomány*. Budapest, 2016, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 363–374. p., <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/10950/> 367. p. Lásd még ugyanezt SZENTGÁLI-TÓTH – GERA 2020, 85–106. p.

megnevezésére. A törvénycikk is hasonlóan jelölte az adott közösségeket, ám abban a „nemzet” szó is szerepelt. A „nemzeti” jelzőt az 1861-es törvényjavaslat a „nemzeti képviselők” (mint a Képviselőház tagjainak) megjelölésére és a magyar politikai nemzetre vonatkozóan alkalmazta. A törvénycikk a „nemzet”-et a magyar, illetve a horvát-szlavón politikai nemzet megjelölésére használta. [...] A nem-magyar képviselők által kidolgozott törvényjavaslatok közül a Wlad-Popovics-féle a „nemzet”, „nép”, „nemzetiség” kifejezéseket használja (de valamennyi népcsoportot nemzetnek nevezve), míg az 1867-ben készült kisebbségi javaslat sajátos módon felváltva és azonos tartalommal használja a „nemzet” és a „nemzetiség” fogalmait, kiegészítve a „történeti országos népesség” egyszeri meghatározásával.²⁵

A parlamenti vitában egyébként árnyalt, a kisebbségi jog jelenkori terminológiáját és jogelméleti mélységeit nyújtó érveket hallhatunk. Mocsonyi például kifejti, hogy a nemzetiségi eszme a származás, földrajzi, történeti és nyelvi alapon köt össze egyéneket, akik közösségi öntudattal rendelkeznek, következésképpen jogi személyek, és mint ilyenek, kollektív jogok alanyai. Vincenziu Babeş úgy érvel, a nemzetiségek kollektív elismerése hiányában valós jogegyenlőségről nem lehet szó és az egyéni jogok kiterjesztése, a jogegyenlőség megteremtése a demokrácia alapfeltételei. A nemzetiségi képviselők azt is hangsúlyozták, hogy a nemzetiségek tételes felsorolásának elmulasztása a nemzetiségek létének el nem ismerését jelenti, és a jogszabály ebben a formájában nem a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozandó törvénynek, legfeljebb magyar nyelvtörvénynek tartható.²⁶ A vita gyakran kiérlelt jogelméleti szintre emelkedett: Hunfalvy az egyéni és a kollektív jogok közötti feszültségről értekezik, Miletics Szvetozár ellenben arra mutat rá, hogy a kollektív jogok nem származtathatók az egyéni jogokból, a nemzetiség léte ugyanis nem származtatható az egyéni akaratképzésből. „[...] a nemzetiség nem az egyén sajátosága, hanem kollektív tulajdon, és [...] Egyes ember még azon saját jogairól sem mondhat le, melyek alapjogok, melyek veleszületvők, melyek emberré és jogi személlyé teszik őt; a nemzetiség pedig legszemélyesebb és mindenekfölött alapjoga az embernek”²⁷

²⁵ CSERNUS-LUKÁCS 2016, 367–368. p.

²⁶ FAZAKAS 2020, 78–79. p.

²⁷ SCHLETT 2002b, 25., 107. p., idézi és elemzi DEMETER Attila: Az 1868-as nemzetiségi törvény országgyűlési vitája, kézirat, https://www.academia.edu/6143928/Az_1868_as_nemzetis%C3%A9gi_t%C3%B6rv%C3%A9ny_orsz%C3%A1gy%C5%B1l%C3%A9s_vit%C3%A1ja

Záró gondolatok

Az írás terjedelmi és tartalmi kereteit is meghaladná annak elemzése, hogy a deáki „szűkkeblűség” a nemzetiségi jogok tekintetében mennyiben vezetett az első világháborúhoz és a trianoni békeszerződéshez. Az azonban tény, hogy 1868-ban (de már 1949-ben is, sőt akkor még inkább) a nemzetiségpolitika a nemzeti politika szolgálóleánya volt: Ahogy 1849-ben Teleki László egy Kossuthnak írt levélben megfogalmazta: *„mentől többet adunk a nemzetiségeknek, annál kevesebbet kellend Ausztriának és az abszolutizmusnak adnunk”*²⁸

Az írás konklúziói az alábbiak: (i) a törvény megalkotása kiemelt fontosságú közjogi és politikai szempontból; (ii) a jogszabály elfogadására élénk szakmai és tudományos vita és jogalkotási előzményeket követően került sor; (iii) a jogszabályszöveget rendkívül súlyos konceptuális okokban gyökerező kodifikációs és közpolitikai hiányosság jellemzi; (iii) noha a jogalkotás külföldi, nemzetközi referenciapontjai adottak és a jogalkotó számára ismertek voltak, és a jogalkotás során ezekre reflektáltak is, az 1868-as szabályozás a kor standardjaitól elmaradó megoldásokat alkalmazott.

²⁸ Idézi SCHLETT 2002a, 42. p.

Pétervári Máté*

A KERESKEDELMI CSÓD A MÁSODIK MAGYAR CSÓDTÖRVÉNYBEN

Bevezetés

A csődjog célja az adósságait megfizetni nem képes adós vagyonának igazságos felosztása a hitelezői között. A 19. század magyar csődjogi szabályainak fókuszában elsősorban a természetes személyek álltak,¹ azonban ennek a jogterületnek a fő célja mégis a kereskedelmi viszonyok rendezése, a hitelezői követelések biztosítása által a gazdaság fellendítése volt. A gazdaság működése pedig általában jelentős eltéréseket mutat a mindennapi élettől. A legegyszerűbb példa erre, hogy egy átlagember ritkán vezet vagyoni viszonyairól kimutatást, míg a kereskedőket már az 1840. évi törvények kötelezték a vagyonmérleg vezetésére. Ennek okán már korán felmerülhetett az a gondolat, hogy a kereskedők vonatkozásában eltérő szabályokat határozzon meg a jogalkotó a csődeljárásokban.²

* Pétervári Máté PhD, adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Joggörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0002-7221-9111

Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4 – SZTE-41 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ LŐRINCZI Gyula: A mai magyar csődjogi szabályozás jogtörténeti gyökerei (Szomorújáték három felvonásban). *Jogtörténeti Szemle*, 2011. 4. sz. 20. p.

² ÓVÁRI Kelemen: *A csődrendszer. Tekintettel a nevezetesebb külföldi csődtörvényekre, s különösen a magyar csőd és csődeljárás részletes ismertetése*. Pest, 1871, Eggenberger, 21. p.

A kereskedőkre vonatkozó rendelkezések az első magyar csődtörvényben

Az első magyar csődtörvény, az 1840. évi XXII. törvénycikk nem mulasztotta el ezt a lehetőséget, így számos rendelkezésében igyekezett a csődper szabályait a kereskedőkre „szabni”. A kereskedő fogalmát a csődtörvényekkel együtt elfogadott váltótörvények határozták meg. Ennek értelmében a kereskedői minőséget egyszerű adminisztratív aktussal megszerezhették az erre aspirálók, kereskedési címüket kötelesek voltak a váltótörvénytől, illetve lakóhelyük függvényében a városi tanácsnál vagy a vármegyénél bejegyeztetni. A bejegyző hatóság csupán a törvény által megállapított feltételeknek való megfelelést ellenőrizhette, ha ezeknek eleget tett az adott személy, akkor köteles volt kereskedőként bejegyezni. Ez arra kötelezte az e minőséget elnyerőket, hogy a hatóság által hitelesített kereskedési könyveket vezessenek, és évente kereskedői mérleget készítsenek. Ezek jelentősen megkönnyítették a kereskedelmi jogvitákban a bizonyítást.

A legfontosabb rendelkezése a kereskedők kapcsán az 1840. évi XXII. törvénycikknek, hogy a rendi korszak jogegyenlőtlensége idején a kereskedők között rendi állástól függetlenül jogegyenlőséget teremtett. Ennek következtében a csőd alá jutott kereskedő illetékes bíróságát kizárólag a kereskedési telepének székhelye határozta meg a rendi állásától függetlenül. Emellett a csődület hivatalból való elrendelésére a kereskedők esetében külön esetkört biztosított a bíróságnak a törvény, miszerint ha a kereskedői könyvekből kiviláglik, hogy annak rendes befejezését az adós három hónapig elmulasztotta, vagy azokat nyilvánvalóan meghamisította. Jelentős különbség volt még a kereskedők esetében, hogy a vagyombukott kereskedő feleségének hozományát kizárólag abban az esetben részesítette kitüntetett osztályozási helyben a sorozás alkalmával, ha azt az illetékes hatóságnál bejegyeztette. Emellett a kereskedői minőség kizárólag a büntetőjogi jogkövetkezmények esetében jelentett különbséget a magánszemélyekhez képest.

A kereskedelmi csőd megjelenése a kiegyezés utáni kodifikációs folyamatokban

A második magyar csódtörvény kodifikációja alkalmával természetesen ismételt felmerült a kérdés, hogy a kereskedők külön elbírálás alá essenek-e a csődeljárásban. A Magyar Jogászegylet 1872-ben vette górcső alá a kérdést.³ Schnierer Gyula a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium osztálytanácsosaként terjesztette elő indítványát,⁴ miszerint a kereskedelmi csőd külön szabályozást nyerjen a közönséges csődtől.⁵ Ezt azzal indokolta, hogy véleménye szerint kettő típusa különböztethető meg a csődöknek, amelyeknek kezelése így eltérő elveken alapuló eljárásokat igényel. A két fő csoportként a nagy- és kisbirtokosok, valamint a kereskedők és iparosok csődjeit jelölte meg. Azzal érvelt, hogy a készülő kereskedelmi törvénykönyvnek az összes kereskedelmi jogviszonyt szabályoznia kell, így a kereskedők fizetési képzetlenségét is, így ennek kodifikációja megfelelő alkalmat kínál a csődjogi reformok számára és a csődeljárás két típusa elkülönítésére. Ennek megfelelően az indítvány pontos szövegezése így szólt: „*az alkotandó új magyar kereskedelmi törvénykönyvben a kereskedői csőd is, a kereskedelmi jogviszonyokhoz mért külön határozmányok által szabályoztassék.*”⁶

Az előterjesztést Szwetenay Miklós a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara⁷ részéről is támogatta a kamara titkáráként⁸ benyújtott véleményében,⁹ ugyanis a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterhez intézett emlékiratában a kamara is szorgalmazta a kereskedelmi csőd bevezetését, amelyhez a magyar kereskedelmi és iparkamarák küldöttjeiből álló gyűlés is csatlakozott 1871 decemberében. A kamarai titkár szintén azt emelte ki, hogy a kereskedők viszonyai jelentős különbséget mutatnak a közönséges csőd alanyaitól,

³ Az 1870-ben először ülésező Magyar Jogászegylet az ország jogászai értelmiségének egybefogását célozta, amelynek feladata tudományos kérdések megvitatása és ezekben közös álláspont kialakítása a törvényhozás befolyásolása céljából. RICHTER Richard: A Magyar Jogászegylet és a Magyar Jogászegylet alapítása. In MÁTHÉ Gábor (szerk.): *A Magyar Jogászegylet (1870) és a Magyar Jogászegylet (1879) alapítása*. Budapest, 2010, Kódexpress. 37., 51. p.

⁴ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XII. k. Budapest, 1908, Hornyánszky, 534-536. pp.

⁵ SCHNIERER Gyula: Indítvány a kereskedelmi csődnek külön szabályozása tárgyában. In SIEGEMUND Vilmos (szerk.): *A Magyar Jogászegylet évkönyve 1872. évre*. I. k. Pest, 1872, Fanda és Frohna Könyvnyomdája, 9. p.

⁶ SCHNIERER 1872, 10. p.

⁷ KRUSÓCZKI Bence: A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara szerepe a tisztességtelen versenycselekmények kapcsán. *Acta Universitatis Szegediensis. Forum. Publicationes Discipulorum Iuris-prudentiae*, 2019. 1. sz. 202. p.; ZACHAR Péter Krisztián: *Gazdaság, politika, érdekképviselet. Fejezetek a magyar és európai gazdasági kamarák történetéből*. Budapest, 2016, Heraldika, 20-21. p.

⁸ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. k. Budapest, 1909, Hornyánszky, 1198. p.

⁹ SZWETENAY Miklós: Vélemény. In SIEGEMUND Vilmos (szerk.): *A Magyar Jogászegylet évkönyve 1872. évre*. I. k. Pest, 1872, Fanda és Frohna Könyvnyomdája, 216-218. pp.

így indokolt a két eljárási forma különválasztása. Elsősorban közgazdaságtani szempontból igyekezett megvilágítani, hogy melyek a kereskedők sajátosságai, amelyek a kereskedelmi csőd esetén figyelembe veendők. Fő különbségként a csődnyitás szemléletében való eltérést, a leltár és mérleg készítésének kötelezettségét, vagy a kereskedelmi könyvek vizsgálatának szükségességét jelölte meg. Emellett magától értetődőnek tartotta, hogy a tervezett reform lehetőséget biztosít a kényszeregyezés jogintézményének magyarországi meghonosítására. A külföldi törvényhozási példákkal támasztotta alá a kereskedelmi csőd bevezetésének szükségességét, amely így a nemzetközi trendnek megfelelő lépés lehetne.

A szakosztályi ülésen vitatták meg 1872. szeptember 24-én Schnierer Gyula indítványát, amely alkalommal az indítványozó az ülés kezdetekor nem jelent meg, így előadóként Óvári Kelemen ismertette az előterjesztést.¹⁰ Óvári tudományos igénnyel elemezte az indítvány tételmondatát, három eldöntendő kérdést azonosítva: 1. kétféle csőd (kereskedői és közönséges magánjogi) szabályozására kerüljön-e sor, 2. a kereskedői csődöt külön szabályozzák-e és 3. a kereskedői csőd szabályai az új magyar kereskedelmi törvénykönyv részét képezik-e.¹¹ Az első két kérdésben egyetértett az előadó az indítványozóval és a véleményezővel, miszerint a külföldi példák alapján az elkülönítés szükségessége egyértelmű, azonban vitatta, hogy ezt milyen módon kellene megvalósítani. Schnierer azon javaslatát ellenezte, hogy különböző elvekre lenne alapítandó a két eljárási típus, ugyanis véleménye szerint azonos alapelvek szükségesek mind a kereskedelmi csődre, mind a közönséges csődre, csupán a részletszabályozás tekintetében válik szükségessé az egyes rendelkezéseknek a különböző viszonyokhoz való igazítása. Ezen állítását a nemzetközi gyakorlattal indokolta, különösen az egyes német államok perrendtartásaira hivatkozva.

Óvárinak a harmadik kérdésre adott válasza azonban az indítvánnyal ellentétben egyértelműen elutasító. A kereskedői csődjogi jogi szabályainak beemelését még akár lehetségesnek is, bár nem támogatandónak tartaná az újonnan készülő kereskedelmi törvénykönyvbe, mivel ezek között előfordulnak jelentős eltérések a közönséges csődtől. Az alaki jogi szabályok esetén viszont már feltétlenül elvetette ezt a javaslatot, mivel ez a szempont ebben az esetben már nem érvényesül. A kereskedelmi csődeljárás különálló szabályozásával a közönséges csőddel való egység megtörne, amely elvi eltérések

¹⁰ Óvári Kelemen kezdő jogászként egy évvel korábban jelentette meg tudományos csődjogi monográfiáját és emellett magántanárként csődjogot is tanított a pesti Magyar Királyi Tudományegyetemen, így elismert tekintélyként nyilvánulhatott meg a témában. PÉTERVÁRI MÁTÉ: Óvári Kelemen (1844–1925). *Acta Universitatis Szegediensis. Forum. Acta Juridica et Politica*, 2020. 1. sz. 532., 535–537. pp.

¹¹ Az egyesült II. és IV. szakosztály második ülése. In SIEGEMUND Vilmos (szerk.): *A Magyar Jogászegylet évkönyve 1872. évre*. II. k. Pest, 1872, Fanda és Frohna Könyvnyomdája, 294–295. pp.

hiányában problémákat generálna. A közönséges csődnek új szabályozása hiányában ugyanis a hatályos polgári perrendtartás általános elveiből nyílna lehetőség a mindkét csődtípust meghatározó elvek áttemelésére, de az 1868. évi LIV. törvénycikk hiányosságai miatt erre a gyakorlati tapasztalatok alapján alkalmatlan. A perrendtartás ilyen irányú kiindulópontként való figyelembevétele nélkül viszont csak a hatályos perrendtartás és a hatályos közönséges csődtől eltérő elvek szerinti szabályozásra nyílna alkalom, amely a már korábban említett elvegységet semmisítené meg. Emiatt azt javasolta, hogy a kereskedelmi csőd szabályozására a polgári perrendtartás és a közönséges csődeljárás szabályozása után kerüljön sor. Ezt az állítását a tudományos munkásságában gyakran megjelenő természeti metaforával igazolta: „*az általánosságok megelőzik a különlegességeket, hogy a nemekből erednek a fajok, ezekből meg az egyedek, s hogy nem az egész alkalmazkodik a részhez, hanem a rész az egészhez.*” Óvári zárásképpen így a csőd anyagi jognak az új kereskedelmi törvénykönyvben való szabályozását javasolta, míg a csődeljárást kiegészítésként az újonnan elkészítendő perrendtartás részévé tette volna.

Schnierer, az eredeti javaslattevő időközben az ülésre megérkezvén pártolta Óvári módosítását, csupán leszögezte, hogy az új szabályozás elkészülése a kereskedelmi élet számára sürgető kérdés. Az ülés levezető elnöke Óvári határozati javaslatát túlzottan hosszúnak találva az alábbiak szerint alakította át az eredeti tételmondatot: „*a kereskedői csőd a kereskedelmi jogviszonyokhoz mért külön határozmányok által szabályoztassék*”, amelyet a Magyar Jogászegyűlés egyhangúlag elfogadott.

A kereskedelmi csőd az országgyűlés előtt

A Magyar Jogászegyűlésben lefolytatott vita különösen fontos lépése lehetett a kereskedelmi csőd magyarországi meghonosodásának, mert a Magyar Jogászegyűlés erről tárgyaló ülésének levezető elnöke Apáthy István volt. A kereskedelmi törvénykönyv elkészítője így a szakmai körök álláspontját „testközelből” ismerhette meg. Emiatt akár szándékolt döntése lehetett levezető elnökként, hogy a kereskedelmi csődnek, vagy annak csak anyagi szabályainak beemelésének igényét a kereskedelmi törvénykönyvbe kihagyta a gyűlés elfogadott határozatából. Ekkor már ugyanis előrehaladott készültségi állapotban (1872 júniusában kapta a megbízatást Szláv József kereskedelmi minisztertől,¹² amelynek következtében 1873 elejére készítette el Apáthy)¹³ lehetett a kereskedelmi

¹² APÁTHY István: *Kereskedelmi jog. A magyar kereskedelmi törvény alapján. Tekintettel a nevezetesebb európai törvényekre.* Budapest, 1876, Eggenberger, 69. p.

¹³ APÁTHY 1876, 74. p.

törvénykönyv tervezete, amelyből hiányoztak a kereskedelmi csődre vonatkozó rendelkezések.¹⁴ A tervezet megvitatására összehívott értekezleten a kereskedelmi csőd a kereskedelmi törvénykönyvben való szabályozása már nem merült fel,¹⁵ ahogyan az országgyűlés elé benyújtott tervezetben sem,¹⁶ így az 1875. évi XXXVII. törvénycikk nem szabályozta a kérdést.

Az új csődtörvény elkészítésével szintén Apáthy Istvánt bízta meg Pauler Tivadar igazságügy-miniszter, 1873-ban.¹⁷ Az elkészült csődjogi tervezetben a Magyar Jogászegylet határozatának megfelelően a kereskedelmi csőd külön szabályozást nyert. Apáthy a tervezet indokolásában a külföldi példák bemutatását követően kifejtette, hogy az osztrák minta követését tartja célszerűnek, mivel a kereskedelem sajátos szabályainak érvényesítéséhez a csődjogban nem szükséges külön törvényt alkotni a kereskedelmi csődről, hanem elegendő a kereskedelmi csőd kivételes szabályainak rögzítése az új csődtörvényben.¹⁸ Ennek megfelelően a törvénytervezet általánosként a közönséges csőd szabályait határozta meg, míg a kereskedelmi csőd esetében csak az ettől való eltérésekről rendelkezett. A tervezet e vonatkozásában változatlanul került az országgyűlés elé,¹⁹ amely ezen már nem is változtatott, így a kereskedelmi csőd az 1881. évi XVII. törvénycikkben nyert szabályozást.²⁰

A kereskedelmi csőd a német és osztrák mintákban

A magyar törvény elkészítésekor elsősorban a német és osztrák mintákat vették alapul, így a kereskedelmi csőd kapcsán is ezeket érdemes vizsgálni. Ezek közül az 1855. évi porosz csődrendtartás a francia mintát követve a kereskedői csődeljárást szabályozta elsősorban, viszont a franciától eltérően

¹⁴ APÁTHY István: *A magyar kereskedelmi törvénykönyv tervezete*. Budapest, Franklin, 1873.

¹⁵ KILÉNYI Hugó (szerk.): *Kereskedelmi törvényjavaslat és a tárgyalására egybehívott értekezlet jegyzőkönyvei*. Budapest, 1875, Löwinger.

¹⁶ Az 1872. évi szeptember hó 1-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai. XXV. k. Budapest, 1875, Schlesinger és Wohlauer, 106–199. p.

¹⁷ APÁTHY István: *A magyar csődjog rendszere*. I. k. Budapest, 1887, Eggenberger, 46. p.

¹⁸ APÁTHY István: *A magyar csődtörvény tervezete*. Budapest, 1874, Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 19–23. p.

¹⁹ Az 1878. évi október hó 7-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai. X. k. Budapest, 1879, Pesti Könyvnyomda, 39–47., 56–58. p.

²⁰ HALMOS Károly: A csődtörvény csődtörténete. In MANHERCZ Orsolya (szerk.): *Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Lőránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történelmi Intézetéből*. Budapest, 2014, ELTE Eötvös Kiadó, 224. p.

a magánszemélyekre is kiterjesztette az eljárást.²¹ Főszabályként a kereskedőkre vonatkozó szabályozást tartalmazta,²² de rendelkezett a magánszemélyekre vonatkozó kivételes rendelkezésekről is.²³ Az 1869. évi bajor perrendtartásba foglalt csődjogi szabályok nem tettek különbséget a kereskedők és a közönséges adósok között.²⁴ Az 1877. évi német csődrendtartás kiindulópontja az 1855. évi porosz csődrendtartás volt, viszont e kérdésben nem követték az előképet, így a kereskedelmi és a közönséges csődöt nem választották el egymástól.²⁵ Ezt azzal indokolták, hogy nem olyan jelentősek azok a különbségek, amelyek okán elkülönítik a két csődtípust, hogy ne lehetne kiküszöbölni azokat, és egységesen szabályozni a csődeljárást. Emellett a bírói joggyakorlatban jelentkező bizonytalanságot kívánták elkerülni ezáltal, mivel gyakran kétséges, hogy ki minősül kereskedőnek a német kereskedelmi törvénykönyv (*Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch von 1869*) értelmében. Ennek következtében pedig az alkalmazandó csődjogi szabályok tekintetében is zavar keletkezhet.²⁶

Az osztrák csődjogi kodifikáció alkalmával viszont az általános és a kereskedői csőd elválasztása mellett döntöttek, mivel e szabályok kereskedőkre korlátozását helytelennek vélték. A kereskedők számára csupán az általános eljárás gyorsítását kívánták biztosítani. Emiatt főszabályként az általános csődeljárást szabályozta a törvény, amelyet kiegészítettek, módosítottak a kereskedőkre vonatkozó külön szabályok a kereskedelmi csőd esetére.²⁷ A második magyar csődtörvény így az 1868. évi osztrák csődrendtartást követte, amely szintén

²¹ Christiane E. VOLLMERSHAUSEN: *Vom Konkursprozess zum Marktberäinigungsverfahren. Das deutsche Konkursverfahren vom Jahr 1700 bis heute – Eine exemplarische Untersuchung.* Berlin, 2007, LIT, 101. p.

²² C. F. KOCH: *Die Preußische Konkurs-Ordnung herausgegeben mit Kommentar, unter Benutzung der Materialien und Einschaltung der Ministerial-Instruktion an den betreffenden Stellen.* Berlin, 1855, J. Guttentag, 91-92. pp.

²³ KOCH 1855, 216. p.

²⁴ VOLLMERSHAUSEN 2007, 187. p.

²⁵ Julius PETERSEN – Georg KLEINFELLER: *Konkursordnung für das Deutsche Reich nebst dem Einführungsgesetz, den konkursrechtlichen Bestimmungen des Genossenschaftsgesetzes und dem Reichsgesetz vom 21. Juli 1879, betr. die Anfechtung von Rechtshandlungen eines Schuldners außerhalb des Konkursverfahrens.* Dritte vermehrte Auflage, Lahr, 1892, Verlag von Moritz Schauenburg, XIII. p.; Otto von VÖLDERNDORFF: *Konkursordnung für das Deutsche Reich nebst dem Einführungsgesetz und dem Reichsgesetz vom 21. Juli 1879, betr. die Anfechtung von Rechtshandlungen eines Schuldners ausserhalb des Konkursverfahrens.* Zweite Auflage, Erlangen, 1884, Verlag von Palm & Enke, 24. p.; Anke MAIER: *Die Geschichte des deutschen Konkursrechts, insbesondere die Entstehung der Reichskonkursordnung von 1877.* Frankfurt am Main, 2003, Peter Lang, 148. p.

²⁶ *Motive zu dem Entwurf einer Deutschen Gemeinschuldordnung.* I. Band, Berlin, 1873, Verlag der Königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 9–10. p.

²⁷ Josef KASERER: *Commentar zur österreichischen Concursordnung mit sämmtlichen Materialien, dem Gesetze vom 9. Jänner 1869 nebst Motiven und mit Formularien.* Wien, 1869, G. J. Manz'schen Buchhandlung, 15-16. pp.; 17. p.; Johann Baptist ZUGSCHWERDT: *Praktisches*

a csódtörvényben szabályozta a kereskedői csőd intézményét. Érdeemes még megjegyezni, hogy a magyar csódtörvény tervezetének elkészítésekor a másik fő mintaként szolgáló, 1873-ban kiadott német csódtörvényjavaslat kapcsán Apáthy István arra a megállapításra jutott, hogy jelentős módosítások várhatók még rajta, mivel téves az a koncepció, amely a forgalmi jogot unifikálja, valamint a kereskedelmi és a közönséges csődöt nem különíti el.²⁸ E megállapítása azonban tévesnek bizonyult, mivel az 1877. évi német csődrendtartás megőrizte az eredeti megoldást.

A magyar kereskedelmi csőd szabályozása az osztrák csódtörvény fényében

Az 1868. évi osztrák csódtörvény a következő csomópontokat állapította meg, amely kérdésekben eltérés szükséges az általános csődeljárástól a kereskedők esetén: 1. az illetékes bíróság meghatározása, 2. a csőd megnyitása a fizetés megszüntetésekor, 3. előterjesztése a vagyoni helyzet pontos mérlegének és a tartozások jegyzékének, 4. kényszerregeyzéssel való befejezése a csődnek és 5. a csőd következményei a vagyonbukott kereskedő vonatkozásában.²⁹ A bejegyzett kereskedők és kereskedelmi társaságok esetében így jelentős különbségeket rögzítettek a törvényben.

A második magyar csódtörvény kereskedelmi csődre vonatkozó rendelkezései számos esetben minimális eltérésekkel azonosak az 1868. évi csódtörvény szabályaival, amelyeknek bemutatására vállalkozom a továbbiakban. Az osztrák csődeljárás a kereskedelmi csődöket a kereskedelmi bíróságokhoz utalta,³⁰ míg az általános csődben a rendes bíróságok járhattak el.³¹ Az Osztrák Császárság területén ez azt jelentette, hogy a kereskedelmi csődöket a kereskedelmi törvényszékek bírálták el a bécsi, prágai és trieszti illetékességi területen belül, azonban az ország többi részén önálló kereskedelmi törvényszéket nem hoztak létre, hanem csupán két szakszabíróból és egy kereskedői jogállású ülnökből álló

Handbuch zur Concurs-Ordnung für die im österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Wien, 1869, Wilhelm Graumüller, 209. p.

²⁸ APÁTHY István: *A kényszer-egység a csődeljárásban. Székfoglaló értekezés.* Budapest, 1875, M. Tud. Akadémia Könyvkiadó, 12. p.

²⁹ Carl von KISSLING: *Die österreichische Concursordnung mit Commentar und Formularien.* Zweite Auflage, Wien, 1877, Manz'schen k. k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, 282. p.; KASERER 1869, 17. p.

³⁰ KASERER 1869, 234. p.

³¹ KISSLING 1877, 121–122. p.

kereskedelmi tanácsok jártak el ezekben az ügyekben.³² A fellebbviteli bírói fórumok viszont már nem különültek el a rendes bíróságoktól.³³

Az eljáró bíróságok elkülönítése a csődügyekben csak kis részben valósulhatott meg a magyar törvényben a kereskedelmi csődeljárások esetén. A budapesti és a pestvidéki kir. törvényszékek illetékességi területén telephellyel rendelkező kereskedő, vagy székhellyel bíró kereskedelmi társaság esetében a budapesti kir. kereskedelmi és váltótörvényszék járhatott el.³⁴ Minden más esetben a területileg illetékes m. k. törvényszékek hatáskörébe tartoztak a kereskedelmi csődök is. Magyarországon sem váltak el a csődügyekben a fellebbviteli fórumok a rendes bírósági rendszertől.

Mind az osztrák, mind a magyar csődtörvény szinte azonos módon szabályozta a kereskedők csődjének megnyitását, ugyanis hitelezői kérelem benyújtásakor már a fizetések megszüntetése esetén a csődöt el kellett rendelni a kereskedők körében, míg a közönséges csőd csupán vagyonhiány esetén volt elrendelhető. Emellett az eltérő szemléletmódot jól tükrözi, hogy a kereskedőknek főszabály szerint maguknak kellett fizetéseik megszüntetése esetén a csődöt kérelmezniük.³⁵ Ugyanígy csekélyebb változtatásokkal vette át az 1881. évi XVII. törvénycikk kodifikációja során a magyar jogalkotó a mérleg megállapításáról szóló fejezetet.

A magyar törvény kereskedelmi csődre vonatkozó rendelkezéseit összevetve az osztrák mintával azonban megállapítható, hogy a magyar törvényből hiányzik a kereskedőkre vonatkozó kényszeregyezés lehetőség és a kereskedői csőd jogkövetkezményeinek összefoglalása. A jelentősebb különbséget a kereskedői kényszeregyezés hiánya okozza. Az eredeti magyar csődtörvényjavaslat a csődöt lezáró kényszeregyezés megkötésére még csupán a kereskedelmi csőd esetén biztosított jogosultságot.³⁶ A törvényjavaslat vitája során azonban Unger Alajos javaslatára³⁷ a javaslatot megfogalmazó Apáthy István és a jogügyi bizottság ellenkezése dacára kiterjesztették a kényszeregyezést a közönséges csődre is.³⁸ Az országgyűlési képviselők szavazatai megosztottak voltak a kérdésben, de a kényszeregyezés általános szabályozása nyerte el

³² JOSEPH ULBRICH: *Lehrbuch des Oesterreichischen Staatsrechts. Für den akademischen Gebrauch und die Bedürfnisse der Praxis*. Wien, 1883, Verlag von Carl Konegen, 173. p.

³³ TÉRFI Gyula: Kereskedelmi bíróságok. In MÁRKUS Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon*. IV. k. Budapest, 1903, Pallas, 640. p.

³⁴ STIPTA István: *A magyar bírósági rendszer története*. Debrecen, 1997, Multiplex Media-Debrecen U. P., 128. p.

³⁵ HORVÁTH Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai*. Budapest, 2006, Gondolat, 483. p.

³⁶ APÁTHY István: A csődtörvényjavaslat elvei. *Magyar Themis*, 1880. 12. sz. 95. p.

³⁷ P. SZATHMÁRY Károly (szerk.): *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. XVI. k. Budapest, 1881, Pesti Könyvnyomda, 85. p.; 125–126. p.

³⁸ *Az 1878. évi október hó 7-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai*. XXI. k. Budapest, 1881, Pesti Könyvnyomda, 154–155. p.

a többséget.³⁹ Ennek következtében megtörtént a törvény strukturális átformálása is, így a kereskedelmi csőd IV. fejezete helyett a közönséges csőd IX. fejezetébe kerültek át a kényszeregyezség szabályai.⁴⁰

A magyar kereskedelmi csőd jellege és gyakorlati megvalósulása

Az 1881. évi XVII. törvénycikk tehát külön szabályozta a csődjog alaki szabályai között a kereskedelmi csődöt, annak ellenére, hogy az elfogadott törvényben a kereskedelmi és közönséges csőd között érdemi különbség kizárólag a csődnyitás szabályaiban maradt, mivel a kényszeregyezség nem maradt a kereskedelmi csőd sajátossága. Emellett a mintaként szolgáló 1868. évi osztrák csődtörvényhez képest a kereskedelmi csődben eljáró bíróságok esetében sem tapasztalható a főváros és környéke kivételével éles elkülönülés az általános szabályokhoz képest. Bár nyilvánvalóan a kereskedelmi élet központja Budapest volt már ekkor is, így ez is jelentős rendelkezésnek mondható. A törvény e vonatkozásban történő országgyűlési módosításával hasonló sajátosságok tapasztalhatók az 1881. évi XVII. törvénycikkben a kereskedők esetében, mint az 1840. évi XXII. törvénycikkben, csupán egy fejezetbe rendezték e rendelkezéseket.

Apáthy István a csődtörvényhez igazodva csődjogi monográfiájában a magyar szabályozás kapcsán a csődeljárás két külön nemét különítette el, így „külön kereskedelmi csődeljárást” azonosított.⁴¹ Králik Lajos ezzel szemben arra a megállapításra jutott, hogy a második magyar csődtörvényben is egyféle csődeljárás van, és a kereskedelmi csődnek csak külön címet adtak, mivel a csődnyitás kivételével az eljárás egyes szakaszai azonosak.⁴² Messinger Simon definíciója tükrözte talán leghűebben a valóságot, amely szerint a kereskedelmi csőd Magyarországon a közönséges csőd kereskedőkre és kereskedelmi társaságokra alkalmazandó kiegészítő rendelkezéseit jelentette.⁴³

³⁹ P. SZATHMÁRY Károly (szerk.): *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. XVII. k. Budapest, 1881, Pesti Könyvnyomda, 53. p.

⁴⁰ *Az 1878. évi október hó 7-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai*. XXI. k. Budapest, 1881, Pesti Könyvnyomda, 344. p.

⁴¹ APÁTHY 1887, 58. p.

⁴² KRÁLIK Lajos: *A csődtörvény. (1881. évi XVII. törvénycikk.)*. Budapest, 1881, Athenaeum, 178. p.

⁴³ MESSINGER Simon: *Kereskedelmi csőd*. In MÁRKUS Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon*. IV. k. Budapest, 1908, Pallas, 640. p.

Az általam vizsgált joggyakorlat is azt bizonyította,⁴⁴ hogy a mindennapi ítélkezésben nem vált el egymástól két külön csődeljárási nemre a kereskedelmi és a közönséges csőd. A bíróságok inkább csupán kiegészítő rendelkezéseként kezelhették a kereskedelmi csőd szabályait. A vizsgáltak közül egyetlen csődeljárásban azonosítható a kereskedelmi csőd szabályainak alkalmazása,⁴⁵ de ebben az esetben sem jelölték külön kereskedelmi csődként az eljárást, pusztán az alkalmazott jogszabályhelyek okán ismerhető ez fel. Ennek kapcsán azonban érdemes megjegyezni, hogy a töredékes levéltári források jellemzően a csődnyitással kapcsolatos iratokat nem őrizték meg, amely esetben a leginkább releváns, hogy a közadós kereskedőnek vagy kereskedelmi társaságnak minősül-e. Mindenesetre az megállapítható, hogy éles elkülönítése a csődeljárás két nemének semmiképpen sem tapasztalható az általam vizsgált bírósági gyakorlatban.

Králik arra a sommás megállapításra jutott a kérdésben, hogy külön kereskedelmi csődre szükség nincsen.⁴⁶ Ez véleményem szerint a második magyar csődtörvény kapcsán generálisan nem kijelenthető csupán azért, mert az 1877. évi német csődrendtartás mellőzte ezt a megoldást. Az viszont kétségtelennek tűnik, hogy az országgyűlési módosítás következtében olyan csekély mennyiségű eltérő rendelkezés maradt az általános szabályozáshoz képest, különösen a mintaadó osztrák csődtörvénnyel összehasonlítva, amely a kereskedelmi csőd külön szabályozását szükségtelenné tette a második magyar csődtörvényben. A kényszeregyezés általánossá tétele azonban a törvény részletes vitájának egyik utolsó elemeként került elfogadásra, így némiképp érthető módon nem kerülhetett már sor a csődtörvényjavaslat teljes strukturális átalakítására, főként mivel a kereskedelmi és közönséges csőd elválasztását alapelveként már korábban rögzítették. Apáthy még hét évvel később megjelent könyvében is jelezte, hogy e módosítás az igazságügyi bizottság ellenkező álláspontja ellenére történt.⁴⁷ A jogalkotó a külön szabályozással viszont igazodni tudott a kereskedelmi kamarák és az Apáthy számára különös jelentőséggel bíró Magyar Jogászgyűlés által támasztott igényekhez.

⁴⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára, Szeged (a továbbiakban: MNL CSCSMLSZ) Szegedi Kir. Ítéltábla iratai VII. 1. 1891. I. b. 23. d.; 24. d.; 25. d.

⁴⁵ MNL CSCSMLSZ Szegedi Kir. Ítéltábla iratai VII. 1. 1891. I. b. 23. d. 1891/129. (A Szegedi Általános Takarékpénztár csődügye) 8642/1890.

⁴⁶ KRÁLIK 1881, 321. p.

⁴⁷ APÁTHY István: *A magyar csődjog rendszere*. II. k. Budapest, 1888, Eggenberger, 132. p.

Petrasovszky Anna*

A IUS RESISTENDI, AZ ELLENÁLLÁS JOGÁNAK MEGÍTÉLÉSE A 19. SZÁZADI TERMÉSZETJOGI MAGYAR JOGIRODALOMBAN

A magyarországi természetjogi irodalom a 19. században

A bécsi egyetem jogi fakultásán a 19. század első évtizedében történt változások a Magyarországon művelt természetjogi irodalomban is szemléletváltást eredményeztek. A természetjogi munkák ekkortól már nem kizárólag Karl Anton Martini munkáira hivatkoztak, hanem igyekeztek lehetővé tenni a Franz von Zeiller és Franz von Egger – Martini tanszéki utódai – által képviselt, Immanuel Kant koncepcióit alapul vevő észjogi irányzat magyarországi befogadását.

A felvilágosodás mérsékeltbb szellemiségét hordozó természetjogi irodalom a polgárosodás, a humanitás és a méltányosság érvényre juttatását szorgalmazta, és a 18–19. század fordulójára Pufendorf, Leibniz, Thomasius, Wolff, majd Kant állami és jogi berendezkedésre reflektáló szintézisét hozta létre. A régi, arisztotelészi skolasztika szellemében a bölcsészet részeként művelt természetjog a jogi oktatás reformjának köszönhetően vált új eszmék befogadásának terepévé,¹ ebben a folyamatban pedig sajátos módon az állami szerepvállalás nyilvánult meg katalizátorként. A jogi képzés állami felkarolása nem véletlenül Karl Anton Martini és Joseph Sonnenfels által megfogalmazott oktatási célkitűzéseknek adott helyt. Azok ugyanis abból a wolffi-tételből indultak ki, amely szerint az állam célja a közjó, polgárai számára a közboldogság biztosítása, és ennek érdekében az uralkodó az államhatalom letéteményeseként jogosult, egyúttal kötelezett is arra, hogy az állam polgárainak

* Petrasovszky Anna PhD, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék.

¹ MOLNÁR Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, Budapest, 1881, Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 223. p.

valamennyi ügyét, így az oktatást is szuverén módon szabályozza.² Többek között ez a szemléletmód és a jogi képzés újjászervezése vezettek el odáig, hogy a természetjog oktatására külön tanszéket állítottak fel. A tanszék vezetői – Martini és utóda, Zeiller – voltak azok, akik az észjog törvényeit az osztrák magánjogi kodifikáció szolgálatába állították, ezáltal a természetjog elméleti megfontolásait a gyakorlatban is hasznossá tették. Az Osztrák Polgári Törvénykönyv közel 60 évig tartó előkészületi munkáit Martini természetjogi szempontú megközelítésből igyekezett racionalizálni, de a kódex végleges változata is a természetjog koncepcionális jegyeit hordozta magán, köszönhetően Franz Zeiller kantianus szellemben történő átdolgozásának.³

E természetjogi irányvonalat Magyarországon elsőként Szibenliszt Mihály képviselte és honosította meg, akinek kétkötetes természetjogi institúciót⁴ Csatskó Imre és Bánó István is felhasználta⁵. Egyetemi körökben pedig Virozsil Antal⁶ fogadtatta el hivatalosan, majd a 19. század végén Pauler Tivadar munkái⁷ jelentették az észjog korabeli irodalmát.

Jogok és kötelezettségek a természetjog koncepciójában

A 19. századi természetjog a jog megítélését az emberi természetre alapozta, hangoztatva, hogy a természetjog elvei csak az emberrel, illetve az emberi közösségekkel kapcsolatban érvényesülhetnek. Ebben a szemléletben az ember racionális érzékkel ellátott és szabad lényként nyilvánul meg.⁸ A természetjog elveit tehát az emberi természet ismerete és a tiszta ész segítségével hívásával lehet feltárni. Olyan gondolkodási formákat kell keresni, amelynek szabályai

² KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I. kötet. Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 4. p.

³ HAMZA Gábor: *Az európai magánjog fejlődése*. Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó, 40. p.

⁴ SZIBENLISZT Mihály: *Institutiones juris naturalis conscriptae per Michaelem Szibenliszt, Tomus II. Jus naturae sociale complectens*, Eger, 1821

⁵ CSATSKÓ Imre: *Bevezetés a természeti jogba és a tiszta általános természeti jog*, Győr, 1839, Streibig Lipold betűível; BÁNÓ István: *Elementa Jurisprudentiae naturalis secundum vestigia celeberrimorum Franc. nob. de Zeiller, ac de Egger aliorumque de jurisprudentia meritissimorum virorum conscripta a Stephano Banó*, Claudiopoli, 1836, Typis Lycei Regii

⁶ VIROZSIL Antal: *Epitome juris naturae seu universae doctrinae juris philosophicae*, Pest, 1839, Typis Josephi Beimel; VIROZSIL Antal: *Jus naturae privatum, methodo critica deductum ab Antonio Virozsil*, Pesthini, 1833, Typis Josephi Beimel

⁷ PAULER Tivadar: *Bevezetés az észjogtanba*, Pest, 1852, Emich Gusztáv; PAULER Tivadar: *Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapota*. Buda, 1843, Tudománytár; PAULER Tivadar: *Észjogi előtan*. Budapest, 1873, Athenaeum; PAULER Tivadar: *Észjogi alaptan*. Pest, 1854, Emich Gusztáv

⁸ „Jus naturae [...] idem ac Jus, [...] natura (honinis, ut entis sensitivo-rationalis ac liberi) constitutum, geminam naturae humanae cogitationem supponit;” VIROZSIL 1833, 1. p.

szerint az emberek meg tudják különböztetni mi a jogos és mi a jogtalan.⁹ Ebben a koncepcióban a jog tehát azon feltételek összessége, amelyek között az egyik ember önkénye a szabadság általános törvénye szerint összeegyeztethető a másik emberével, s amelyhez a kényszerítés felhatalmazása kapcsolódik. Minden jog az ember szükségképpeni jellemzőjeként a kényszer lehetőségét hordozza magában, azaz annak a lehetőségét, hogy a jogsérelmeknek jogi esz-közzel is gátat tudjunk szabni.¹⁰

A jog világosabb megismeréséhez a természetjog szerint szükség van a jogi kötelezettség lényegét tisztázni, és ez utóbbi alatt egy olyan külső cselekedet szabad formálását kell érteni, amely megfelel egy jogi kötelelemnek. A jogi kötelelem egy másik személy jogából ismerhető meg, és az nem más, mint egy meghatározott külső cselekvés kifejtésére irányuló szükségesség, miként például amikor egy hitelező jogából eredően az adós számára a teljesítés szükségessége, kötelezettsége fakad.¹¹ A társas együttélés során „joggal rendelkezni” nem lehet anélkül, hogy ne vegyük figyelembe mások szabadon kifejtendő külső cselekedeteit, ezért szükségszerű, hogy a jogok mellett figyelembe vegyük a kötelezettségeket is.¹² A jogi kötelezettség (egy joggal párhuzamba állítható kötelezettség) lényegét az alábbi magyarázattal világítja meg a természetjog:

- eredetileg valamennyi jogi kötelezettség negatív tartalmú, arra irányul, hogy másokat jogaik gyakorlásában ne zavarjunk;
- csak külső cselekményekre vonatkozik, hiszen mások tevékenységi szabadságának korlátozására a belső cselekmények kifejtése nem alkalmas;
- a jogi kötelezettségek betartása kényszer alkalmazásának kilátásba helyezésével szankcionálható, mégpedig annak érdekében, hogy aki egy jogi kötelezettséget nem teljesít, azt jogos kényszerrel akadályozzuk meg abban, hogy éljen e kötelezettség megtagadására irányuló ellenállás jogával.¹³

⁹ ZEILLER, Francisci Nobilis de: *Jus naturae privatum*, Editio Germanica tertia Latine reddita a Francisco Nobili de EGGER, Viennae, 1819, apud Carl Ferdinandum Beck. 1. p.

¹⁰ „a) jus esse necessarium attributum hominis [...] b) omne jus in se continere facultatem cogendi, h. e. violationibus juris mediis etiam coactivis removendi. [...] Haec coactio non potest pro restrictione libertatis laedens solum ad suos justos limites repellitur” SZIBENLISZT 1820, 12–13. p.

¹¹ „Per officium iuris intellegitur libera externa conformatio, obligationis iuris (juridicae) conveniens, Obligatio juris est necessitas determinatae externae conformationis ex jure alterius cognoscibilis, sic ex jure creditoris pro debitorie oritur necessitas solvendi” SZIBENLISZT 1820, 13–14. p.; ZEILLER, Francisci Nobilis de: *Jus naturae privatum, Editio Germanica tertia Latine reddita a Francisco Nobili de EGGER*. Viennae, 1819, 7–8 p.

¹² „Homines agnoscendo jura agnoscere debent official, et obligationes juris. Quia ius habere significat, posse libere externe agere, quod in sociale statu non est possibile sine correspondente externa conformatione aliorum” SZIBENLISZT 1820, 14. p.

¹³ „hinc officia juris sunt 1mo. originaliter omnia negativa, alios in ipsorum jure non turbare. 2do. solum actiones externas respiciunt; nam per actiones internas non potest libera activitas aliorum turbari, ipsorum jus violari.; 3io. observantia horum officiorum per comminationem

Az ellenállás jogának érvényesítési lehetőségei

A természetjogi tanok különbséget tesznek természeti állapot (*status naturalis*) és társas viszonyrendszer (*civilis nexus*) között, ahol az utóbbi formáció magát az állammá szerveződött társas viszonyt jelenti. A természeti állapotban az egyéneket a jog naturalisztikus állapotában illeti meg, ebben az extracivilis helyzetben az embereket olyasféle viszonyrendszer jellemezi, amelynek alapján őket individuális, azaz egyéni jogok és kötelezettségek illetik meg.¹⁴ Egy ilyen állapotban az egyes emberek egymástól függetlenek, szabadok és egyenlők, racionális gondolkodás jellemzi őket, ami feltételezi, hogy képesek önálló akaratot megfogalmazni és döntést hozni¹⁵. Ennélfogva a természetjog nemcsak az állami keretek között élő ember jogait (*ius sociale*) írja le, elemzi, hanem az embert természeti állapotban megillető ún. extrasocialis, azaz minden állami formációtól függetlenül meglévő jogait (*jus extrasociale*) is bemutatja, hangsúlyozva azt, hogy a civil társadalom összes joga azokból a jogokból származtatható, amelyek eredetileg az egyénhez tartoztak.¹⁶ Ahhoz azonban, hogy ezeket a jogokat és az ezzel párhuzamos kötelezettségeket biztonságban lehessen gyakorolni, szükség van egy olyan közmegegyezésen (társadalmi szerződésen) alapuló társas formációra, amelynek célja pontosan a fentiek biztosítása. Ez a társas formáció pedig az állam (*civitas*), ahol az egyének közös erővel e közös cél érdekében egyesülnek, és közös akaratuk is arra irányul, hogy e cél érdekében szerveződjenek állammá.¹⁷

A természetjog az állam konszenzuson alapuló keletkezésének teóriáját vallja, amelynek legalább három tartalmi elemre kell irányulnia: 1) egyesülésre (*pactum unionis*), 2) az államforma meghatározására (*pactum constitutionis formae*) és 3) az államhatalomnak történő alávetésre (*pactum subiectionis*), amelyek akár külön kiemelve, akár együttesen jelentik azt a szerződést, amely

coactionis sanctionatur. Qui nempe eadem transgreditur, potest jure cogi, quin habeat jus resistendi.” SZIBENLISZT 1820, 15. p.; ZEILLER – EGGER 1819, 7–9. p.; KANT, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Budapest, 1991, Gondolat, 324–327. p.

¹⁴ „Status [naturae] sensu lato, ut apud Romanos significabat quamlibet relationem hominis, vi cuius ipsi pecularia jura et officia competunt” SZIBENLISZT 1820, 23. p.

¹⁵ „Persona est ens rationale, quod sibi fines praefigere, et eos libere presequi potest” SZIBENLISZT 1820, 2. p.

¹⁶ „Iterim per jus naturae jus rationis intellegitur, et ratio ita pro statu civili, sicut pro naturali jura determinat; ideo jus naturale non solum ad statum extracivilem est restrictum.” SZIBENLISZT 1820, 24–25. p. Vö. STRAUSS, Leo: *Természetjog és történelem*. fordította LÁNCZI András, Budapest, 1999, Attraktor Kft, 132. p.

¹⁷ „[...] Civitas adest, naturale immediatum consecretarium est, jura omnium secunda reddi, cum omnium vires ob hunc finem uniantur, et per communem voluntatem eo dirigantur.” SZIBENLISZT Institutiones II. 46. p.

államot hoz létre. Valamennyi szerződéselem kölcsönös jogokat és kötelezettségeket keletkeztet a szerződő felek között. Ezek közül az utóbbiban a szerződő személyek, immár polgárok meghatározzák az általuk választott kormányzási formát és annak alanyát, akinek mint a közhatalom gyakorlójának a ráruházott jogaik biztosítása érdekében alávetik magukat.¹⁸

A közhatalom gyakorlója és az immár alattvalók között tehát kölcsönös jogok és kötelezettségek állnak fenn, az alattvalók részére pedig elismerést nyert, hogy véleményt formálhatnak a közhatalom intézkedéseiről, végső esetben nemtetszésüket nyomásgyakorlás révén (*coactione*) is kinyilváníthatják. Ez az alattvalók számára fentartott jog a *ius resistendi*, amely jog érvényesítésének eszközeit a természetjog akkurátusan meg is határozza. Egy logikus rendszerben mutatja be azokat a jogi eszközöket, amelyekkel az állam polgárai az államhatalom gyakorlójával – tipikusan a 19. századi egyeduralkodóval – szembeni konfliktus esetén jogszerűen élhetnek.

A *ius resistendi* értelmében foganatosítható eszközök széles skálája az egyszerű polgári engedetlenségtől (*ab obligatione obediendi immunes declarari*) egészen a fegyveres ellenállás jogáig (*ius armorum*) terjed. Arra a kérdésre, hogy ezek közül az eszközök közül az éppen alkalmazott módszerrel jogszerűen élnek-e az alattvalók vagy sem, a válasz attól függ, hogy nem áll-e rendelkezésre a honpolgárok számára egyéb más eszköz is.¹⁹ A megfelelő eszköz megválasztását egy folyamatként foghatjuk fel, amely szinte algoritmuszerűen igazítja el a jogalkalmazót ebben a processzusban.

Az eszköztár két végpontja közötti lehetséges alkalmazások során két konjunktív vezérelv mentén kell megválasztani a konkrét, jogszerűen használható eszközt. Az egyik az arányosság és fokozatosság jegyében az, hogy soha sem lehet durvább eszközöket alkalmazni mindaddig, amíg az enyhébb eszközök célszerűen rendelkezésre állnak. A másik, hogy mindig törekedni kell a sérelem valós okának feltárására.²⁰

A megfelelő jogi eszköz megválasztásához a 19. századi természetjog további szűrőket épít be a folyamatba. Vizsgálni kell, hogy a jogérvényesítés igénye egyéni vagy együttes (*ius concivium*) alkalmazásban nyilvánul-e meg.

¹⁸ SZIBENLISZT 1820, 57. p. ZEILLER – EGGER: *Das natürliche öffentliche Recht, nach den Lehren des seligen Freyhern C. A. von Martini vom Staatsrechte, mit bestän. diger Rücksicht auf das natürliche Privat-Recht des k. k. Hofrathes Franz Edlen von Zeiller, von Franz Egger*. Wien und Triest, 1810, Geistinger Band 2. 2–3. p.; MARTINI, Carl Anton: *De lege naturali positiones, Positiones de iure civitatis*, Pars prima, Caput II., Buda, 1795, Typis Regiae Universitatis, (a két mű egybekötve) 13. p.

¹⁹ „Ad determinandum utrum subditis sive sigillatim, sive simul sumtis jus cogendi (resistendi) propter laesiones, sibi a Monarcha illatas, penitus denegari debeat? Videndum est, an alia media subditis praesto sint, jura su adversus Rectorem Civitatis valida reddendi?” SZIBENLISZT 1821, 280–281. p.

²⁰ SZIBENLISZT 1821, 281. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 294. p.

Az egyéni jogérvényesítés esetében tisztázni kell, hogy a sérelem a közhatalom gyakorlójának állami vagy magánjellegű aktusának következménye. Utóbbi esetén az ellenállás jogát nem lehet elvitatni az egyes polgártól. Az állami aktusok jogszerű voltának megítélése viszont az alávetési szerződésből kifolyólag az államhatalom gyakorlójára szállt át, így ennek megítélése az ő hatásköre.²¹

Az ellenállási jog együttes gyakorlásának lehetőségeit szintén differenciáltan kell értelmezni. Vizsgálni kell, hogy a sérelem alkotmányos jogok megsértéséből fakad-e, vagy ezeket ugyan nem sérti, de az állam céljával ellentétes kormányzási módra enged következtetni. Alkotmányos sérelmek esetén különbséget kell tenni a között, hogy az alaptörvények tételesen lefektetettek-e, vagy csak ún. természeti törvényekben öltenek testet.²² Amikor alkotmányos jogok ugyan nem sérülnek, de a közügyek irányítása valamilyen oknál fogva az állam céljával ellentétesnek tűnik, az állam polgárainak engedelmisségi kötelezettségükből fakadóan nincs joguk ellenállás kifejtésére, hiszen az alávetési szerződés értelmében a polgárok az államhatalom gyakorlójára ruházták át az ilyen ügyek feletti döntési jogosultságot, tehát ilyen szituációban lemondtak ellenállási jogukról. Máskülönben a polgárok összessége, azaz a nép azzal a feltétellel ruházta volna át az államhatalmat az uralkodóra, hogy azt csak addig gyakorolhatja, amíg a nép megítélése szerint jól kormányoz. Ilyen kikötés egyes szerzők szerint semmiképpen sem lehetne érvényes, hiszen ez azt jelentené, hogy az engedelmisséget az alávetési szerződésben felvállaló nép e kötelezettséget saját maga, azaz egyoldalúan is feloldhatná²³. A valós helyzet tehát az, hogy az alávetési szerződésben az uralkodó számára van fenntartva az a jog, hogy az állam ügyeiben saját megítélése alapján járjon el, a nép pedig deklarálja, hogy engedelmeskedni fog. Amennyiben tehát valamilyen balsors vagy emberi gyengeség folytán rossz kormányzás folyik, ebben a helyzetben az állam irányítójának a joga, hogy intézkedéseket tegyen.²⁴

²¹ „Si 1) singularis subditus de laesione, sibi a Monarcha illata, conauerat,ur, causa laesionis esse poterit, vel actus regius (publicus), vel actus regis (privatus § 222.). In illo casu jus resistendi adversus Monarcham admitti nequit” SZIBENLISZT 1821, 280. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 394. p.

²² „Si II) totus populus (complexum subditorum) de laesione, a Monarcha sibi illata, conquellitur, tunc causa laesionis esse poterit vel fini Civitatis disconveniens regimen salvis tamen lebitus fundamentalibus (Constitutione), vel violatio Constitutionis.” SZIBENLISZT 1821, 281. p.

²³ „Etenim omnes subditi per pactum subjectionis jus judicandi super talibus negotiis in Imperantem transtulerunt, proinde iuri resistendi renunciarunt, secus sequeretur, populum in Monarcham imperium civile per pactum subjectionis transtulisse sub conditione: donec bene gubernaverit Civitatem, quae conditio nullo modo pro valida agnosci potest, involveret enim dependentiam Monarchae a populo, et obligatio obediendi penderet ab arbitrio obligati populi.” SZIBENLISZT 1821, 282. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 396. p.

²⁴ „Imperanti itaque iudicio relinquitur, quid e re sit Civitatis, et in eo se populus imperium transferens adquiescere velle declarat. Quod si male regimini praeest, fortunae id adversae, humanae imbecillitati, difficilliom Rectoris nmeri tribui, ac patienter ferri debet.” SZIBENLISZT 1821, 283. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 397–398. p.

Amikor az alattvalók az állami intézkedéseket az alkotmány sérelme (*Constitutionis laesio*) miatt róják fel az uralkodónak, és olyan alkotmány sérelméről van szó, amely tételes alaptörvényekben van lefektetve, az alattvalók jogosan lépnek fel az uralkodóval szemben. Ekkor azt kell vizsgálni, hogy az alaptörvény áthágása csak feltételezhető, vagy valójában meg is történt. Mindaddig, amíg kétséges, hogy ez megtörtént-e, valamennyi alattvaló köteles az uralkodó rendelkezéseit betartani. Az államfenség gyakorlójának jóhiszeműségét a jó hírnévhez való veleszületett joga alapján kétséget kizárólag lehet csak megkérdőjelezni²⁵. A népet azonban megilleti az ún. előterjesztés joga (*ius proponendi*), amely szerint előadhatja, hogy mi alapján ítéli meg azt, hogy alkotmányos sérelem érte. Sőt joga van ahhoz is, hogy felvázolja az eddigi, jogsértőnek tartott intézkedésektől eltérő lehetőségeket. Az erről való véleménynyilvánítási jog (*ius iudicandi*) az alávétési szerződés értelmében is megilleti a népet²⁶. Amennyiben egyértelművé válik az alaptörvény megszegése, akkor a továbbiakban vizsgálni kell azt is, hogy az uralkodó ezt önkényesen vagy valamilyen szükséghelyzet miatt lépte át. Az utóbb esetben az alattvalóknak joguk van ahhoz, hogy magáról a szükséghelyzetről tájékoztatást kapjanak, hogy ezáltal eleget tudjanak tenni az alapszerződésnek. Az alaptörvényt ugyanis azzal a céllal alkották meg, hogy a közjót szolgálja, az állami cél elérésének egy biztosabb és szilárdabb eszközét jelentse, ne pedig gátolja azt. Ha tehát az alkotmány összeütközésbe kerül az állam jólétével, akkor annak érvénye a nép általi hallgatóságos egyetértés mellett az ilyen helyzetben az állam érdekében felfüggesztődik, hiszen az államhatalom gyakorlója kényszerűségből, az állam érdekében szegte meg az alaptörvényt, vagy annak olyan passzusát, amely ebben a szituációban már csak akadályozta az állam céljának elérését.²⁷

Amikor nem áll fenn olyan helyzet, amely szükségszerűen vezetne az alaptörvény megsértéséhez, akkor az alattvalókat megilleti a magyarázathoz való jog, és annak számonkérése, hogy vajon az alapszerződés rendelkezései megvalósultak-e (*ius repraesentandi et ex eadem rationem postulandi*). Ha ez a jogi eszköz nem elégséges, akkor a népnek joga van az alaptörvénnyel ellentétes

²⁵ „quamdiu dubium sublatum non fuerit, obligatio enim populi obediendi est certa, donec exceptio clara non apparuerit, praesertim cum ob jus connatum bonae existimationi de Rege jure praesumi nequeat, eundem ex proposito subditos suos laedere.” SZIBENLISZT 1821, 284. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 398. p.

²⁶ „de qua ex pacto subjectionis populum jus iudicandi habere apparet.” SZIBENLISZT 1821, 284. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 398. p.

²⁷ „In primo casu, hoc est, tali conflictu exorto, ut nisi Monarcha legem fundamentalem transgrediatur, Civitas conservari nequeat, subditi habent jus exigendi ut cum ipsis casu necessitatis, si ignotus foret, communicetur, ut sic pacto fundamentalia satisfiat.” SZIBENLISZT 1821, 285. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 398–399. p.

rendelkezéssel szemben az engedelmességet megtagadni²⁸. Ha ennek ellenére az uralkodó az alattvalókat arra kényszeríti, hogy az alkotmányellenes rendelkezésnek megfelelően járjanak el, akkor azt kell vizsgálni, hogy az államhatalom gyakorlója vajon belső, vagy külső erők igénybevételével próbálja-e meg kényszeríteni az alattvalói engedelmességet.²⁹ Ha belső erők állnak a kényszer mögött, de ennek ellenére minden polgár vagy legalább is a nagyobbik részük egyetért abban, hogy továbbra sem engedelmeskednek, akkor az ellenállás joga tulajdonképpen okafogyottá válik, hiszen a többségi akarat kikényszeríti a megoldást. Ha pedig az alattvalóknak csak kisebb része tagadja meg az engedelmességet, akkor az ellenállás jogát nemcsak az alávétési szerződésből kifolyólag, hanem azon az alapon is vissza kell utasítani, hogy a polgártársak nagyobb része ezt nem kívánja gyakorolni, és ez az egyesülési és az államformát meghatározó szerződésből is következik.³⁰

A nem tételes, hanem csak természeti törvényben megnyilvánuló alaptörvény sérelme esetén – mint például amikor a lelkiismereti szabadság vagy más néven a szabad vallásgyakorlás joga sérül – azt kell vizsgálni, hogy milyen jog illeti meg a sérelmet elszenvedő közösséget. Ilyenkor pontosan meg kell határozni a sérelem lényegét, így a fenti jog sérelme esetén azt, hogy mi az, ami számukra valláserkölcsi kötelezettségként jelenik meg, és mint ilyen, sérelem ért. Ennek eldöntésénél mérlegelni kell, hogy az állami rendelkezés egy fakultatív vagy kötelezően előírt vallási szabályt sért-e. A fakultatív vallási cselekmények engedélyezése mindenképpen olyan bizonyos körülményektől függ, amelynek megítélése az uralkodó joga, az alattvalók tehát kötelesek az uralkodó rendelkezéseinek engedelmeskedni. Ha egy állami aktus egy kötelezően előírt valláserkölcsi cselekmény megszegését írja elő – például azt, hogy az alattvalók semmilyen vallást ne gyakoroljanak, ezáltal tagadják meg emberi mivoltukat, és engedjék azt, hogy dologként kezeljék őket –, akkor az ilyen rendelkezéssel

²⁸ „In posteriore subditis est jus repraesentandi; et impletionem pacti fundamentalis postulandi ex eadem ratione, es qua idem jus omni compaciscenti competit. Ideo, si hoc medium non sufficiat, populus habet jus obedientiam dispositioni, legi fundamentali contrariae, denegandi.” SZIBENLISZT 1821, 285. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 398–399. p.

²⁹ „Si autem per Monarcham ad confrormationem dispositionei illegitimae convenientem cogantur, advertendum est, an per vires internas, vel externas obedientiam extorquere conetur” SZIBENLISZT Institut1821, 286. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 399 p.

³⁰ „Ibi populo adversus Monarcham resistentia uti nefas est, quia si omnes, vel saltem major pars in non obedientiam consentiant, jus resistendi est non necessarium medium ad tuendam Constitutionem, proinde injustum est; si vero tantum minor pars subditorum obedientiam denegat, tunc jus resistendi non quidem propter jus Monarchae ex pacto subjectionis, sed propter jus majoris partis convicium, est pacto unionis, et constitutionis promanans, est rejiciendum” SZIBENLISZT 1821, 286. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 398–399. p.

szembeni engedelmisséget a hívek joggal tagadják meg³¹. Az engedetlenség még azzal a megszorítással szemben is megengedett, ha az uralkodó szükség-helyzetre hivatkozik, hiszen az alattvalókat nem lehet dologként kezelni.³² Ezzel szemben viszont azok, a szabad vallásgyakorlás sérelmére hivatkozva az állam nem jogsértő rendelkezéseivel szemben tanúsítanak engedetlenséget, vagy ezzel szemben nyílt ellenállást fejtenek ki, ugyanolyan államellenes cselekményt valósítanak meg, mint például a felségsértés vagy a lázadás.³³

A természetjog számba veszi azokat a jogi eszközöket is, amelyek akkor adóttak a polgárok jogainak védelmében, amikor egy zsarnok szegi meg a természeti alaptörvényeket. Zsarnokként definiálja azt az államhatalom-gyakorlót, aki szándékosan olyan eszközökkel él, amelyek nyíltan és alkalmas módon az állam teljes polgári közösségének vesztére irányulnak. Ebből következik, hogy aki az államhatalmat ugyan jogtalanul szerezte meg vagy jogtalanul gyakorolja, továbbá a polgárokat privát módon sérti meg, illetve aki nem ártó szándékkal okoz kárt az államnak, nem tekinthető zsarnoknak.³⁴ Egyes természetjogi nézetek szerint a zsarnoki uralkodóval szemben a nép akár fegyverrel is felléphet, mivel az alávetési szerződést nem lehet úgy értelmezni, hogy a nép nem gyakorolhatja jogait saját veleszületett jogai védelmében, miközben szándékosan el akarják pusztítani. Az ellenállás jogát még az is alátámasztja, hogy aki a hatalmat zsarnoki módon gyakorolja, azzal szemben fel lehet tételezni, hogy az ilyen uralkodótól hallgatólagosan megvonják az állam irányításának jogát, az állam tönkretételére irányuló szándék ugyanis összeegyeztethetetlen az uralkodással.³⁵ Az uralkodóval szembeni fegyveres ellenállást jogszerűen tehát két

³¹ Az egyes vallásfelekezetekre vonatkozó állami felségjogokat ld. PETRASOVSZKY Anna: *Ius in sacra vs. is circa sacra: Az állam és egyházak viszonya a 19. századi természetjog szerint. Miskolci Jogi Szemle*, 2019. 1. sz. 2. kötet 34–48. p.

³² „Si hoc, id est, transgressio perfecti religioso-moralis officii praecipiat, e. g. disponatur, ut subditi nullam religionem profiteantur, humanitatem exuant, se tamquam res tractari sinant, tunc allatae distinctiones (§ 237) recurrent cum ea restrictione, ut etiamsi Imperans semet ad casum necessitatis provocat, tamen a subditi obedientia jure denegari possit; cum homines non sint res, et neque simile jus per pactum subjectionis in Imperantem transferre potuit.” SZIBENLISZT 1821, 288. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 403–404. p.

³³ „Quare, qui ex fundamento laesae libertatis religionis legitimo Imperanti vel non obediunt, vel plane vi resistunt, justa peculiare proprietates actionum suarum, ceu publici delinquentes, e. g. laesae Majestatis, vel rebellionis rei, poenis subijci querunt.” SZIBENLISZT Inst1821, 288. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 405. p.

³⁴ „Tyrannus exercitio est Imperans, qui propositum evertendae totius Civitatis factis sufficientibus manifestat. Unde apparet, illum nondum esse tyrannum, qui civili imperio, injusto modo aquisito, vel illimitato utitur, vel privatim cives laedit, vel demum, qui Civitati integrae ex culpa, ignorantia, ingenii defectu, absque hostili animo infligit mala” SZIBENLISZT 1821, 288–289. p. Vö. MARTINI 1795, 131. p.; ZEILLER – EGGER 1810, 406. p.

³⁵ „Tyranno armis resistere populum posse docent Barclajus [...], Volfius [...] Achenvallius [...] partim, quia justa regulas rectae interpretationis pactum subjectionis impossibile est ita explicare, ut ex eo sequatur obligatio pro populo etiam tunc jure connato propriae defensionis non tuendi,

konjunktív feltételhez kötöten lehet gyakorolni: egyfelől ha az alattvalók megítélése szerint az uralkodó valóban zsarnok, és e megítélésben az egész nép vagy annak nagyobb része között konszenzus van, továbbá ha a zsarnoki uralom megfékezésének ez az egyedüli eszköze. Mindezen feltételek megléte mellett további megfontolást igényel, hogy a zsarnok külső segítségre támaszkodik-e, mert ekkor az erőszak jogát csak a külső segítőkkel szemben lehet gyakorolni, az állam jogainak sértetlenül hagyása mellett. Azonban itt is alkalmazni kell a fokozatosság elvét: a zsarnoki uralommal szemben elsődlegesen célszerű eszköz, ha az alattvalók vagy azok nagyobbik része megegyezik abban, hogy engedtlenséget tanúsítanak a zsarnokkal szemben. Ennek következtében a zsarnok uralkodó a hozzá lojális kisebbséggel együtt már nem lesz abban a helyzetben, hogy saját zsarnoki rendelkezéseit kikényszerítse. Amennyiben pedig idegeneket hívna segítségül, akkor sem az egyesülési szerződés, sem pedig az alávetési szerződés nem ró olyan kötelezettséget a népre, amely meggátolná az idegenekkel szembeni ellenállás jogának gyakorlását. Hiszen a nép az idegenekkel nem lépett semmiféle egyezsége, és a zsarnok uralkodónak sincs alávetve.³⁶

A nép jogos védelme terén kifejtett ellenállásakor mindig az enyhébb eszközöket kell előnyben részesíteni. Ilyen például a zsarnoknak minősülő uralkodó biztos felügyelete és őrizete (*secura custodia Imperanti*), vagy a közéletből, végső soron pedig az államból való eltávolítása (*remotio a Civitate*). A büntetés jogának (*ius puniendi*) érvényesítése viszont állami felségjogként nem illeti meg közvetlenül, direkt módon magát a népet, ennél fogva az alattvalók sohasem gyakorolhatnak az uralkodó személyével szemben fegyverjogot (*jus armorum in personam Regis*). Mindaddig nem tanúsítható fegyveres ellenállás az uralkodóval szemben, amíg az mind a személyes, mind pedig a valós államhatalommal rendelkezik. Azonban ha már ezektől megfosztották, ha valamely alattvaló vagy az alattvalók együttesen fellépnek ellene, ekkor már ugyanolyan alattvalónak tekinthető, mint bárki más. Ekkortól kezdve mind a *ius puniendi*, mind pedig a *ius armorum* vele szemben való érvényesítésének alávethető.³⁷

[...] partim qui in exercitio tyrannidis tacita renunciatio juris gubernandi Civitatem assumi potest; voluntas enim totam Civitatem evertendi, et imperandi simul consistere nequeunt” SZIBENLISZT 1821, 298. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 406. p.

³⁶ SZIBENLISZT 1821, 298. p. Vö. ZEILLER – EGGER 1810, 408–409. p.

³⁷ „jam desiit Majestas, et si singillatim, vel simul sumtos cives laeserit, non secus, ac alter privatus civili ordini judicario suberit” SZIBENLISZT 1821, 292. p. Vö. MARTINI 1795, 135. p.; ZEILLER – EGGER 1810, 412–413. p.

Összegzés

Bár az állam szuverenitásából, valamint *maxima societas* jellegéből adódóan az államhatalom megkérdőjelezhetetlen, a kormányzás azonban a polgárok részéről kritika alá vonható. A végrehajtó hatalom csak törvényeknek alávetetten gyakorolható, amennyiben nem így történik, a polgárok az ellenállás jogának különféle eszközeivel élhetnek, figyelembe véve a fokozatosság és arányosság elvét.

Elsőként a nem közjogi aktusokat, azaz az uralkodó egyes polgárt sértő magánaktusait lehet kiemelni, amellyel szemben a polgárt kétségtelenül megilleti az ellenállás joga, amit bírósághoz fordulva érvényesíthet. A közjogi aktusokkal szemben a polgárokat megilleti a vélt vagy valós sérelem felpanaszolásának joga (*ius proponendi*), és az, hogy az uralkodói aktusokat megítélhessék (*ius iudicandi*). Ehhez kapcsolódik a nép azon joga, hogy valós tájékoztatást kapjon (*communicetur*) arról a sürgősségi helyzetről, ami a sérelmes, jogait korlátozó aktusok meghozatalát indokoltá tette. Itt említendő meg az alattvalók magyarázathoz való joga, és az, hogy számon kérhessék, vajon az alapszerződés rendelkezései valósultak-e meg (*ius repraesentandi et ex eadem rationem postulandi*). Végső esetben az alattvalóknak lehetőségük van nyomásgyakorlásként akár polgári engedetlenség kifejtésére is. Ezzel a békés presszióval azonban csak akkor lehet élni, ha az alattvalók vagy legalábbis nagyobb részük beleegyezett az alkalmazásába. Ez viszont már oly mértékű erődemonstrációt jelent, amelynek hatására a további engedetlenség okafogyottá válik. A fegyveres ellenállás (*ius armorum*) tehát csak a zsarnokkal szemben jogszerű, de ennek alkalmazására is vonatkozik a fokozatosság és az arányosság elve.

Rigó Balázs*

**A LIBER VAGATORUM ÉS A
VILÁGI SZEGÉNYÜGYI
IGAZGATÁS KEZDETEI
STRASBOURGBAN (1509–1523)
– SZATÍRA A KOLDULÁSRÓL
A REFORMÁCIÓ ELŐESTÉJÉN**

**Bevezetés – a *Liber Vagatorum*
általános jellemzése**

A *Liber Vagatorum* (lit. a csavargók könyve) a 16. század elején, 1509 után született német nyelvű mű, amelynek első kiadása John Camden Hotten angol nyelvű fordításához írt előtanulmánya alapján 1512–1514 körül készült Augsburgban, Erhart Öglin (Ocellus) nyomdájában.¹ Azóta a kutatás bizonyította, hogy az augsburgi kiadás előtt, már 1510-ben, Pforzheimban majd máshol is kiadták.² A korábbi sejtésekkel szemben,³ szerzőjének, akit teljes bizonyossággal nem lehet beazonosítani,⁴ pedig Matthias Hütlint, a pforzheimi szegényház (*Armenhaus*) kórházmesterét (*Spitalmeister*) tartják.⁵ A műben a szerző magát csak *expertus in truffis* (lit. a tréfák szakértője), azaz mókamester névvel illeti.

* Rigó Balázs PhD, adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0003-0112-9546

¹ HOTTEN, John Camden: Introduction. In *Liber Vagatorum*. London, 1860. xv. p.

² Az eredeti német kiadást, illetve Hotten angol fordítását Luther előszavával lásd https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN835541681&PHYSID=PHYS_0005&DMDID=&view=overview-toc és <https://www.gutenberg.org/files/46287/46287-h/46287-h.htm> Lásd továbbá SCHANZE, Frieder: Die älteren Drucke des Liber vagatorum. *Gutenberg-Jahrbuch*, 1995. 143–150. p.

³ Többek között Sebastian Brant, Heinrich Bebel, Pamphilus Gegenbach. RADBRUCH, Gustav – NEUMANN, Ulfrid: *Strafrechtsgeschichte*. 2001. C. F. Müller GmbH, 465. p.

⁴ Sőt Kluge szerint a veszélyes tartalom és szókimondó stílus miatt kifejezetten érdeke a szerzőnek, hogy rejtve maradjon. KLUGE, Friedrich: *Rotwelsch: Quellen und Wortschatz der Gaunersprache und der verwandten Geheimsprachen*. Bd. I „Rotwelsches Quellenbuch”, Straßburg, 1901, Karl J. Trübner, 36. p. és RADBRUCH 2001, 465. p.

⁵ ASSION, Peter: Matthias Hütlin und sein Gaunerbüchlein, der „Liber Vagatorum“. *Alemannisches Jahrbuch*, 1971–72. 76. p.

A mű a koldulás, kéregetés technikáit és típusait mutatja be, mind a személy, a koldus, mind a magatartás, a koldulás oldaláról. Így a technikák és a típusok egyben személyek plasztikus leírását is adják. A mű három részre oszlik, az elsőben 28 fejezetbe foglalva, fejezetenként egy típust mutat be a szerző. A második rész a fenti típusokhoz 14 kiegészítést tartalmaz, azok altípusaként írva le a koldus személyét és a kéregetés technikáit. Ebben a részben már fejezetenkénti tagolást nem alkalmaz a szerző, hanem ömlesztve, egymás után felsorolva adja meg az altípusokat. A harmadik részben pedig 219, megjegyzésekkel ellátott szóból álló szószedetet találhatók. Ez utóbbi a késő középkori német tolvajnyelv⁶ (*Rotwelsch*) egyik első, nyomtatásban megjelent összegzése, amelyet még számos követett.⁷

A rövid, mindössze 12 lapból álló kvartó kiadás rendkívül népszerű könyv lett, amelyet a kiadások számossága és a mű utóélete, továbbá az bizonyít, hogy Luther szerkesztésében és előszavával is megjelent 1528-ban, A hamis koldusokról és csalókról (*Von der falschen Bettler und Büberei*) címmel. A *Liber Vagatorum* műfajának megállapításakor szintén nehéz dolga van a kutatónak. Első ránézésre egy leíró, prózai mű⁸, amely minősítést a fenti, a szerkezeti ismertetésnél látott rövid számszerűsége támaszkodó megállapítások is igazolnak. Másodsorra viszont szembeűnő az a szabadszájú, nyers nyelvezet, amely a szókimondás és a nyilvánvaló utalások révén a szatíra műfajába tartozónak rendeli a művet. A prózai leíró stílus és az anonimitás azt sugallja, hogy a névtelenségbe burkolózó szerző a valóságot mutatja be, míg a szatíra a valóság sokszor túlzásba eső megcsúfolását adja. Tehát a mű háttereként csupán a szerző képzelete, azaz a fikció jöhet számításba. Azt azonban kár lenne tagadni, hogy egy szatírának is van valóságalapja, különben a nevetségesség tétel ereje és a mű mondanivalója elveszik. Tehát a pusztán fantázián alapuló szatírában a szerző stílusa kontraproduktívvá válik, és ezzel esélye sincs, hogy művével elérje a kellő hatást.

Mi lehetett a *Liber Vagatorum* valóságalapja? Milyen kapcsolatban állt azzal a társadalommal és környezettel, amelyet a szándékában állt leírni? A szűkebb környezetben túlmenően beilleszthető-e egy makroszintű folyamatba és mélyebb összefüggésrendszerbe a *Liber Vagatorum* népszerűsége, amely a sűrű egymásutánban kiadott nyomtatásokban, továbbá Luther figyelmében mutatkozott meg?

⁶ A tolvajnyelvhez Kluge mellett lásd továbbá GIRTNER, Roland: *Rotwelsch*. Wien–Köln–Weimar, 1998; BÖHLAU, GÖTZE, Alfred: *Rotwelsch. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik*, Band 7. 1901. 584. p.

⁷ RADBRUCH 2001, 465–466. p.; SCHÜSSLER, Martin: Die Entwicklung der Gauner- und Verbrechersprache „Rotwelsch“ in Deutschland von der Mitte des 13. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. *SZ Germanistische Abteilung*, 2001. 394–395. p.

⁸ RADBRUCH 2001, 465. p.

A *Liber Vagatorum* háttere

Amit a szövegből biztosan tudunk, az az időmeghatározás, a nyelvezet és a műben szereplő tulajdonnevek, amelybe a földrajzi nevek és a szentek nevei tartoznak. Az időmeghatározást részben a forráskeletkezési idejénél már érintettük. A fenti meghatározás alapja a *Liber Vagatorum* 15. fejezete, amelyben a szerző 1509-ből megemlíti egy pforzheimi nőt, aki azzal próbált adományt kicsalni az emberekből, hogy elhitette, hogy egy szörnyszülöttnek adott életet. A szerző ezután elrettentő példaként ugyanennek a nőnek más fortélyait is említi. Az 1509-et elfogadhatjuk, ugyanis észszerűtlen volna ennek a dátumnak a hitelességében kételkedni, mivel semmi oka sem volt a szerzőnek egy fiktívnek szánt eseményt a jövőbe tenni, amikor megtehetette volna, hogy a „volt egyszer egy nő” kitéltet alkalmazza. A rákövetkező évben pedig a művet minden bizonnyal kiadták, de 1512-ben Augsburgban már kétséget kizáróan megjelent.⁹

A *Liber Vagatorum* nyelvezete kapcsán különösen a harmadik rész, a tolvajnyelv vizsgálata ragadta meg a kutatók figyelmét. A középkori német tolvajnyelv (*Rotwelsch*) fogalma 1250-ből származik, amely dátum után a tolvajnyelvre 1547-ig legalább másfél tucat forrást, azaz krónikákban, városi szabályrendeletekben stb. leírt szöszedetet tárt fel a kutatás.¹⁰ A *Liber Vagatorum* nyelve a német, ugyanakkor a németen belül több nyelvjárásban is kiadták. Az irodalom megkülönbözteti a felnémet változatot, amelyet 1509-re datál, és ennek fő forrását a bázeli tanács egyik, 1450 körül kelt iratában látja (*Basler Ratsmandat*), amely a kolduláson belül 32 módozatot, „foglalkozást” különít el, majd a tevékenységek leírásának végéhez 31 szóból álló tolvajnyelvszótárt csatol. Az irodalom ugyanakkor nyomatékossítja, hogy a *Liber Vagatorum* szövege nem a bázeli szöveg szolgái átírása. A kutatás emellett számon tartja az alsónémet és az alsó-rajnai nyelvjárásban kiadott műveket is, mindkettőt 1510-ből, továbbá 1516-ból és 1547-ből is egy-egy kiadást.¹¹ A nyelvezet és a kiadások alapján tehát meg kell állapítanunk, hogy a művet alsónémet, felnémet és alsó-rajnai nyelvjárásokban adták ki, amely a befogadó közönség és a szerző földrajzi határait is körvonalazza.

⁹ HOTTEN 1860, xv. p.

¹⁰ SCHÜSSLER 2001, 394–395. p.; KLUGE 1901, 36. p.

¹¹ A művek és azon belül a kolduló tevékenységek pontos szövegszerű összehasonlítása és a *Liber Vagatorum* filológiai elemzése jelen tanulmányban nem feladatunk, ugyanakkor a szöszedet alapos és teljes összehasonlítását, a fent idézett Schüssler tanulmány elvégzi. Jelen tanulmányunkban a *Liber Vagatorum*, „Wiemarischer Jahrbuch,” 1856-os tizedik kötete alapján készült angol fordítást vizsgáljuk a fenti kérdések alapján. További irodalomként a témához lásd BOEHNCKE, Heiner – JOHANNMEIER, Rolf: *Das Buch der Vaganten: Spieler, Huren, Leutbetrüger*. Köln, 1987, Prometh

A mű 23 földrajzi nevet említ, amelyből egy folyó (ti. Adige, Itália második legnagyobb folyója, a Pó-folyó után), a Fekete-erdő és Svájc nem konkrét helységnév. A központi területektől távolra eső városok északnyugatra Algen/Algenrodt¹², északra Worms, északkeletre Ulm, keletre Kitzbühel, délre pedig Róma. Így ez az a nagy területi egység, amelyen belül a mű keletkezésére gyakorolt hatást kell keresnünk. Ezekon kívül a többi földrajzi név alfabetikus sorrendben: Ach (ez a mai településnevek alapján lehet Achen vagy Achenheim), majd tőle a különböző Achern, Einsiedeln, amit kétszer említ a szerző, Bar (ma Barr), Bregenz, Kurwaln (ma Calw), Lindau, Pforzheim, Rosheim, Schletstat (ma Sélestat), Schwyz (lehet akár a város, akár a kanton is), St. Gallen, Strasbourg, Ulm, Utenheim (mai nevén lehet Huttenheim/Uttenheim) és végül Zürich. Ha a városokat térképre visszük, azt látjuk, hogy a távoli határokat jelző Róma, Kitzbühel, Ulm és Worms helységeket leszámítva, egyértelműen kettő, jól körülhatárolt tájegységbe tartoznak a helységek. Egyik Strasbourg és a környező kis települések, Ach (Achen/Achenheim), Achern, Algen, Bar (Barr), Kurwaln (Calw), Pforzheim, Rosheim, Schletstat (Sélestat) és Utenheim (Huttenheim/Uttenheim). A másik pedig a Bodentótól délnyugatra húzódó sáv, főként Schwyz kantonra és a tó keleti partjára korlátozódva, úgymint Bregenz, Einsiedeln, Lindau, Schwyz, St. Gallen és végül Zürich.

Ami az egyházi-vallási tulajdonveveket illet, Isten, Szűz Mária és Mária Magdolna, valamint a Krisztus teste napjára való hivatkozás mellett az alábbi szentek találhatóak a műben: Szt. Bálint, akit háromszor is megemlíti a szerző, Szt. Kürine, Szt. Lénárt, Szt. Sebestyén, Szt. Vitus, Szt. Antal és végül Szt. Bernárd. A szentek külön említése pontos helységgel szorosan nem köthető össze. Példálózó jelleggel említjük, hogy Achernben Szent Bernártnak, Lindauban Máriának, Rosheimban Péter Pálnak, Uttenheimban Szent Margitnak végül Strasbourgban többek között Szent Tamásnak volt temploma, míg a nagyszámú epilepsziást a Szent Bálint templomban kezelték.¹³

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy esetleg a *Liber Vagatorum* egy pontos helyhez köthető gyakorlatot karikíroz-e satirikus formában, akkor meg kell állapítanunk, hogy a két földrajzi régiót, tehát Strasbourg és a Bodentó környékét a szentek nevéből nem lehet jobban konkretizálni. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az irodalom szerint a *Liber Vagatorum* forrásának tekintett¹⁴

¹² Utóbbi a *Liber Vagatorum*ban Algen néven szerepel, ilyen névvel települést nem találtunk a Google térkép alapján, ugyanakkor Worms-szal szinte egyvonalban és még viszonylag közel a többi városhoz, Algenrodt nevű helységet igen.

¹³ CLEMENTZ, Élisabeth: Catholiques, protestants et assistance en Alsace au xvie siècle. In MAURER, Catherine – VINCENT, Catherine (dir.): *La coexistence confessionnelle en France et en Europe germanique et orientale. Du Moyen Âge à nos jours*. LARHRA, 2015. 59–75. p. <http://books.openedition.org/larhra/4092>; <http://books.openedition.org/larhra/4152>.

¹⁴ RADBRUCH 2001, 466. p.

ún. bázeli tanácsi mandátumban (*Basler Ratsmandat*) feltehetőleg a koldulásról vagy annak percepciójáról a városi tanács összefoglalását látjuk, akkor mivel Bázelt nem nevezte meg a szerző, a térképet nézve egy másik várost kell keresnünk, ahol a városi tanács esetleg adott ki a koldulással foglalkozó dokumentumot. A korszak és a dél-német vidék legjelentősebb, mintaadó szegényügyi rendelete a *Liber Vagatorum*ban nem szereplő város, Nürnberg szabályrendelete 1523-ból. Ugyanakkor ilyen dokumentumot máshol is könnyen találunk, ha felidézzük, hogy Strasbourg városa részben a nürnbergi szabályozás hatására, előbb 1523. augusztus 4-én egy részletes rendeletben, az ún. Alamizsnarendeletben (*Almosenordnung*), majd a könnyebb érthetőség és végrehajthatóság érdekében ugyanaz év októberében a rendeletet kivonatolva, plakát formájában bocsátott ki dokumentumot a koldulásról.¹⁵

A Liber Vagatorum és a reformáció

Csupán a *Liber Vagatorum* keletkezésének és az Alamizsnarendelet elfogadásának az évszámaiból, ti. 1509 és 1523, valamint a rendelet erősen világias szemléletéből és az egyházi szegényügyi igazgatás városi tanács kezébe kerüléséről arra következtethetünk, hogy a reformáció csak a rendeletben érhető tetten. Ha a reformáció kezdetét kizárólag az 1517-es évhez kötjük, akkor ez valóban így van. Ha viszont a reformációra mélyebb folyamatként és az egyház korábbi állapotába való visszavezetésének meg-megújuló igényeként tekintünk, akkor már a *Liber Vagatorum*ban is fellelhető számos kritika, amely az egyházat szintén illette. Ugyanakkor teológiai értelemben az Alamizsnarendelet sem áll egyértelműen a reformáció talaján, mivel a preambulumban jöllehet arra a testvéri szeretetre hivatkozik, amelyet Isten a legmagasabbnak parancsolt, mégis hozzáteszi, hogy ezt akkor lehet a legjobban megvalósítani, ha az ember az isteni kegyelem és boldogság megszerzése érdekében jót cselekszik embertársaiért.¹⁶ A továbbiakban nézzünk pár példát erre a társadalom- és egyházkritikára a *Liber Vagatorum*ból!

¹⁵ Amikor az augusztusi rendeletről van szó, az irodalom az Alamizsnarendelet hosszú változatára, míg az októberi esetében a rövid változatára hivatkozik. Tárgybeli eltérés a kettő szöveg között nincs, kizárólag az érthetőség növelése miatt adták ki a rövid változatot. Jelen tanulmányban a rendelet részletes ismertetésére terjedelmi korlátok miatt nincs mód, azt egy későbbi írásban fogjuk elvégezni. A két változat szövegét lásd https://digi.hadw-bw.de/view/eko20_1/0123. A kora 16. századi városi szabályrendeletek összefoglalásához lásd KELEMEN Miklós: A jóléti közszolgáltatások igazgatásának történetéből. In FÖLDI András (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet*. Budapest, 2018, ELTE Eötvös Kiadó, 280–281. p.

¹⁶ WOLGAST, Eike – SEEBASS, Gottfried (ed.); Dömer, Gerald [Oth.]; SEHLING, Emil [Bibliogr. antecedent] *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*. (20. Band Elsass, 1. Teilband): Straßburg–Tübingen, 2011, Mohr Siebeck; Heidelberger Akademie der Wissenschaften;

Az első helyen levő tipikus koldus leírásakor a *Liber Vagatorum* szerzője, még semmi különleges kritikával nem él. Ez a kéregető Isten és a Szent Szűz szerelmére kéreget, és gyakran előfordul, hogy gyerekeivel és feleségével együtt, akik helyben mind ismertek. Ráadásul szégyellik is magukat, hogy kéregetniük kell, sőt, dolgoznának, ha tudnának, és akkor nem is kéregetnének, állapítja meg a szerző. Majd kijelenti, hogy nekik helyes adni, mert megesik, hogy valaki rászorol a kéregetésre. A meghatározásból mind az egyházi kizárólagosság korában meglévő, mind az Alamizsnarendeletben utóbb kodifikált, rászorultsági elv és a munkaképesség hiánya, valamint a helyi illetőség is megállapítható. Így ezek alapján nem meglepő, hogy a szerző hozzájuk jóhiszeműen viszonyul.

Az ötödik fejezetben leírtak az ún. templomos koldusok, ők valójában hamisan felkent kolduló barátok, vagyis álpapok. Az ő esetükben aztán a szerző már nem fogja vissza magát. Ez a koldustípus házról házra jár, és megérinti a parasztot és feleségét szentekkel. Majd posztót, lenvásznat kér oltári lepelnek, vagyis teszi hozzá a szerző a magyarázatot, köntöst szajháknak. Ezenfelül ez az álbarát kér még tört ezüstöt kehelynek beolvasztásra, vagyis italtra és szerencsejátékra, majd kéztörölt a papnak, hogy eladja, szól a definícióba az újabb értelmező betoldás. Tehát a hamisan, tehát sehogy sem felkent személyek, akik barátnak adják ki magukat, mellett a szentek érintésével való gyógyítás, az oltárt fedő lepel mint szajháknak ruhaanyag, majd az áldozókehely mint nyersanyaga a pénznek is mind megjelennek. Ez az egyházat is befeketítő kritika azonban még nem minden. A koldusok ugyanis hamis pecsétes levéllel is rendelkezhetnek, hogy alamizsnát kérjenek a romos kápolnájuk felújítására, még hozzá Szent Részegárd kápolnájára, azaz, ha a névből nem lenne egyértelmű, az álbarátok az ivás oltárán szeretnének áldozni, indokolja a szerző. Érdekes módon ezek mellett a súlyos megállapítások mellett, jöllehet a szerző kijelenti, hogy ne adjanak a koldusnak semmit, mert becsapják az adakozót, mégis tesz egy engedményt, ti. lehet nekik adni, ha közeli, 2-3 mérföldre lévő templomból jönnek. Tehát lehet adományozni, ha az adományozó és az adományos azonos egyházi területi illetősége miatt a segély egyértelműen helyi célokat szolgál.

A hatodik fejezetben megismétlődik a kért lenvászon metamorfózisa, csak ebben az esetben a kolduló és rossz társaságba keveredett vándordiókok miseingnek kérnek lenvásznat, amit majd a szajháknak adnak tovább. A vándordiókok természetesen távoli helyről, egyenesen Rómából jöttek, ami alatt a bordélyt kell érteni. Ugyanebben a fejezetben a Krisztus teste napjára kért pénzadomány valódi célja is a bordélyban való hasznosulás. A nyomaték kedvéért ezek a diókok még tonzúrát is borotváltatnak a fejükre, de minden tettük hazugság, így nem szabad adni nekik semmit.

Szintén kolduló vándordíákok szerepelnek a hetedik fejezetben, akik a Vénusz-hegyről (*Venusberg*) jöttek. A nyilvánvaló pajzán célzás mellett a Vénusz-dombra, ami az eddigi példák mellett a lista szatíra műfaját igazolja, meg kell jegyeznünk, hogy a Vénusz-hegy a késő-középkori európai folklórban a más- vagy tündérvilágot jelentette, amelybe egy halandó férfi száll le, akit elcsábított egy tündérkirálynő.¹⁷

A tizedik fejezetben kéregető álpapot ír le a szerző, aki olyan társsal megy a házakhoz, aki viszi a zsákját. Ahhoz kéreget, hogy felszentelt papként az első miséjét meg tudja tartani, és az oltár berendezéséhez és a mise megtartásához kéreget, mert semmije sincs. Testvérévé fogadja a parasztot és feleségét, és közli, hogy a püspök bűnbocsánatát az ő, mármint az álpap testvérisége elnyerte, és ezzel a testvéri közösséggel próbál kicsalni adományt. Természetesen nekik sem szabad semmit adni. Ebben a fejezetben már a püspök és a bűnbocsánat kritikája is erőteljes, még ha nem is a püspök a kritika közvetlen tárgya.

Mind a strasbourggi Alamizsnarendelet, mind általában a városi szabályrendeletek szövegéből kitűnik, hogy a városiakat a templom előtt, tipikusan a város főterén különösen zavarta a koldulás. A huszonötödiktől a huszonnyolcadik fejezetig ilyen eseteket ír le a szerző. Tudniillik vannak olyan koldusok, akik a templom előtt ülnek, kenőcsökkel kenik be magukat, mintha régóta betegek lennének, arcuk, szájuk is mintha beteg lenne, de három nap múlva megfürödnek és elmennek. Majd azt írja, hogy vannak, akik lótrágyát kevernek vízzel, bekenik a lábukat, karukat, kezüket vele, mintha sárgaságban vagy más szörnyű betegségben szenvednének. A következőben Szent Antal bűbánatára hivatkozva egy hosszú kesztyűbe erőltetik a kezüket, amit a torkukhoz kötnek, és így kéregetnek. Végül a huszonnyolcadik fejezet alapján, vannak vakok, akik a templommal szemben ülnek, és lanton játszanak, és olyan országokról énekelnek, ahol soha sem jártak. Majd, amikor végeztek a dallal, elkezdik, hogy hogyan vakultak meg, ami hazugság. A hóhérok a tizenkettedik fejezetben leírt betegekhez hasonlóan – akik meztelenül kéregetnek a templom előtt és remegnek, mintha fáznána, illetve csalánnal és mással verik magukat, hogy remegjenek, majd azt mondják kirabolták, meglopták őket, betegek és még a ruháikat is elvették – levetkőznek, és a templom előtt magukat ütlegetve bűneikért vezekelnek. A templomok elől a gyermekkel vagy annak látszó bepólyázott tárgygal az ölükben ülő, fekvő nők sem hiányozhatnak, akik lehet, hogy férfiak, de lehet, hogy már évtizede nem is volt gyermekük.¹⁸ A lényegesen nem változtat, a szerző szerint természetesen minden fenti tevékenység szintiszta hazugság.

¹⁷ Vénusz-hegy első említése német földön Johannes Nider *Formicarius* című művében történik.

¹⁸ 15. és 18. fejezetek.

Következtetések

Liber Vagatorum mindezekből következően nemcsak a szegénységről, koldulásról vagy csak azok vélelmezett mibenlétéről született írások sorába, hanem Luther fellépését megelőző, a reformációért kiáltó kritikák sorába is illeszkedik. Így a koldulásról és koldusokról írt, tömör definíciókat tartalmazó listájával a szerző nemcsak a szegénység kapcsán fogalmazza meg társadalomkritikáját, hanem az egyház és a szegénységgel karöltve járó bűnözés folytonos képzet-társításával egyben a reformáció útját is egyengeti. Hiszen nemcsak a koldulás színlelés a szerző szerint, hanem könnyen eljuthatunk ahhoz a megállapításhoz, és Luther fellépése után már el is jutunk, hogy a jócselekedetek, a bűnbocsánat is. Ez a szétválaszthatatlan összefonódás adja a *Liber Vagatorum* szatirikus erejét, és magyarázza azt, hogy 1528-ban Luther előszavával ismét kiadták. Természetesen első ránézésre a *Liber Vagatorum*ban a szegénység és a koldusok, gazfickók megtévesztő praktikái ellen emelt szót a szerző, ahol az egyházi példák csak eszközök a gazfickók kezében a megtévesztésre, azonban 1517 után az előjel megfordult, már a szegénységgel egy szinten, vagy inkább az előtt az egyház kritikáját is minden további nélkül ki lehetett olvasni a műből. A *Liber Vagatorum* tehát jóval több, mint pusztán szatíra, hiszen mind a reformációban felvetett problémák sorába, mind az Alamizsnarendelet által kodifikált korábbi gyakorlatba, nézetünk szerint, szervesen illeszkedik, még akkor is, ha a stílus és az irodalmi, pusztán narratív és szórakoztató jelleg miatt a forma elveszi a tartalomról a figyelmet.

A *Liber Vagatorum*ban megfogalmazott egyházkritika, majd a reformáció hatása a szegényügyi igazgatásra Strasbourgban nemcsak az egyház kivonulását eredményezte a szegényügyből, hanem azt is, hogy a szegények és betegek gondozása a világi hatalom fokozatos intézményesülésével és országos szintre emelésével hosszú távon a szegényügy és benne a szegénység párhuzamos intézményesülését és országos kiterjedését vonta maga után. Így a helyi, városi szinten, városi mértékben kezelhető szegénység helyett az állam tulajdonképpen egy mai napig tartó és megoldatlan és országos mértékben megoldhatatlan feladatot vett a maga hatáskörébe, míg az egyházi szegénygondozás megmaradt karitatív és helyi alapon, amelyre történelme során mindig is hivatott és sokáig képes is volt. A reformáció kettős örökségéből jóllehet az állam a felekezeti különbségeket pár évszázad alatt meg tudta oldani, a szegénygondozás megoldása viszont a történelem tanúsága szerint még várat magára.

Szabó István*

NÉHÁNY VITAPONT A TÖRTÉNETI ALKOTMÁNY HATÁLYOS KÖZJOGUNKBA TÖRTÉNŐ ELHELYEZÉSÉRŐL

1. Bevezetés

Az Alaptörvény hatálybalépése óta eltelt évtizedben számos vita alakult ki a történeti alkotmány 21. századi szerepéről. Közel hetven év szünet után beleilleszhető-e még az azóta jelentős mértékben átalakult alkotmányos identitásunkba, vagy már örökké alkotmánytörténetnek kell maradnia.

Tanulmányomban – a terjedelmi korlátokra tekintettel – három ehhez kapcsolható problémát vizsgálok. A történeti alkotmány flexibilitását: vajon a sok évszázados jellegzetességét megőrizve, képes-e napjainkban is alkalmazkodni az alkotmányos identitás változásaihoz. Második gondolatként a jogfolytonosságot vizsgálom: vajon annak alaki formája is szükséges, vagy az anyagi jogfolytonosság is elegendő a történeti alkotmányhoz történő újbóli kapcsolódásra. Végül annak a kérdésnek szentelek néhány gondolatot, hogy történeti és kartális alkotmány létezhet-e párhuzamosan.

2. A történeti alkotmány flexibilitása

Evidencia, hogy több évszázados időtávban egy alkotmány csak úgy maradhat fenn, ha az egyes korszakok változó elvárásaihoz alkalmazkodni tud. Ez a magyar történeti alkotmánnyal sem volt másként, Szent István korától a 20. század közepéig tartalma jelentős pontokon változott. Hatályos közjogunk részévé is csak úgy válhat, ha ezt a flexibilis jellegét megtartja, vagyis minden olyan elem leválasztható róla, amely nem egyeztethető össze a 21. század alkotmányos alapelveivel.

* Szabó István PhD, tanszékvezető egyetemi tanár, PPKÉ Jog- és Államtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék.

Az ellenvélemények szerint azonban a történeti alkotmány egy nehezen megbontható egységet alkot, amelyről nem lehet részeket leválasztani.¹ A Szent Korona-tannal összefüggésben is felvetik, hogy annak kialakultak olyan „mindig is állandónak tekintett” részei,² amely „valóságos tartalomtól” történő eltérés már a közjogi tradíciók meghamisítása lenne.³ Ennek következtében a hozzákapcsolható közjogi elvek „nem egyeztethetőek össze a modern alkotmányosság követelményeivel”.⁴ Eme álláspont szerint tehát a történeti alkotmány s annak egy jelentős elemét képező Szent Korona-tan elvesztette azt a korábbi flexibilitását, amely évszázadokon keresztül lehetővé tette az alkotmányos identitás változásainak követését. A 21. század alkotmányos környezetébe így már nem illeszthető be.

Először azt kell tisztáznunk, vajon mit jelenthet a történeti alkotmány egésze,⁵ illetőleg a Szent Korona-tan kapcsán a „mindig is állandónak tekintett részei” és „valóságos tartalma.” A két utóbbi érzésem szerint ugyanazt a tartalmi kört fedheti le, csak eltérő szóhasználattal. Emellett a Szent Korona-tanon túl a történeti alkotmányhoz is kapcsolható, azzal összefüggésben is kialakíthatóak mindig is állandónak tekintett részek.

A nehezebb azonosítást az első gondolat jelenti, *mi lehet a teljes történeti alkotmány*, amiről kétséges egyes részek leválasztásának lehetősége. A történeti alkotmányt az Alaptörvény egy közel hét évtizedes szünet után tette ismét hatályos közjogunk részévé. Ebben a közel hét évtizedben az statikus állapotot öltött, amit 2011-ig az alkotmánytörténet körében, az 1944-ig kialakult tartalmával elemeztük. A történeti alkotmány egésze alatt jómagam annak 1944-ig kialakult állapotáról az Alaptörvény 2011-es kihirdetéséig az *alkotmánytörténet körében folytatott elemzések eredményeit tudom érteni*. Itt azonban az idősíkok jelentősége csökken, a több mint kilenc évszázad egyes korszakai összecúsíthatnak. Alkotmánytörténeti oldalról a történeti alkotmány egésze minden, ami Szent István korától 1944-ig bármikor a hatályos közjog része volt. De ez

¹ SZENTE Zoltán: A 2011. évi Alaptörvény és a történeti alkotmány összekapcsolásának mítosza. *Közjogi Szemle*, 2019. 1. sz. 3. p.

² „Változékonysága mellett azonban voltak olyan elemei, részei, amelyeket mindig is állandónak tekintettek, s amelyek nélkül nem lehet, illetve nem érdemes a Szent Korona-tanról beszélni.” SZENTE Zoltán: A historizáló alkotmányozás problémái – a történeti alkotmány és a Szent Korona az új Alaptörvényben. *Közjogi Szemle*, 2011. 3. sz. 1. p.

³ „E hagyományok felélesztése, illetve összekötése a jelenlegi magyar alkotmányos rend alapelveivel csak a Szent Korona-eszme, illetve a történeti alkotmány valóságos tartalmának figyelmen kívül hagyásával, illetve a magyar közjogi tradíciók részleges meghamisításával lehetséges.” SZENTE 2011, 1. p.

⁴ SZENTE 2011, 1. p.

⁵ Az alábbi mondatból: „Vagyis ezen értelmezés szerint az Alaptörvény mégsem a történeti alkotmánnyal való jogfolytonosságot állította helyre, hanem csak az utóbbinak azon részeit, amelyek ma is alkalmazhatók.” (SZENTE 2019, 3. p.) arra következtetek, hogy létezik a történeti alkotmány, mint egész, s annak vannak részei.

korszakonként más-más joganyagot jelentett, *a több mint kilenc évszázad alatt kialakult joganyag összessége pedig egyszerre, egy időben sohasem volt hatályban*. Mit jelenthet így az a gondolat, hogy a történeti alkotmány egyes részei önállóan nem, hanem csak a teljes alkotmány egyben tehető hatályos közjogunk részévé. Ha a több mint kilenc évszázad joganyagát csak együtt engedjük alkalmazni, *abból a flexibilitás minimális mértéke sem vezethető le*. Olyan elemeket is vissza kell bele emelni, amelyek már a 20. század első felében sem voltak annak részei.

Ha a mindig is állandónak tekintett részeket keressük, az már elfogad bizonyos flexibilitást. A kérdés pedig az, hogy mik ezek a mindig is állandónak tekintett részek. Amennyiben csak a legfontosabb alapelveket soroljuk ide, erős flexibilitást tudunk biztosítani, ha az államműködés egyes részletszabályai is idekerülnek, az erősen korlátozza azt. A történeti alkotmány mindig is állandónak tekintett részei – meglátásom szerint – *megegyeznek az anyagi jogfolytonossághoz megkívánt elemekkel*. Az alkotmányos rendben az anyagi jogfolytonosság akkor áll fenn, ha ezek a mindig is állandónak tekintett elemek a hatályos közjog részét képezik.

A jogfolytonossággal hamarosan önállóan is foglalkozunk. Előzetesen csak annyit, ha az államformát, a kormányalakítás szabályait, vagy az állam világnézeti elkötelezettségét, vagy semlegességét idesoroljuk,⁶ kétségtelenül elakad a történeti alkotmány hatályos közjogba történő visszaemelése. Jómagam viszont ezzel nem értek egyet, de véleményem majd az anyagi jogfolytonosság tárgyalásánál fejtem ki.

Mindenképpen meg kell említeni, hogy a mindig is állandónak tekintett részeket *nem lehet az 1944 előtti időszakra korlátozni*, vagyis ami 1944-ben ebbe a körbe tartozott, az már soha többé nem változhat. Ha a hatályos közjogunkba történő visszaemelésnek azt a feltételt szabjuk, hogy a történeti alkotmány az 1944 előtti fogalomrendszerével férjen be a 21. század második, harmadik évtizedének alkotmányos rendjébe,⁷ akkor a visszaillesztés folyamata biztosan zátonyra fut. Igazából belefogni is felesleges, mert ha netán 2021-ben még meg is küzdünk vele, egy statikus rendszernél csak idő kérdése, hogy a változó környezetben mikor ütközik falakba. *A flexibilitás a történeti alkotmányoknak olyan lételeme, amelytől nem lehet megfosztani*.

⁶ SZENTE 2019, 3. p.

⁷ SCHWEITZER Gábor: *A magyar királyi köztársaságtól a Magyar Köztársaságig. Közjog- és tudománytörténeti tanulmányok*. Pécs, 2017, Publikon Kiadó, 148–149. p.; SZENTE 2019, 3. p.

3. A jogfolytonosság

A történeti alkotmány organikus fejlődéssel jön létre, így a jogfolytonosság nélkülözhetetlen tartalmi eleme. Ha az egyes fejlődési szakaszai nem kapcsolódnak egymáshoz, akkor nincs organikus fejlődés. Vajon kapcsolható-e az Alaptörvény a történeti alkotmányhoz?

A jogfolytonosságnak két formáját ismerjük, az alakit és az anyagit. Az alakijogfolytonosság akkor áll fenn, ha az alkotmányfejlődés egy új szakasza az őt közvetlenül megelőző időszak alkotmányos szabályainak megfelelően jött létre. Az anyagi jogfolytonosság tartalmi kapcsolatot jelent, az állami intézményrendszert a korábbi szakaszhoz kapcsolódóan építik tovább.

Az Alaptörvény és az 1944 előtti alkotmányos rend között *nem áll fenn alakijogfolytonosság*, ami nehezen cáfolható állítás. Ilyen viszony az 1949-es alkotmánnyal van, hiszen az abban rögzített szabályok szerint bocsátották ki. El kell fogadnunk azt az álláspontot, hogy alakijogfolytonosság akkor lenne, ha 1990-ben reaktiválják a kormányzó tisztségét, s az 1938-as választójogi törvény szerint bonyolítják le a választásokat.⁸ Ez nyilvánvalóan lehetetlen volt.

Az anyagi jogfolytonosság tagadása azonban már gyengébb lábakon áll. Az ugyanis lényegesen szubjektívebb, hogy a fennállásának igazolásához az intézményrendszerek között milyen mértékű azonosságot kívánunk meg. Ha erős átfedést várunk el, akkor az anyagi jogfolytonosság is könnyen kizárható. Itt vissza kell utalnunk a történeti alkotmány flexibilitásához. Milyen elemek voltak a történeti alkotmány mindig is állandó részei. Az anyagi jogfolytonosság akkor áll fenn, ha ezek a mindig is állandó részek ma is a hatályos közjog körébe tartoznak. Ha az államforma, az alapjogok tartalma (az állam világnézeti semlegessége), a bírósági szervezet (Alkotmánybíróság felállítása), a kormányalakítás szabályai (parlament által választott miniszterelnök), vagy egy államszövetséghez történő tartozás (európai uniós tagság) az anyagi jogfolytonossághoz kapcsolható elemek,⁹ akkor ezek a történeti alkotmány mindig is állandó részeit jelentenék. Az alapjogok tartalmában (nemesi előjogok felszámolása) 1848 is jelentős változást hozott, és nem szakította meg az anyagi jogfolytonosságot. Miért szakítaná meg a vallásszabadság tartalmában beállott változás. Ha a közigazgatási bíraskodás a történeti alkotmány vívmányai közé

⁸ SZENTE 2019, 3. p.

⁹ „Ami az anyagi jogfolytonosságot illeti, az Alaptörvény legfontosabb intézményeit illetően – mint például a köztársasági államforma és a köztársasági elnök tisztsége, az állam világnézeti semlegessége, az Alkotmánybíróság intézménye és jogköre, az Országgyűlés által választott miniszterelnök, vagy az európai uniós tagság – alapvetően különbözik a történeti alkotmány állam-szervezeti és alapjogi rendszerétől.” SZENTE 2019, 3. p.

tartozik,¹⁰ vajon a közjogi bírászkodás további kiterjesztése miért jelentene gyógyíthatatlan törést az anyagi jogfolytonosságon. Amennyiben a felelős minisztérium felállításának ténye nem volt hatással az anyagi jogfolytonosságra, akkor a működési rendjében előállt változás miatt szakítaná azt meg. Ha a Habsburg Birodalomhoz (egy államszövetséghez) tartozás, majd ennek a megszűnt nem volt kihatással az anyagi jogfolytonosságra, miért lenne ilyen hatása az Európai Unióhoz történő csatlakozásnak.

Az anyagi jogfolytonosság fennálltára az egyik bizonyítási eszköz a múltban található példák. Erről szolt az előző bekezdés. Ha valaki az 1944 utáni időből az anyagi jogfolytonosságot megszakító példákat hoz, meg kell vizsgálnunk, hogy az 1944 előtti időszakban nem voltak-e ehhez hasonlítható mértékű törések. Ha találunk hasonló mértékű szakadásokat, akkor nem megalapozott az anyagi jogfolytonosság megszűnésére vonatkozó állítás.

Azonban az anyagi jogfolytonosság megítélése, mint már írtam, *erősen szubjektív alapon nyugszik*. Ha 1944 előtről hasonló szakadásokat igazolunk, ez objektív bizonyítása a jogfolytonosság fennállásának. A két világháború közötti alkotmányos rendet ugyanis még vitán felül a történeti alkotmány részének tekintjük, melynek logikai következménye, hogy az addig bekövetkezett törésekből senki sem vezeti le a történeti alkotmány megszűnését. De miért kellene az 1944 előtti eseteknek fokmérőnek lenni? Valószínűleg 1944 előtt a ténylegesen előfordulóknál súlyosabb eseteket sem tekintették volna az anyagi jogfolytonosságot megszakító ténynek. Ez inkább egy érzés (szándék), mintsem objektív mércével mérhető tény. Ha az alkotmányozónak szándékában áll a korábbi alkotmányos renddel történő kapcsolat megteremtése (helyreállítása), *ezt nem lehet valamiféle objektív minimumhoz kötni*. Például: legalább az államformának meg kell egyezni, legalább a parlament szervezetének azonosnak kell lenni, a bírósági szervezet azonos legyen stb. Ebben nem lehet objektív kritériumokat kialakítani. Így, *ha az alkotmányozó az erre irányuló szándékát kinyilvánítja, azzal az anyagi jogfolytonosság helyreállítható*.

A történeti alkotmánnyal fennálló alaki jogfolytonosság azonban valóban megszakadt. Vajon *ez akadály a hatályos közjogba történő visszahelyezésére?* *Aligha!* Nem valószínű, hogy létezik olyan történeti alkotmány, ahol hosszú évszázadokon keresztül egy alkalommal sem szakadt meg az alaki jogfolytonosság. Ezeket mindig politikai konfliktusok okozták, s mely nemzet története lett volna mentes ettől. Az alaki jogfolytonosság 1944 előtt is több alkalommal megszakadt, ebből mégsem vezették le a történeti alkotmány megszűnését. Miért következne belőle éppen most helyrehozhatatlan megszűnési ok? Érdekes az is, hogy az 1938-as választójogi törvény alkalmazásával helyreállíthatónak

¹⁰ STIPTA István: *A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem*. Budapest, 2020, Gondolat, 3132. p.

vélik az alaki jogfolytonosságot,¹¹ holott a két világháború közötti jogrend legalitásáról is éles viták folytak, hiszen az alaki jogfolytonosság 1920-ban is megszakadt.¹² Akik pedig a két világháború között hivatkoztak az alaki jogfolytonosságra, azoknak azt vetették oda, hogy Ferenc József trónra lépésében is volt alaki hiba.¹³ S haladhatunk vissza a történelemben, vajon az 1526. őszi kettős királyválasztás alakilag teljesen rendben volt? Aligha!

A jogfolytonosság tehát a történeti alkotmány létének (hatályosságának) előfeltétele, de annak nem alaki, hanem anyagi oldala bír jelentőséggel. *Az organikus fejlődésben az egyes korszakok intézményeinek tartalmilag kapcsolódnia kell egymáshoz*, annak azonban nincs különösebb jelentősége, hogy az ezt kimondó alkotmányozó szerv megfelel-e az alaki jogfolytonosság kritériumának, avagy nem. Az intézményrendszer tartalmi kapcsolatánál pedig nehéz olyan objektív mértéket megállapítani, ami az anyagi jogfolytonosság fennálltának valamiféle minimális kritériuma lehetne.

4. Létezhet-e párhuzamosan történeti és kartális alkotmány?

Az európai alkotmányfejlődésben a történeti és a kartális alkotmányokat egymás alternatívájaként kezeljük. Egy országnak vagy ilyen, vagy olyan alkotmánya volt (van). Ebből nem alaptalan következtetés, hogy a kartális alkotmány léte ab ovo kizárja a történeti alkotmány lehetőségét.¹⁴ Az indokolásnál azonban ismét idősíkbá ragadunk, az állítást ugyanis második világháború előtti szakirodalmi hivatkozásokkal támasztják alá.¹⁵ Ismét ott ragadunk le, hogy *a 21. század elején csak úgy igazolhatjuk a történeti alkotmány létét, ha azok közel száz évvel korábbi gondolatoknak is megfelelnek*.

Kérdés, hogy a kartális alkotmányok azért törölték-e el a korábbi történeti alkotmányokat, mert azok alkotmányjogi szempontból ab ovo összeférhetlenek voltak, vagy ennek inkább emocionális okai voltak. Jómagam Molnár Kálmán álláspontját osztom, mely szerint a kartális alkotmányok nem egy előre

¹¹ SZENTE 2019, 3. p.

¹² SCHWEITZER 2017, 14–18. p.

¹³ Mivel a magyar közjog szerint a király lemondása csak az országgyűlés egyetértésével volt érvényes, s 1867-ben még V. Ferdinánd s az őt trónöröklésben követő Ferenc Károly is élt, Ferenc József trónra lépése előtt az országgyűlésnek döntenie kellett a lemondások elfogadásáról. Ezt meg is tette (1867. évi III. törvénycikk), azonban ezt az országgyűlést még Ferdinándnak kellett volna összehívni, hiszen a lemondásának elfogadásáig ő volt a törvényes uralkodó. Az országgyűlést azonban az 1849 óta ténylegesen uralkodó Ferenc József hívta össze, ami így érvénytelen volt.

¹⁴ „Az Alaptörvény mint teljes körű alkotmány, saját megfogalmazása szerint 'Magyarország első egységes Alaptörvénye' maga az íratlan, történeti alkotmány tagadása.” SZENTE 2019, 3. p.

¹⁵ SCHWEITZER 2017, 149. p., SZENTE 2019, 3. p.

tervezett folyamat eredményei, hanem akkor keletkeznek, amikor az organikus fejlődés hirtelen megszakad. Az új rend a régít el akarja törölni, ezért egy üres fehér lapra elkezd szövegezni az új alkotmányos rend szabályait.¹⁶ Az elutasításnak tehát főleg emocionális okai vannak. Egy forradalom megdöntötte a régi rendet, amit az utolsó betűig el akarnak törölni.

A jelenlegi magyar helyzet unikális. Az 1949-es alkotmány a múlttal történeti teljes szakítás jegyében született, s ezt konzekvensen meg is valósította. De mi történik a tagadás tagadásakor. Az Alaptörvény ugyanis hasonló erővel utasította el a szakítást kimondó 1949-es alkotmányt. *A helyzet azért unikális, mert az Alaptörvény egy olyan kartális alkotmány, amelynek nem célja az előtte álló történeti alkotmánnyal való szakítás.* Más az emocionális megközelítése, de ez nem alkotmányjogi kérdés. A két alkotmánytípus között nincs magától értetődő összeférhetetlenség, az alkotmányozó szándékától függ, hogy kapcsolódó-e a korábbi történeti alkotmányhoz, vagy nem.

Persze nem alaptalan felvetés, hogy *„az Alaptörvénynek a tételes jogban egyszerűen semmilyen más jogforrás nem lehet a riválisa”*.¹⁷ Ha a történeti alkotmány netán riválisa neki, akkor mégis összeférhetetlen a kettő. Visszatérve a történeti alkotmány flexibilitásához, hatályos közjogunkhoz csak annak vívmányai tartoznak.

Az alkotmánynak 1944 előtt több definíciója is kialakult. Alkotmánynak tekintették az állam működését és azok korlátait összefoglaló szabályok összességét. Ezek részben a szokásjogban, részben az írott törvényekben voltak fellelhetőek, s robosztus mennyiségű joganyagot jelentettek. Teleki Pál viszont az alábbi definíciót alkalmazta: „[...] alkotmányunk íratlan – azon törvények és jogszokások összessége, amelyek a nemzet véérébe mentek át –, amelyekből kitörölhet valamit az idő, de egyetlen ember intézkedése, az országgyűlés egyetlen intézkedése, sőt egyetlen nemzedék hangulata – soha.”¹⁸ Ezek a történeti alkotmánynak az idősültség által kialakultak olyan pillérei, amit az országgyűlés semmilyen jogalkotási aktussal nem tudott eltörölni. Ezek a pillérek voltak a teljes jogrend alapelvei (alapértékei), amelyekkel a törvényeknek és minden más joganyagnak összhangban kellett lennie. Teleki tehát csak ezt az esszenciát érti alkotmány alatt. Véleményem szerint pedig ezt kell a történeti alkotmány vívmányai alatt érteni. A történeti alkotmányból levezethető olyan

¹⁶ „Írott alkotmánya annak az államnak van, amelyben az alkotmány történelmi fejlődésének fonala egy adott időpontban megszakad, s az új alkotmány szabályai – a régi szabályokra való tekintet nélkül – egyszerre állítatnak össze, egyszerre jegyeztetnek fel az új alkotmánylevél (charta) fehér lapjára, az eltörölt régi alkotmány tabula rasajára.” MOLNÁR KÁLMÁN: *Magyar közjog*. Pécs, 1929, Danubia, 244. p.

¹⁷ SZENTE 2019, 4. p.

¹⁸ TELEKI Pál: *Válogatott politikai írások*. (Szerk.: Ablonczy Balázs) Budapest, 2000, Osiris, 443. p.

alapvető alkotmányos értékeket, amelyek semmilyen jogalkotási aktussal nem helyezhetőek hatályon kívül. Ezzel jól összecseng a 22/2016. (XII. 5.) AB sz. határozatnak a nemzeti önazonosságra vonatkozó alábbi gondolata: „amelyet nem az Alaptörvény hoz létre, azt az Alaptörvény csak elismeri.”¹⁹

Vagyis vannak olyan alapértékek, amelyek az Alaptörvény számára is érintetlenek, azokat nem lehet hatályon kívül helyezni, megszüntetni.

5. Zárszó

Összefoglaló véleményem szerint a történeti alkotmány illeszthető a 21. század alkotmányos rendszerébe. A flexibilitás tőle el nem választható lételeme, amely napjainkban is lehetővé teszi az alkotmányos identitás változásaihoz történő igazodását. Különösen nem értek egyet azzal a felfogással, amely a történeti alkotmányra csak az 1944 előtt kialakult fogalmakat hajlandó elfogadni, s azt vizsgálja, vajon a közel száz évvel ezelőtti gondolatvilághoz illeszkedik-e napjaink alkotmányos rendje. Amennyiben nem, akkor a történeti alkotmánynak már örökké az alkotmánytörténet körében kell maradni.

Az organikus fejlődés elismeréséhez az alaki jogfolytonosságot feltételként állítani szintén elfogadhatatlannak tartom. Egy évezred alatt az számos esetben megszakadt, miért éppen az 1944 és 2011 közötti szakadás lenne a gyógyíthatatlan törés. Hasonlóan nem értek egyet azzal sem, hogy a történeti és a kartális alkotmányok ab ovo kizárják egymást. Ez történelmi helyzetek emocionális döntéseiből ered. Az Alaptörvény pedig unikális, mert kétszeres tagadással karta alkotmányként is elismeri a régi történeti alkotmányt.

¹⁹ 22/2016. (XII. 5.) AB határozat Indokolás (67) bekezdés. VARGA Zs. András: Történeti alkotmányunk vívmányai az Alaptörvény kógens rendelkezéseiben. *Iustum Aequum Salutare*, 2016. 4. sz. 89. p.; VARGA Zs. András: Az alkotmánybíróságok szerepe a nemzeti/alkotmányos önazonosság védelmében. *Iustum Aequum Salutare*, 2018. 2. sz. 28. p.

Szabó Szilárd*

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA FOGALOM ELŐZMÉNYEI, KIALAKULÁSA ÉS JELENTÉSE

A *Wiener Zeitung* 1868. november 15-i számában megjelent az uralkodó, Ferenc József előző nap kelt legfelsőbb kézírata, amelyben – többek között – arról is rendelkezett, miképp kell megnevezni az uralkodása alatt álló királyságokat és országokat. A legfelsőbb kézirat rendelkezése szerint ezekre ezután az „Osztrák–Magyar Monarchia” vagy az „Osztrák–Magyar Birodalom” megnevezés használandó.¹ Hivatalosan tehát ekkortól nevezhetjük Osztrák–Magyar Monarchiának azt az entitást – nevezzük egyelőre így – amely köztudomásúlag az 1867. évi kiegyezéssel jött létre.

Felmerül a kérdés, hogy akkor vajon a legfelsőbb kézirat hatályba lépése előtt mi volt a Ferenc József uralma alatt álló királyságoknak és országoknak a megnevezése? Volt egyáltalán közös megjelölése ezeknek a területeknek, vagy ez csak az imént említett legfelsőbb kézirat után alakult ki? Hiszen ha nem volt, akkor tulajdonképpen kik egyeztek ki egymással 1867-ben?

Ami Magyarországot illeti, ha megnézzük a Deák Ferenc által a kiegyezés alapjául szolgáló magyar Pragmatica Sanctio szövegét, nevezetesen az 1723. évi I., II. és III. törvénycikkeket, azokban már egyértelműen meg van nevezve Magyarország „s az ahhoz kapcsolt részek, országok és tartományok”.² Hasonló megnevezés található a kiegyezés szempontjából szintén igen nagy

* Szabó Szilárd PhD, adjunktus, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Politikatudományi Tanszék.

¹ *Wiener Zeitung* Nr. 271. Sonntag den 15. November 1868. Magyarul megjelent a *Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára. Második Folyam*. 1868. Január–június. Hivatalos Kiadás, Pest, 1868, kiadja Pfeifer Ferdinánd, 544–545. p.

² *Corpus Iuris Hungarici – Magyar Törvénytár 1000–1895. Milleniumi Emlékiadás*. Szerk. Dr. MÁRKUS Dezső. 1657–1740. évi törvénycikkek. Ford. TÓTH Lőrincz, magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Dr. MÁRKUS Dezső, Budapest, 1900, Franklin Társulat, 565. p.

jelentőséggel bíró 1790. évi X. törvénycikk címében is: „Magyarország és a hozzákapcsolt részek függetlenségéről”.³ A Magyarország, illetve „Magyarország és társországai” kifejezés szerepel magában a kiegyezést becikkelyező 1867. évi XII. törvénycikkben is. Ezen kívül a törvény még a „magyar korona országai” kifejezést is használja.⁴

De mi a helyzet az Osztrák–Magyar Monarchia megjelölésben szereplő másik entitással, vagyis az „osztrák” féllal? A mindenkori Habsburg-dinasztia által uralt és birtokolt területeket szokás „Habsburg-birodalomnak” nevezni, ez az elnevezés azonban pontatlan és egyúttal félrevezető is. Először is, a birodalom szó nem jogi fogalom, nem lehet az „állam” kifejezés értelmében használni.⁵ Másrészt a Habsburg-dinasztia a 16. század során két ágra bomlott, egy spanyol és egy osztrák ágra.⁶ A Habsburgok által tartományi fejedelemeként, öröklés révén birtokolt területek megnevezésére a 16. századtól használatos a „Monarchia Austriaca” kifejezés, ami azonban ekkor még egyáltalán nem jogi vagy földrajzi értelmű kifejezés volt, egyszerűen azt a birtokállományt értették alatta, amelyeket egy Habsburg uralkodó uralt és birtokolt.⁷ II. Ferdinánd római császár, magyar és cseh király végrendeletében ezek a birtokok például „alle vnser zugehörige Erbkünigreich” (sic!) megnevezéssel szerepelnek.⁸ A 17–18. században is „den gesamten Erbkönigreichen und Ländern”,

³ *Corpus Iuris Hungarici – Magyar Törvénytár 1000–1895. Milleniumi Emlékiadás.* Szerk. Dr. MÁRKUS Dezső. *1740–1835. évi törvénycikkek.* Ford. Dr. CSIKY Kálmán, magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Dr. MÁRKUS Dezső, Budapest, 1901, Franklin Társulat, 159. p.

⁴ *Corpus Iuris Hungarici – Magyar Törvénytár 1000–1895. Milleniumi Emlékiadás.* Szerk. Dr. MÁRKUS Dezső. *1836–1868. évi törvénycikkek.* Budapest, 1896, Franklin Társulat, 333. p.

⁵ JELLINEK, Georg: *Die Lehre von den Staatenverbindungen*, Wien, 1882, Alfred Hölder, 250–251. p. OLECHOWSKI-HRDLIČKA, Karin: *Die gemeinsamen Angelegenheiten der Österreichisch – Ungarischen Monarchie. Vorgeschichte – Ausgleich 1867 – Staatsrechtliche Kontroversen.* Frankfurt am Main, 2001, Peter Lang, 200. p.

⁶ Hogy ez mikor történt meg, arról többféle álláspont is létezik a szakirodalomban. A magyar jogtörténeti irodalomban legújabbban LIKTOR Zoltán Attila képviseli azt az álláspontot, amely szerint nem lehet két külön, osztrák és spanyol dinasztiról beszélni, legfeljebb egy dinasztia két – senior és junior – ágáról. LIKTOR Zoltán Attila: „Spanyol az Isten”. Egy Spanyolországhoz erősen kötődő dinasztia a Magyar Királyság élén a 16–17. században: A Habsburg-ház. *Jogtörténeti Szemle*, 2020. 1. sz. 43–50. p. LIKTOR Zoltán Attila: Mégiscsak egy család a kettő? *Pázmány Law Working Papers*, 2020. 15. sz. 1–24. p.

⁷ OLECHOWSKI-HRDLIČKA 2001, 482. p.; BRAUNEDER, Wilhelm: *Österreichische Verfassungsgeschichte.* Wien, 2005, Manzsche Verlags – und Universitätsbuchhandlung, 18. p.; RUSZOLY József: *Európa alkotmánytörténete. Előadások és tanulmányok középkori és újkori intézményekről.* Budapest, 2005, Püski, 378. p.; A 18. században még a Habsburg-dinasztia helyett is az „Ausztriai Ház” („Haus Österreich”) kifejezés volt használatban. WALTER-KLINGENSTEIN, Grete: Was bedeutet „Österreich” und „österreichisch” im 18. Jahrhundert? Eine begriffsgeschichtliche Studie. In PLASCHKA, Richard G. – STOURZH, Gerald – NIEDERKORN, Jan Paul (Hrsg.): *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute.* Wien, 1995, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 149–220. p.

⁸ ROECK, Bernd (Hrsg.): *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Band 4 Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648.* Stuttgart, 2002, Philipp Reclam jun. 228–229. p.

„Erbkönigreichen und Provinzen” jelölést használták azokra a területekre, amelyeket Habsburg-dinasztiából származó fejedelem birtokolt.⁹

A 18. század közepétől kezdett az „Österreich” azaz magyarul „Ausztia” fogalom egy olyan jelentést felvenni, amely alatt egy egységes, területileg pontosan körülhatárolt, más országokkal és államokkal szemben jól meghatározható és azonosítható földrajzi egységet értettek.¹⁰ Egyértelműen földrajzi, területi értelemben szerepel az „Österreich” kifejezés II. Ferenc néven római császár, I. Ferenc néven magyar és cseh király 1804. augusztus 11-i pátensében, amelyben mint az „Ausztiai Ház és Monarchia feje” elhatározta, hogy a maga és örökösei részére felveszi az „Ausztia örökös császára” címet.¹¹

A pátenssel kapcsolatban mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy sehol sem szerepelt benne az a fogalom vagy megnevezés, hogy „Kaisertum Österreich” („Osztrák Császárság”).¹² Sőt, a pátens kifejezetten úgy rendelkezett, hogy a császári cím felvétele egyáltalán nem változtatja meg, de még csak nem is érinti a Habsburg-dinasztia uralma alatt álló királyságok, fejedelemségek és tartományok eddigi címeit, alkotmányát, előjogait és viszonyait.¹³ Mégis, az osztrák császári cím felvétele után lassanként mind a politikai gyakorlatban, mind a közjogi irodalomban is kialakult az a felfogás, hogy a császári cím felvételével egy egységes állam is létrejött, egy „Gesamtstaat”, egy „Kaisertum Österreich”, ami magába foglalná az összes, a Habsburg-dinasztia uralma alá tartozó területet, függetlenül attól, hogy milyen jogcím alapján uralkodik a dinasztia az adott területen. Az osztrák közjogi szerzők többsége szerint tehát a „Gesamtstaat” magába foglalta Magyarországot is társországaival együtt.¹⁴

Ennek ellenére mégsem beszélhetünk arról, hogy az „Osztrák (Ausztiai) Császárság” előbb említett értelmű jelentéstartalma meggyökeresedett volna, mivel a 19. század közepén a fogalom nagyjából háromféle jelentéstartalommal létezett. Egyrészt jelentette az egykori Osztrák (Ausztiai) Főhercegséget („Erzherzogtum Österreich”), jelentette a Habsburg-dinasztia által birtokolt

⁹ WALTER-KLINGENSTEIN 1995, 175. p.

¹⁰ WALTER-KLINGENSTEIN 1995, 196. p.; OLECHOWSKI-HRDLICKA 2001, 482. p.

¹¹ *Politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbänder.* Zwey und zwanzigster Band. Wien, 1807, aus der k. k. Hof – und Staats – Druckerey, 71–72. p.

¹² WALTER-KLINGENSTEIN 1995, 204. p.; OLECHOWSKI-HRDLICKA 2001, 483. p.

¹³ „Unsere sämmtlichen Königreiche, Fürstenthümer und Provinzen ihre bisherigen Titel, Verfassungen, Vorrechte und Verhältnisse fernerhin unverändert beybehalten sollen”. *Politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbänder.* 72–73. p.

¹⁴ OLECHOWSKI-HRDLICKA 2001, 483–484. p.; BRAUNEDER 2005, 80. p.; BRAUNEDER, Wilhelm: Az osztrák császári cím. *Jogtörténeti Szemle*, 2007. 3. sz. 9–15. p. Természetesen a magyar közjogi felfogás tagadta – és a mai napig tagadja – ezt a nézetet. DEÁK Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz.* Pest, 1865. Kiadja Pfeifer Ferdinánd, 162. p.; OLECHOWSKI-HRDLICKA 2001, 484–485. p.; RUSZOLY 2005, 379. p.

területeket, de általában Magyarország és a Lombard–Velencei Tartomány nélkül. Végül Osztrák Császárság alatt értették a mai Ausztria és Szlovénia területét, tehát egy olyan területre értették, amibe Magyarországon és a Lombard–Velencei Tartományon kívül nem tartozott bele sem a mai Csehország sem az akkori Galícia.¹⁵

I. Ferdinánd osztrák császár 1848. április 25-én alkotmányt bocsátott ki az osztrák császári állam számára. A 2. § felsorolta azokat a területeket, amelyekre az alkotmány hatálya kiterjedt, de Magyarország nem található ezen területek között.¹⁶ Elsőként az Osztrák (Ausztriai) Császárság birodalmi alkotmányáról 1849. március 4-én kibocsátott császári pátens 1. §-a rendelkezett úgy, hogy Magyarország is része, alkotóeleme az Osztrák (Ausztriai) Császárságnak.¹⁷ Hasonlóan rendelkezett a szilveszteri pátens és az októberi diploma is.¹⁸ Bár ezeket a pátenseket a magyar alkotmányos felfogás nem tekintette a magyar alkotmányjog részének, mégis a császári kormányzat és maga az uralkodó, Ferenc József is úgy tekintette, hogy az Osztrák (Ausztriai) Császárság minden Habsburg-dinasztia által birtokolt királyságot, országot és tartományt magába foglal.¹⁹

Amikor tehát az 1860-as években megkezdődtek a kiegyezési tárgyalások, a magyar tárgyalófélnak ezt a felfogást mindenképpen figyelembe kellett vennie, még akkor is, ha nyilvánvalóan nem értett vele egyet. Az 1861. évi felirati javaslat is tartalmazta, hogy Magyarország kész a birodalom fennállását elismerni, de csak mint független, önálló, szabad ország.²⁰ Deák Ferenc 1865. évi híres húsvéti cikkében is használta a „birodalom” kifejezést, de azt sohasem azonosította az „Ausztria” fogalommal.²¹ A kiegyezésre törekvő magyar politikai elit tehát kész volt elismerni egy birodalom létezését, de úgy vélték, ezt a birodalmat két egymással egyenlő fél alkotja, amelynek tehát Magyarország az egyik alkotóeleme. Ha birodalom alatt „azt értik, hogy mindenekelőtt alakítani kell egy nagy egységes birodalmat, és ami ennek autonómiájából fennmarad, azt osszák ki az egyes népek közt, kisebb nagyobb mértékben” azt

¹⁵ OLECHOWSKI-HRDLICKA 2001, 486–487. p.

¹⁶ Allerhöchstes Patent vom 25. April 1848. Verfassung-Urkunde des österreichischen Kaiserstaates. *Politische Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen*. Sechs und siebenzigster Band. Wien, 1851, Aus der k. k. Hof – und Staats-Aerarial-Druckerey, 147–148. p.

¹⁷ Kaiserliches Patent vom 4. März 1849. die Reichsverfassung für das Kaiserthum Oesterreich enthaltend. *Allgemeines Reichs – Gesetz – und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1849*. Wien, 1850, Aus der kaiserlich-königlichen Hof – und Staatsdruckerei, 151. p.

¹⁸ OLECHOWSKI-HRDLICKA 2001, 489. p.

¹⁹ OLECHOWSKI-HRDLICKA 2001, 490. p.

²⁰ Képviselőházi Irományok 1861. I. kötet 12. szám. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogykdok_1861/.

²¹ CIEGER András (szerk.): *A Kiegyezés*. Budapest, 2004, Osiris Kiadó, 26–30. p.

viszont nem fogadják el.²² Ez azt jelentette, hogy a magyar felfogás szerint is létező birodalmat nem lehet Ausztriának hívni.

Az 1865. évi Országgyűlés trónbeszédében Ferenc József respektálni látszott a magyar közjogi felfogást, amikor tartózkodott attól, hogy az uralma alatt álló összes területet Ausztriának nevezze, ezért a Magyarország és társországaitól különböző birtokait „birodalmunk egyéb országai és tartományai” kifejezéssel illette.²³ A Képviselőház első válaszfeliratában „Fölséged uralkodás alatt álló többi országok” megnevezést használta azokra a területekre, amelyek nem tartoznak Magyarországhoz. Az 1866. március 3-i leirat a nem Magyarországhoz tartozó birtokokat „örökös tartományok” névvel illette.²⁴ A kiegyezési tárgyalások célja a megegyezés volt, mindkét fél el akarta kerülni a felesleges bonyodalmakat. A magyarok ezért kerülték, hogy a tárgyalópartnerüket Ausztriának nevezzék, hiszen ők az egész birodalmat tartották Ausztriának. Ezt viszont ők nem hangsúlyozhatták, ha meg akartak egyezni a magyarokkal.

A magyar Országgyűlés Képviselőháza által a közös viszonyok tárgyalására kiküldött bizottsága (az ún. hatvanhetes bizottság) javaslatában szintén „őfelsége többi országai és tartományai” megnevezés szerepelt. Magyarország megnevezésére pedig „a magyar korona országai” kifejezést használták.²⁵ Ezekkel a fogalmakkal sikerült elkerülni, hogy akár a „Magyarország”, akár az „Ausztria” kifejezések bonyodalmakat okozzanak. A császári kormány javaslatában jelent meg elsőként a „Reichsratban képviselt királyságok és országok” megjelölés („die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder”), amivel egyrészt elkerülték, hogy az uralkodó magyar korona országain kívüli birtokait Ausztriának nevezzék, mintegy megnyugtatta önmagukat, hogy azért Ausztria mégiscsak az egész birodalmat jelenti, másrészt megnyugtatta a magyarokat is, hiszen nyíltan mégsem mondták ezt ki.

A magyar kiegyezési törvény, az 1867. évi XII. törvénycikk még címében is ragaszkodott az előbb említett fogalmi használathoz, hiszen „a magyar korona országai és az Ő felsége uralkodása alatt álló többi országok” megjelölést használta.²⁶ Ezzel szemben az osztrák kiegyezési törvény, az 1867. december 21-i RGBl. 146. sz. törvény címe „az Osztrák Monarchia valamennyi országa” („die allen Ländern der österreichischen Monarchie”) fogalom szerepel.²⁷ Az osztrák kiegyezési törvény tehát címében azt az elvet képviselte, hogy

²² DEÁK Ágnes (szerk.): *Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek*. 2. kötet. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 366. p.

²³ CIEGER (szerk.) 2004, 37–38. pp.

²⁴ CIEGER (szerk.) 2004, 40–49., 51–55. pp.

²⁵ CIEGER (szerk.) 2004, 63. p.

²⁶ lásd 4. hivatkozás

²⁷ *Reichs – Gesetz – Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1867*. Wien, 1867, Aus der kaiserlich-königlichen Hof – und Staatsdruckerei, 401. p.

Magyarország is része az Osztrák Monarchiának. Az Osztrák Monarchia tehát a Magyarországot és az uralkodó által birtokolt többi királyságot és országot is magába foglaló birodalom megnevezése. A „birodalom” szó egyébként szerepel a magyar törvényben is, mégpedig a bevezetésben és a 8. §-ban. Érdekes módon a „birodalom” szó az osztrák törvényben egyáltalán nem szerepel, csupán a „Reichshälfte” (§§. 1. 2. 4. 6.) illetve a „Reichstheile” formula (§§. 3. és 5.).

Karin Olechowski-Hrdlicka a kiegyezésről írott, már többször hivatkozott kitűnő könyvében megjegyzi, hogy az osztrák kiegyezési törvény szellemisége az egységes osztrák monarchiáról nem vált uralkodóvá, és a gyakorlatban egyre inkább háttérbe szorult.²⁸ Ennek oka egyértelműen a magyar politikusok és a magyar közjogi szakirodalom részéről következetesen és kitartóan képviselt törekvés volt arra vonatkozóan, hogy a magyar kiegyezési törvény szellemiségét elfogadtassák. Ennek első jele a tanulmány elején említett uralkodói kézirat, amelyben immáron nem Osztrák, hanem Osztrák–Magyar Monarchia, illetve Osztrák–Magyar Birodalom a megnevezése az uralma alatt lévő komplexumnak. Ernst Bruckmüller találó megállapítása szerint ettől kezdve az egységes osztrák birodalom ideája defenzívába szorult, s egyfajta utóvédharcot („Rückzugsgefechte”) folytatott, aminek aligha volt esélye a győzelemre.²⁹

A kiegyezés után a magyar törekvések egyelőre arra irányultak, hogy a birodalom elnevezése tükrözze Magyarország egyenrangúságát a másik féllal. Ezt a törekvést tükrözte az „Ausztia-Magyarország” megjelölés, illetve – a Ferenc József által később helytelen fogalomhasználatnak minősített – „magyar–osztrák monarchia” kifejezés.³⁰ A századforduló körül viszont a magyar törekvések a fogalomhasználat kapcsán már egyértelműen arra irányultak, hogy véglegesen kitöröljék a közjogi felfogásból a birodalomra vonatkozó gondolatokat, és a szuverén Magyarország és a szuverén Ausztia közötti viszonyként értelmezzék a kiegyezést. Ezt a felfogást volt hivatott a gyakorlatba átültetni az a kívánság, hogy két birodalomfél helyett „a Monarchia mindkét államterülete” („beide Staatsgebiete der Monarchie”) illetve „az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét állama” („die beiden Staaten der Österreichisch-Ungarischen Monarchie”) formulákat használják.³¹

Magyarország szuverenitását és ezzel nemzetközi jogalanyiságát végül az osztrák és magyar kormány között, a közös külügyminiszter közvetítésével „a birodalom diplomatai és kereskedelmi képviseltetése a külföld irányában és a nemzetközi szerződések tekintetében fölmerülhető intézkedések” tárgyában

²⁸ OLECHOWSKI-HRDLIČKA 2001, 497. p.

²⁹ OLECHOWSKI-HRDLIČKA 2001, 504. p.

³⁰ 1870-től a magyar delegáció közös zárszámadról, illetve a közös költségvetésről készült határozataiban használta ezt a meghatározást. OLECHOWSKI-HRDLIČKA 2001, 505. p.

³¹ OLECHOWSKI-HRDLIČKA 2001, 505–506. p.

1907. október 13-án kötött megállapodás ismerte el.³² A megállapodás szerint Magyarország szerződéskötő félként szerepelhetett olyan nemzetközi szerződések esetén, amelyek akár a közös érdekű, akár az önállóan intézendő ügyekben kötöttek. Ezekben az esetekben a szerződéskötő fél megnevezése „*az osztrák–magyar Monarchia két állama*”, illetve „*az osztrák–magyar Monarchia területei*”. Azonban „*amikor territoriális természetű megjelölésről van szó: Ausztria és Magyarország teendő ki*”. Az Ausztria és Magyarország által önállóan intézett ügyekben kötött nemzetközi szerződések esetén a bevezetésben kellett meghatározni, hogy melyik állam területére nézve lesz hatályos a szerződés. Ha az uralkodó kötötte a szerződést, meg kellett határozni, hogy császárként vagy királyként kötötte. Ha nem ő a szerződéskötő fél, akkor a következő megnevezéseket lehetett alkalmazni: „*Ausztria; Magyarország – a cs. kir. osztrák kormány, a m. kir. kormány – Ausztria kormánya, Magyarország kormánya – illetőleg ha a két állam közül csak az egyik jó tekintetbe, Ausztria vagy Magyarország magában (megfelelően a többi megjelölésekkel)*”.

³² Protokoll über die am 13. Oktober 1907 zu Wien unter dem Vorsitze des Ministers des kaiserl. und königl. Hauses und des Aeußern Freiherrn von Aehrenthal stattgehabten gemeinsamen Ministerberatungen. G. M. C. P. Z. 463. Österreichisches Staatsarchiv, Haus Hof – und Staatsarchiv. Politisches Archiv XL Interna Karton 306. Gemeinsame Ministerratsprotokolle 1907–1908. V.

Szépvölgyi Enikő*
**GONDOLATOK AZ ÁLLAMI
GYERMEKVÉDELEMRŐL
SZÓLÓ TÖRVÉNYCIKKEK
120. ÉVFORDULÓJÁRA**

„...igazán társadalmi, politikai, közegészségügyi, és minden tekintetben fontos nemzeti célokat szem előtt tartó törvény...”

Széll Kálmán**

Bevezető gondolatok

A magyar állami gyermekvédelem történetében kiemelt szerepük van az állami gyermekmenhelyekről és a 7 éven felüli gyermekek gondozásáról szóló 1901. évi törvénycikkeknek, melyek 120 éve kerültek becikkelyezésre a magyar törvénytárba. Jelen tanulmány az évforduló alkalmából az állami gyermekmenhelyek dualizmuskori helyzetével foglalkozik jogtörténeti aspektusból. A 19. század végére egyértelművé vált, hogy az államnak a gyermekvédelem területén aktív magatartást kell kifejtenie, ugyanis a sokasodó problémákat a karitatív gyermekvédelem rendszere önmagában nem volt képes orvosolni. Az állami gyermekvédelem fókuszába kerültek az elhagyott, kitett és talált gyermekek, akikről végső esetben az államnak kellett gondoskodnia. Az állami gyermekmenhelyek története ebből a szempontból összefonódott az elhagyott gyermekek történetével.

* Szépvölgyi Enikő együttműködő kutató, MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH), doktorandusz Széchenyi István Egyetem Állam-és Jogtudományi Doktori Iskola.

** Állami gyermekmenhelyekről szóló törvényjavaslatra vonatkozó főrendiházi módosítás tárgyalása. Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőházi napló. (továbbiakban KN) XXXV. kötet, Budapest, 1901, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 271. p.

Az elhagyott gyermekek ügye

Az állami gyermekmenhelyek megszületéséhez vezető út első jelentős állomásaként a nyilvános betegápolási alapról szóló törvény említendő meg, amely megteremtette az állam finanszírozási kötelezettségét.¹ A törvény indoklása kifejtette, hogy a lelencügyi feladatok ellátása a községekre rendkívüli anyagi terhet ró, ezért a talált és hatóságilag elhagyottnak nyilvánított 7 éven aluli gyermekek nevelésének és ápolásának költségét a továbbiakban az alap fedezte.²

Tekintettel arra, hogy a nevezett gyermekek gondozására és nevelésére szolgáló állami intézményrendszer a 19. század végén még nem épült ki, az állami gyermekmenhelyek létrehozásáig Ausztriában helyezték el a gyermekeket,³ majd Magyarország határain belül társadalmi szervezetek – az Első Budapesti Gyermekmenhely és a Fehér Kereszt Országos Lelenczház-Egyesület – gondoskodtak az elhagyott gyermekekről.⁴

Elhagyott gyermeknek tekintették azt, akit köz- vagy magánterületen elhagyva találtak, akit vagyontalan árvaként nem lehetett árvaházban elhelyezni, akit a tartásra kötelezett hozzátartozói nem voltak képesek eltartani saját megélhetésük veszélyeztetése nélkül (a vagyontalan gyermek tartására kötelezettek: elsősorban az apa egyedül vagy az anyával közösen, apa hiányában vagy képtelensége esetén az anya, végül a nagyszülők),⁵ továbbá aki a szülei érdekkörében – például betegség, kórházi ápolás, szabadságvesztés-büntetés töltése miatt – felmerülő oknál fogva hatósági gondozásra szorult.⁶ A belügyminiszter rendelkezett az elhagyottnak nyilvánítást és a községi illetőség megállapítását célzó eljárások egymástól történő elválasztása tárgyában. A gyakorlat ugyanis azt mutatta, hogy az illetőség megállapítása rendszerint elhúzódo eljárás keretében lehetséges, amely az illető gyermekek javát a legkevésbé sem szolgálta. A gyermekek gondozását ellátó intézetek kötelesek voltak haladéktalanul kötelekükbe felvenni a törvénytelen csecsemőket, azon 7 éven aluli gyermekeket, akiket köz- vagy magánhelyen elhagyva találtak – azaz a szoros értelemben

¹ Lásd A nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről szóló 1898. évi XXI. törvénycikk 3. § d).

² Indokolás a nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről szóló törvényjavaslathoz. Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Irományai (továbbiakban KI), Budapest, 1901, Pesti Könyvnyomda-Részvény- Társaság, XVI. kötet, Melléklet a 418. számú irományhoz, 181–182. p.

³ KN XXXIV. k. 249. p.

⁴ Törvényjavaslat az állami gyermekmenhelyekről. KI XXXIV. k. 997. számú iromány, 142–145. p.

⁵ A gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről szóló 1877. évi XX. törvénycikk 11. §.

⁶ A m. kir. belügyminiszter 1899. évi 50.000 számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, a hét éven aluli elhagyott gyermekek gondozásáról alkotott szabályrendelet tárgyában 1. §. MRT 1899, 965–990. p.

vett leleneket – és azokat, akiknek elhagyott voltát az elsőfokú közigazgatási hatóság legalább ideiglenes érvényű igazolvánnyal bizonyította.⁷

A hét éven aluli gyermekek elhagyottságát kimondó határozat meghozatala körüli eljárást körrendelet szabályozta, meghatározva az eljárás során vizsgálendő körülményeket, tekintettel az elhagyottnak nyilvánított gyermekek számának jelentős növekedésére s így a költségek tetemes emelkedésére. A rendeletben foglalt magyarázat rámutat arra, hogy vélhetően sok olyan gyermek esetében mondták ki az elhagyottnak nyilvánítást, akik mögött valójában eltartásukat biztosító, megfelelő családi- és szociális háló volt.⁸

Az állami gyermekvédelem elvének gyakorlatba történő átültetése*

Az elhagyott gyermekek számának emelkedése is állami intézmények létesítésére készítette a kormányzatot. Az állami gyermekmenhelyekről szóló törvényjavaslat indokolása egyértelműen kifejezésre juttatta, hogy az elhagyott gyermekekről történő gondoskodás elsősorban az állam kötelezettsége s másodsorban a társadalomé.⁹

A törvényjavaslat országgyűlési tárgyalása során a kisdédóvásról szóló törvényben¹⁰ foglalt kötelezettség menhelyigazgatókra és gondozó szülékre való kiterjesztése a képviselőház módosító javaslatának terméke. Mivel az óvodai nevelés a 3–6 éves korosztályra terjedt ki, a főrendiház szükségesnek tartotta a népiskolai nevelésről szóló törvénycikk¹¹ kiterjesztését a menhelyi kötelékben nevelt 6. életévüket betöltött gyermekek vonatkozásában is.¹²

Az állami gyermekmenhelyekről szóló törvényjavaslatot a törvényhozás közigazgatási bizottsága üdvözölte, ugyanakkor leszögezte, hogy a gyermekek intézeti felvételének alapjául szolgáló hatósági határozat meghozatalában

* KN XXXIV. k. 246. p.

⁷ A m. kir. belügyminiszter 1900. évi 25.829. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, a 7 éven aluli elhagyott gyermekek gondozásáról szóló szabályrendelet módosítása tárgyában, *MRT* 1900, 39–42. p.

⁸ A m. kir. belügyminiszter 1901. évi 85.100. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, a hét éven aluli gyermekek elhagyottságát kimondó határozat meghozatala körüli eljárás tárgyában, *MRT* 1901, 487–489. p.

⁹ KI XXXIV. k. (Irom. 997.) 142–143. p.

¹⁰ Lásd: A kisdédóvásról szóló 1891. évi XV. törvénycikk.

¹¹ Lásd: Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában.

¹² KN XXXV. k. 270–272. p.

indokolt szigorú eljárási szabályok kialakítása, a tápszülőkhöz kiadott gyermekekről történő gondoskodást pedig hatóságilag kell felügyelni.¹³

A 1901. évi VIII. számú törvénycikk indokolása már előrevetítette a 7 éven felüli gyermekekről történő állami gondoskodás szükségességét is.¹⁴

A közsegélyre szoruló 7 éven felüli gyermekek gondozásáról szóló törvény indokolása szerint „Az állami gyermekmenhelyekről szóló s ma már végrehajtás alatt álló törvény jóformán célját téveszteni s azok az áldozatok, melyeket a 7 éven aluli gyermekek megmentése érdekében hozunk, úgyszólván kárbavesznenek, ha – az említett törvénynyel megindított actio természetes továbbfejlesztéseként — a 7 éven felüli gyermekek gyámolításának kérdése is nem nyerne megnyugtató szabályozást.”¹⁵ A hetedik életévüket betöltött elhagyottnak minősített gyermekek állami védelmére nemcsak a gyermekhalandóság csökkentésének szempontjából volt szükség, hanem a gyermekbűnözés növekedésének megakadályozása érdekében is.¹⁶ A 7. életév mint cezúra a közegészségügyről szóló törvény azon rendelkezésére vezethető vissza, amely életkor alatt a szülők kötelesek kezelteni beteg gyermeküket, ezt vette alapul a betegápolási alapról szóló törvénycikk is.¹⁷

Az 1901. évi XXI. törvénycikk végül az állami gyermekvédelem körébe vonta azon gyermekeket, akiket a hetedik életévük betöltése előtt már elhagyottnak minősítettek, továbbá azon gyermekeket is, akik elhagyottnak nyilvánítására csak későbbi életkorukban került sor. A törvény értelmében a gyermekek elhelyezése történhetett állami gyermekmenhelyen belül, vagy ezek közvetítésével intézetben kívül is.¹⁸

Az állami gyermekmenhelyek felállítására 1904 és 1907 között került sor,¹⁹ szabályzatukat az 1903. évi 1. B.M. számú körrendelete határozta meg.²⁰ A Szabályzat célját az állami gyermekmenhelyek, a helyi önkormányzatok és az árvaszékek feladatellátásának összehangolása, valamint a gyermekvédelmi feladatokat ellátó társadalmi szervezetek ezen rendszerbe történő be-

¹³ A közigazgatási bizottság jelentése az állami gyermekmenhelyekről szóló 997. sz. törvényjavaslat tárgyában, KI XXXIV. k. (Irom. 1001.) 198–199. p.

¹⁴ KI XXXIV. k. (Irom. 997.) 145. p.

¹⁵ Indokolás a közsegélyre szoruló 7 éven felüli gyermekek gondozásáról szóló törvényjavaslat-hoz, KI XXXVII. kötet, (Irom. 1062.) 23. p.

¹⁶ Indokolás a közsegélyre szoruló 7 éven felüli gyermekek gondozásáról szóló törvényjavaslat-hoz, KI XXXVII. k. (Irom. 1062.) 23. p.

¹⁷ KN XXXIV. k. 247. p.

¹⁸ A közsegélyre szoruló 7 éven felüli gyermekek gondozásáról szóló 1901. évi XXI. törvény-cikk 1–4. §.

¹⁹ CSORNA Kálmán: *A szociális gyermekvédelem rendszere*. Budapest, 1929, Eggenberger-Könyvkereskedés, 150. p.

²⁰ A belügyminiszter 1903. évi 1. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz –Fiume kivételével, az elhagyott gyermekek védelméről szóló szabályzat kibocsátása tárgyában, MRT, 1903, 534–586. p. (a továbbiakban: *Szabályzat*).

csatornázása képezte.²¹ Az állami gyermekmenhelyek kifejezés alatt szűkebb értelemben azon intézmények voltak értendők, amelyek kötelékében az állam gondozza az elhagyott gyermekeket a 15. életévük betöltéséig.²² Forbáth Tivadar tágabb értelmű meghatározása szerint „Az állami gyermekmenhely, mint az országos gyermekvédelem hordozója, egy összefoglaló intézmény. Magában foglalja nemcsak a gyermekvédelem közigazgatási központját képező és ugyancsak gyermekmenhelynek elnevezett intézetet, hanem gyermekmenhely elnevezéssel jelöljük meg mindazokat az intézkedéseket is, amelyek a szegényügy körébe tartozó gyermekek megmentésére és felnevelésére hivatvák.”²³

A Szabályzat meghatározta a gyermekmenhelyek működését érintő legfontosabb szabályokat, valamint az állami gyermekvédelem szervezetét is.²⁴ A belügyminiszter az országot az állami gyermekvédelem szempontjából kerületekre osztotta, s ezen kerületeken belül a szükséghez igazodóan kerültek felállításra gyermekmenhelyek. A gyermekmenhelyek mellett a belügyminiszter gyermekvédő menhelybizottságokat is létrehozott, amelyek a gyermekmenhelyek székhelyén hangolták össze az állami, az önkormányzati és a társadalmi gyermekvédelmet.²⁵

A Szabályzat meghatározta a gyermektelepek létesítésének feltételeit is.²⁶ Ezeken a családi telepeken 10-20 azonos nemű gyermeket lehetett elhelyezni egyidejűleg, ez az opció azonban csak a 7. életévüket már betöltött gyermekek vonatkozásában állt fenn. A telepeken működő telepbizottságok alapvetően az állami gyermekvédelem körében igyekeztek összehangolni a telepek és a községek, valamint a városok tevékenységét a társadalmi szervezetek munkájával, emellett fontos felügyeleti és ellenőrzési feladatokat is elláttak az elhagyottnak minősített és külső gondozásba adott gyermekek nevelése, ápolása és gondozása felett.²⁷ A menhelyi elhelyezés mellett lehetséges volt a gyermekek külső gondozásba adása, az igazgató-főorvos ezen döntéséről értesíteni kellett az érintett város polgármesterét, vagy az érintett község elöljáróságát, továbbá az illetékes árvaszéket is.²⁸ A nevelőszülőkkel szemben támasztott követelmények részletes meghatározása a gyermekek megfelelő környezetben történő elhelyezését volt hivatott biztosítani, s ugyancsak ezt a célt szolgálta a külső nevelésbe adott gyermekek jogszabályban meghatározott rendszeres-

²¹ Szabályzat 70–71. §.

²² Szabályzat 12. §.

²³ FORBÁTH Tivadar: *Adatok a magyar szegényügy rendezéséhez*. Budapest, 1908, Márkus Samu könyvnyomdája, 98. p.

²⁴ Szabályzat 77. §.

²⁵ Szabályzat 68. §.

²⁶ Szabályzat 27. §, ill. lásd a 32. § és 65. §.

²⁷ Szabályzat 32. §.

²⁸ Szabályzat 24. §.

séggel történő ellenőrzésének előírása is.²⁹ A gyermekeket vissza kellett venni a nevelőszülőktől a gyermek testi és lelki egészségét veszélyeztető körülmények fennállása, koldulásra felhasználása vagy csavargása esetén.³⁰ Kivételes esetekben magánintézeteknél és egyesületeknél is lehetőség volt elhelyezni állami gondozásban álló gyermeket.³¹

A talált és hatóságilag elhagyottnak nyilvánított gyermekeknek jogszabályban rögzített joguk keletkezett arra, hogy az állami gyermekmenhely kötelékébe felvételt nyerjenek. A Szabályzat rendelkezései arra utalnak, hogy állam nem szándékozta elengedni a 15. életévét betöltött gyermekek kezét sem, a jogalkotó ugyanis az igazgató kötelezettségévé tette a szükséges intézkedések megtételét annak érdekében, hogy a kötelékből elbocsátott gyermekek megélhetése biztosított legyen. A gyermekvédő menhelybizottságok szerepe éppen abban állt, hogy közreműködjenek az elbocsátott gyermekek megélhetésének biztosításában.³² Ugyanakkor a Szabályzat nem írta elő, hogy csak biztosított megélhetés esetén lehet elbocsátani az érintett gyermeket az állami nevelésből.

Az elhagyottnak nyilváníthatóság feltételei a korábban ismertettekhez képest változtak. Ezt követően már csak azokat a 15 éven aluli gyermekeket lehetett elhagyottnak nyilvánítani, akik nem rendelkeztek vagyonnal, és akiknek nem volt a nevelésükre és eltartásukra jogszabálynál fogva kötelezett hozzátartozója, továbbá akiknek neveléséről és tartásáról rokonok, jótékony intézetek, jótevők vagy egyesületeket nem gondoskodtak kellőképp.³³ Elhagyottnak nyilvánításra gyakorta került sor olyan esetekben, ha a családban a gyermek tartása a kereseti viszonyok miatt nem volt lehetséges. A vagyontalan gyermek tartásáról kötelezettek is kérelmezhatték a gyermek elhagyottnak nyilvánítását az állami gyermekmenhely kötelékébe való felvétel céljából. A folyamatban lévő levéltári kutatások igazolják, hogy elhagyottnak nyilvánításra számos esetben a gyermekről gondoskodó kérelmére került sor a nem megfelelő anyagi körülmények miatt.³⁴ A törvénytelen gyermekek esetén a vizsgált árvaszéki gyakorlat megfelelni látszik a jogszabályban foglalt előírásoknak, azaz a hatóság hivatalból vizsgálta, hogy fennálltak-e a gyermekek elhagyottságának körülményei.³⁵

²⁹ Szabályzat 38–42. §.

³⁰ Szabályzat 47. §.

³¹ Szabályzat 73–74. §.

³² Szabályzat 69. §

³³ Szabályzat 1. §.

³⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára Mosonmagyaróvári Fióklevéltár, Árvaszéki iratok, IV.B. 908. b. 139.; IV.B. 908. b. 140.; IV.B. 908. b. 142.

³⁵ Szabályzat 10. §.

Az eljáró árvaszék³⁶ illetékességét a gyermek községi illetősége, ennek hiányában a gyermek tartózkodási helye határozta meg. Elhagyottnak az árvaszék végleges döntésével minősített gyermekeket a fenti feltételek fennállása esetén, a jogerős döntésről pedig értesíteni kellett az illetőség szerinti községet. Az árvaszékek ennek megfelelően abba a pozícióba kerültek, hogy „*az állami költségen való neveltetés tárgyában*” véglegesen határozhattak.³⁷ A gyermek állami menhelyre történő felvételéről való döntéshez hasonlóan a gyermek kiadásáról történő döntés meghozatala is az árvaszék hatáskörébe tartozott.³⁸ Az árvaszék ezen hatáskörének gyakorlására akad példa az egykori Moson vármegyéből. A konkrét ügyben napszámos, vagyontalan szülők kérelmére került sor gyermekük elhagyottá nyilvánítására, majd az anya keresőképeségének fényében és az apa munkaképeségének részleges helyreállítást követően 1 év elteltével kérelmezték a gyermek állami gyermekmenhely kötelékéből való kiadását, mely kérést az árvaszék megalapozottnak tartotta és elrendelte azt.³⁹

Lehetővé vált az ideiglenes felvétel halaszthatatlanul sürgős esetekben, ha azt a gyermek létérdeke megkövetelte, és arra az árvaszéki intézkedés bevarásából származó késedelem veszélyt jelentett. A községek kötelesek voltak az elhagyottnak minősülő gyermekekről mindaddig gondoskodni, míg az illető gyermek felvételt nem nyert valamely gyermekmenhelyre.⁴⁰ A közigazgatási szerveknek hivatalból jelenteniük kellett a hatáskörrel rendelkező illetékes közigazgatási hatóságnak, amennyiben észlelésük alapján valamely gyermek létfenntartása és nevelése az anyagi források híján nem volt biztosított.⁴¹ A gyermekek védelme szempontjából lényeges előírás szerint elsőként került sor az elhagyottnak nyilvánításra, s csak ezt követően lehetett lefolytatni az illetőség megállapítására irányuló eljárást.⁴²

Zárógondolatok

A 19. század végén már nem képezte vita tárgyát, hogy „...*a gyermekek oltalma annyira alfája és ómegája a jogállamnak, hogy minden mulasztás az állam jogállami létének rovására történik*” és az elhagyott gyermekek védelme

³⁶ Az árvaszék szervezetét lásd 1877. évi XX. törvénycikk 176–197. §.

³⁷ SZANA Sándor – GYÖRBÍRÓ Jenő: *Az árvaszék ügyvitele az elhagyott gyermekek védelme körül*. Temesvár, 1904, Kiadja a „Fehér Kereszt” Gyermekvédő Egyesület, 3. p.

³⁸ *Szabályzat* 52. §.

³⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára Mosonmagyaróvári Fióklevéltár, Árvaszéki iratok, IV. B. 908. b. 145.

⁴⁰ *Szabályzat* 9. §.

⁴¹ *Szabályzat* 10. §.

⁴² *Szabályzat* 3–8. §.

érdekében szükséges szociális intézkedéseket az államnak kell ellátnia.⁴³ „A gyermekmentés terén azonban a legutolsó időben (Sz. E.: a vizsgált korszakban) oly óriási haladást tett, hogy mondhatnók vezet Európában.”⁴⁴ Az állami gyermekmenhely intézményével Magyarország „nemcsak hogy a kultúrállamok színvonalára emelkedett, hanem azokat kivétel nélkül túlszárnyalta.”⁴⁵

Az elhagyott gyermekekre vonatkozó jogi szabályozás a gyermekek védelmét helyezte előtérbe. A közegészségügyi viszonyok és a magyar gyermekhalandóság arra ösztökélte a törvényhozást, hogy biztosítsa az állam számára az eredménnyel kecsegtető beavatkozást a szociális gyermekvédelem területén. A gondoskodó-segítő relációban az állam fokozatosan átvette a korábban a civil társadalomra és az egyházra háruló feladatok ellátását, illetve azok irányítását, ezzel intézményesítve és növelve az állami közegek beavatkozó magatartásának szerepét.⁴⁶ „Az elhagyott gyermekek védelmének új rendében az állam nem ereszkedik le szeretettel az elhagyotthoz – ez a társadalmi humanizmus kérdése. De a gyengét felemeli magához: a joggal!”⁴⁷

⁴³ SZAKOLCZAI Árpád: *A gyermekvédelem Magyarországon, tekintettel az 1898. évi XXI. törvény-cikkeire*. Budapest, 1900, Magyar Jogászegylet, 4. p.

⁴⁴ LUKÁCS György: *Socialismus a közigazgatásban. Jogállam*, 1902. 1. sz. 35. p.

⁴⁵ FORBÁTH 1908, 99. p.

⁴⁶ KI XXXIV. k. (Irom. 997.) 42. p.

⁴⁷ Bosnyák Zoltán által írt előszó Karsai Sándor az állami gyermekmenhelyek gyakorlatát támogató művéhez. KARSAI Sándor: *Az elhagyott gyermekek védelme*. Budapest, 1903, Országos Központi Községi Nyomda Részvénytársaság, IV. p.

Varga Csaba*

A JOG MINT ELMÉLETI ÉS TÖRTÉNETI KUTATÁSOK TÁRGYA

*„Magukban a dolgokban vagy saját szellemünkben rejlik-e rend? Mindeneknek kezdeteként kétségkívül a világt teremő Istenben. S ettől kezdve a világban – kizárólag a világ által, a lelkünkben. Mivelhog az alkotót alkotásából ismerjük meg (vagy Jézus Krisztus tanaiból, aki azonban logikát sohasem tanított).”***

A címben foglalthoz hasonlatos – látszólag tautologikus – kérdésfeltevés egyfelől maga is rámutathat a jognak úgyszólván a teljes társadalmi vertikumból merítkező s bármiféle rövid vagy kizárólagos meghatározásnak ellenálló sokoldalú megjelenéseire (Kant szkepticizmusa a jogfogalom állandósult kereséséről talán éppen erre utalt), másfelől specifikálhatja a joggal foglalkozó egyes tudományágakat, hiszen mindegyik csakis saját körében és módszertanával közelítheti meg tárgyát.

Aligha fakult mára az a régi igazság, miszerint „Minden tudomány eseményekkel foglalkozik, amik »tapasztalatilag csak két úton ismerhetők meg: folyamatukban közvetlen megfigyeléssel vagy közvetve a maguk után hagyott nyomok vizsgálatával.«¹

Az elméleti jogtudomány számára mindkét út nyitott, a történeti vizsgálódás viszont csak nyomokra szorítkozhat. Ám az, hogy mi is a voltaképpeni

* Varga Csaba DSc, professor emeritus, PPKE Jog- és Államtudományi Kar, Jobbőleseleti Tanszék.

** VILLEY, Michel: *Réflexions sur la philosophie du droit. Les Carnets.* (Prép. FRISON-ROCHE, Marie-Anne & JAMIN, Christophe.) Paris, 1995, Presses Universitaires de France, 424. p. (XXI/37. tétel): „L’ordre réside-t-il au sein des choses ou dans notre esprit? Sans doute est-il d’abord en Dieu créateur du monde. De là dans le monde – et seulement, par le monde, dans notre esprit. Car c’est par la création que nous connaissons le créateur (ou par Jézus-Christ mais qui n’enseigne jamais la logique).”

¹ LANGLOIS, Charles V. & SEIGNOBOS, Charles: *Introduction to the Study of History.* New York, 1908, Henry Holt, 63–70 p., idézi Tholfsen, Trygve R.: *Historical Thinking. An Introduction.* New York & London, 1967, Harper & Row, 219. p.: “All sciences are concerned with events, which »can be empirically known in two ways only: by direct observation while they are in progress; and indirectly, by the study of the traces which they leave behind them.«”

ismerettárgy, már az elméleti jogtudomány számára is kielégítően úgyszólván megválaszolhatatlan kérdéseket vet fel. Ma már nemcsak a *lebendes Recht* (Ehrlich) általi vagy a *law in books* és *law in action* (Pound) közti, immár évszázados megkülönböztetés differenciálja a tárgyat, hanem mindenekelőtt ontologikus és hermeneutikus rekonstrukciója. Mert az előbbi körében kitűnt, hogy lételméleti értelemben a „jogászi világnézet”, tehát a jog megközelítésének és feldolgozásának egy adott kultúrában elfogadott módja² (amit az utóbbi évtizedektől Legrand *mentalité juridique* gyanánt fogalmazott újra) szerves része annak, amit jognak nevezhetünk; az utóbbi pedig azt tisztázta, hogy bármiféle adottságként jelenjék meg a jog, a társadalmi lét részévé, mert *social commerce* tárgyává csakis adott felfogásában, emberi értelemadásával válhat, s ez egészében nemcsak kor- és kultúrafüggő, de kisebb területek népcsoportjaiként, sőt egyedi aktorokként szintén változatokat mutathat. A mindenkori jog imígyen hivatalos jogforrások és nemhivatalos várakozások eredője, amelynek mikénti alakulásában az így felfogott teljes *ontologicum* és *hermeneuticum* előfeltételezett.

Ezzel máris egy már önmagában úgyszólván feltárhatatlanul bonyolult komplexumot idéztünk fel; ámde mit kezdhet ezen összetettséggel a jogtörténet?

A jogot mint ismerettárgyat szokásosan azonosnak szoktuk feltételezni, mert objektiváltságnak gondoljuk. Olyannak, amiből teoretikusa s gyakorlója egyaránt ki tud indulni; és egyszersmind olyannak, amit emlékként felidézhet, vagy kezébe vehet a történész. A valóságban azonban ez távolról sincs így. Hiszen az első kör számára ez jelenkor, a maga kora, ami a szakma összes részese számára annak éppen fennálló ontologikumában és hermeneutikumában eleve adott. A történész mint második kör viszont ugyanerre mint múltkorra – s ebből kiindulva bármi másra – legfeljebb még fellelhető további objektiváltságokból mint nyomokból következtethet, ha egyáltalán.

A 19. század uralkodó pozitívizmusának hangvételét a történelemtudomány ethoszaként idézi fel az újságírás klasszikusának pontosan egy évszázada elhangzott örökérvényű *bonmot*-ja: „a magyarázat szabad, de a tények szentek!”³ Amiről addigra Nietzsche kései megjegyzésének (1885) hála már mindenki megtudhatta volna, hogy tények maguk nem, csak értelmezéseikben léteznek.⁴

² VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világnézetében*. Budapest, 1981, Magvető [Gyorsuló Idő], 251. p. és köv. <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>

³ SCOTT, C. P.: A Hundred Years. *The Manchester Guardian*, 5 May 1921, Editorial & reprint <https://www.theguardian.com/sustainability/cp-scott-centenary-essay>: “comment is free, but facts are sacred”; a szerző (1846–1932) egyszersmind parlamenti képviselő, közel hat évtizeden át szerkesztette s tulajdonolta a lapot.

⁴ „Gegen diesen Positivismus, der vor Phänomenen aufhört und sagt: »Es gibt nur Tatsachen«, sollte ich sagen: Nein, es sind genau Tatsachen, die nicht existieren, nur Interpretationen. [...]”

Sok évtized telt el, ám a jogtörténész romanistából jogbölcseledésbe beérkezett egykori atyai barátom még mindig így fakadt ki Párizsban: „a történelmi módszer [...] tudományként dicsőíti magát – pedig csak a létet csupaszítja tényekre, azzal bízva meg magát, hogy (jelek és tanúságok kritikájával) megállapítson tényeket. [...] (Pedig egy efféle ténytudomány csakis instrumentárisan kiegészítő lehetne.)”⁵

Tisztázzuk tehát: egyáltalán mi lehetne itt tárgyként tényszerű? A jogforrások kétségtelenül, de értésük már nem. „Ha a ma jogi autoritást képező szövegeket a mienkétől eltérő szóhasználattal élők írták, kiknek gondolkodása eltért a mienkétől [...], úgy a múltból megszólaló hang nem jelent már autoritást, nem is szolgálhat hát többé a révbe érés biztos pontjaként.”⁶ Márpedig a jog ontologikumában maga a szöveg – még ha a jog belső játékszabályai szerint normatívnak, mert érvényesnek és hatályosnak kell is mondanunk – nem lehet több, mint önmagában holt jelzés: azáltal tehet csak szert társadalmi létezésre, azaz hatásgyakorlásra, hogy ilyen vagy olyan módon emberek már felfogták, értelmezték.⁷

Mi is tehát az a fajta „átfogó kép”⁸, amelyre a jogtörténet törekedhet a jogról? Az *American Journal of Legal History* szerkesztője a társadalomszervezés tudományaként fogja fel diszciplínáját.⁹ Ez a mögötte álló joggal egyetemben eleve evolutív, bármiféle változás vagy véletlenszerűség ellenére is megsza-

Soweit überhaupt das Wort »Erkenntnis« Sinn hat, ist die Welt erkennbar: aber sie ist anders deutbar, sie hat keinen Sinn hinter sich, sondern unzählige Sinne »Perspektivismus.« NIETZSCHE, Friedrich: *Kritische Gesamtausgabe*. Hrsg. COLLI, Giorgio et al. Vol. VIII: Nachgelassene Fragmente (1885–1889). Berlin & New York, 1967–, de Gruyter [Werke], 323. p., avagy „Against positivism which halts at the phenomenon »There are only facts« I would say: no, precisely facts do not exist, only interpretations. [...] [T]he world is knowable: but it is variously interpretable; it has no meaning behind it, but countless meanings.” NIETZSCHE, Friedrich: *Writings from the Late Notebooks*. Ed. BITTNER, Rüdiger. Cambridge, 2003, Cambridge University Press [Cambridge Texts in the History of Philosophy], 139. p.

⁵VILLEY 1995, 333. p. (XVI/1. tétel): „méthode historique [...] se glorifie d’être scientifique – c’est-à-dire réduit l’être aux faits, et dès lors se donne pour office d’établir (par la critique des indices et des témoignages) les faits. [...] (Cette science des faits ne devrait être qu’auxiliaire et instrumentale.)”

⁶BANNER, Stuart: Legal History and Legal Scholarship. *Washington University Law Quarterly*, 1988. 76. köt. 1. sz. 37. p.: “If the texts that constitute today’s legal authority were written by people who used words differently from the way we use them today, who thought differently than the way we think today, [...] the past no longer speaks with an authoritative voice. It can no longer serve as a safe harbour.”

⁷Amiként a kommunikációelmélet alapegysége sem egy bárhonnán kiinduló üzenet, hanem annak visszacsatoltsága, azaz annak kinyilvánítása, hogy azt vették, megértették.

⁸DUBBER, Markus D.: New Historical Jurisprudence: Legal History as Critical Analysis of Law. *Critical Analysis of Law*, 2015. 2. köt. 2. p.: “comprehensive view of law”.

⁹BROPHY, Alfred L.: How Legal History Shapes the Present. April 12, 2016. <https://blog.oup.com/2016/04/how-legal-history-shapes-the-present/>: “Legal history tells us about central questions of how we organize our society”.

kítatlan folyamatban előrehaladó.¹⁰ Tudatos *social engineering*-fejlemény, tehát viszonylag kései fejlemény az, hogy ehhez „instrumentális” célzatú jogalakítások is társuljanak¹¹ úgy, hogy most már tudós rekonstruktor is megállapíthatja: „Az amerikai jog [...] a társadalom tükre. Semmi sem történelmi véletlen vagy autonóm benne, merthogy mindene viszonylagos, hiszen a gazdaságtól s a társadalomtól formált.”¹² És mivel a jogon kívüli és a jogon belüli tartományának a valós létben találkozási felülete nincsen, pontosan ennek létrehozójaként s egyben aktoraként lép fel az ember. Így értelmeződik az, hogy „A jogfejlődés a jogászok kultúrájának függvénye [...] s a társadalmi, gazdasági és politikai tényezők csak a jogászok tudatosságán keresztül hatnak a jogi fejlődésre.”¹³

Ez a felismerés mintha ismét válaszút elé állítaná a rekonstrukció végzőjét, hiszen eszerint a múlt nem lehet más, mint vagy tény, vagy – a filozófus Lukács egykori szófordulatával – maga a *gelebtes Denken* [megélt gondolat], azaz emberi problémamegoldás, mely természetszerűleg minél fejlettebb a társadalom, annál inkább önnemesedésre is alkalmat ad. Ezért mondhatta idézett francia jogbölcészünk, hogy „A jog túl van a történelmen, [...] hiszen...] nincsen jogtörténet, csak jogra vonatkozó vélemények azon dolgok tekintetében, amelyekben megtestesülnek [így kifejezett] értékek.”¹⁴ Nos, a gondolkodástörténet, régvolt emberi szituáció-válaszok felidézése, egykori töprengések rekonstrukciója, a mentalitás alakulásának felrajzolása elvileg nem elérhetetlen a jogtörténet diszciplínája számára, csak éppen kétes eredményű,

¹⁰ VINOGRADOFF, Paul: The Meaning of Legal History. *Columbia Law Review*, 1922. XXII. köt. 8. sz. 693. p.: “it is only in its historical evolution that English law comes to its full right.” SUGARMAN, David: Great Beyond His Knowing: Morton Horwitz’s Influence on Legal Education and Scholarship in England, Canada, and Australia. In HAMILTON, Daniel W. & BROPHY, Alfred L. (ed.): *Law, Ideology and Methods. Essays in Honour of Morton J Horwitz*. Cambridge, Mass., 2010, Harvard University Press, 510. p.: a szigetországi jogtörténetírás az 1970-es évekig volt “preoccupied with the origins of legal doctrines and institutions, emphasizing continuity and de-emphasizing change and contingency.”

¹¹ HORWITZ, Morton J.: *The Transformation of American Law. 1780–1860*. Cambridge, Mass., 1977, Harvard University Press, 1977) [Studies in Legal History] xvii+356 p. jogtörténetírása volt az, amelyik e kontinuos, intézményeiket kifejlesztő brit összképpel szemben az amerikai jogtörténetre vetítve már az „instrumentális” jogalakítás szerepét mutatta ki.

¹² FRIEDMAN, Lawrence M.: *History of American Law*. New York, 1973, Simon and Schuster, 10., 14. p.: “American law [is] [...] a mirror of society. It takes nothing as historical accident, nothing as autonomous, everything as relative and moulded by economy and society”.

¹³ WATSON, Alan: *The Evolution of Law*. Baltimore, Maryland, 1985, The Johns Hopkins University Press, 117–118. & 119. p.: “Legal development depends on the lawyers’ culture [...] and social, economic, and political factors impinge on legal development only through their consciousness.” Ezt az értelmet megerősíteni kívánva folytatja gondolatát úgy, hogy “law is largely autonomous and not shaped by societal needs”. WATSON 1985, 119. p.

¹⁴ VILLEY 1995, 71. p. (III/2. tétel): „il n’y a pas d’histoire du droit, mais des opinions concernant [...] le droit, eu égard à certaines choses où ces valeurs s’incarneraient. Le droit est au-delà d’histoire.”

mert kevés a releváns nyom, ezek egyébként is többféleképpen értelmezhetőek, és tömegükben sem feltétlenül állnak össze olyan egységgé, hogy csak egy irányba mutathatnának. Egyetlen (a magam számára) kirívó példa csupán, hogy mára a római jog kontinentalizált fogalmi rendszereszményűsége kiegészült ugyanazon forrásanyag mint konkurálva továbbépítő esetjogi halmaz angol-szász megközelítés szerinti feldolgozásával, miközben változatlanul még ma is vitatott, hogy mily természetű és mely értékek vallója volt az egész.¹⁵ Folytatva a példalózást, módszertani dilemma, amikor funkcióra kell alkotnunk fogalmat, amely viszont egymással már kevésbé összemérhető történelmi formációkra lesz egyaránt alkalmazható,¹⁶ vagy amikor az idő, a feltételek változása, vagy akár valamiféle társadalmi korcsosulás (esetenként egymást követve akár többször is) funkcióváltozást kényszerít ki, amit a fogalom nominális kifejezése viszont már nem követ, sőt nem is tükröz.¹⁷

Amiként tehát alakul a jog – s amiben vagy követi a külvilág kihívását, vagy amelynek tekintetében reziliensnek bizonyul, avagy a külvilág hívása ellenére éppen makacsul őrzi majd változatlanóságát –, azt emberi mozgatójának, gondolati folyamatainak köszönheti. Amiként pedig felhasználására s így alkalmazására kerül sor, ezt szintén emberi aktorának, értésének és akaratának köszönheti. Ez az élő, az időben változó ember, kinek minden közvetlen vagy közvetett értelemben terméke a jog. Nos, a mindebből előálló komplexitás történeti felfejtése megkísérlésekor írta apjának egy tizenkilenc éves berlini joghallgató közel két évszázaddal ezelőtt, hogy szemben a „matematikai dogmatizmusú” absztrakt gondolatrendszerektől, mint amilyen az is, amit jogi tanulmányaiból

¹⁵ WHITMAN, James Q.: Long Live the Hatred of Roman Law! *Rechtsgeschichte / Legal History*, 2003, 2. sz. 40–57 p. http://rg.rg.mpg.de/en/article_id/126: vizsgálja ma is aktuálisként, hogy az utóbbi évszázadban felerősített legkülönfélébb (nemzetiszocialista és egyéb) elmarasztalások — individualista kapitalizmusa, materializmusa, a közjót letipró önzése révén — egyáltalán helytállóak-e és mennyire.

¹⁶ A 'kodifikáció' példájában ld. VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. [1979.] 2., utószóval bőv. és jav. kiad. Budapest, 2002, Akadémiai Kiadó <http://mek.oszk.hu/14200/14206/>, I. Bevezetés, 9. és köv. p. De ilyen a fellebbezésnek mint jogintézménynek az oszmán birodalom jogegységbiztosító szűrőprogramjából történő származtatása — SHAPIRO, Martin: Islam and Appeal. *California Law Review*, 1980, 62. köt. 2. sz. 350–381 p. <https://lawcat.berkeley.edu/record/1111453>, magyar fordításban in VARGA, Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, 2000, Osiris [Jogfilozófiák] <https://libgen.is/book/index.php?md5=887F66E-894B39CBB5290C9D64894BFA3>, 343–370. p. – és feltételezhetően ilyen az ügyészi szerepbetöltés levezetése az egykor szintén jogegység-biztosítást célzó cári kiküldöttnek a hivatalából. E kérdéskörhöz hasonlókat tárgyal HEUTINK, H. R.: Les notions anachroniques dans l'historiographie du droit. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1955, 23. köt. 1. sz. 1–20. p., aki ugyanilyen szétesésűsások néhány mikrofilológiai területén próbál rendet tenni.

¹⁷ Lásd például VARGA Csaba: Az emberi jogok problematikája. *Társadalomkutatás*, 2013, 32. köt. 2. sz. 1–15. p. http://www.vmtt.org.rs/mtn2013/063_082_Varga_A.pdf, ill. VARGA, Csaba: Joguralom, jogállam – eszményiségtől a zsarolásig. *Iustum Aequum Salutare*, 2021, XVII. köt. 2. sz. 153–180. p., e két fogalmi transzubsztanciációját napjaink globális tendenciájaként tárgyalva.

történő erőteljes kiábrándulásában „a jog metafizikájának” nevezett, mint kifejtette, az élő gondolatvilág olyan konkrét kifejeződéseiben, mint amilyen a jog, az állam, a természet vagy a filozófia egésze, ez utóbbiaknál „magára a tárgyra kell figyelni a maga fejlődésében”.¹⁸ Vagyis bármi legyen is e tárgy, tőlünk függetlenül létrejött valóságdarab vagy éppen saját projekciónk, az is, környezete is, következőképpen összefüggésrendszere úgyszintén folyvást alakul, s így éppen nem metafizikai rendszertanként, spekulatív létrehozott elvont kategorizálások merő eseteként kell rekonstruálnunk, hanem önnön történeti fejlődéséből kibontva a mindebben benne rejlő sajátságát megállapítanunk.

Mi marad tehát a jogtörténeti kutatás tárgyából, ha éppen ezek mozgatója, az élő és cselekvő ember problémamegoldó vívódása, gondolkodásának alakulása, a mindebben megmutatkozó mentalitás, érzékenység, készség és bravúrsiklik ki a történész kezéből? Esetleg görög–római előzményeink ama feltárásának lenne igaza, amely szerint a vágyott célba érkezés, a *dikaion* magában a megítélendő dolog természetében rejlik, s ami jogként történetesen az eligazítás szerepét játszotta, csupán arra kellett elég legyen, hogy az ítéző onnan mint trambulínról elugorva kikutassa, megtalálja, és feltárja azt – ami persze csak akkor sikerülhet, ha annak keresésében nemcsak bízunk, de fáradhatatlannak is bizonyulunk!¹⁹ Amikor is tehát a történésztől szövegszerű objektivációként felmutatható *regula* már csak primitivizált utókifejezése annak, hogy van egy élő jogrend, ami él és működik, mert napi szakmai serénységgel, utak kijárásával és érvelő elfogadtatásával emberi mozgatók azt folyvást mozgatják?²⁰

Nos, a mi térfelünkön, a kontinentális Európa nagy részén, úgy tetszik, a jogtörténetírás az intézményiségekre,²¹ vagyis a tárgyiasított jogra s legfeljebb még azok rendszertani felépülésére, azaz a fenti értelemben megragadható tényekre koncentrál. Nem vitás, hogy a történettudomány műveléséhez korpuszok kelljenek, s ezeket előbb fel kell építeni.²² Nos, a szememben jobbára

¹⁸ Levél apjához, Heinrich Marxhoz (Berlin, 1837. november 10.) in MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: *Werke*. 40. köt. Berlin[-East], 1973. Dietz Verlag, 3–12. p. http://www.mlwerke.de/me/me40/me40_003.htm: „Dagegen im konkreten Ausdruck lebendiger Gedankenwelt, wie es das Recht, der Staat, die Natur, die ganze Philosophie ist, hier muß das Objekt selbst in seiner Entwicklung belauscht”.

¹⁹ Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1997/1998.] Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, 2004, Szent István Társulat

²⁰ Vö. VARGA Csaba: Szabály és/vagy norma, avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága. In VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, 2004, Szent István Társulat [Jogfilozófiák] <http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>, 147–157. p.; jogtörténeti feldolgozására ld. STEIN, Peter: *Regulae iuris. From Juristic Rules to Legal Maxims*. Edinburgh, 1966, University Press, x+206 p.

²¹ VILLEY 1995, 391. p. (XIX/102. tétel): „les historiens du droit aient déserté le droit pour l’histoire des institutions”.

²² Lásd például MÁLYUSZ Elemér: *A magyar történettudomány*. Budapest, 1942, Bolyai Akadémia [Bolyai Könyvek] 156 p.

ilyen korpuszok segédkönyveinek, regiszterei háttéranyagainak tűnnek ezek. Szemben azzal, amit angol közelítésnek vélek, s ami inkább gondolkodásmód-történet: problémamegoldás, amiben a jog csak kiindulópont, hogy esetének végigfontolásával majd a maga esetjogához érkezzék el. Mintegy ugyanazt a kettősséget mutatva fel, amit láttunk már a recipiált római jog mai prezentációjakor: rendszertan mint továbbabsztrahálásra váró dogmatikai fogalomváz – itt, s eseti megoldások egymásra épüléséből egy élő kultúra tükre – ott. Miközben ember csakis embertől tanulhat, s nem más, mint példát, melyben a valódi felfedendő és megismerésre érdemes nem más, mint maga a gondolkodó ember a kihívásra történő válaszolás kínládásában, annak latolgatásával, hogy megkísérli-e egyáltalán, mikor mi és miként segíti ezt, és így tovább.

Teoretikus értékű, általánosító összegző meglátás mindebben, hogy az embernek jogalakításra irányuló „hatalmas hatalma”²³ egy egészében mindazonáltal véletlenszerű, mert bármiféle elkerülhetetlenségtől vagy előre elrendeltségtől mentes, ám viszonylagos önállóságot felmutató képződményt hoz létre,²⁴ s ennek folyamatában végső soron mindenkor a létérdek, és nem a belső összefüggés, a merő következés logikája diktál.²⁵ A létérdek megfogalmazódása pedig emberi kultúráinkban a hagyományba ágyazódik. Az amerikaivá lett skót civiljogtörténész, ki hatalmas életműve minden darabjában a jogfejlődés mikéntjének magyarázatához kívánt közelebb kerülni, azzal a meggyőző képpel él, miszerint a jogász eljárásának egyetlen igazolása az az autoritás, amelyre támaszkodik, s az a minta, amit ezen autoritásnál fellel. Ezek esetleges választékában azonban végül is olyan mintát fog s olyan autoritásnál fellelni, amelyet és akit saját hagyományába beilleszthet. S ha ezt megtalálta, jogkölcsonzéssel fogja azt a magáévá tenni.²⁶ Értve természetszerűleg mindez alatt, hogy a ha-

²³ Levél A. V. Dicey-hoz (1896. július) in ZUTSHI, P. N. R. (ed.): *The Letters of Frederic William Maitland*. Vol. II. London, 1995, Selden Society [Supplementary Series 1/11], 105. p.: “The only direct utility of legal history [...] lies in the lesson that each generation has an enormous power of shaping its own law.”

²⁴ PHILLIPS, Jim: Why Legal History Matters. *Victoria University of Wellington Law Review*, 2010. 41. köt. 3. sz. 295. p. szerint law is contingent, relatively autonomous, with nothing inevitable or preordained in it.

²⁵ “The law [...] cannot be dealt with as if it contained only the axioms and corollaries of a book of mathematics.” Oliver Wendell Holmestól idézi HOWE, Mark DeWolfe: *Justice Oliver Wendell Holmes*. Vol. II.: *The Proving Years (1870–1882)*. Cambridge, Mass., 1963, Belknap Press of Harvard University Press, 152. p. “This desire for logic that turns jurisprudence into legal mathematics is an error and arises from misunderstanding law. Life does not exist for the sake of concepts but concepts for the sake of life. It is not logic that is entitled to exist but what is claimed by life, by social relations, by the sense of justice – and logical necessity, or logical impossibility, is immaterial. One could have considered the Romans mad, if they had ever thought otherwise, if they had sacrificed the interest of life to the dialectics of the schools.” Rudolf von Jhering-től idézi HOWE 1963, 155. p.

²⁶ Egész életműve ezt példázza, ilyen tömörített összegzésekkel: “law evolves from the legal tradition.” WATSON, Alan: *The Evolution of Law*. Baltimore, Maryland, 1985, The Johns Hopkins

gyomány nem kaloda, hanem otthonosságot biztosító környezet, csatornázottságok tárháza, amely egyként szolgálhatja a megőrzést s a megújulást.²⁷

Ezért hangsúlyozzák történészek oly gyakran, hogy produktumukban, azok felhasználásában szimbolikusan a múlt és a jelen felelget egymásnak. Gondolati játék ez, persze, noha dialogizálás végtelenített lehetősége rejlik benne.²⁸ Így lehet igaza Savignynak, hogy nem az elmúlnak az uralma ez, noha „az egész múlttal való kitörölhetetlen közösség” testesül meg benne,²⁹ ám anélkül, hogy ezzel „a jelent a múlt keresztjére szögeznék.”³⁰

University Press, 119. p. vagy “The life of the law is not logic, nor is it experience. It is borrowing.” WATSON, Alan: *Ancient Law and Modern Understanding. At the Edges*. Athens, Ga. & London, 1998, The University of Georgia Press, 4. p.

²⁷ Ld. VARGA, Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, 2004, Szent István Társulat [Jogfilozófiák] <http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>, 52–55. p.

²⁸ “All law is a compromise between the past and the present, between tradition and convenience.” BRYCE, James: *Studies in History and Jurisprudence*. Vol. II. New York, 1901, Oxford University Press, 617. p. Egyik legismertebb kézikönyvszerű összefoglalás szerint a voltaképpeni történelem maga sem más, mint “an unending dialogue between the present and the past.” CARR, Edward Hallett: *What is History?* New York, 1961, Vintage Books [The George Macaulay Trevelyan Lectures 1961], 35. p.

²⁹ SAVIGNY, Friedrich Carl von: Über den Zweck dieser Zeitschrift. *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, 1815, I. köt. 1. sz. 3. p.: „die Herrschaft der Vergangenheit” és „unauslöschlicher Gemeinschaft mit der ganzen Vergangenheit”.

³⁰ HOOK, Sidney: *From Hegel to Marx*. New York, 1950, Humanities Press, 142. p.: “to nail the present upon the cross of the past”.

Veress Emőd*

A SZOVJET TÍPUSÚ DIKTATÚRÁK ÁLLAMOSÍTÁSAI KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN: ÉRTELMEZÉSI KERETEK

1. Államosítás Kelet-Közép-Európában mint a szovjet típusú átalakítás eszköze

A második világháború után a szovjet befolyási övezetbe került közép-kelet-európai államokban a kereskedelmi (gazdasági) társaságok működését érintő egyik legfontosabb változás az államosítás volt. Az államosítás következtében a kereskedelmi társaság – mint a magántulajdon hasznosításának eszköze – gyakorlatilag megszűnt. Helyét egy új szervezeti forma vette át, az állami vállalat.

A gazdasági rend radikális átalakítása általánosságban Karl Marx elméletein, de közvetlenebbül a szovjet gyakorlaton alapult. Ezt a jogi, szervezeti és gazdasági változtatást különböző eszközökkel és intézkedésekkel valósították meg, ezek közül az államosítás az egyik fő módszer volt a gazdaság és a társadalom mélyreható átformálásának céljaira. A kortársak az államosítás jogi elméletét is kidolgozták, de ennek a doktrínának kizárólagos célja volt: az államosítás megvalósítása és legitimálása. Újra kell gondolni az államosítás korabeli jogi elméleteit, hogy megértsük a szovjet típusú államosítások valódi természetét.

Ahhoz, hogy áttekintsük az államosítás kérdéskörét, a kapitalizmusnak és a kapitalizmus gazdasági fundamentumának, nevezetesen a magántulajdonon alapuló piacgazdaságnak a fogalmából kell kiindulnunk. A magántulajdon a marxizmus koncepciója szerint a munkásosztály kizsákmányolásának alapja, ezért a magántulajdont meg kell szüntetni vagy súlyosan korlátozni kell. A termelési eszközök magántulajdona a marxista felfogásban alapvetően negatív következményekkel jár. Ezek a javak a burzsoázia tulajdonában vannak;

* Veress Emőd PhD, egyetemi tanár, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár; főosztályvezető, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, Budapest.

A tanulmány az MTA Bolyai Ösztöndíjának támogatásával, illetve az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-2020-5-DE-114 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

ez a társadalmi osztály „elsajátította” őket. Automatikusan az a következtetés vonható le, hogy a tőkésosztály a saját érdekei megvalósításáért kizsákmányolja a munkások tömegeit. Ezen elmélet szerint a munkástömegek érdeke ellentétes a burzsoázia érdekeivel. Ilyen körülmények között a munkások célja a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése kell, hogy legyen, és ezáltal a burzsoáziának, mint társadalmi osztálynak a megszüntetése. Ez olyan forradalmi tett, amely sokkal igazságosabb társadalomhoz vezet. Másrészt ez a változás történelmi szükségszerűség is, a történelem elkerülhetetlen folyamata diktálja azt, hogy az egyetlen valóban igazságos rendszer kialakítását a polgárság felszámolása révén valósítsák meg. E tanulmány keretei között nem akarok e marxista elmélet megalapozott kritikáira, tévedéseire és hiányosságaira kitérni, a cél csupán ezen elmélet talaján megvalósított államosítások elemzése.

Marx és Engels a következőket szögezték le a Kommunista Kiáltványban (*Das Kommunistische Manifest*, 1848): „... a kommunisták ebben az egyetlen kifejezésben foglalhatják össze elméletüket: a magántulajdon megszüntetése.

Nekünk, kommunistáknak szemünkre vetették, hogy el akarjuk törölni a személyesen szerzett, önnönmunkával keresett tulajdont; azt a tulajdont, amely minden személyi szabadságnak, tevékenységnek és önállóságának alapja.

Munkával keresett, szerzett, megszolgált tulajdon! A kispolgári, kisparaszti tulajdonról beszéltek-e, amely a polgári tulajdont megelőzte? Ezt a tulajdont nem kell eltörölnünk, az ipar fejlődése eltörölte és napról napra eltörli.

Vagy a modern polgári magántulajdonról beszéltek?

De teremt-e a bérmunka, a proletár munkája a proletárnak tulajdont? Semmi esetre. A bérmunka a tőke teremti meg, vagyis azt a tulajdont, amely a bérmunkát kizsákmányolja, amely csak azzal a feltétellel gyarapodhat, hogy új bérmunkát hoz létre, hogy azt újra kizsákmányolja. A tulajdon mai alakjában a tőke és a bérmunka ellentétében mozog. Vegyük szemügyre ennek az ellentétnek mindkét oldalát.

Tőkésnek lenni nemcsak tisztán személyi, hanem társadalmi helyzet elfoglalását is jelenti a termelésben. A tőke közösségi termék és csak a társadalom sok tagjának együttes tevékenységével, sőt végeredményben csak valamennyi tagjának együttes tevékenységével hozható mozgásba.

A tőke tehát nem személyi, hanem társadalmi tulajdon.

Ha tehát a tőkét közösségi tulajdonná változtatjuk át, amely a társadalom valamennyi tagjáé, akkor nem személyi tulajdon változik át társadalmivá. Csupán a társadalmi jellege változik meg a tulajdonnak. A tulajdon elveszti osztályjellegét.”¹

¹ Karl MARX és Friedrich ENGELS művei 4. Budapest, 1959, Kossuth Könyvkiadó, 453–454. p.

A marxista elmélet és a szovjet típusú gyakorlat szerint a munkásosztály, vagy még pontosabban ennek a forradalmi előőrse (a kommunista meggyőződésű értelmiség és munkásság) át kell, hogy vegye a politikai hatalmat. A hatalomátvétel és a politikai hatalom koncentrációja csak az első lépés, mert a „kizsákmányoló” társadalmi osztály, a burzsoázia fontos gazdasági, ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági tulajdon felett rendelkezik. Ezeket a tulajdonosi pozíciókat kell felszámolni annak érdekében, hogy a vágyott ideális társadalmat meg lehessen valósítani. A vállalatok feletti magántulajdont meg kell szüntetni. Az államosítás így a magántulajdonnak állami tulajdonná történő átalakítása, a tulajdon tárgyának elvonásával.

A jelen tanulmányban terjedelmi korlátok miatt az okfejtést illusztráló példákat és magyarázatokat a román és a magyar jogtörténetből vettem.

2. Az államosítás alkotmányos és törvényes alapjai Romániában és Magyarországon

2. 1. Románia (rövid áttekintés)

Romániában az államosítások előkészítése 1947-ben kezdődött. 1947. október 15. és 24. között az ipari, kereskedelmi és pénzügyi vállalatok bizalmas lajstromozását végezték el. Ez a lajstromozás 56 315 vállalatot érintett, amelyek közül 47 479 magán- és 6 836 állami tulajdonban volt. Az érintett munkaerő 976 171 fő volt, 649 188 fő a magán- és 326 983 fő az állami tulajdonú vállalatoknál dolgozott. Ez azt jelenti, hogy minden egyes állami tulajdonú vállalkozásra átlagosan 47 fő, minden egyes magánvállalkozásra pedig 16 fő jutott.²

1947. december végén I. Mihály királyt lemondásra kényszerítették, és kiáltották a köztársaságot. A politikai hatalom fokozatos kommunista megszerzése ezzel a lépéssel zárult le teljesen. 1948 első hónapjaiban elfogadták Románia első szovjet típusú alkotmányát. Ennek szövege szerint a Román Népköztársaságot a nép harca alapította meg. E harcot a munkásosztály vezette a fasizmus, a reakció és az imperializmus ellen.³

Az 1948-as alkotmány a kényszerű gazdasági átalakulás kiindulópontját is jelzi. A kommunista pártnak 1948 előtt a hatalom megszerzése volt a fő célja. Amint a hatalmat teljességében megragadták, elkezdték programjukat a gyakorlatba átültetni. Megteremtették az államosítás alkotmányos alapjait. Maga az államosítás propagandisztikus kifejezés. Az alkotmány 11. cikke kimondta,

² Dinu C. GIURESCU (szerk.): *Istoria românilor, vol. X, România în anii 1948–1949*. Bukarest, 2013, Editura Enciclopedică, 56. p.

³ 1948. évi román alkotmány, 2. cikk.

hogy „ha a közérdek megkívánja, a magánszemélyek vagy jogi személyek tulajdonában lévő termelőeszközök, bankok és biztosítótársaságok a törvényben meghatározott feltételek mellett állami tulajdonba, azaz a nép tulajdonába vehetőek”. Az alkotmány szövegének elemzése során megfigyelhetjük, hogy előfordulnak a magántulajdonra vonatkozó említések, de a törvényszöveg az állami tulajdonra vonatkozóan prognosztikai, programadó értékkel bírt. Az alapvető változást az alkotmányszöveg előre jelzi, és ki kell emelnünk a lényeges, a jövőt előrevetítő elemeket.

a.) A piacgazdaság helyett tervgazdaságot (vagy parancsgazdaságot) céloztak bevezetni. Az alaptörvénnyel összhangban az állam feladata a nemzetgazdaság irányítása és tervezése, az ország gazdasági erejének fejlesztése, a nép jó helyzetének biztosítása és a nemzeti függetlenség garantálása volt.⁴

b.) A magántulajdon is szabályozás tárgyát képezi, de az állami tulajdonnak („az egész nép tulajdonának”) közelgő jelentőségét az alkotmány szövege előrevetítette. Ezért írta elő az alaptörvény, hogy a Román Népköztársaságban a termelőeszközök az állam tulajdonában vannak (össznépi tulajdon), vagy szövetkezeti szervezetek, vagy egyes személyek és vállalatok tulajdonát is képezhetik.⁵ Viszont a nép közös javai adták a Román Népköztársaság gazdasági jólétének és nemzeti függetlenségének anyagi alapját.⁶ Mindenfajta föld alatti vagyon, bányászati területek, erdők, vizek, természetes energiaforrások, vasúti, közúti, vízi és légi közlekedési eszközök, a posta, távíró, telefon és rádió az államé volt.⁷ Az alkotmány szerint törvény fogja meghatározni, hogy az itt felsorolt javak, amelyek az alkotmány hatálybalépésének pillanatában még magántulajdonban vannak, hogyan kerülnek állami tulajdonba. A korábban említett 11. cikk is az államosítás jogalapját adó normák közé sorolható, mert ez adja meg az államosítás alapját minden olyan termelőeszköz esetében, amely nem szerepel az alkotmányban tételesen felsoroltak között.

c.) Az 1948-as alkotmány szerint a munka az állam gazdasági életének alapvető tényezője⁸ (szemben a tőkével, vagy általában a tulajdonnal, amely – elméletileg – elvesztette ezt a jellegét). A munka minden állampolgár kötelessége lett. Az állam mindazokat támogatta, akik dolgoznak, hogy megvédje őket a kizsákmányolástól és emelje életszínvonalukat.

d.) Ahogyan az alaptörvény felvázolta, a belső és külső kereskedelmet az állam szabályozta és ellenőrizte, és azt állami tulajdonú, magántulajdonú

⁴ 1948. évi román alkotmány, 15. cikk.

⁵ 1948. évi román alkotmány, 5. cikk.

⁶ 1948. évi román alkotmány, 7. cikk.

⁷ 1948. évi román alkotmány, 6. cikk. A televíziós műsorszórás Romániában 1955-ben kezdődött el. 1956. december 31-én alapították meg a Román Televíziót.

⁸ 1948. évi román alkotmány, 12. cikk.

és szövetkezeti kereskedelmi vállalkozások gyakorolták.⁹ A hangsúlyt a sorrend jelezte, első helyen kiemelve az állami tulajdonú kereskedelmi vállalkozások voltak.

Az államosításra vonatkozó törvényt fénysebességgel fogadták el. E jogszabályt, az ipari, banki, biztosítási, bányászati és közlekedési vállalatok államosításáról szóló 1948. évi 119. számú törvényt egyetlen délelőtt, 1948. június 11-én hagyta jóvá a Román Munkáspárt Központi Bizottsága, a kormány és a Nagy Nemzetgyűlés. A hivatalos lap, a *Scântea* (A Szikra) megállapította, hogy „az államosított vállalat az államé, az állam a dolgozó népe, tehát a gyárak a dolgozó népe”.¹⁰

A törvény következtében 8894 vállalatot, amelyből 3600 volt helyi érdekeltégű, azonnal államosítottak. Az államosítás után újabb lajstromozást végeztek. 1948-ban 18 569 állami tulajdonú vállalat volt, 911 071 fő munkaerővel, átlagosan 50 fővel vállalatonként. Ezekből 193 szovromként¹¹ működött. A magánszektor jelentősen lecsökkent: 110 036 magánvállalkozás, 161 222 fős munkaerővel, átlagosan mindössze 1,46 fővel vállalkozásonként.¹²

1948. július 2-án létrehozták az Állami Tervbizottságot (Comisiunea de Stat a Planificării). Ez 1989 decemberéig, a szovjet típusú diktatúra megdöntésének időpontjáig működik. 1949-re és 1950-re egyéves terveket fogadnak el, 1951-től 1989-ig pedig ötéves tervek határozták meg a parancsgazdaság működtetésének irányításai ciklusait.

A 119/1948. sz. törvény csak az első lépés volt, amelyet az államosításra vonatkozó egyéb jogszabályok követtek. A legfontosabbak a következők:

- az 1948. augusztus 13-i 197. sz. rendelet a bank- és hitelintézetek államosításáról;
- az 1948. szeptember 9-i 232. sz. rendelet kilenc vasúttársaság államosításáról;
- az 1948. november 3-i 302. sz. rendelet a magán egészségügyi intézmények államosításáról;
- az 1948. november 3-i 303. sz. rendelet a teljes filmipar államosításáról, beleértve 409 filmszínházat, 37 filmstúdiót és 7 filmlaboratóriumot;
- az 1948. február 18-i 61. sz. rendelet a tőzsde megszüntetéséről;
- 1949 februárjában újabb államosítási hullám: 1858 olyan gazdasági egység állami tulajdonba vétele történt meg ekkor, amelyet az 1948. évi 119. törvény alapján nem államosítottak;

⁹ 1948. évi román alkotmány, 14. cikk.

¹⁰ *Scântea*, 1948. június 19., 1144. sz.

¹¹ Közös román–szovjet vállalkozások, amelyek alapvetően a szovjet érdekeket szolgálták a természeti erőforrások kiaknázásában.

¹² GIURESCU 2013, 57. p.

- az 1949. április 2-i 134. sz. rendelet 1615 gyógyszerár, 121 kórházi gyógyszerár, 198 laboratórium és 95 gyógyszerraktár államosításáról;
- az 1950. április 20-i 92. sz. rendelet egyéb kizsákmányolók ingatlanjainak államosításáról, beleértve a szállodákat is;
- az 1953. május 16-i 418. sz. rendelet – a magángyógyszertárak államosításáról.

A tőzsdére 1948-tól már nem volt szükség, mivel nem léteztek többé részvénytársaságok (*societăți pe acțiuni*) és megszűnt az értékpapírforgalom.

Romániában az államosítások időszaka 1953-ban ért véget, amikor az összes megmaradt termelőegységet államosították.¹³

2. 2. Magyarország (rövid áttekintés)

Magyarországon az államosítások sajátossága, hogy eltérően a chartális alkotmányokkal hagyományosan rendelkező Romániától (1866, 1923, 1938), Magyarországon az államosítás a történeti alkotmány hatálya alatt, a népköztársasági alkotmány (1949. évi XX. törvény) elfogadása előtt elkezdődött. Így a szovjet típusú államosítás a történeti alkotmánnyal ellentétes, azt megsértő, a legalitás látszatát is mellőző folyamatként értékelhető. Az államosítás egyes gazdasági szektorok állami tulajdonba vételével kezdődött, e körben meg kell említeni:

- az 1946. évi XIII. törvényt a szénbányászat államosításáról;¹⁴
- az 1946. évi XVI. törvényt a magyar köztársaság kormánya részére rendeletek kibocsátására adott felhatalmazásról, amely feljogosította a kormányt, hogy a jóvátételi kötelezettségek teljesítéséhez, a gazdasági élet újjáépítéséhez és az államháztartás egyensúlyának megóvásához fűződő érdekek előmozdítására az ország jóvátételi kötelezettségének teljesítése tartamára a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., a Ganz és Társa Villamossági, Gép-, Wagon- és Hajógyár Rt. és a Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. vagyonát 1946. december 1-vel az állam kezelésébe vegye;¹⁵

¹³ Ion BUCUR: *Naționalizările din România, 1944-1953. Arhivele totalitarismului*, 1994. 1–2. sz. 313–321. p.

¹⁴ Ezt a jogszabályt készítette elő a szén árának a háborút követő állapotokban indokolt kontrollján túlmenően a 12200/1945. ME rendelet a szénbányák és melléküzemeik 1946. január 1-jével történő állami kezelésbe vételéről.

¹⁵ Vö. 23550/1946. ME rendelet egyes nehézipari vállalatok állami kezelésbe vételéről; 2990/1948. (III. 13.) Korm. rendelet az egyes nehézipari vállalatok állami kezelésbe vételéről szóló 23550/1946. ME rendelet kiegészítéséről és a Magyar Építő Rt. állami kezeléséről.

- az 1946. évi XX. törvényt egyes villamosművek energiatelepeinek és távvezetékeinek állami tulajdonba vételéről és a villamosenergia-gazdálkodással kapcsolatos egyéb rendelkezésekről;
- az 1947. évi XXX. törvényt a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyi Központ I. kúriájába tartozó, részvénytársasági alapon működő pénzügyi intézetek magyar tulajdonban levő részvényeinek állami tulajdonba vételéről;
- az 1948. évi XIII. törvényt a bauxitbányászat és az alumíniumtermelés államosításáról.

Az első intézkedések során még megőrizték a kapitalista szervezeti formát, például a szénbányászatot a Magyar Állami Szénbányák Rt. irányította. Az állami kezelésbe vett vállalatoknak megmaradt a társasági formája, sőt, az állami kezelés az intézkedés ideiglenességét is sugallta (viszont a folyamat kifutása nem a korábbi állapot helyreállítása, hanem az államosítás lett).

Az államosítás első köreit követően Magyarország esetében az alapvető államosító jogszabály az egyes ipari vállalatok állami tulajdonba vételéről szóló 1948. évi XXV. törvénycikk volt.¹⁶ A törvény indokolása szerint nem tartható fenn, hogy „a gazdasági élet jelentős része a nagytőkések gazdasági és politikai befolyása alatt” álljon. Az első szovjet típusú gazdasági terv, az úgynevezett hároméves terv (1947-1949)¹⁷ tapasztalatai, szintén a tervezet indokolása szerint, azt mutatták, hogy a magántulajdon a tervben kitűzött feladatok megvalósítását veszélyeztette: „a terv beruházási, termelési eredményeit nem lehet biztosítani mindaddig, amíg a döntő fontosságú vállalatok állami tulajdonba vételével nem szűnik meg annak lehetősége, hogy az iparvállalatok sora beruházásait és termelését a tervvel ellentétesen folytassa.” Az államosítás kiteljesítése melletti érvként szintén megjelent, hogy a nagytőkések indokolatlan kölcsönöket kértek az államtól, amelyektől „az állami igazgatás nem zárkozhatott el, mert az egyes üzemek működtetése egyéb iparágakkal való összefüggésük miatt elengedhetetlen volt.” Ez azonban az osztályharc kontextusában értelmezendő, ugyanis „a kölcsönt kérő magánüzemek tulajdonosai a jelenlegi rendszerrel szembenállásuk folytán saját tőkéjüket üzemükből kivonták, máshol hasznosították vagy tartalékolták, s így előállott az a helyzet, hogy egyébként nyereséges vállalatokat az állam kénytelen volt kölcsönök folyósítása útján segíyezni, anélkül, hogy kellő biztosíték lett volna arra, hogy a kölcsönök az államnak meg fognak térülni.”

Az 1948. évi XXV. törvénycikk alapján megvalósított államosítás kritériuma az volt, ha egy adott vállalat „döntő fontosságú” minősítést kapott. A döntő

¹⁶ Részletes elemzéséről lásd VILÁGHY Miklós – BENÁRD Aurél: *Az iparvállalatok államosítása*. Budapest, 1948, Globus Nyomda

¹⁷ Vö. 1947. évi XVII. törvénycikk a hároméves gazdasági tervről.

fontosságú minősítést alapvetően a munkavállalók száma adta meg: az államosítás minden olyan magántulajdonban álló ipari, közlekedési, bánya- és kohóvállalatra, továbbá közhasználatú villamosműre vonatkozott, amelynél a bármilyen munkakörben alkalmazott munkavállalók összlétszáma az 1946. évi augusztus hó 1. napjától a törvény hatálybalépéséig eltelt időben bármikor elérte a száz főt. Az ilyen vállalatokkal gazdasági egységet alkotó egyéb vállalatokat is államosították, beleértve a „vállalat által bérelt, haszonbérelt vagy használt vállalatot vagy üzemet is”.¹⁸ Ezenkívül az államosítás kiterjedt azokra a vállalatokra, amelyek gazdasági egységet alkotnak, és munkavállalóik együttes létszáma a már említett intervallumban elérte a száz főt; valamennyi áramelosztó vállalatra; valamint a törvény mellékletében cég szerint felsorolt ipari vállalatokra (a melléklet 47 vállalatot sorolt fel). 1948 májusában a budapesti tőzsde is megszűnt.

A nemzeti vállalatról szóló 1948. évi XXXVII. törvénycikk sajátos szocialista vállalati formát vezetett be.¹⁹ A *sui generis* állami vállalati forma kialakulása az 1950. évi 32. tvr. révén zárult le.²⁰

Az alkotmány hatálybalépésének pillanatában tehát az államosítás jogi keretei már korábban elfogadásra és jelentős mértékben végrehajtásra is kerültek. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya (1949. évi XX. törvény) a társadalmi rendről szóló általános előírás keretében már jelen időben fogalmazva állapította meg, hogy „a Magyar Népköztársaságban a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonként az állam, a közületek vagy szövetkezetek tulajdonában van.” Az alkotmány szerint „a dolgozó nép fokozatosan kiszorítja a tőkés elemeket és következetesen építi a gazdaság szocialista rendjét.” Az egész nép vagyónaként az állam tulajdonát képezték „a bányák, a jelentős ipari üzemek, a közlekedési eszközök – vasút, szárazföldi, vízi- és légiutak –, a bankok, a posta, a távíró, a távbeszélő, a rádió, az állam által szervezett mezőgazdasági üzemek: állami gazdaságok, gépállomások, öntözőművek stb. Az állam vállalatai látják el a külkereskedelmet, valamint a nagykereskedelmet; az állam irányítja az egész kereskedelmi forgalmat.”²¹

Az államosítást az egyes ipari és közlekedési vállalatok állami tulajdonba vételéről szóló 1949. évi 20. törvényerejű rendelet decemberben folytatta, amely mindazon magántulajdonban álló ipari, közlekedési, bánya- és kohóvállalatokat államosította, amelyeknél a bármilyen munkakörben alkalmazott munkavállalók összlétszáma az 1949. évi szeptember hó 1. napjától a törvényerejű

¹⁸ 1. § b).

¹⁹ Érdemes megemlíteni, hogy György Ernő kiállt amellett, hogy a kereskedelmi társasági formát kell az állami vállalatok esetében is alkalmazni. Vö. GYÖRGY ERNŐ. *A gazdaságjog szerkezeti változásai*. Budapest, 1948, Magyar Jogászegylet Kiadása, 37–45. p.

²⁰ Ez a törvényerejű rendelet az 1948. évi XXXVII. törvénycikket is hatályon kívül helyezte.

²¹ 6. §.

rendelet hatálybalépéséig eltelt időben bármikor elérte a 10 főt. Az államosítás vonatkozott a villamosenergia-termelő és -eloszló vállalatokra és nyomdaipari vállalatokra, alkalmazottaik létszámától függetlenül, valamint olyan egységekre, mint azok a malmok, amelyeknek napi őrlőképessége a 150 mázsát eléri, vagy meghaladja; mindazok az autójavító műhelyekre és garázsokra, amelyek üzemi alapterülete a 100 m²-t eléri, vagy meghaladja stb. A törvényerejű rendelet melléklete az említett általános kritériumokon túlmenően további 230 államosítandó vállalatot nevesített.

Az 1952. évi 4. törvényerejű rendelet az egyes házingatlanokat (lakóházakat, villákat, öröklakásokat, üzletházakat, üzemházakat, raktárakat stb.) vette állami tulajdonba. Az alapvető kritérium az volt, hogy a házingatlant részben vagy egészben bérbeadás útján hasznosítják. Az államosítás azonban kiterjedt a tőkések, egyéb kizsákmányolók és a megdöntött társadalmi rendszer népelnyomó elemeinek házingatlanaira is. E körben a bérbeadás útján történő hasznosítás nem volt az államosítás feltétele. Magyarország esetében is a tulajdoni rend állami kényszer hatására rövid idő alatt radikálisan átformálódott.

3. A szovjet típusú diktatúrák államosításainak jogi értékelése

Valós – ideológiai korlátoktól mentes – államosításelmélet meghatározása szükségessé teszi az összehasonlító módszer alkalmazását. Az államosítás önálló jogintézmény, amely alapjaiban tér el egyébként hasonló jogi technikáktól: egyfelől a piacgazdaság kontextusában végrehajtott államosításoktól, ahol kivételes, különleges, leginkább a piacgazdaság működésének hibáit korrigáló intézkedésnek minősül, másfelől a közérdekű kisajátítástól.²² E jogintézmények esetén a közös nevező, hogy valamilyen vagyontárgy vagy vagyoni értékű jog magántulajdonból köztulajdonba kerül, a volt tulajdonos akarata ellenére, vagy annak akaratától függetlenül. De az eltérések is igen jelentősek, és ezeket az eltéréseket vizsgálni kell.

Az államosítás, amelyre összpontosítunk, szintén nagyon különbözik a magánjogi tulajdonszerzéstől, például adásvételi szerződés, csereszerződés vagy akár ajándékozási szerződés útján történő tulajdonszerzéstől. A szerződéses jogviszony a szerződő felek közötti egyenlőség elvén alapul, így a tulajdon átruházása nem lehetséges például az eladó és a vevő kölcsönös beleegyezése nélkül. Az ilyen szerződés érvényes létrejöttéhez elengedhetetlen a tulajdonos hozzájárulása. A magánjog ezen eszközeinek csak másodlagos és korlátozott

²² A kérdésről lásd még a 46. jegyzetet is.

szerepe volt az állami tulajdonon alapuló új társadalmi rend megteremtésében. Viszont az is tagadhatatlan, hogy léteznek olyan esetek, amikor valamely tulajdont ajándékozás útján szerezte meg az állam, viszont az adományozó szabad akarata nem állt fent, az ajándékozási szándék kényszeren alapult.

Meg kell különböztetnünk az államosítást a mezőgazdasági szövetkezete-sítéstől is. A mezőgazdasági tulajdon esetében az alapkoncepció az volt, hogy a mezőgazdasági szövetkezet a parasztok szabad társulási akarata alapján jön létre, és a szövetkezet a parasztok e gazdálkodási forma felsőbbrendűségébe vetett hitén alapul. A szövetkezet a közös tulajdongyakorlás formájának fogták fel, valójában sajátos jegyeket felmutató szövetkezeti tulajdonról beszélhetünk. A valóságban a mezőgazdasági átalakulás elnyomáson, állami kényszer és erőszak alkalmazásán, a „kulákok” (gazdagabb parasztok) elleni kegyetlen intézkedéseken, akár elfojtott parasztlázadásokon alapult. A szovjet típusú diktatúrák kijelentették, hogy a szövetkezetesítés a parasztok által kívánt és kért átalakítás, és ezzel párhuzamosan erőszakkal érvényesítették a céljaikat, a kötelező szövetkezetesítést. A szövetkezetesítés az államosítástól így céljában és eredményében is eltérő folyamat, de a szovjet típusú diktatúra tulajdonviszonyokat átrendező, magántulajdont felszámoló intézkedései közé sorolható.

4. A szovjet típusú államosítás természete

Az államosítás jogi elemzésének több problémára kell tekintettel lennie. Hat pontban próbálom meghatározni a szovjet típusú államosítás főbb jellemzőit kelet-közép-európai kontextusban. Az államosítással szemben érvelni lehetetlen volt, az esetleges jogi ellenérvekre csak burkoltan lehetett utalni. „A »jog öncélúságát« szolgálná pl. s ezzel a folyamatban levő átalakulást hátráltatná egy olyan álláspont, amely a szerzett jogok sérthetlenségét, a tulajdon szentségét hangoztatva, az államosításokat, a különböző típusú vagyonekbobzásokat és igénybevételeket *contra rationem iuris* levőknek akarná nézni s mint kivételeket megszorítólag magyarázná. Ellenkezőleg az államosítás ma a fejlődés egyik legfőbb vonala, tehát maga a *ratio iuris*.²³ Az itt jelzett elvi lehetetlenségen túlmenően az a jogász, aki az államosítást akkor megkérdőjelezte, személyes és családtagjai biztonságát kockáztatta.

²³ BARTON György: Magánjogpolitika 1948-ban. *Jogtudományi Közlöny*, 1948. 24. sz. 493. p.

4. 1. Az államosítás jogi eszközei

Minden jogügyletchez szükség van az akarat kinyilvánítására. Az államosítás esetében – mint korábban bemutattam – nem szükséges a magántulajdonos beleegyezése, de az állam akaratát bizonyos formában ki kell nyilvánítani ahhoz, hogy joghatást, vagyis a tulajdon elvonását idézze elő. Ezek az akaratnyilatkozatok közjogi jogügyletek: alapvetően törvények és a (törvényerejű) rendeletek voltak. De ha ezeket az állami akaratnyilvánításokat konkrétan, részleteiben elemezzük, nagy változatosságot állapíthatunk meg.

a.) Egyes esetekben ezek az államosító jogszabályok csak elvontan határozták meg hatályukat. Nem neveznek meg bizonyos vállalatokat, hanem általános kategóriákat határoztak meg.

b.) Más esetekben nincsenek kategóriák, hanem az államosított vállalkozások tényleges felsorolását tartalmazzák a vonatkozó jogszabályok.

c.) Olyan (vegyes) megoldások is előfordultak, amikor a jogszabály általános kategóriákat is meghatároz, de egyidejűleg konkrét jegyzéket is tartalmaz az államosítandó vállalatokról. Ilyen a romániai 1948. évi 119. törvény, amely általánosan elrendelte például minden olyan magánvágóhíd államosítását, amelynek napi vágási kapacitása legalább 100 szarvasmarha vagy 150 sertés, de ezen kívül az államosítandó vállalatok egyedi felsorolását is tartalmazta. Magyarországon például az 1949. évi 20. törvényerejű rendelet tartalmazott egyfelől általános kritériumokat, de államosítandó vállalatok tételes felsorolását is.

d.) Első ránézésre a vegyes típus másik változata, de a valóságban a második kategória sajátos formájával állunk szemben, amikor általános feltételek is megvannak határozva, de ezt az általános kritériumok alapján determinált vállalatok teljes felsorolása követi. Az általános kategóriákat meghatározó normák alkalmazása során egyedi azonosítást is elvégeztek az államosítandó vállalatoknak.

A gyakorlatban ezek a felsorolások sokszor csak az általános kategóriákat példázó listáknak bizonyultak; a jegyzékeket az államosító jogszabály alkalmazása során bővítették, ha úgy vélték, hogy az általános kritériumoknak megfelel valamely tételesen nem említett vállalat. Közvetett módon e gyakorlat ellen foglalt állást az egyik korabeli jogtudós, amikor a következőket írta: „nem ismered-e el magad is, hogy gyorsan előrehaladó jogban élünk? nem tudod-e, hogy amire ma még nincsen szabály, arra holnap vagy egy-két év múlva lehet? nem tudod-e az irányt magad is megállapítani? és nem következik-e mindebből, hogy a konkrét ügyintézésben, adott esetben mindjárt alkalmazd a még csak holnap kimondandó szabályt is? Arról lenne tehát szó a haladás érdekében, hogy innenmaradni a jogalkotó által kitűzött vonalon ugyan semmi-esetre sem szabad, de azon túlmenni esetleg igen. Pl. az ipari államosítás körében azt vallja ennek a felfogásnak a híve, hogy arról természetesen nem lehet szó, hogy a törvényben államosítandónak kijelölt valamely objektum ne vétessék igénybe,

de igenis lehet arról szó, hogy ugyanazon cél szolgálatában igénybevétessenek egyes oly objektumok is, amelyek világosan kívülfekszenek a törvényben kijelölt körön. Erre a forradalmi szellemből fakadó, kétségkívül nem időszerűtlen kérdésre az a magánjog-politikailag helyes válasz, hogy – nem érintve persze a politikai exigenciákat, amelyeket a helyes jogalkalmazás, esetleg extenzív interpretáció segítségével, kielégít – elvileg a törvény vonalán túlmenni sem helyes (...) A kormányzat tudja, miért megy egy törvény vagy rendelet bizonyos pontig és nem tovább; aki saját szakállára azon túl igyekszik lendíteni a jogalkalmazást, szükségszerűleg bizonytalanságot, keresztülviteli egyenetlenséget, nyugtalanságot kelt. A fegyelem is lehet forradalmi tulajdonság (...).²⁴

Nyugat-Európában általában az államosítás eszköze a törvény. A közigazgatási hatóságoknak e tekintetben nem volt döntési jogkörük, nem jelölheték ki általános törvényes kritériumok alapján az államosítandó vállalatokat.²⁵ Egy másik különbség a „kapitalista államosításokhoz” képest az, hogy az államosítás ellen nem lehetett jogorvoslattal élni. A romániai Legfelsőbb Törvényszék úgy döntött, hogy a közigazgatási aktus elleni fellebbezés csak azokban az esetekben létezik, amikor a törvény ilyen lehetőséget megállapít. Ha létezik fölrendelt, felügyeleti jogkört gyakorló közigazgatási hatóság, akkor ahhoz a hatósághoz lehet panasszal fordulni, de a bírósághoz nem.²⁶ Tehát, ha egy bizonyos vállalatot az államigazgatás jelölt ki általános feltételek alapján, mint államosítandót, de az a vállalat nem felelt meg a törvény által meghatározott kritériumoknak, a bíróságoknak nem ismertek el hatáskört az államosítás törvényességének ellenőrzésére. A kapitalista kontextusban megvalósított államosítás ráadásul nem feltétlenül járt tulajdonelvonással, állami tulajdonba vétellel, hanem „enyhébb” formái is léteztek, mint az állami ellenőrzés alá vonás. Ennek is több fokozata elképzelhető, az egyszerű adatszolgáltatási kötelezettségtől a pénzügyi és technikai ellenőrzésen túl a vállalat vezetésének részleges vagy teljes államosításáig, a vállalati működés állami célokkal történő összeegyeztetése érdekében.²⁷

²⁴ BARTON 1948, 494. p.

²⁵ DUEZ, Paul – DEBEYRE, Guy: *Traité de droit administratif*. Paris, 1952, Dalloz, 883. p. Kivételnek számított Franciaországban az 1936. augusztus 11-i törvény, amely lehetővé tette a hadiipar államosítását.

²⁶ A Román Népköztársaság Legfelsőbb Törvényszékének 2215/1955. október 31-i döntése. *Legalitatea Populară*, 1956. 1. sz. 111–113. p.

²⁷ A kiteljesített államosítást megelőzően, a szovjet típusú diktatúra kiépítése során is alkalmaztak hasonló eszközöket. Például Magyarországon a magánvállalatokhoz ellenőrző biztosok kiküldését rendelték el, állami hozzájárulást írtak elő nagyobb beruházásokhoz, hitelfelvételhez (4660/1946. ME rendelet), előírták a hároméves tervet teljesítő részlettervek alkalmazását és a tervmegbízotti intézmény felállítását (10070/1947. Korm. rendelet), vagy vállalatvezető ki rendelését tették lehetővé (3500/1948. Korm. rendelet).

4. 2. Az államosítás „tárgya”

Mi az államosítás tárgya? Alapvetően a „termelési eszközök”. Ez a marxista terminológián alapul, és a termelő (értéktermelő) eszközökre vonatkozik. Ez a fogalom minden olyan ingatlan vagy ingó vagyontárgyat jelölt, amelyet közvetlenül vagy közvetve a gazdasági tevékenység érdekében használtak: irodák, raktárak, kiskereskedelmi üzletek, étkezdék, munkásotthonok vagy szakszervezeti épületek is, és nem csak a termelésben közvetlenül használt ingatlanok vagy ingóságok. Nem volt fontos a termelési eszközre vonatkozó jogcím. Ha például egy bizonyos, a termeléshez szükséges épületet csak bérbe vett az államosított társaság, a harmadik személy tulajdonában lévő ingatlan is államosítás tárgyát képezhette, mert az a vállalkozás tevékenységét szolgálta. Következésképpen az államosítás tárgya a termelési eszközök szervezett összessége, azaz a vállalkozás. Ez a megközelítés áttörte a polgári jogi dogmatika kereteit, hiszen a vállalatot a jogi realitásokkal szemben is gazdasági egységként kezelte.

Ezt a megoldást alkalmazta Magyarországon az 1946. évi XIII. törvénycikk, amely az 1854. évi általános bányatörvény hatálya alá eső létesítmények és vagyontárgyak állami tulajdonba vételét írta elő, olyan „termelési eszközöket” is államosítva, mint az állami tulajdonba vett üzemek kezelésében levő, illetve az egészen vagy nagyobb részben az említett üzemek használatára rendelt iparvasutak, sodronykötélpályák és függőspályák, vagy az állami tulajdonba vett üzemek céljára szolgáló élelem- és ruhaneműkészletek. Az 1948. évi XXV. törvénycikk esetében azonban pillanatnyilag mintha a jogalkotó visszatért volna a polgári jogi dogmatikával is összhangban levő megoldásra: az államosítás „résztvénytársaság alakjában működő vállalatnál az állami tulajdonbavétel a résztvények tulajdonbavétele útján” történt,²⁸ illetve „korlátolt felelősségű társaságoknál az állam a törzstőkét (az üzletrészeket), közkereseti vagy betéti társaságnál pedig a tagok vagyonilletőségét (1875:XXXVII. tc. 95. §)” szerezte meg.²⁹ Valójában ez az államosítási technika sem őrizte meg a vállalat eredeti jogi lényegét, ugyanis az államosított résztvénytársaság vagy korlátolt felelősségű társaság hamarosan állami vállalattá, egy *sui generis* szervezeti formává alakult át.³⁰ Az 1949. évi 4. törvényerejű rendelet a helyzeten pontosított, kiegészítette az 1948. évi XXV. törvénycikket, és világosan előírta, hogy „az állami tulajdonba vett vállalattal együtt... állami tulajdonba kerül a kizárólagosan vagy túlnyomórészen a vállalat céljára rendelt ingatlan is, tekintet nélkül arra, hogy a vállalat volt tulajdonosának vagy harmadik személynek

²⁸ 3. § (1).

²⁹ 5. § (1).

³⁰ Erre a kérdésre a 4.3. pontban visszatérek.

tulajdonában áll. Ha az üzemi célt szolgáló ingatlanrész az ingatlan egyéb részétől természetben elválasztható, az illetékes miniszter az ingatlant megoszthatja.” Így valójában a magyar jogalkotó is a termelési eszközt a középpontba állító koncepciót alkalmazta, kiterjesztve az államosítást a harmadik személyek tulajdonában álló, de a vállalat céljai érdekében használt ingatlanokra. Az ingóságokról az 1948. évi XXV. törvénycikk korábban is hasonlóképpen rendelkezett: „Mindazok az ingóságok, amelyek a jelen törvény alapján állami tulajdonba vett vállalat rendeltetésszerű célját szolgálják, a vállalattal együtt állami tulajdonba vétetnek akkor is, ha harmadik személy tulajdonában állanak.”³¹ Ezt az előírást nem lehetett alkalmazni olyan ingóságra, amely ilyen ingók ellenérték fejében való használatbaadásával üzletszerűen foglalkozó személy vagy vállalat tulajdonában áll. Az így kialakult felemás helyzetet alapvetően az utóbbi személy tevékenységének vagy az utóbbi vállalatnak az államosítása rendezte. Ezért fogalmazták meg, hogy „az esetek egy sorában azonban az elvétel mégis kiterjed egyébként elvételt nem szenvedő harmadik személy olyan javaira, amelyek az elsődlegesen elvett vagyontárgyakkal gazdasági konnexitásban vannak, azoknak rendeltetésszerű funkcionálásához hasznosak, vagy pláne nélkülözhetetlenek.”³²

Kapitalista kontextusban az államosítás általában a vállalat részvényeit és nem a termelőeszközöket célozta meg. A vállalat az államosítás után is megőrizte társasági formáját, nem alakult át szovjet típusú állami vállalattá. Egy másik elsődleges különbség a lépték kérdése, mivel a kapitalista kontextusban az államosítás viszonylag elszigetelt aktus. Ezzel szemben a szovjet típusú politikában az államosítás általános és átfogó volt, a gazdaság egészét érintette, nem csak annak bizonyos és korlátozott ágazatait.

4. 3. Az államosítás joghatásai

Az államosítás joghatása a tulajdonjog átszállása a magántulajdonostól az államra. A szovjet típusú államosításoknál ez az átruházás minden tehertől mentesen történt. Például, ha jelzálog biztosított kölcsönt, az államosítás eltörölte a jelzálogot. Államosítás esetén így eredeti tulajdonszerzési móddal állunk szemben, amely nem alapszik a korábbi tulajdonos tulajdonjogán, annak egyszerű

³¹ 7. §. A törvény indokolása szerint „az államosítás a vállalatokat mint gazdasági és nem mint jogi egységeket tekinti. Ehhez képest szükséges volt a javaslatba olyan rendelkezés felvétele, amely az illető vállalat üzletére rendelt ingóságok állami tulajdonbavételét abban az esetben is elrendeli, ha az illető ingóságok harmadik személy tulajdonában állottak. Ez a rendelkezés egyúttal alkalmas arra, hogy az állami tulajdonbavétel kijátszására és a vállalati vagyon szándékos csökkentésére irányuló törekvéseket megghiúsítsa.”

³² BARTON 1948, 487. p.

átszállásán, hanem a régi tulajdonjog megszűnésén és azzal egyidejűleg új, állami tulajdonjog keletkezésén.³³ Sok esetben a részvényeket vagy üzletrészeket is államosították, de a következmény nem a gazdasági társaság fennmaradása, folytonossága, ahol csak a részvényes vagy a tag személye módosul és az új egyedüli részvényes az állam. Az államosítás következményeként új típusú gazdasági szervezet jött létre: az állami tulajdonú vállalat vagy rövidebben: az állami vállalat. Ennek következtében nem csupán tulajdonszerzés történt, hanem a jogi személy át is alakult: új szervezeti forma jött létre. Ez a megoldás tulajdonképpen nem jogutódláshoz, hanem az eredeti jogi személy megszűnéséhez, és új jogi személy alapításához vezetett. A társaságok mint jogintézmény, „amelyet korábban kérdés nélkül a magánjog hatálya alá tartozónak tekintettek, vegyes vagy kétes természetű intézményekké vált...”³⁴ Sárközy Tamás a következőképpen ragadta meg az állami vállalat lényegét: „az állami vállalat alapítványhoz hasonló intézménytípusú jogi személy volt – a szovjet mintájú államosítás ugyanis megszüntette a kereskedelmi társasági formát. Az állami vállalat egyedüli tulajdonosa az állam, az állam pedig a szocializmusban nem akármilyen tulajdonos, a közhatalmi és tulajdonosi minőség egysége, amely a tervlebontás rendszerében ágazati gazdasági minisztériumok útján hierarchikusan irányítja a vállalatot, a lényegét tekintve diszkrecionális sajátos államigazgatási eszközökkel, ha kell, informális technikákkal. Az állami vállalat a tervlebontás végén álló technikai gazdasági egység, amelynek jogi személyisége ellenére nincs tulajdonosi minősége. Az állami tulajdon egységes és oszthatatlan, a vállalat a részére államigazgatási úton biztosított vagyont csak kezel, operatíván igazgatja. Ehhez a rendszerhez logikusan illik a vállalati igazgató egyszemélyes felelős vezetési funkciója, ahogy az egykori orosz terminológiából kitént: az igazgató pusztán adminisztrátor a vállalati munkaszervezet élén.”³⁵

Eörsi Gyula az államosítást a tulajdonátruházás kauzájának tekintette. Szemben azonban a magánjogi szerződéssel, amely egymagában nem biztosítja az ingatlantulajdon átszállását, az államosító törvény önmagában kiváltotta ezt a joghatást, vagyis a legintenzívebb, legmagasabb síkra emelt kötelmet keletkeztette. A magánjogi szerződéssel szemben az államosítás kauzája olyan magas intenzitású, hogy az a telekkönyvi rendet, a közhitelesség elvét is felülírja.³⁶

³³ Valójában elképzelhető olyan eredeti szerződmód, amely harmadik személy jogait fenntartja. Ezért helyes volt az a korabeli álláspont, amely szerint „igazából azt a kérdést, átszállanak-e a terhek, mint reális jelentőségű problémát önállóan, priméren kell eldönteni, függetlenül a szerződmódnak fogalmi minősítésétől, amely inkább csak elméleti, didaktikus, szekundér kérdés.” BARTON 1948, 491. p.

³⁴ Konstantin KATZAROV: *Theory of nationalisation*. The Hague, 1964, Martinus Nijhoff, 95–96. p.

³⁵ SÁRKÖZY Tamás: A gazdasági társaságok vezetési rendszeréről. *Gazdaság és jog*, 2010. 7–8. sz. 3. p.

³⁶ EÖRSI Gyula: *A tulajdonátszállás kérdéséről*. Budapest, 1947, Légrédy Testvérek Rt., 105. p.

Magyarországon az 1948. évi XXV. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy az állami tulajdonba vett vállalattal szemben magyar állampolgár vagy bel-földi jogi személy javára az 1946. évi augusztus hó 1. napját megelőző időben magánjogi szerződés alapján keletkezett követelések a törvény hatálybalépésével megszűntek.³⁷ Az állami tulajdonba vett vállalattal szemben az 1946. évi augusztus hó 1. napját követő időben magánjogi szerződés alapján keletkezett követelést csak akkor lehet érvényesíteni, ha a követelés ellenértéke a vállalat vagyontát gyarapította. Ez a rendelkezés azt célozta, hogy az államosítás bekövetkezésétől tartó vállalatulajdonos által kötött színlelt ügyletek alapján államosításra kerülő vagyon ne legyen elvonható. Szintén megszűntek a vállalattal szemben a vállalat volt tulajdonosa, társtulajdonosa, társasági tagja, részvényese, igazgatósági vagy felügyelőbizottsági tagja, a felsoroltak házastársa, fel- vagy lemenő ágbeli rokona vagy elsőfokú sógora javára fennálló követelések. Ebben az esetben a követelés keletkezésének az időpontja nem számított.³⁸ Vagyis egyfajta részleges jogutódlás megvalósult a törvény alapján, de a folytonosság megtört, ugyanis sok, egyébként érvényes követelést a törvény egyszerűen „megszüntetett”.

Az államosítás kapitalista kontextusban jelentősen eltér a fenti modelltől. Az államosítás nem minden esetben jelentette a tulajdon elvonását, hanem csupán a vállalat állami irányítását, esetleg a nyereségszerzés vagy általában a tevékenység valamilyen korlátozását. Másik különbség, hogy kapitalista kontextusban az államosítás a vállalat passzívumát is átruházta,³⁹ míg a szovjet típusú államosítás a harmadik személyek jogaival a fent ismertetett módon, meglehetősen mostohán bánt. A kapitalista körülmények között megvalósított tulajdonelvonás csak a részvényekre vonatkozott, a termelőeszközökre nem. A részvények államosítása sem feltétlenül teljes: az állam egyszerűen csak az egyik részvényesként vagy többségi részvényesként léphet fel.⁴⁰ Az államosítás kapitalista kontextusban bizonyos eszközök államosításának formáját is ölthette, anélkül, hogy a részvényeket vagy a vállalatot államosították volna, amelyek továbbra is magántulajdonban maradhattak.

³⁷ 9. §. Egyéni cégekkel szembeni követelések vonatkozásában az 5. § szerint szintén ez a szabály alkalmazandó.

³⁸ Ezen előírások nem vonatkoztak a „szolgálati viszonyból” eredő követelésekre.

³⁹ Georges VEDEL: *La technique des nationalisations. Droit social*, 1946. 2. sz., 51. p.; DUEZ – DEBEYRE 1952, 885. p.

⁴⁰ Például a francia Gnome et Rhône repülőgépgyártó esetében, amelyet 1949-ben államosítottak.

4. 4. Az államosítás kedvezményezettje

A kedvezményezett maga az állam. Minden termelőeszköz az államé, így az állami tulajdonú vállalatnak csak használati joga van a termelőeszközök vonatkozásában.⁴¹ Kapitalista kontextusban a kedvezményezett lehet valamely állami szerv, vagy egy másik állami irányítású vállalat is. A marxista koncepcióban a közvetett haszonélvezők természetesen az emberek, de ez nyilván propagandisztikus célú, normatív tartalmat nélkülöző deklaráció.

4. 5. Az államosítás célja

Az államosítás céljának a kérdése visszavezet minket az államosítás ideológiai hátteréhez. A szovjet típusú államosítás célja a szocialista gazdasági rend megvalósítása, a kizsákmányolás megszüntetése, a kizsákmányoló osztályok felszámolása.

Kapitalista kontextusban az alapjaiban új gazdasági rend megteremtése természetesen nem tartozik az államosítás céljai közé. Például a franciaországi Renault vállalatot azért államosították, mert Louis Renault együttműködött a németekkel a második világháború alatt.⁴² Felmerülhetnek katonai vagy akár társadalmi okok is. De Gaulle saját szavaival élve viszont nem volt ok arra, hogy a Renault örökre államosított maradjon, ha már Louis Renault meghalt.⁴³ Kapitalista környezetben az államosítás sokszor indokolt beavatkozás a nem megfelelően működő piacok folyamataiba, és a gazdasági érdek van, amikor államosítást, van, amikor privatizációt indukál.

A szovjet típusú államosítás, legalábbis a szándékot tekintve, örökre szól. Forradalmi tevékenységnek minősült, amelynek célja a társadalmi és gazdasági rend alapvető átalakítása. Viszont ha a marxista koncepció szerint a tőke a kizsákmányolás alapja, akkor ellentmondásba ütközünk: a tőke az államosítással nem szűnik meg, hanem csupán az állam tulajdonába kerül. Tehát a szovjet típusú diktatúrákban az állam lesz a kizsákmányoló.

⁴¹ Nagyon érdekes, hogy az államosításra vonatkozó jogszabályok lehetővé tették, hogy egy külföldi állam a békeszerződés értelmében vagy kártalanítás alapján megtartsa részvényeit vagy részesedését egy magyarországi vállalatban. Tehát lehetőség volt arra, hogy a magyar állam és különösen a Szovjetunió közös tulajdonában legyen egy állami vállalat.

⁴² A második világháborút követően voltak a vagyonelkobzásnak szankcionáló jellegű formái például Magyarországon is. Idetartozott a háborús és népellenes bűntettek vagyonának (esetleges) elkobzása a népbíróóságok által; hazaárulók, nyilas vezetők, Volksbundtagok vagyonának elkobzása stb. Részletekről lásd BARTON 1948, 486. p.

⁴³ Bertrand JACQUILLAT: *Nationalization and Privatization in Contemporary France*. Stanford, 1988, Hoover Institution, Stanford University, 16. p.

4. 6. Kompenzáció, kártalanítás

Rendkívül fontos kérdés, hogy a szovjet típusú államosítás esetén létezik-e kompenzáció, kártalanítás? A vonatkozó jogszabályok a közérdekből történő kisajátítás esetére igazságos kártalanítást írtak elő. Az államosítás kapcsán viszont nem találunk ilyen általános szabályt. Tehát nem volt lényegi követelmény a kártalanítás előírása. A kártalanítás szükségessége a kisajátítás egyik megkülönböztető jellemzője az államosítással szemben.⁴⁴

Kapitalista kontextusban az államosítás általában kompenzációs mechanizmusokon, a magántulajdon védelmének elvén alapul. Például a Renault államosítása esetében minden részvényesnek kártérítést adtak, kivéve azoknak, akik együttműködtek a náci Németországgal; esetükben az államosítás sajátos szankcióként jelentkezett.

Magyarországon az 1948. évi XXV. törvénycikk szerint az államtulajdonbavétel kártalanítás ellenében történhet, de a kártalanításról külön törvény kellett volna rendelkezzen.⁴⁵ Ha az állam vagy az állam megbízásából eljáró szerv a törvény hatálybalépése előtt olyan vállalatot (vállalatrészt) vett volna meg, amely állami tulajdonba kerülne, a még ki nem fizetett vételárra vonatkozó igényt csak a kártalanítási eljárás során lehetett volna érvényesíteni. Különösen méltányos esetben, ha az államtulajdonbavétel a volt tulajdonos (részvényes, társ, társtag) megélhetését vagy hozzátartozói tartását veszélyezteti, a Gazdasági Főtanács a kártalanításra előleg folyósítását engedélyezhette.⁴⁶ Az előre jelzett kártalanítási törvény viszont nem született meg.

A kortársak józanabbik csoportja már érezte a jogszabályban vállalt kártalanítás bizonytalanságát. Leszögezték, hogy „a kártalanítás azonban nem egyidejű az elvétellel, hanem a jövőben lesz eszközlendő, általában külön törvények alapján. Összege nyilván nemcsak a megváltott földbirtokokra nézve fog az állam teherbíróképessége szerint alakulni. A pénzügyi szemponton felül érvényesülhetnek természetesen egyébbirányú állampolitikai tekintetek is. (...) Általánosságban tehát a kártalanítás problémája ezidőszertől függőben van.”⁴⁷

A kártalanításra vonatkozó burkolt vagy nyílt elutasító attitűd magyarázata egyszerű: a kártalanítás olyan intézkedés, amely a kapitalizmushoz való visszatéréshez vezetett volna. Az államosítással okozott vagyoni veszteség pótlása

⁴⁴ Álláspontom szerint a szovjet típusú államosítás jogi lényege a kisajátítástól nem tér el. A szovjet típusú államosítás így a kisajátítás jogellenes változata, amelynek külön jogintézményként való tárgyalása a kártalanítás vagy a kompenzáció megtagadását szolgálja.

⁴⁵ Hasonló előírást tartalmazott az 1946. évi XIII. törvénycikk 6. §-a, vagy az 1947. évi XXX. törvénycikk 8. §-a is.

⁴⁶ Ezt a szabályt azonban úgy értelmezték, hogy a kártalanítási törvény megszületése előtt kizárja a kártalanítás iránti perrel való fellépés lehetőségét. Vö. BARTON 1948, 492. p.

⁴⁷ BARTON 1948, 491-492. p.

a kizsákmányoló osztály fennmaradását, a társadalmi osztályhoz tartozó személyek vagyoni státusának átmentését jelentette volna. Tehát a kártalanítás tulajdonképpen lehetetlen. A dialektika szemszögéből egyébként nincs is kár, hiszen a „kizsákmányolók” is részesülhetnek az állam által mindenki számára biztosított jogokból és lehetőségekből.⁴⁸

5. Következtetések

Jogtörténeti szempontból a szovjet típusú államosítás Kelet-Közép-Európában egyedülálló, sajátos intézmény volt, amely szervesen csak a Szovjetunióban lezajlott államosításhoz kapcsolható. Ebben a rövid áttekintésben igyekeztem rálátást nyújtani az államosítás által felvetett jogi alapproblémákra, arra koncentrálva, miért is kell elvetni a jogi valóságnak azon értelmezéseit, amelyeket célzatos ideológiák deformáltak, és amelyeknek így nincs szilárd tudományos alapjuk. Eörsi Gyula a tőkés államosítás és a szocialista társadalmasítás kapcsán leszögezte: „mindkét esetben tulajdonátszállásokról van szó. Az első esetben a tulajdonjog átszáll az egyes tőkésről a tőkésosztály államára, a második esetben a tulajdonjog átszáll az egyes tőkésről a dolgozó nép államára.”⁴⁹ Viszont a két tulajdonátszállás között döntő minőségi különbséget vélt azonosítani: a tőkés államosítással „nem történik változás a gazdasági-társadalmi rend alapjaiban, fennmarad a meg nem fizetett idegen munka kisajátítása, megmaradnak a tőkés tulajdoni viszonyok”, míg a szovjet típusú államosítással „a gazdasági-társadalmi rend alapjaiban változik meg, megkezdődik a kizsákmányolás felszámolása.”⁵⁰ Valójában a szovjet típusú államosítás pontosan az volt, amit a kor szakirodalma repetitíven, bizonyítási kényszerből erőteljesen tagadott. A szovjet típusú államosítás nem volt más, mint a kizsákmányolás új formájának jogszabályokba való öltöztetése, az új elnyomó társadalom kialakításának jogi eszköze.⁵¹

⁴⁸ A külföldi részvényesek évtizedekig elhúzódó államközi tárgyalások eredményeként kaptak valamilyen mértékű kárpótlást. Az államosítás és a rendszerváltás utáni kárpótlás összefüggéseiről lásd például az 27/1991. (V. 20.) AB határozatot.

⁴⁹ EÖRSI Gyula: *A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga*. Budapest, 1951, Jogi és Államigazgatási Könyv és Folyóiratkiadó, 42. p.

⁵⁰ EÖRSI 1951, 42. p.

⁵¹ Eörsi szerint a szocialista államnak a szociális jogalkotása és államosítása „már nem a kizsákmányolás valamely formájának jogszabályokba öltöztetése, hanem a kizsákmányolás megszüntetésének, az új, szocialista, szabad társadalom felépítésének jogi eszközei.” EÖRSI 1951, 260. p.

Zinner Tibor*

ADALÉKOK AZ IGAZSÁGÜGYI TÁRCA FEGYELMI BIZOTTSÁGÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ, 1957–1962

Az 1956-os forradalom és szabadságharc résztvevőivel szemben indított kádári megtorlás során nem csupán az erőszakoszervek, a jogszolgáltatók képviselői, hanem a különböző intézményeknél, szerveknél, így többek között a korabeli igazságügyi tárcánál felállított fegyelmi bizottságok is felléptek.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) – XIX – E – 1 – q – 230/1958. jelzet alatt – őrzi „az Igazságügyminisztérium (I. M.) [korabeli elnevezéssel és helyesírással – Z. T.] egyes dolgozói ellen a forradalmi bizottságban tanúsított magatartásuk és kifejtett tevékenységük miatt indított fegyelmi eljárás és fegyelmi eljárás során hozott határozatok” elnevezéssel tárgyazott dokumentumokat. Írásom e vaskos iratsomóban, hetvenkilenc oldalon őrzött iratokba nyújt betekintést. A biográfiáknál csak érdemi kiegészítéssel térek el a <https://neb.hu/hu/tudastar> közölt életútjaitól.

Annak idején a forradalmi bizottság működésének felderítése céljából a miniszter, dr. Nezvál Ferenc¹ bizottságot jelölt ki 1957. május 11-én, miután előző nap ennek tagjaira dr. Csenedes Károly² tett javaslatot. A miniszter állásfoglalása alapján azonban annak vezetője mégsem a javasolt dr. Jászai Dezső³, a Bírósági Felügyeleti Főosztály főosztályvezetője, hanem dr. Nádas András⁴

* Zinner Tibor tiszteletbeli tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogi történelmi Tanszék, a Kúria ny. főosztályvezetője.

¹ Dr. Nezvál Ferenc (Győr, 1909. február 7.–Budapest, 1987. november 26.) <https://neb.hu/asset/phpSkNfyE.pdf>

² Dr. Csenedes (korábban Weintraub) Károly (Budapest, 1916. szeptember 25.–Budapest, 1997. április 1.) <https://neb.hu/asset/phpkZx4kp.pdf>

³ Dr. Jászai Dezső (Böhönye, 1907. november 26.–Budapest, 1989. augusztus 9.) Nyugállományba vonult 1968. január 31-én. <https://neb.hu/asset/phpR0RS3J.pdf>

⁴ Dr. Nádas András (Szatmárnémeti, 1911. május 4.–Budapest, 1976. február 24.) <https://neb.hu/asset/phpGiyETL.pdf>

főosztályvezető, míg további tagjai dr. Világos Lajos⁵ osztályvezető és Pocsai Gyula⁶ főelőadó lettek. A forradalmi bizottság három tagjával szemben elrendelt vizsgálat dr. Nagy Miklóst⁷ osztályvezetőt, ifj. dr. Tóth Aladár⁸ elő-

⁵Dr. Világos Lajos (Mihályi, 1927. július 1.–Budapest, 2003. június 19.) Bázakerettyéről az Ásványolaj-kutató Mélyfúró Vállalattól – mint olajfúró – érkezett pártonkívüliként a Bírói és Államügyészi Akadémiára (BÁA), aminek 1952. február 15-én kezdődött évfolyamát decemberben végezte el. '56 forradalma előtt, 1955-ben már főelőadó, majd osztályvezető az igazságügyi tárcánál. A munkásör-jogász a Budapesti Fővárosi Bíróság elnökhelyettese 1960-tól. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET) bírói tisztségéből történt felmentését 1987. december 31-én a *Magyar Közönlönyben* tette közzé.

⁶Dr. Pocsai Gyula (Püspökladány, 1921. április 11.–Budapest, 1976. február 21.) a Püspökladányi Községi Tanács Végrehajtó Bizottságától érkezett a BÁA hallgatójának, amit 1952. február 16. és 1953. április 15. között végzett el. Utána az igazságügyi tárcánál különböző beosztásokat töltött be. A Budapesti Fővárosi Bíróságtól vonult bíróként nyugállományba.

⁷Dr. Nagy Miklós (Szolnok, 1903. január 1.–Budapest, 1975. február 28.) 1925. szeptember 17-től volt az I. M. állományában, 1937-től járásbíró Kispesten, majd 1945-ben már a Magánjogi és Közigazgatás-jogi Osztály vezetőjeként dolgozott a tárcánál. A Budapesti Ítéletábla elnöke 1948. május 28-tól. 1951. január 2-án tanácselnöknek nevezték ki a Legfelsőbb Bíróságra, ahonnan alaptalan vádaskodással 1953. május 30-án (június 15-ével) eltávolították. Az 1944/45 előtt politikai büntetőügyekben eljáró „ötös tanácsi” tagsággal gyanúsított dr. Nagy ügyét „további kivizsgálás végett” felterjesztették az illetékes fellebbviteli pártfórumhoz 1953. június 4-én. Miután megszűnt a munkaviszonya, 1953. július 17-én azt javasolta az I. M., hogy üzemi adminisztrációs munkakörben dolgozzék tovább. Ezt az intézkedést hatályon kívül helyezték október 24-én, és át-helyezték az Építésügyi Minisztérium 26. sz. Állami Építőipari Trösztjéhez. 1956-tól ismét az I. M. lett munkahelye, a Törvényelőkészítő Főosztályon dolgozott. Az '56-os forradalom alatt az Igazságügyi Forradalmi Bizottság elnöke volt. Dr. Nagy fegyelmi határozata érdemeit is hangsúlyozta, nem távolították el, hanem írásbeli megrovást kapott.

Tudomást szerzett a Nagy Imrével és társaival szemben indított büntetőeljárásról, ezért 1958. február 14-én írásban kérte, hogy munkaviszonyát kölcsönös megegyezéssel szüntessék meg. Ez február 20-án megtörtént március 15-i időponttal. Ezt megelőzően, február 18-án arról tájékoztatta dr. Csendes a Budapesti Ügyvédi Kamarát, hogy a munkaviszony megszűnésének napjától az igazságügyi tárca hozzájárul dr. Nagy ügyvédi bejegyzéséhez. Hálából együtt kodifikálta dr. Eörsi Gyulával a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsára vonatkozó törvényerejű rendeletet 1957. március végén. Ügyvéd 1967-ig, majd az Állami Biztosító jogtanácsosa volt.

⁸Ifj. Dr. Tóth Aladár (Budapest, 1927. november 2.–Budapest, 1989. június 17.) Édesapja az Állami Operaház igazgatója volt. Jogi doktorátust szerzett 1950. június 30-án, az utolsó szakvizsgát 1952 februárjában tette le. Az igazságügyminiszter 1950. szeptember 9-én a Budapesti Büntetőjársbírószághoz fogalmazónak nevezte ki, esküt tett szeptember 27-én, működését megkezdte. Áthelyezték 1953. március 5-én a Budapesti Államügyészséghez, egyúttal megbízták köznévelő teendőik ellátásával a Központi Jársbírószággal mellett, esküt tett és állását elfoglalta. Munkahelyén 1953. május 30-án járásbíróvá nevezték ki, esküt tett és állását elfoglalta június 1-jén. A miniszter 1953. augusztus 1-jei hatállyal besorolta kerületi bírósági elnökké. Tanácsvezetői besorolással (elnökhelyettes) sorolták be 1953. november 19-én a Budapesti VII. kerületi Jársbírószágon, ahol „1954–55-től járásbírói szinten bizalmas politikai jellegű ügyeket bízták rá”.

Kinevezték 1955. szeptember 15-én előadóvá az igazságügyi tárca létszámában, állását október 4-én foglalta el, 22-i hatállyal mentették fel korábbi állásából. A Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) tagja 1956 szeptemberétől. Az 1957. június 8-án kelt fegyelmi határozat értelmében hivatalát veszítette, azonnali hatállyal elbocsátották, mivel az „Igazságügyminisztérium Forradalmi Bizottságában kifejtett tevékenységével állására méltatlanná vált”. Védelmébe vette ugyan a minisztérium egyes vezetőit október utolsó napjaiban a Fővárosi Bíróság dolgozóinak összjövételén,

adót és Lukács László revizort érintette. A fegyelmi bizottságot két nappal később állították fel. Május 14-én az érintett ifj. dr. Tóth, számára kedvező eredményhez nem vezető levéllel fordult a miniszterhez, sérelmezve a vele szemben ellenséges érzelmekkel bíró Pocsai bizottsági tagságát, az összetétel azonban nem változott.

A bizottság a lefolytatott eljárásról és annak eredményéről készített írásbeli jelentését a miniszter elé terjesztette, aki az abban foglalt javaslatokat elfogadta, és 1957. június 8-án meghozta határozatait. A revizort arról értesítette, „hogy az igazságügyminisztérium forradalmi bizottságában viselt tagsága miatt Ön ellen indított fegyelmi eljárást megszüntetem, mert a lefolytatott vizsgálat eredménye alapján a bizottságban tanúsított magatartásában és kifejtett tevékenységében fegyelmi vétség megállapítására alapot nem látok fennforogni.” Írásbeli megrovásban részesítette dr. Nagy Miklós osztályvezetőt. Indokolásában megállapította, hogy dr. Nagy „mint az igazságügyminisztérium forradalmi bizottságának vezetője a bizottság egyes tagjait igyekezett elhamarkodott, még nem gondolt cselekvésektől, intézkedésektől visszatartani, magatartása általában arra irányult, hogy a bizottság tevékenysége szűk körre szoruljon, túlkapasokat vagy törvényteleniséget ne kövessen el”. Miután azonban más intézkedésekben „is részt vett, s ezzel megsértette az igazságügyminisztériumban kötelező munkafegyelmet, figyelemmel a bizottságban általában tanúsított magatartására, vele szemben a fenti fegyelmi büntetést állapítottam meg”. Szemben Lukáccsal és dr. Naggyal a miniszter ifj. dr. Tóth előadót arról értesítette, hogy „azonnali hatállyal elbocsátom”. Mivel indokolta?

Azzal, hogy ifj. Tóth „október hó utolsó napjaiban a Budapesti Fővárosi Bíróság dolgozóinak értekezletén saját elhatározásából megjelent, itt felszólalt és olyan kijelentéseket tett, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy az igazságügyminisztérium egyes vezetői ellen közhangulatot keltsenek. (később, mint

de ugyanakkor „főleg szakmai, és részben politikai alapon is kifogásolta Csendes, Nádas, Eörsi és Dékány [József] főosztályvezetők munkásságát. 1956. október 31-én a jelenlévő párttagok javaslatára az IM dolgozói az öttágú Forradalmi Bizottságba választották be, ahol is november 14-ig működött.” Fellebbezett elbocsátása miatt a Pesti Központi Kerületi Bírósághoz, a bizonyítási eljárás után nem kért ítélethozatalt, bízva abban, hogy a vallomások és önkritikája alapján a tárca rendezi ügyét. Nem így történt, fizikai munkás, majd szabász lett a Stylus Házipari Szövetkezetnél. Az édesapját jól ismerő, zeneszerető Marosán György sem tudott segíteni rajta. A tárca 1962. február 16-án kelt határozata alapján kérelmére mentesítette. Azzal, hogy 1958. július 8-tól a Stylus tagja lett, az elnök véleménye róla pozitív, ez elégséges volt mentesítéséhez. Am ez „csak fegyelmi büntetés hátrányos következményeinek megszűnését vonja maga után, de a kérelmezővel szemben jogszerűen hozott fegyelmi határozatot, s az abban a terhére megállapított és fegyelmi felelősségre vonást megalapozó tényeket nem érinti”. Egyúttal dr. Nezvál egy másik, ugyanaznap kelt levelében tudatta vele, hogy „bírói kinevezése iránt előterjesztett kérelmét teljesíthetőnek nem találtam. Nem teszek azonban észrevételt az ellen, hogy más területen jogász képzésének megfelelő munkakörben helyezkedjék el.” Ügyvéd lett.

az igazságügyminisztérium forradalmi bizottságának tagja, öntevékenyen kezdeményezte Eörsi Gyula főosztályvezető eltávolítását.)⁹

Az igazságügyminisztérium forradalmi bizottságának azok közé a tagjai közé tartozott, akik a forradalmi bizottságtól aktív tevékenységet követeltek, a forradalmi bizottságnak a B. M. Büntetés-végrehajtási Parancsnokságnak az igazságügyminisztériumhoz visszakerülése kérdésében történt állásfoglalása után önhatalmúlag tett olyan megjegyzéseket, hogy a Büntetés-végrehajtási Parancsnokság egyes tagjai részére, ilyenekül megjelölve az Államvédelmi Hatóság tagjait, belépőt nem ír alá.

Dr. Tóth Aladár ezzel a magatartásával, a forradalmi bizottságban kifejtett tevékenységével méltatlanná vált az igazságügyminisztériumban betöltött állására, ezért azonnali hatállyal elbocsátom.”

Érdemi „sértett” így egyedül ifj. dr. Tóth lett, a vele történeteket elemzem.

Nem hagyta magát. Június 10-én benyújtott beadványában fellebbezéssel élt. A tárcavezető viszont arról értesítette órákon belül, hogy „a Legfelsőbb Bíróság polgári kollégiumának 375. számú állásfoglalása szerint az elbocsátást kimondó fegyelmi határozatot ellenkező rendelkezés hiányában jogerőre emelkedéséig úgy kell tekinteni, hogy tartalmazza a dolgozónak állásától felfüggesztését is; ehhez képest Ön 1957. évi június hó 9. napjától a fegyelmi eljárás jogerős befejezéséig – a Mt. V. 181. §-a értelmében azonban legfeljebb négy hétig – állásától fel van függesztve; e felfüggesztés tartamára illetményei 50%-ának visszatartását rendellem el.”

Ifj. dr. Tóth a tárca Egyeztető Bizottságához benyújtott ötoldalas fellebbezést június 15-én postázta, cáfolta a terhére róttakat. Írásából ismert, hogy az öttagú forradalmi bizottság tagjainak aktivitása azonos volt november 4-ig (hárman az MDP-nek is tagjai voltak), utána még hat napig volt annak tagja, ez idő alatt egyszer, november 16-án ülészetek, és akkor a lemondásról határoztak. Arról sem hallgatott, hogy „a fegyelmi határozat nem volt figyelemmel eddigi 8 évi munkámra, melynek során tudomásom szerint szakmai és politikai szempontból egyaránt, jó eredményeket értem el. Ezt bizonyítja a több esetben kapott jutalom és viszonylag fiatal korom ellenére a többszöri előléptetés. Bírói és fogalmazói működésem során bizalmas munkakörben dolgoztam és hosszabb időn keresztül, mint az egyetlen »TÜK«-ös kerületi bíróság egész Budapesten, politikai szempontból kifogástalanul ítélkeztem, s ugyanakkor a szocialista törvényességet is szigorúan betartottam.”¹⁰

⁹ A dr. Nezvál által aláírt határozatból nem tudni, hogy kicsoda, de áthúzta az idézetteket, és a további, utóbb keletkezett példányokban már nem is olvasható.

¹⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 4.1. 28. doboz, A – 508. 53. A Belügyminisztérium, az I. M. közös javaslata a bíróság elé kerülő internáltak ügyében az eljárást lefolytató ügyészekre, tanácsokra, valamint a védők személyére, 1953. augusztus 13. A járásbíróági hatáskörbe

Az I. M. Egyeztető Bizottsága 1957. június 21-én meghallgatta a tárca képviselőit és a panaszost, akit elutasított, ezért ő felperesként az illetékeshez, a Budapesti V. Kerületi Bírósághoz fordult az alperes igazságügyi tárcával szemben, a vele szemben hozott fegyelmi határozat felfüggesztését kérve. Nyolcoldalas keresetet nyújtott be 1957. június 28-án. Előbb részletezte indokait, összegzése szerint „az Igazságügyminisztérium területén – a bíróságokat is beleértve – engem ért a legsúlyosabb jogkövetkezmény, ami semmiképpen sem áll arányban tevékenységem jellegével és súlyával.” Javaslatot tett a bizonyításra, tanúk kihallgatására.

1957. október 26-án a tárgyalás megnyitása után a felperes keresetét azal a módosítással tartotta fenn, hogy „részéről nem kívánja, és nem kéri a fegyelmi határozat végrehajtásának felfüggesztését”. Ennek indokolásaként előadta, hogy július 8-án a Stylus Házipari Szövetkezethnél helyezkedett el, és leszögezte, „hogy esetleges anyagi kártérítésre július 8-tól nem tart igényt. Egyebekben keresetét az írással egyezően” adta elő és tartotta fenn.

Az alperest képviselő dr. Világos osztályvezető elutasítást kért a fegyelmi határozatban foglaltak alapján. „Egyben a fegyelmi határozat tényeinek bizonyítására, nevezetesen a felperesnek az 1956. október 30-án a Fővárosi Bíróság dolgozói előtt tett kijelentéseire” kérte tanúként kihallgatni Barabás Györgyöt a bíróság dolgozóját, továbbá dr. Tutsek Gusztáv Vazul¹¹ és dr. Bali László¹² ott dolgozó tanácsvezetőket. Egyben indítványozta, hogy a bíróság keresse meg a tárcát a fegyelmi vizsgálat során felvett jegyzőkönyvek megküldése végett. Ez utóbbi november 25-én bekövetkezett. Közöttük volt három olyan bíró – dr. Bali, dr. Fekete László Árpád¹³ és dr. Zalai Miklós¹⁴ – tanúvallomása, akik végrehajtott halálos ítéleteket hirdettek ki a megtorlás során. December 21-én dr. Balit kihallgatták, dr. Tutsek azonban nem jelent meg. Az újabb

tartozó ügyek tárgyalására „póttanácsként” javasolták ifj. dr. Tóthot. (A Legfőbb Ügyészség munkatársa nem írta alá a javaslatot.)

¹¹ Dr. Tutsek Gusztáv Vazul (Kolozsvár, 1902. augusztus 24.–Budapest, 1971. november 23.) <https://neb.hu/asset/phpiQCrWw.pdf>

¹² Dr. Bali László (Budapest, 1925. május 7.–Budapest, 1984. január 15.) <https://neb.hu/asset/phpVPUhCZ.pdf>

¹³ Dr. Fekete László Árpád (Budapest, 1927. március 8.–Esztergom, 2014. február 1.) <https://neb.hu/asset/phphqdb43.pdf>

¹⁴ Dr. Zalai (korábban Schossberger) Miklós (Budapest, 1921. április 8.–Budapest, 2001. április 2.) A IX. Soroksári úti Bél- és Szőrmeipari Vállalattól iskolázták be a Bírói és Államügyészi Akadémiára. Úgy, hogy az akkor felvett hatvanhat hadbíró jelölt között jutott be. Itt a helyi párt-szervezet kizárta az MDP-ből 1953. március 30-án, az akadémiáról utána fegyelmi okok miatt elbocsájtották. Amikor már folyt kizárási ügyében a felülvizsgálat, 1954. február 8-án kérelemmel fordult az igazságügyi tárcát vezető miniszterhez, hogy vizsgát tehesen. Az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága 1954. március 24-én megváltoztatta a kizárási határozatot, szigorú megrovásban részesítette. Az igazságügyminiszter, dr. Erdei Ferenc 1954. május 8-án engedélyezte, és szeptember 17-én záróvizsgát tett. <https://neb.hu/asset/phpBaWdUh.pdf>

tárgyaláson 1958. április 17-én már dr. Tutsek is jelen volt, miként dr. Halász Pál¹⁵ és dr. Mikes István¹⁶ tanácsvezető bírók, akik úgyszintén kihirdettek, utóbb (másodfokon is helybenhagyott) végrehajtott halálos ítéleteket.

Közben, 1958. január 18-án hiába írt levelet dr. Nezválhoz, ifj. dr. Tóth kérését elutasították. A levél hátoldalán sorjáztak a vélemények. Előbb a párttitkár Nemes Sándorné¹⁷ foglalt állást, aki nem javasolta „a kérelem teljesítését”. Tekintve, hogy minisztériumi dolgozóról van szó és politikai okok miatt (sic!) lett elbocsájtva a P.[árt] vezetőséggel is megbeszéltem, szintén nem javasolják a kinevezést.” Dr. Világos szerint „ő volt az, aki leginkább kompromittálta magát az ellenforradalom idején”, ezért „nem javasolom visszavételét”. Dr. Csendes 1958. április 5-én feljegyezte ifj. dr. Tóth levelének hátoldalára: „Nezvál elvtárrsal megbeszéltem, egyenlőre (sic!) nem lehet szó a visszavételéről. Ezt megmondtam Tóth A.-nak is.”

A bírósági eljárás az 1958. május 19-én tartott tárgyalás végén kihirdetett végzéssel szűnt meg. A jegyzőkönyvben hivatalos feljegyzésként olvasható: „Felperes az azonnali hatályú elbocsátást kimondó fegyelmi határozatot támadta meg fellebbezéssel és kérte a bíróságtól a határozat hatályon kívül helyezését. Most ettől a keresetétől állott el, ennek következtében az elbocsátó fegyelmi határozat változatlan fennáll hatályában.” Az aktát irattárba helyezték.

A fegyelmi eljárás sajátos utóélettel folytatódott. Ifj. dr. Tóth egy évvel később már Marosán György¹⁸ államminiszter közreműködésével folytatta küzdelmét, akihez levelet írt június 24-én. Tartalma alapján a Marosán titkárságán készült kétoldalas feljegyzést továbbították dr. Nezválhoz, tetejére

¹⁵ *Dr. Halász Pál* (Sajókazinc, 1910. június 28.–Budapest, 1996. június 11.) <https://neb.hu/asset/phpCBN7pR.pdf>

¹⁶ *Dr. Mikes István* (Győr, 1914. március 29.–Budapest, 1986. december 25.) <https://neb.hu/asset/php5pByft.pdf>

¹⁷ *Nemes Sándorné (utóbb Dr. Janszó Katalin)* (Egyházashollós, 1920. augusztus 26.–Budapest, 2017. november 10.) A világháborús harcok elültével a MÁVAG Gépgyár öntödéjében volt fémtisztító, majd revizor. Az igazságügyi tárcához 1948-ban került. Az MDP Titkársága 1955. június 14-én elfogadta az MDP Központi Vezetősége Párt- és Tömegszervezetek Osztályának 1955. június 8-i javaslatát arról, hogy az akkor elsőéves egyetemi joghallgató, aki már nem megválasztott párttitkárként dolgozott az igazságügyi tárcánál, ott őt a pártvezetőség titkáráként hagyja jóvá. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Titkársága 1957. november 8-án elfogadta az igazságügyi tárca 1957. október 22-i javaslatát, hogy a főelőadó (aki az idő tájt a jogi fakultás negyedik évfolyamát végezte levelező tagozaton) pártbéli titkári tisztsége s az 1956. októberi–novemberi események során kompromittált munkatársak eltávolítása érdekében kifejtett tevékenysége alapján a kollégium tagja legyen. A párttestület 1959. október 6-án ismét hozzájárult ahhoz, hogy a tárca pártvezetőségének titkára maradjon. 1964. január 9-én pedig támogatta felmentését azzal, hogy a Fővárosi Bíróság elnökhelyettese legyen, onnan vonult nyugállományba.

¹⁸ *Marosán György* (Hosszúpályi, 1908. május 15.–Budapest, 1992. december 20.) <https://neb.hu/asset/phpDEYHIM.pdf>

az államminiszter titkára, Eskulits József¹⁹ kézzel ráírta, hogy „Kedves Nezvál et! Marosán et. [elvtárs] kéri az ügy felülvizsgálatát és tájékoztatást.” Válasz hónapokig nem érkezett, Eskulits ezért dr. Nezvál titkáránál érdeklődött 1960. október 22-én, miért hallgat a tárca. A miniszter szerint „ifj. dr. Tóth Aladár ügyét ismételen megvizsgáltam. A bírói munkakör betöltésére nem találok alkalmasnak.”

A jég 1962. február 16-án csak részben tört meg. Dr. Nezvál újabb határozatában fenntartotta a jogerős fegyelmi határozatot, de az ifj. Tóth terhére fegyelmi büntetesként kiszabott azonnali hatályú elbocsátás hátrányos következményei alól mentesítette. Elrendelte a fegyelmi büntetésre utaló bejegyzésnek munkakönyvéből való törlését. Egyúttal ifj. dr. Tóthot arról is tájékoztatta dr. Nezvál, hogy „bírói kinevezés iránt előterjesztett kérelmét teljesíthetőnek nem találtam”. Nem tett észrevételt az ellen, hogy más területen jogászai képesítésének megfelelő munkakörben helyezkedjék el.

Ifj. dr. Tóth sorsa példaértékű. Az őt ártatlanul meghurcoló jogászok – kitarva koholmányaik mellett és nem akármilyen tanúk segítségével – korábbi rágalmaikat fenntartották, derékba törték bírói pályafutását. Bűnbakként távolították el. Ami vele történt egyfajta kor- és kórtörténet. Adalék egyfelől a kádári megtorlás fegyelmi bizottságainak működéséhez, másfelől a halálosztók „magatartásához”, miként viselkedtek tanúként.

¹⁹ Eskulits József (Sóskut, 1921. szeptember 9.–? 2006. november 14-én közölte halálhírét a *Népszabadság*) 1936–1950 között a Goldberger Textilműveknél dolgozott: kufutó, raktári segédmunkás, kereskedelmi osztályvezető, 1949-ben a Goldberger Nemzeti Vállalatnak már a termelési és gyártási főosztályvezetője volt.

1944-ben Horthy-ligetről élelmiszert vitt a csepeli gettóba. Katonaként megszökött 1944 decemberében, a Vörös Hadsereg „különleges” alakulatánál segédkezett a „fasiszták összeszedésében”. Sóskúton a munkáspártok, mellettük a rendőrség szervezésében vett részt politikai nyomozóként, utána visszatért régi munkahelyére. Marosán György személyi titkára, egyúttal a Könyvüipari Minisztériumban 1950. március 2-től osztályvezető az Ellenőrzési Osztályon. Utána az Államvédelmi Hatóságnál (ÁVH) dolgozott 1951. július 1-től főhadnagyként 1953. július 30-ig, leszerelt. A tengerentúli (közte az argentinai) emigráció területén foglalkoztatták. Rákosi kormányának 1952. december 19-én tartott elnökségi ülésén terjesztette elő a külügyminiszter, hogy kiküldjék Bernbe attasénak, ez elmaradt. Az ÁVH-tól visszatért főelőadónak a Könyvüipari Minisztériumba. A Minisztertanács Titkárságán osztályvezető lett 1956. augusztus 1-től, Marosán személyi titkáráként dolgozott, közvetlenül mellette volt december 1-ig. A parlamenti sortűz idején fegyverrel harcolt – írta önéletrajzában –, ezért a NET kitüntette 1957. december 21-én a Munkás-Paraszt Hatalomért emlékéremmel.

Az MSZMP Titkársága 1958. január 31-én elfogadta Marosán személyi referensének, ekkor lett a KB munkatársa. A testület 1962. október 23-án hozzájárult ahhoz, hogy a volt referenst kinevezzék a Kőbányai Textilművek igazgatójának. 1963. április 24-én elvégezte a főtiszti tanfolyamot. Az MSZMP KB titkárai s a miniszterelnök-helyettes munkaértekezletet tartott 1964. május 18-án. Biszku Béla szóban előterjesztette Eskulits magatartásbeli problémáit, pártforgalásban részesítették, és elfogadták, hogy felmentik állásából. 2002 őszén büntetőper indult vele szemben a Kossuth téri sortűz miatt.

Jogtörténeti Értekezések

(alapította Kovács Kálmán)

1. RÉVÉSZ Tamás: *A központi állami ellenőrzés szervezetének kialakulása Magyarországon 1867 után*. Budapest, 1971
2. BUZÁS József: *Székesfehérvár és Fejér vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom idején*. Budapest, 1971
3. MÁTHÉ Gábor – RÉVÉSZ Tamás: *Az esti- és levelező tagozatú oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán (1945–1970)*. Budapest, 1972
4. RÁCZ Lajos: *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon*. Budapest, 1972.
5. BUZÁS József: *Veszprém vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom első két hónapjában*. Budapest, 1973
6. KOVÁCS Kálmán (hrsg. und eingeleitet von): *Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht. Studienband*. Budapest, 1974
7. NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *A jogtörténet-tudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után (helyzetelemzés)*. Budapest, 1975
8. DEGRÉ Alajos: *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig*. Budapest, 1977
9. RÉVÉSZ T. Mihály: *A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után*. Budapest, 1977
10. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben*. Tanulmánykötet. Budapest, 1979
11. MEZEY Barna: *A Rákóczi-szabadságharc országgyűlései*. Budapest, 1981
12. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből. XVIII–XIX. század*. Tanulmánykötet. Budapest, 1982
13. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon*. Budapest, 1983
14. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*. Tanulmánykötet. Budapest, 1984
15. KOVÁCS Kálmán (szerk. és előszó): *A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon. 19–20. század*. Tanulmánykötet. Budapest, 1986

16. KOVÁCS, Kálmán – RÉVÉSZ, T. Mihály (hrsg. und eingeleitet von): *Zu den gegenwärtigen rechtsgeschichtlichen Forschungen*. Studienband. Budapest, 1987
17. MEZEY Barna: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*. Budapest, 1995, Osiris–Századvég Kiadó
18. POMOGYI László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, 1995
19. MEZEY Barna (szerk.): *Hatalommegosztás és jogállamiság*. Tanulmánykötet. Budapest, 1998, Osiris Kiadó
20. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – MEZEY Barna (szerk.): *A magyar börtönügy kutatásának alapjai*. Tanulmánykötet. Budapest, 1997 (2. kiadás, Budapest, 2000, Gondolat Kiadó)
21. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – MEZEY Barna (hrsg.): *Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert*. Studienband. Budapest, 1997
22. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga (szerk.): *Tanulmányok a magyar börtönügy történetéből*. Tanulmánykötet. Budapest, 1998, Gondolat Kiadó
23. GÖNCZI Katalin: *Magyarok az amerikai Legfelsőbb Bíróság előtt*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó
24. POMOGYI László: *Szegényügy és közösségi illetőség a polgári Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó
25. FÖGLEIN Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó
26. MEZEY Barna (szerk.): *A praxistól a kodifikációig. Csemegi Károly emlékére (1826–1899)*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó
27. MEZEY Barna (hrsg.): *Strafrechtsgeschichte an der Grenze des nächsten Jahrtausendes. Studienband*. Budapest, 2003, Gondolat Kiadó
28. MEZEY Barna (szerk.): *Eckhart Ferenc emlékkönyv*. Budapest, 2004, Gondolat Kiadó
29. HAJNAL Hugó: *Csemegi Károly*. Budapest, 2003, Gondolat Kiadó
30. KÉPES György: *A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya*. Budapest, 2003, Gondolat Kiadó
31. MEZEY Barna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Kovács Kálmán egyetemi tanár emlékére*. Budapest, 2005, Gondolat Kiadó
32. BECCHI, Paolo – SEELMANN, Kurt: *Gaetano Filangieri és az európai felvilágosodás*. Budapest, 2005, Gondolat Kiadó
33. HORVÁTH Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai*. Budapest, 2006, Gondolat Kiadó
34. LADÁNYI Andor: *Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890–1944*. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó
35. CHAUVEAU, Adolphe – HELIÉ, Faustin: *A bűnrészesség*. Budapest, 2008, Gondolat Kiadó

36. HORVÁTH Attila – KOLTAY András – MÁTHÉ Gábor (szerk.): *Sapientia iniuria non potest fieri. Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére*. Budapest, 2009, Gondolat Kiadó
37. KÉPES György: *Dánia alkotmánytörténete a 13. század végétől napjainkig*. Budapest, 2009, Gondolat Kiadó
38. MEZEY Barna (szerk.): *Szimbolikus kommunikáció. A jog színházától a jogi rituáléig*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó
39. MEZEY Barna (szerk.): *Bor és jogtörténet*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó
40. BRAUNEDER, Wilhelm – KOHL, Gerald: *A jogtörténet-tudományi kutatások Ausztriában*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó
41. KÉPES György (szerk.): *Az abszolút monarchia*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó
42. ROKOLYA Gábor: *A közjegyzői intézmény fejlődése a polgári korban*. Budapest, 2013, Gondolat Kiadó
43. MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *Szuverenitáskutatás*. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó
44. STIPTA István: *A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem*. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó
45. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – GOSZTONYI Gergely (szerk. és előszó): *A rendszerváltás harminc éve, avagy determinált volt-e a jogrendszer transzformációja?* Budapest, 2020, Gondolat Kiadó
46. NAGY Noémi (szerk. és előszó): *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó
47. KARÁCSONY András (szerk. és előszó): *Szuverenitáskérdések. Elméletek, történetek*. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó
48. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga: *Hivatás és függetlenség*. Budapest, 2020, Gondolat Kiadó
49. RAYMUNDUS PARTHENOPEIS: *A törvények rövid, könnyű és hasznos foglalata*. (Fordította, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta BLAZOVICH László) Budapest, 2021, Gondolat Kiadó